

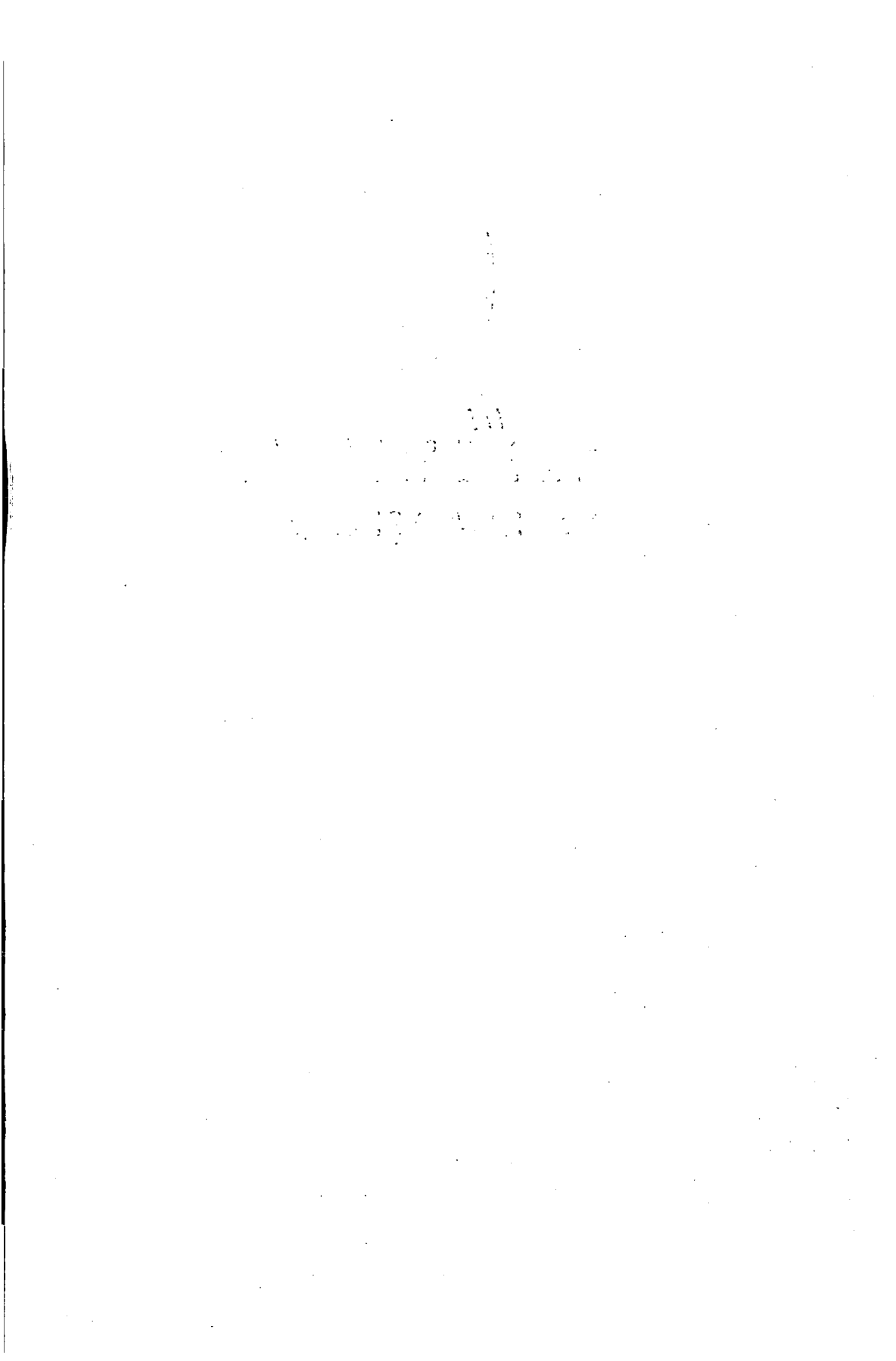
מ ש ו א ה
ק ו ב ן ש נ ת י

טז

משואה

קובץ שנתי

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך ט"ז

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תליצחק — תליאביב, ניסן תשמ"ח — אפריל 1988

העורך: אריה בראונר
מזכיר המערכת: מ. וירט
ועדת המערכת: מ. קול, א. בראונר, מ. וירט

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

כל הזכויות שמורות

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל-יצחק, ד.נ. השרון התיכון
תל-אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר-ציון 104, תל-אביב

ה ת ו כ נ

ב ש ע ר

- 7 אחרי ארבעים שנה
13 פלא היסטורי

משה קול
גדעון האזנר

עיונים היסטוריים

- 20 יהדות בילורוסיה המזרחית ערב השואה
46 לחם ועבודה, במשק מולאם (חלק ב')
השפעות החברה הסובבת על הציונות בפולין
74 בין שתי מלחמות העולם
יחסו של הציבור היהודי בגרמניה למדינאים היהודיים
86 בשנות התהפוכות, 1918—1924
העמידה היהודית בשואה: תיאטרון, תמורת סימפוזיית,
109 בתי-ספר למוסיקה ולאמנויות ברומניה, 1941—1944
118 תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה
126 יהודי פולין, זכרם ומורשתם
מאבקו של "יעד המשלחות היהודיות" ב"חבר הלאומים"
בו'נבה להתחזרת הזכויות שנשללו מיהודי גרמניה,
132 מאי—ספטמבר 1933

ד"ר שלום חולבסקי
ד"ר דב לויין
ד"ר עמנואל מלצר

דוד כוכבי

ד"ר יעקב גלר

ד"ר חוה אייכלר
יאן זאבורובסקי
ד"ר יוסף גוברין

בימי שואה ומרי

- 145 חניכי תנועת נוער חלוצית בשולי השואה
156 תנועת "הנוער הציוני" בוורשה הכבושה, 1940—1941

בונים בן-שלום
עזריאל ליכטנברג

מזכרונות ניצולי השואה

- 176 איגוף ביגשמתי
181 זכרונותי, 1943—1983
186 דרכי הבריחה מקובנה שבליטא
188 פרקי זכרונות מתקופת השואה
הטיול להרי הטאטרה של חברי תנועת "עקיבא"
193 באוגוסט 1939

נאה סמל
יעקב שמואל
מיכאל יצחקי
יצחק יורמן
ארטור שניידר

ממדף הספרים

- 197 תולדות כתב-היד של "הספר השחור" בעריכת
איליא ארנבורג וואסילי גרוסמן
205 יצחק גרינבוים, נוסח רומן פריסטר
219 האמת ללא כחל וסרק
227 לעשות היסטוריה ולכתוב היסטוריה
232 חנה בנט (מרקוס) וספרה "בצל קורתו של נאצי"
235 על "חורבן וילנה" מאת אלכסנדר רינדזיונסקי

ד"ר יוסף קרמיש
אברהם רוזנמן
אריה בראזנר
נתן גרוס
יעקב ויקר
ליטמן מור

אירועים

- 237 אירוע מיוחד (ידיעה מקרקוב)
239 הכינוס הבינלאומי לתולדות יהודי פולין ותרבותם

קזימייז' טרצייביץ'
קלרה מעין

במשואה

- 243 צרור ידיעות
דברים בטקס הענקת פרס "משואה" ע"ש יהושע א. גלבוש
לשנת תשמ"ז—1987:
נימוקי ועדת השופטים להענקת הפרס
247 לד"ר שלום חולבסקי
נימוקי ועדת השופטים להענקת הפרס
249 לפרופ' מתתיהו מינץ
251 ד"ר שלום חולבסקי — דברים מפי חתן הפרס
256 מארכיון "משואה"

ג. זירט

ד"ר דינה פורת

צבי הרמן

ד"ר שלום חולבסקי

משה קול

אחרי ארבעים שנה

השגי המדינה

היו תנועות מדיניות רבות, שלחמו להשגת מטרותיהן. התנועה הציונית היא היחידה, שזכתה להשיג את מטרותיה. במשך ארבעים שנה בנינו מדינה לתפארת, שכל העולם מתפעל ממנה. יש לנו בעיות קשות, שלא מצאו את פתרון. אולם מה שהשגנו הוא מעל לכל דמיון. בנינו כלכלה מפותחת, תוך כדי קליטת מאות אלפי עולים, שבאו בחוסר כל. הקימונו ישובים, שאין דוגמתם בארצות המפותחות ביותר. חזון לאומי סוציאלי הדרך את הבונים. הקימונו רשת חינוך מסועפת מגן הילדים ועד האוניברסיטה ומכוני המחקר. צה"ל מעורר כבוד ואף קנאה. אנו מקיימים משטר דמוקרטי למרות המלחמות, שעברו עלינו. היינו חייבים להגן על חיינו ובאותו הזמן שמרנו על הדמוקרטיה שלנו. לפעמים איננו רואים בעצמנו, את מה שהשגנו. מישוב של 650 אלף יהודים בשנת 1948 הגענו לקרוב לארבעה מיליון תושבים. המיעוט הערבי בישראל היה נאמן למדינה במשך השנים ועמד במבחן אף בזמן המלחמות עם שכנינו. קלטנו את עליית המצוקה, לצערנו, לא באים אלינו עולים מארצות הרוחה, ואף היוצאים מברית המועצות בויות ישראליות, רובם נחדים לארצות המערב וראשית כל לארצות הברית. אנו מקיימים יחסים דיפלומטיים עם עשרות מדינות מהמתקנות בעולם, ואף מדינות העולם השלישי, שניתקו איתנו יחסים רשמיים, ממשיות להיעזר במומחים ישראליים. אנו נעזרים בעיקר על-ידי ארצות הברית בהגשמת משימותינו הרבות. ארצות הברית יודעת, כי ישראל היא המדינה הדמוקרטית היחידה במזרח התיכון. לשתי מדינותינו מטרות חברתיות משותפות.

מה לא השגנו ובמה טעינו?

השגנו שלום עם מצרים ורק עתה ציינו את העשור הראשון לשלום עם הארץ הערבית. הגדולה ביותר. מצרים זכתה לנצחון גדול בוועידת הפיסגה בעמן,

כאשר אחריה רוב מדינות ערב חידשו איתה את היחסים הדיפלומטיים, למרות שהיא דבקה בשלום עם ישראל. לצערנו, אין התקדמות לקראת שלום עם יתר הארצות השכנות. הוויכוח הפנימי בישראל בענין הוועידה הבינלאומית למען פתיחת המו"מ לשלום, כדרישת המלך חוסיין, מעורר מחלוקת קשה במדינתנו. ראש הממשלה ו"הליכוד" מתנגדים לוועידה כזאת, אף כי הם יודעים, כי ועידה כזאת לא תוכל לכפות שלום. ארצות הברית הודיעה לנו, כי אם תהיה כוונה כזאת, היא תיטוש את הוועידה יחד איתנו. אין מדינות ערב מוכנות להתחיל במו"מ ישיר איתנו בלי "המטריה" של הוועידה הבינלאומית. במצב כזה אין לראות, איך נתקדם לשלום. הליכוד חושב, שהוא יכול להמשיך בסטטוס-קוו. בינתיים גוברת התסיסה בקרב האוכלוסיה הערבית בשטחים נגד הכיבוש הישראלי ומדי פעם מתחילות התפרעויות. גדל דור ערבי צעיר ואינטליגנטי, שסבלנותו פוקעת, כאשר אינו רואה התקדמות לקראת מו"מ לשלום. הדיבורים בישראל על "טרנספר" מקוממות את האוכלוסיה הערבית. אנו דוחפים את ערביי ישראל להזדהות עם הפלשתינאים ביש"ע. ראשי "הליכוד" מתעלמים מהעובדה, שלא יוכלו לכפות על מדינות ערב, איך לנהל את המו"מ לשלום. מצב זה מחייב אותנו להמשיך בהוצאות בטחוניות גדולות. גם כאשר נשיג את המעמד הדומה לנאט"ו, לא תבוא ישועה לתקציבנו העמוס חובות והמחייב להקציב כספים רבים מאוד לבטחון. רובץ עלינו חוב גדול מאוד. הסערות בשטחים מטרידות את העולם הידידותי לנו. כולם שואלים, לאן אנו רוצים להוביל? עקב מציאות זאת אנו מתרחקים מעצמאות כלכלית ותלותנו הולכת וגדלה, בעיקר בארצות הברית. משבר כלכלי פנימי פוקד את המדינה ובעיקר את הקלאותנו — פאר היצירה החלוצית שלנו. קיבוצים ומושבים הגיעו עד משבר. הרבית הגבוהה אכלה את כללתן. גם מפעלים תעשייתיים שקעו בגרעונות גדולים. מפעלים נסגרים ופיטורי עובדים בעקבות מצב זה מתסיסים את עיירות הפיתוח בראש וראשונה.

היחסים בין הדתיים והחרדים ובין הציבור המסורתי והחילוני הגיעו לשיא המשבר. בעיקר החרוף המצב בירושלים בירתנו. החרדים רוצים לכוף על האוכלוסיה החילונית אורח חיים שאין היא מוכנה לקבל עליה. המפד"ל, שהיתה פעם המפלגה הדתית המתונה מבחינה דתית ומדינית, נשחקה עקב חוסר אומץ הלב של מנהיגיה להתמודד עם החרדים. שר הדתות, מר זבולון המר, נגרר אחרי החרדים. הוא מסרב לסייע בידי הזרמים הלא-אורתודוקסיים לפתח את מוסדותיהם. ההצעה לשנות את חוק "מיהו יהודי" קוממה את רוב יהדות העולם. המפלגות הדתיות שילמו עתה בקונגרס הציוני את מלוא המחיר עבור האיום לשנות את חוק השבות. הופעת הרפורמיים והקונסרבטיביים בבחירות לקונגרס הציוני יצרה מציאות חדשה בקונגרס. ההחלטה לתבוע מהמדינה שוויון זכויות מלא לכל הזרמים ביהדות ולאשר לרבנים של הזרמים השונים לקיים טקסים דתיים רשמיים, היא מהפכה ציונית חשובה. התגובה של שר הדתות להחלטה זאת מוכיחה, שלא למד דבר מהמציאות. האיום שלו על מפלגת העבודה אינו בעל ערך. הרי מספר חברי הכנסת של המפד"ל ירד פלאים. לצערנו, ש"ס יורשת את המפד"ל. הקולות השפויים במחנה הציונות הדתית המתונה נבלעים בתוך הצעקנות הקיצוניות. המשבר הפנימי הזה הוא מסוכן

לחוסנה של המדינה. מציאות זאת לא תקרב עלייה. אזהרת הנשיא הרצוג בפתחת הקונגרס הציוני, כי העם היהודי לקח שוב את מקל הנדודים, תייבת להדליק אור אדום אצל מנהיגי מדינת ישראל.

התפתחו בישראל בשנים האחרונות זרמים קיצוניים, המערערים את אחדותה. מציאות זאת מסכנת את המשטר הדמוקרטי שלנו. בעיקר נפוצה קיצוניות זאת בקרב הצעירים. גם הויכוח שמתנהל עתה במדינה בקשר להשתמטות 60 אלף בחורי ישיבה משרות בצה"ל מעורר הדים קשים מאוד. השנה לא משרתים בצה"ל 18 אלף בחורים. המפלגות הדתיות מפעילות לחצים על הממשלה לא לשנות מצב זה. אולם הורים וצעירים רבים שואלים, עד מתי תימשך ההפליה הזאת?

הויכוח על הדמוגרפיה מקיף עתה שכבות רחבות בקרב האוכלוסיה. האזהרות שלנו, שאנו הולכים להיות מדינה דו-לאומית, החלו להיות עתה יותר מובנות. המצב הכי חמור הוא ברצועת עזה. עד שנת אלפיים יהיו ברצועה קרוב למיליון תושבים. מספר הישובים היהודיים הוא אפסי לעומת מציאות זאת. ישנה סכנה רצינית של התפוצצות האוכלוסיה. הדיבורים של אנשי "הליכוד" על הטלת משטר ישראלי בשטחים אינם רציניים. בעוד עשרים—שלושים שנה נהיה אולי מיעוט בקרב אוכלוסיה ערבית ההולכת וגדלה. האם הדברים על החלת הריבונות הישראלית על השטחים חושבים, שנוכל לקיים כאן משטר "אפרטהייד"? הערבים ידרשו את מלוא הזכויות והם יהיו גורם מכריע בכנסת! מדינתנו עומדת, איפוא, בפני בעיות קשות. השגנו הרבה, אולם אם לא נדע לפתור את בעיותינו הקשות ואם לא נתקדם לשלום, אנו מסכנים את עתידנו. אנו נידחף למלחמה חדשה, אם לא נהיה מוכנים לפשרות בשטח או בשלטון. לא פעם הוזהרנו מפני התפתחות כזאת ולצערי לא הקשיבו לנו.

שנת לימוד מגילת העצמאות

בחדש ספטמבר 1987 התקיים טקס חגיגי במשכן נשיאי ישראל לרגל פתיחת חגיגות שנת הארבעים של המדינה. בטקס זה ישבו על הבמה הנשיא ורעייתו, ראש הממשלה, מ"מ ראש הממשלה ושר החוץ, הרבנים הראשיים, הקדימוסלמי, והבישוף הקתולי-יווני. משום מה עלה הרעיון במוחם של מארגני החגיגה, כי המוזמנים יחתמו על הודעות עם מגילת העצמאות. אחרי נאומו של הנשיא התבקשו ראשית כל לחתום היושבים על הבמה. כולם חתמו. אחרי הטקס הגבתי לעתונות, למה היתה החתימה הזאת? הרי הרבנים הראשיים אינם מתכוונים לקיים את הכתוב במגילה. הרי במגילה כתוב, שיש להבטיח שווי זכויות לכל האזרחים, חופש דת וחופש מצפון. הרי הרבנים הראשיים מתנגדים לתת שווי זכויות לרבנים הקונסרבטיביים והרפורמיים, ואיך יקיימו את חתימתם? טרם הובטח שווי זכויות לנשים ולערבים ואפילו הדרוזים טוענים על קיפוחים. מספיק היה לקיים טקס ולשמע את דברי הנשיא ולא היה צורך ב"הצגה" של החתימה של ההודעות עם מגילת העצמאות. מגילת העצמאות אינה חוק, כי טרם אושרה בכנסת, אולם זוהי תעודת היסוד של עצמאות ישראל ויש להתיחס אליה בכבוד, כאילו זו תעודה קדושה. לכן לא צריך היה לנצל

לטקס, ובפרט כאשר אין חושבים לקיימה. הרי הרבנים הראשיים לוחמים למען כפיה דתית. הנה ניצל הרב הראשי שפירא את במת הקונגרס הציוני ובדברי ברכתו תקף את הרבנים הרפורמיים ו"זכה" לקריאות בוז במעמד החגיגי. הנה יצאו ראשי המפלגות הדתיות לתקוף את החלטת הקונגרס הציוני, התובעת שווי זכויות לכל הזרמים ביהדות במדינת ישראל. אני מציע לא להשתמש במגילת העצמאות למטרות פרסומת.

לעומת שגיאה זאת של ההחתמה, יש לברך את סגן ראש הממשלה ושר החינוך והתרבות מר יצחק נבון, על שקבע את שנת הארבעים למדינה כשנת לימוד מגילת העצמאות בבתי הספר. ישנן מדינות, בהן מקיימים לימודים אלה כל השנים. לצערך, תלמידנו אינם יודעים את תוכנה של מגילת העצמאות. אילו לימדו אותם כל השנים את המגילה, אולי לא היתה הקיצונית חודרת למוחותיהם במידה כה רבה?

אולי יקבע שר החינוך והתרבות, כי יש ללמד את מגילת העצמאות כל השנים? את המגילה יש ללמד בבתי הספר היהודיים, הערביים והדרוזיים. זוהי תעודה נעלה, שמייצגת הומניזם יהודי, שאיפה לשלום עם שכנינו, והיא מגלמת ערכים נעלים. ראוי לתלמידים שלנו, שידעו אותה בעל פה.

מיפנה חשוב בציבור לגבי תודעת השואה

ישראל קלטה בהצלחה מאות אלפים יהודים משארית הפליטה. זהו הישג עצום מבחינה לאומית וציונית. הדור השני שלהם כבר אינו שונה מיתר צעירי ישראל. הדבר השני, שעלינו לציין, הוא המיפנה בדעת הקהל בישראל ביחס למיליוני אחינו שנספו. אין מדברים על אלה שהלכו כ"צאן לטבח", אלא מדברים בכבוד ובהערצה על מיליוני אחינו, שנספו בשואה. הדבר השלישי, שעלינו לציין, הוא התרחבות לימוד השואה בבתי הספר ובמפעלים מיוחדים כמו "משואה". למעלה מ-70 אלף תלמידים וסטודנטים מישראל והתפוצות עברו את הסמינרים שלנו וגדל הלחץ לקלוט וללמד יותר. העובדה החמישית, שיש לברך עליה, היא, שממשלות המערב החלו לגלות פושעים, שחיו בארצותיהן בשמות בדויים. תופעה זאת אמנם באה באיחור, אולם יש לציין אותה. תופעה ששית חשובה היא, התרחבות ספרות השואה בפרוזה, בשירה ובמחקר. רבו אמנם גם פסידו-חוקרים, המכחישים את השואה, אולם בתי הפרלמנטים השונים החלו ליוזם חוקים שמגמתם להילחם בחוקרים זייפנים אלה, להעמידם לדין ולהענישם ואף לגרשם מתחומי המדינה.

המפעלים המרכזיים בישראל להנצחת השואה והגבורה הם: יד ושם, בית לוחמי הגיטאות, משואה, מורשת ומפעלים יותר קטנים. במשך ארבעים השנים חלה איפוא התקדמות גדולה בפעילות להעמקת תודעת השואה והגבורה. אנו זוכרים את הגישה לבעיות אלו אחרי המלחמה העולמית ויכולים להשוות את

המיפנה הגדול והחשוב. גם באמנות הפלסטית ובפיסול ישנן יצירות חשובות, המציינות את התקופה הנוראה בתולדות עמנו.*
ל"משואה" מופנות גם בקשות רבות מגרמניה, לקבל לקורסים מורים וצעירים לא יהודים הרוצים ללמוד על האנטישמיות והשואה במשואה. הרושם של הקורסים שלנו זכה לשם חיובי. הבעיה הגדולה היא חוסר מקומות לינה וכיתות. הודות לציוני קנדה ולידידינו שם בעזרת המגבית תוכל "משואה" להרחיב את מפעלה הפדגוגי המבורך. המרכזיה הפדגוגית ע"ש אלקס גרוסמן תביא למיפנה בפעולתנו.

מיוזאון בולי דואר שואה הוא יחידי בעולם מסוג זה והוא מעורר תשומת לב מיוחדת לא רק אצל פילטליסטים.

יש לנו ב"משואה" צוות חינוכי מצויין, אנו מוקירים את ה"עדים" שעברו את השואה ובאים לספר לתלמידים את מה שהיה בימים הנוראים ההם. הרושם של דבריהם לא יימחה.

הנהלת "משואה" היא דוגמא מאלפת לכך, כיצד במסירות ובהתנדבות אפשר להגיע להישגים חשובים.

העצרות שלנו ערב יום השואה מרכזות אלפים רבים ומנהיגי המדינה באים להשמיע את דברם. אנו אומרים דברי אמת וכנות, דברי תוכחה וגם עידוד.
כל מי שיש לו יד בפיתוח "משואה" צריך לראות לעצמו זכות גדולה להיות קשור למפעל היסטורי זה.

ראיתי צורך לעמוד על החיוב הרב, שהגענו אליו במדינה ולציין את הבעיות הקשות שאנו עומדים בפניהם. מאידך חשוב היה לי לציין את המיפנה הגדול, שחל בעם היהודי ובמדינה לגבי בעיות השואה, לימודה, והעמקת תודעתה.

45 שנים למרד גיטו ורשה

בשנתון הנוכחי של "משואה" ימצא הקורא את הסיפור הטרגי ההרואי של מרד הגיטו מפי אחד מחברינו, שהיה באותו מעמד. חבר זה כבר כתב על הנושא בכרך ב' של "משואה". עתה השלים את הפרק ההוא. מרד גיטו ורשה ייזכר לעד בתולדות עמנו ובתולדות האדם. בשום מקום לא לחמו נגד הצבא הנאצי בתנאים כאלה, כמו שלחמו בגיטו הבוער וההרוס. הדו"ח של המפקד הגרמני על האירוע הזה אף הוא עדות לעמידת הגבורה של צעירים יהודים בתנאים ההם. היו התקוממויות גם בגיטאות אחרים. חברים שלנו פגעו בקצינים גרמניים בקפה "ציגנריה" בקרקוב. גם בגיטו ביאליסטוק ובגיטאות אחרים לחמו יהודים נגד הכובשים שהחליטו לחסל את שארית יהדות פולין. ואכן,

* תנועות הנער התלוציות מארגנות כל שנה ביקורים במחנות ההשמדה בפולין. ביקורים אלה משאירים חויה בלתי נשכחת על הצעירים.

ראשוני הלוחמים נגד הנאצים היו היהודים בגיטאות. שבויים רוסיים על מאות אלפיהם גוועו מרעב ומעינויים ולא התקוממו. באותו זמן גם הפולנים עדיין לא העזו ללחום נגד הוזהרמאכט. לכן מסמל מרד גיטו ורשה בעיני העולם את העזו ואומץ הלב של צעירים יהודים, שלא היה להם נשק מספיק, ולמרות הכל פגעו קשה בצבא הגרמני ובכבודו, שהופתע מפגיעות אלה. חברינו בקרקוב אמרו, כי "הם לוחמים על שלוש שורות בהיסטוריה". הם ידעו, מה יהיה גורלם. בגיטו ורשה נשארו אחדים מהלוחמים, שהצליחו לעבור לצד הארי, כדי לספר לדורות הבאים את מה שהתרחש בימים ההם, כאשר הגרמנים שרפו בית אחרי בית והחניקו לוחמים נפלאים בגז. הגרמנים השתמשו באמצעי לחימה אכזריים מול קומץ לוחמים, שנשאר ולא נכנע. מרבית עמי אירופה הכבושה לא העזו להתקומם נגד כוחו האדיר של הוזהרמאכט. הפולנים ראו את הגיטו הבורע ולא באו לעזרה. מעטים מאוד עשו להצלת יהודים. הפולנים שילמו בדם רב עבור יחסם לגיטו הבודד והבורע, כאשר התקוממו בשנת 1944 נגד הגרמנים, כי לא רצו, שהצבא האדום ישחרר את ורשה. למרות יחסם ללוחמי הגיטו לחמו יחד איתם יהודים, שנשארו בחיים בצד הארי.

אבוקת המרד היהודי בגיטו ורשה תאיר לנצח לעם היהודי ולעולם כולו. תנועות רבות השתתפו במרד, שבראשו עמדו החלוצים הציונים של תנועות הנוער, שהושפעו מצוואת תל-חי ומלחמות הישוב נגד המרד הערבי בשנות השלושים. מרד הגיטאות הוא אירוע היסטורי יהודי. לא ניתן לסלפו ולטשטשו. את הפרק הזה נלמד לילדי ישראל בכל הדורות.

21.12.87

פלא היסטורי

לפני ארבעים וחמש שנים שנה קומץ צעירים יהודים את מהלך ההיסטוריה. הם היו מעטים, רק כמה מאות לוחמים, אחוזים בנשק בוורשה. מולם עמד הכוח הצבאי האדיר ביותר, שקם עד אז בעולם. הם היו בודדים ומבודדים — כי איש לא הדריכם ולא אבה להכיר בהם. הם היו חלשים — כי דל היה צידם ותכסיסי מלחמה לא ידעו.

אך את ההיסטוריה עשו הם, הנערים והנערות מתנועות הנוער הציוניות. הם — ולא אויביהם הגרמנים. הם — ולא משנאיהם הפולנים, בני בריתם של מדכאי המרד. הם — ולא מתנכרים, שעמדו מנגד, כשקם אויב לכולת את ישראל, הם — ולהבדיל — לא המנהיגות הרשמית בקהילות הפזורה היהודית. להם חולקים היום כבוד ברחבי העולם.

הם נכנסו לדברי הימים של האנושות כסמל של לוחמי חופש, כמזפת של גבורה וכמקור השראה למאבק על כבוד האדם. בתוך עמם זכו המורדים לשם־עולם, בין גיבורי האומה הדגולים, משולים לגיבורי ברי־טוכבא, הם זכו אפילו להרבה יותר מהילת התפארת של לוחמים שנפלו, כי — למרות שהוכרעו בקרב — הם יצאו מנצחים מן המערכה. נצחונם בא להם מידי ההיסטוריה, שאישרה את דרכם והפקידה בידי חבריהם למאבק ולדעה את דור ההמשך של האומה ואת רציפות הקיום הלאומי.

דורנו מתחנך על הערכים, שהלוחמים דגלו בהם, אנו אימצנו לעצמנו את האמונה, שהם נשאוה ברמה, הרינו יונקים ממקורות, שהם חשפו, והולכים לפי התמורות, שהם הציבו בפרשת הדרכים של חיי האומה. דרכם של הלוחמים הוכרה ונתקבלה, אמונתם קיימת ושלטת. הם גיבחו. מאבקם קיבל את הגושפנקה הסופית של אמת. מציאות החיים הלכה בעקבותיהם.

במה זכו לכך? מה ייחד אותם ואת מאבקם? במה עלו על אחרים? כדי לעמוד על כך, הבה נשפיל מבטנו לשעה קלה אל עמק הבכא ההוא של אירופה המפרפרת בכיבושו של היטלר, המעונה תחת מגפי קלגסיו, המסתכלת

חסרת אונים במסע נצחון ללא-מעצור של הנאצים. דומה היה, כי אין עוד כח בעולם שיוכל לאויב, כאשר מפסגות הפירנאים ועד מורדות האורל, מקרחוני האוקינוס הצפוני ועד חולות הסהרה, התנוסס דגל צלב הקרס. הנצחונות לוו במסע תעמולה גורף ומסנוור, שחק רצון התנגדות, מדכא תקוות לגבור על האויב, ההולך מחיל אל חיל. כל תגובת מרי יהודית הוטבעה בנחשול של טירור אימים. כשהתנקש פועל יהודי בזקיף ס"ס מרושע בעיר לבוב, מיד הוצאו להורג אלף מיהודי העיר, שנאספו באקראי ברחובות. הצית יהודי ביתו באש בשעת גירושו, לבל יפול רכושו לידי האויב, מיד נצטוו כל יהודי העיירה להתאסף בככר השוק וגורו במקום.

גם מעשי ההתנגדות של לא יהודים גררו עונשים כבדים, אך לא היה כל דמיון ביניהם לבין התגמול של רצח המוניי-קולקטיבי, שהונחת על ראשי היהודים עם כל גילוי של מרי.

תנועות המחתרת של אומות העולם הטרידו את הכובש הנאצי. היה ביכולתן לחבל מידי פעם בתחבורה, להתנקש באיש שררה, להפיץ כרוזים ועתונות סודית, לקיים קשר עם העולם החופשי, לאמץ ולחזק את רוחם של העמים המשועבדים. אך התנגדות המונית לא קמה. מעשה נועז, יחיד ויוצא דופן היתה השביתה באמסטרדם שהוכרזה ב-1941 לאות אהדה עם היהודים ושבברה באכזריות אימים: אמנם טובי הנוער מבין הגויים, הצטרפו למחתרת, ביניהם משוחררי צבא, אנשים שאומנו לקרב. הם הטמינו את נשקם במחבואים ושמרו עליו. מעטים ברחו ליערות ויצרו קבוצות פרטיזנים. אך הם לחמו לפי שיטת "פגע וברח". לקרב הגלוי, פנים אל פנים לא התיצבו ועל מרי כללי לא הכריזו. הם המתינו לשעת הכושר, עד שלמאבק הכללי יהיה סיכוי כל שהוא של הצלחה צבאית. למעשה — הם דחו את ההתקוממות, עד שצבא השחרור המנצח של בנות הברית נראה באופק. חיילי המחתרת הפולנית בוורשה מרדו רק באוגוסט 1944, כשהצבא הסובייטי ניצב מולם, בגדה של נהר הוויסלה ממול. בארצות מערב אירופה הכריזו תנועות המחתרת על מרי אזרחי ועל דוֹבָה לנתק את המגע עם לשוטנות הכיבוש רק בימים האחרונים, לפני שצבא בנות הברית נכנס לגבולן. היו גם ארצות בעלות מסורת ארוכה של עצמאות ומלחמות שחרור, בהן לא הגיעה מעולם תנועת ההתנגדות לממדים של מרי, ושבנה הוסיפה האוכלוסיה לשאת את עול הכיבוש, מי תוך כניעה, ומי בחריקת-שיניים, עד ליום השחרור.

המרד ההמוני הראשון, שהוכרז באיזה מקום שהוא באירופה של היטלר, היה המרי היהודי בפולין. הוחל בו עוד בקיץ 1942 כשיהודי נסווייז' הסתערו על רודפיהם הנאצים. אחר כך באו לחווה, טוצ'ין, קרמניץ, נובוגרודק, לידה, מיור, סלונים, לוצק, וזדלבונוב, אדמוב, קוברין ומקומות רבים אחרים. המחתרת בקרקוב הכתה בחג המולד 1942, במעוזו של הגסטפו, במקום מושבו של הנס פרנק מושלה של פולין הכבושה. קרבות-הרחוב הראשונים פוצו בגיטו ורשה עוד בינואר 1943. אחר כך באו המרידות והקרבות בגיטו ביאליסטוק, צ'נסטוחוב וגרודנו, וההתקוממויות במחנות המוות עצמם: בסוביבור, בטרבלינקה ובאשוויץ. אך שיא המרד, שבו מסתמלים כל האחרים ושעליו נקראת מלחמת המחתרת היהודית, הוא הקרב הגדול של גיטו ורשה.

בערב פסח החלו. בסיומו של יום קרב ראשון ירדו יהודים אל הבונקרים ואל המרתפים והסבו אל ה"סדר". צלילי ההגדה נתערבבו בשריקות הכדורים. "שפוך חמתך אל הגויים" קראו יהודי ורשה ברטט, ממעמקים, באותו ליל סדר ואגב קריאת הניסים שבהגדה ספרו זה לזה על הנס, שנתחולל לעיניהם באותו יום ממש. הם ברכו האחד את חברו על בניהם, יקיריהם, שנהפכו בין יום ללוחמים, שנאבקו ביניהם על הזכות לצאת לקו האש הראשון, שהתחננו לפני מפקדיהם להטיל עליהם את משימות הקרב המסוכנות ביותר. כמנהגם של לוחמים מנוסים היו מרשים לרכב הנאצי להתקרב עד פתח בתיהם ממש והפליאו בהם את מכותיהם. הם העלו באש טנקים. במשך שעות היו נצמדים לקירות הבתים בגיטו ומיחלים למפגש. כל בית היה למבצר, כל חלון לעמדה. בסיומו של קרב ראשון רקדו ושרו לוחמי ורשה וברכו איש את אחיו, על שזכו להגיע לכך. "עכשיו יהיה טוב למות", אמר הרב מייזלס לצביה לובטקין. המרד של גיטו ורשה הכה את הנאצים בתדהמה. איש מהם לא ציפה להתנגדות גבורה עקשנית ונואשת. הגרמנים הגיבו בחימה שפוכה והשליכו למערכה מטוסים, טנקים, משוריינים, תותחים ויורקי להבות, — מול מעט האקדחים, הימוניידי והרובים שבידי המורדים. יש אומרים, כי בעמדות הלוחמים של הרביזיוניסטים בככר מורנובסקי, היתה "אפילו" מכונת ירייה.

בקרב זה עמדו הלוחמים נגד האויב המשתולל במשך כששה שבועות. כל אותה עת עמד הגיטו בלהבות, הקירות להטו ומעל לראש הלוחמים התאבך העשן הכבד. משנהרס בית — עברו לאחר, משנשרף מחסה — לחמו מצניורות הביוב ומתוכם פרצו אל מאהורי עמדות האויב. הונסו משם בגזים — שוב עלו לרחובות והתיצבו לקרב. יום רדף יום והמרד נמשך. המפקד הנאצי גנרל ה"ס"ס יורגן סטרופ, שלח לממונים עליו דווח יומי על מהלך הקרבות, כדרך שהיו מפקדים גרמנים מגישים על המערכות הצבאיות הכבדות והמכריעות. הפיקוד הגרמני הורה לטיים את המערכה ולמחרץ את המתקוממים בשלושה ימים, יורגן סטרופ התנצל בדו"חותיו, ש"הבנדיטים" היהודים, כפי שכינה את הלוחמים, מגלים כושר התנגדות גבוה. "הם לוחמים מהבונקרים מאז ראשית הקרבות. לעתים קרובות אנו מוצאים אותם שם באפיסת כוחות גמורה. אחרים מופיעים ברחובות ולוחמים במדי הצבא הגרמני. אנו עושים ללא ליאות כל מה שאנו יכולים, יומם ולילה".

ישנם בידינו גם תיאורים מהצד שלנו על מה שנעשה בבונקרים האלה בתנאים הנוראים של הקרב. "כל אחד שוחה כאן ממש בזיעה שלו ושל אחרים" דווח מפקד. "בבונקר שלנו אי אפשר אפילו להדליק נר כי הוא כבה מחוסר אוויר" כתב אחר.

עשרה ימים אחרי פרוץ המרד דווח יורגן סטרופ, כי הוא מקווה לשבור את המרד בקרוב. הדבר לא עלה בידו והוא נאלץ לחזור ולהודיע, כי נתחדשו קרבות כבדים במיוחד. "איש מהשודדים אינו עוזב את המחבוא שלו אלא בכח", התלונן הנאצי.

כעת כבר הודאג הפיקוד הגרמני ברצינות. ב־1 במאי רשם יוזף גבלס, שר התעמולה הנאצי ביומנו: קרבות קשים ביותר ברחובות ורשה בין כוחותינו לבין היהודים המורדים. ב־4 במאי ביקש סטרופ עזרה מהצבא. שלושה ימים

לאחר מכן הודיע, כי הוא קרב לבונקר המרכזי של הפיקוד ואכן ב-8 במאי 1943 פרץ למפקדה ברחוב מילה 18.

היו בו 120 לוחמים, והם סרבו להיכנע. הגרמנים הטילו פנימה פצצות גז. הלוחמים קרבו לפתח הבונקר ולפתו איש איש את נשקו, מחכים לגרמנים שיבואו. אך הללו זרקו עוד גז. "לא ניפול חיים בידי האויב" קראו הלוחמים, "ניפול בידי עצמנו". אז החלה ההתאבדות ההמונית, נוסח מצדה. כאשר אקדחו של איש לא פעל, ביקש מחברו לירות בו. לפתע הודיע מישהו, שאחד הפתחים הקיצוניים לבונקר טרם נתגלה לאויב. קומץ לוחמים פנה לעבר ההוא. כל האחרים נפלו. ביניהם המפקד, מרדכי אנילביץ, יפה התואר ואציל הנפש.

הקרבות נמשכו גם אחר-כך. ב-12 במאי הודיע סטרופ שהוא מעלה באש את אחרוני הבנינים בגיטו וב-15 בחודש הודיע, שאין עוד בתי מגורים ליהודים על אדמת ורשה. אולם הקרב לא תם. עוד ב-22 במאי, למעלה מחודש אחרי פרוץ המרד, כתב גבלס: "המלחמה על גיטו ורשה נמשכת. היהודים עודם מתנגדים". ביוני נדם כבר הגיטו ולא היה עוד.

"מעולם לא ראיתי מקום חרב כגיטו ורשה" כתב אדולף אייכמן, שבא לשם לאחר המעשה. "לא העליתי על הדעת, כי יהודי גיטאות מסוגלים להלחם כך", הוסיף, ואכן, אף אחת מהמדינות, שנפלו לידי הנאצים, לא החזיקה מעמד זמן כה רב, וביניהן היו מעצמות צבאיות מבוססות וכבירות כה.

המרד חישמל את ארצות אירופה. האיש, שניהל את היומן הרשמי של המחתרת הפולנית בוורשה, לדוביג לנדאו, רשם בימים ההם ביומנו לאמר: "כעת נפתחה פה מלחמה חדשה, המלחמה היהודית-גרמנית. יהודים הם שפתחו חזית שלישית, נוסף לחזיתות שברוסיה ובצפון אפריקה".

אכן, המרד היהודי הפיח רוח חיים בכל תנועות ההתנגדות, חישל את כח הלחימה והיה לאות ולמופת לעשרות המיליונים המשועבדים ברחבי אירופה. בטאונה של המחתרת הפולנית, "ג'לוס ורשבי" — קול ורשה, כתב בגיליונו מ-23 באפריל 1943: "לנו תושבי ורשה, לקח מעשי מקרב זה. מה שמתרחש בימים אלה בגיטו, מוכיח בעליל, כי הקרב עם נשק ביד נגד הטרור ההיטלראי יכול להיות יעיל. הגנה עצמית פעילה מנחיתה על האויב מהלומות מכאיבות. מתברר, כי אפשר לעשות כל בית למבצר. קרב הגיטו לנו מופת. נגד צמאון הדמים ההיטלראי צריך להתיצב לקרב". ואילו ההנהגה העליונה של תנועת העמלים בפולין כתבה אז בכרוז: "יהיו לנו לדוגמה מגיני גיטו ורשה. הם מראים לעולם, איזה דרכים יש לנקוט נגד האויב הגרמני, ללחום בו ולנצחו".

דוגמה זו לעם הפולני, מלומד המלחמות ובעל המסורת הארוכה של מאבק לאומי, ניתנה על ידי קבוצת בחורים מתנועות הנוער הציוניות בגיטו ורשה. הם שנועדו להוכיח לפולנים ולכל העמים המשועבדים, כי מאבק גלוי נגד הבחורים והבחורות, נעדרי האיומן הצבאי, חסרי הנשק, מזי רעב זה ארבע שנים, סחוסים מעבודות הכפיה, מוכי הטיפוס והדיזינטריה, הם היו הנחשונים, החלוצים, שיצאו ללמד את אירופה הכבושה דרכי מרי. במאבקים בישרו, כי סוף הגרמנים קרב ובא. מהם — כלואי הגיטאות האסורים במגע, המובדלים מאנוש, מושפלי הטלאי הצהוב — מהם יצאה הבשורה למרחבי עולם, שגם באפילה הנאצית הנוראה לא אבדה תקוות אנוש, ושיש שכר למאבק.

עצם צמיחתה של מחתרת זו הוא פלא היסטורי, כתחיית העצמות היבשות, שעלו מקבריהם ועמדו על רגליהם, חיל גדול למלחמה.

והרי לא רק נשק היה חסר ללוחמינו. להם חסרה אפילו התקווה לשחרור המולדת, שהיא משענו המוסרי של המורד, כי לא על שחרור ארצם נאבקו. מולדתם היתה במרחקים, כאן בארץ-ישראל. זו היתה נשמת אפם, אך לא עליה ולא על אדמתה יכלו להלחם. האדמה, עליה נלחמו, אדמת נכר היתה, של עם נוכרי ומתנכר. הם לא יכלו אפילו להבטיח לעצמם, לחבריהם או למי מיקיריהם את תקוות החיים, והרי זו נחמתו הגדולה של הלוחם, כי אם לא יזכה הוא להגיע לנצחון, יזכו לכך בני משפחתו או ידידיו. ואילו הם יכלו רק להבטיח האחד לחברו, שיפלו בכבוד. הם האמינו, שהם חבים זאת לנו. "לאחינו בארץ הננו חייבים מות כבוד של חלוצים", כך הורה ללוחמי דולק ליבסקינד, חברי הבלתי-נשכח מתנועת הנוער, מפקד המחתרת היהודית של קרקוב.

ההחלטות, שעמדו בפני המפקדים הצעירים, היו כבודות מנשוא. האם לברוח לפרטיזונים בהרים וביערות? היה בכך סיכוי מפתה, אך פירושו של דבר להשאיר ולהפקיר את הנשים, הילדים והזקנים ולוותר על ההתקוממות ההמונית. אילו עשו כן כולם — לא היה מרד הגיטאות מתרחש.

ומתי למרד? היה ברור למעלה מכל ספק, כי פקודת קרב היא גם גזר הדין על הגיטו כולו.

מרדכי טננבאום-תמרוף, מפקד המחתרת בביאליסטוק, שעוד בחייו הפך לאגדה, כתב במכתבו האחרון לאחותו בארץ, ימים אחדים לפני שהוליך את אנשיו לקרב האחרון על הגיטו:

"לו הטלנו כבר היום את הרימונים שלנו, לא היה נשאר כאן כיום אף יהודי אחד. עוד נספיק, עוד נטיל. אנשים מסתכלים בי ספק בביישנות, ספק בתחינה: אולי עוד לא עתה — אולי בפעם אחרת."

טננבאום ידע, כי ביום שיחליט לזרוק את הרימונים המועטים, תוצרת בית, שברשות אנשיו ולצאת לקרב גלוי, יהיה גם סוף קיומו של הגיטו. ואכן כך היה גם בביאליסטוק ובכל מקום אחר, בו נכנסה המחתרת לקרב גלוי. לא נשאר שם עוד אף יהודי אחד בחיים.

ההחלטה בדבר עיתוי ההתקוממות היתה, אפוא, רבת יסורים ולבטי מצפון. לדחות את הקרב — הרי זה לחזות בגירושים האימים ולהיות להם עד אילם. להקדים לפעול — הרי זה להקדים את ביצוע גזר-דין-המוות-על-הגיטו-כולו, לגרוע שבוע, חודש אולי שנה מחייהם של רבבות. מי יטול זאת על מצפונו? מי מוסמך לכך?

אף בכך נבדלו הלוחמים היהודים מעמיתיהם מבין הגויים. לאלה היתה הנהגה-מוסמכת ומוכרת על ידי בנות הברית, שנטלה על עצמה את האחריות בפני האומה, שקיימה והזינה את המחתרת שלה, שלחה ציוד ונשק, סיפקה אינפורמציה, דאגה למימון, כיוונה את המערכה. לפולנים היתה ממשלה גולה בלונדון, אשר שליחה ישב על אדמת פולין ופיקד על כל הנעשה. כך היה גם בכל תנועת התנגדות אחרת. לפרטיזונים היה פיקוד מרכזי ומוסמך במוסקבה.

המחותרת שלנו חסרה כל אלה. היא עמדה בודדה, כי מדינת היהודים טרם קמה וממשלה בגולה אין, לכוון את דרכם של הלוחמים.

אך המאבק הפנימי בהנהגה של הגייטאות היה מאבקה הקשה ביותר של המחותרת. הגרמנים השתמשו בלי הרף באמצעי שפל ומפתה. הם הבטיחו מדי פעם למנהיגי הגייטאות, אחרי כל גירוש, שהנותרים ישארו בחיים, כי גרמניה זקוקה לכח העבודה שלהם. "אם תעבדו תחיו", היו הנאצים אומרים, ומתחייבים במלת כבוד של קצין, שהגירוש הקודם הוא כבר האחרון. הדבר גראה סביר ומתקבל על הדעת. גרמניה היתה נתונה במאבק עליון וגייסה את כל כח האדם שלה להגיע את גלגלי המלחמה. היהודים היו כח עבודה רב ערך בחרושת ובתעשייה, שלא היה לו תחליף. האמנם ישמידו הגרמנים מרצונם מאגר כזה של כח אדם? היהודים בגייטאות ידעו, שהרווחה היא זמנית בלבד, שאין לצפות לרחמים או לרגש אנוש מהנאצים. אך להרויח זמן בעת מלחמה, אף הוא רווח ניכר. בינתיים אולי יתחולל שינוי מכריע בחזית, אולי תפרץ מהפכה פנימית בגרמניה, מי יודע? תמיד היו שמועות ולחישות על התנגדות גסותרת להיטלר בקרב הצבא ואכן ביולי 1944 התנקשו בו קצינים גרמניים.

אחד מכלואי הגייטאות, החי כיום עמנו בארץ, רשם בימים ההם ביומנו בגיטו קובנה: "אנו יודעים, כי גורלנו נחרץ, אבל צריך להיאבק גם על אורכה מדי התליין... חייבים להרויח זמן ולחפש כל דרך, כדי שמספר גדול ככל האפשר ישאר בחיים".

כזאת חשבו רבים.

אפרים בראש, ראש הגיטו של ביאליסטוק, מדבר אלינו מדפי הפרוטוקולים של מועצת הגיטו, שנשתמרו. הוא אמר: מטרתנו אחת — להציל את חיי היהודים עד גמר המלחמה... אם נייצר ונקבל הזמנות גוספות נבטיח את שלומו של הגיטו".

ואמנם היו אישים במינהל הגרמני עצמו, שביקשו לדחות את ביצוע ההשמדה עד לאחר המלחמה. מפקדי הצבא תבעו אספקה סדירה. אנשי משק דרשו את הפעלת בתי החרושת. אפילו פרנק, הצורך המרושע, אשר שש לביצוע ההשמדה, התלונן, שגירושי היהודים מונעים ממנו למלא את מכסת האספקה בצידוד וחומר מלחמה למען הרייך. הדבר הגיע עד למחלוקת בצמרת הנאצית בין תובעי ההשמדה המיידית של היהודים לבין דורשי ניצולם לעבודת כפיה. מחלוקת זו נמשכה עד לשנתה האחרונה של המלחמה.

דרושים היו אינסטיגנט חד-תחושה, אומץ-לב מופלא והבנה פוליטית מעמיקה, כדי לעמוד אז בגייטאות המנותקים על כוונותיהם הנסותרות של הגרמנים, וכדי לצפות מראש, איך יפול דבר. המחותרת היהודית עמדה על כך. כבר ב-1 בינואר 1942, עם ראשית ההשמדה, נתפרסם הכרוז הראשון בוילנה: "נוער יהודי" נאמר בו, "אל תאמינו למוליכים אתכם שולל... וקרעו מעיניכם את האשליה. היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה... אנו חלשים וחסרי מגן, אבל התשובה היחידה לרוצחים היא התגוננות. מוטב ליפול כלוחמים בני חורין מאשר לחיות בחסדי מרצחים".

אפרים בראש, ראש הגיטו בביאליסטוק, שהזכרתיו כבר, היה יהודי טוב ועסקן נאמן, שעשה ככל יכולתו במציאות הטראגית, כדי להציל יהודים. הוא

אף קיים מגעים עם המחתרת וסייע בידה. הוא היה משוכנע בכל לבו שהוא משרת את האינטרסים של האומה. שיקוליו היו הגיוניים, נבונים ומציאותיים. אך הדרך, שנכפתה עליו, לא הובילה לבסוף להצלת בית ישראל. לפיכך — כל אימת שהעם היהודי יעמוד מעתה בפני מצבים דומים או בפני הכרעות הקשורות בקיומו, הוא יכריע, ללא ספק, לפי דרכו של מרדכי טננבאום, מפקד הלוחמים בביאליסטוק.

על אלה, איפוא, זכו מורדי הגיטאות, שהעם אשר שרד מהשואה הכבדה יאמץ לעצמו את דרכם להמשך קיומו: על היותם ראשונים לקרוא לקרב את משועבדי אירופה, על היותם גלויי עינים, חסרי אשליות ורואים את הנולד. על היותם עזי רוח לפעול ללא חת על-פי צו אמונתם, על היותם אחראים לגורל אחיהם, שוקלים מעשיהם בתבונה, על היותם גיבורים, מחרפים נפשם למוות. הנה, בדרך זו, נאספו לוחמי הגיטאות אל עמם בקרבנו ונפשם צרורה בצרור חיינו. אולי מפני כך לא תמיד מבינים אותנו בעולם הבוסה, אשר לא עבר במדורי האש ההם. כי חושינו חדים הם מאוד לאיזמי השמדה ואונונינו קשובה מאוד לדיבוריו של אויב להכחיד את ישראל. כשאויבינו אומרים זאת אנו יודעים במה המדובר. האסוציאציה ההיסטורית מפעילה אצלנו את אתראת האזעקה ואנו מגיבים, כמו שהגיבו לוחמי הגיטאות. מוטב שידעו אף ידידינו בקרב האומות, אם גם, אולי, לא תמיד יבינו זאת, כי אלה המניעים, לפיהם אנו פועלים. השואה הולידה בנו חפץ חיים כביר והטילה על כל יהודי לשמור מכל משמר על השארית הנשארה. לכן קמה ההתעוררות הגדולה בעם, כשאויבי ישראל קמו עליה לכלותה. עם אשר עמד בשואה לא יוכל לקבל עצות של מתינות, כשאויביו מאיימים על קיומו. הוא יקום ויסכל את המזימה בכל אשר יוכל. זה נהפך אצלנו לתגובה אינסטינקטיבית.

מורדי הגיטאות הטילו עלינו חובת-עולם: לבצר את נצחון מאבקם ואת נצח חיי האומה. זוהי מורשתם, לאורה נלך.

עיונים היסטוריים

ד"ר שלום חולבסקי

יהדות ביילורוסיה המזרחית ערב השואה

"ביילורוסיה המזרחית" היא הרפובליקה הביילורוסית, אחת מ-15 הרפובליקות הלאומיות שהרכיבו את ברית-המועצות עד למלחמת העולם השנייה. החיבור שלפנינו דן ביהודי הטריטוריה הביילורוסית בגבולותיה שבין מהפכת אוקטובר לבין מלחמת העולם*.

על כינונה של הרפובליקה הביילורוסית במסגרת ברית-המועצות הוכרו בבירתה מינסק ב-1 בינואר 1919, אך גבולות המדינה, שתחילה הקיפו את פלך מינסק בלבד, נקבעו סופית כתוצאה מצירוף שטחים נוספים מאדמת הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית באפריל 1924 ובדצמבר 1926. ביילורוסיה השתרעה איפוא מאותה עת ועד סוף 1939 על שטח של 126,000 קמ"ר במחוזות הבאים: אורשה, איהומן (צ'רוויין), בורויסק, בוריסוב, ביחוב, דריסה, הזמל, הזרדוק, הזרק, ויטבסק, לפל, מזהילב, מוזיר, מינסק, מסטיסלב, סנה, סלוצק, פולוצק, צ'אוסקי, צ'יריקוב, קלימוביץ', רוגצ'וב, רצ'יצה. ב-1897 התגוררו היהודים של פלך מינסק ב-189 ערים, עיירות וכפרים כשמספר היהודים נע בהם בין 50 נפש בכפרים הקטנים ביותר לבין 47,562 בעיר-הראשה מינסק. אחוז היהודים בעיירות נע בין 9 בלונגיץ לבין 100 בקלינקוביץ. פלך מינסק בתקופה הצארית הקיף את המחוזות: מינסק, בורויסק, בוריסוב, איהומן (צ'רוויין), מוזיר, נובוגרודק, פינסק, רצ'יצה וסלוצק.²

לפי המיפקד של 1883 היוו היהודים בקרב כלל אוכלוסיית פלך מינסק 18% — 31,000 מתוך למעלה ממיליון וחצי תושבים — לעומת 60% ביילורוסים ו-20%

* בעקבות "הסכם ריבנטרופ-מולוטוב" ולאחר שנכבשה פולין על-ידי צבאות גרמניה הנאצית, בותר שטחה וחבליה המזרחיים סופחו לאוקראינה ולביילורוסיה שבתחומי ברית-המועצות. מאז היה מקובל להוסיף לביילורוסיה הסובייטית "המקורית" את הכינוי "המזרחית" להבדילה מהשטח המערבי שסופח אליה.

פולנים. יש לשער שאחוז זה לא היה שונה באזורי תחום-המושב האחרים, שצורפו לביילורוסיה אחרי המהפכה.

תהליכי הגירה

המיפקד של ינואר 1926 מורה על שינויים מפליגים במשקלו היחסי של היישוב היהודי, שירד (בטריטוריה הביילורוסית כולה) לפחות מ-10% ומנה 407,000 נפש באוכלוסיה של 5 מיליון.³ מאז ספירת האוכלוסין מ-1897 ועד הספירה של 1926 התחולל שינוי בולט גם בשיעורם היחסי של היהודים בעיירותיה ועריה של ביילורוסיה וממעמד של רוב בהן ירדו למעמד של מיעוט כפי שמורה הטבלה שלהלן:

אחוז היהודים בערים ובעיירות

המחוז	מיפקד 1897	מיפקד 1926
אורשה	62.3	36.5
בוברויסק	63.1	45.4
הומל	55.9	42.6
ויטבסק	56.3	39.8
מוזיר	61.6	45.7
מוהילב	54.3	36.1
מינסק	56.4	40.7
פולוצק	61.3	34.8

במרביתם של יישובים אלה היתה עלייה ניכרת של האוכלוסייה הלא-יהודית. בגורמי ירידת אחוז היהודים היו בעיקר ההגירה אל-מעבר לים (כ-160,000 בשנים 1897—1914) וההגירה הפנימית לאתר המהפכה, בלחץ תהליכי ההתרוששות, מעיירות תחום-המושב אל הערים הגדולות של הרפובליקה הרוסית (ר.ס.פ.ס.ר.). ההגירה אמנם היתה שסתום משחרר של לחצי המצוקה היהודית, אך היא פגעה קשות באורגניות של המשפחה, בעוד הדלות נשארה בעינה. בקרב המהגרים לארצות-הים היו מתעוררים געגועים "לבית הישן" ולעומת זאת אצל היוצאים לעריה הגדולות של רוסיה בלט הניכור למשפחה ולאורתות-חייה ומסורתה של העיירה. ההגירה הפנימית היתה לתופעת-קבע שעל ממדיה תעיד הדוגמה הבאה: מהעיירה צ'צ'רסק יצאו תוך שלוש שנים כ-200 צעירים יהודים וכ-150 מתוכם ללנינגראד. בעתון "איובסטיה" מ-17.9.1936 מתוארת בדידותו של אב יהודי זקן בעיירה ביילורוסית לאחר שחמשת בניו עזבוהו והשתקעו בכרכים. דוגמאות בודדות אלה יש בהן כדי להעיד על הכללי. נטישה זו עוררה את הרגשת הבטחון של הנשארים. העיירה היהודית, ה"שטטל", כטיפוס של יישוב וחברה וכתופעה תרבותית ייחודית, שהשפעתה היתה רבה על חיי העם, כמו התפרמה ואיבדה הרבה מחיותה.⁴ ההתפתחות הזאת היתה במידה רבה פועל-יוצא של

מדיניות השלטון הסובייטי, שראה בעיירה מאגר של שמרנות. המושג "עיירה" עבר מן העולם מבחינה מנהלית. העיירות מהן נהפכו ל"ערים" ויתרן הוגדרו ככפרים. כלכלן יהודי-סובייטי העיר על כך: "אנו משתמשים במונח 'עיירה' באורח מותנה לגבי ישובים מהטיפוס העירוני והכפרי כאחד, המצויים בטריטוריה של ה'תחום' לשעבר."⁵

ההגירה הפנימית מעיירות תחום-המושב לשעבר אל הערים הגדולות של ברית-המועצות זרמה בעיקר אל מוסקבה ולנינגראד וכבר בשנים 1923—1926 גדל היישוב היהודי כתוצאה מזה, בייחוד בשני הכרכים, ב-50%, אך גם מינסק בירתה של ביילורוסיה נהנתה לא-מעט מהגירה פנימית זו. רוב נושעי העיירות היו בני 14—29. נסיונות הפרודוקטיביזציה וההתישבות, שנעשו בעיירות, לא מנעו את תהליך הבריחה. מבין המבוגרים יותר, שהשתלבו בזרם הזה, בלטו בעלי "כתמי-עבר", ממעמד דתי ומוצא סוציאלי "פגום", שקיוו לפתוח "דף חדש" במקומותיהם החדשים. היו ביניהם גם אנשי אינטליגנציה, שמילאו תפקידים חשובים בראשית ארגון הרפובליקה, אך בגבור מגמת הביילורוסיוזציה הלשונית נותרו ללא-תעסוקה עם הרוסית, שהיתה שגורה בפיהם. מבין בעלי "הייחוס הפגום" יש למנות גם את מעמד ה"לישנציי", היינו נטולי-הזכויות, שנוצר בעקבות המדיניות הסובייטית ופגע בעיקר בסוחרים ובבעלי-מלאכה. מהם ומבניהם ניטלה הזכות לעבודה ולסיוע כמובטל וגם לעזרה רפואית. משקלם בקרב האוכלוסיה היהודית הגיע ל-43% אמנם ניתן להם לטהר את שמם על-ידי עבודה יצרנית במשך חמש שנים, אך מכיוון שממילא לא קיבלו עבודה במקומותיהם, הרחיקו נדוד, כמאמר הבריות: ככל שירחיק, כן ייטב. תהליך זה גרם לעיוות דמוגרפי של האוכלוסיה היהודית בערים ובעיירות בשלהי שנות העשרים ובשנות השלושים: עלה חלקם של הגילים המבוגרים הלא-יצרניים וירד הפוטנציאל של הריבוי הטבעי אל-מתחת לרמה הממוצעת.

כתוצאה מהתפתחות זו (והתפתחות דומה באוקראינה) כבר נמצאו ב-1939 כ-40% מיהודי ברית-המועצות מחוץ לאזורי "תחום המושב" לשעבר. גם במספרים מוחלטים חלה ירידה במספר היהודים בביילורוסיה. שהגיע ל-375,000 לפי המפקד של ינואר 1939. לכך יש להוסיף את הריבוי הטבעי במשך השנתיים עד הפלישה הנאצית, הנאמד ב-8,000 נפש ו-20,000, בערך, פליטים, שהגיעו ממערב-פולין. יש איפוא להניח, כי ביום "מבצע בארברוסה", הוא ה-22 ביוני 1941, מנתה יהדות ביילורוסיה המזרחית 405,000 נפש. כ-13,000 מהם נמצאו ביום פרוץ המלחמה בשרות צבאי פעיל ואי-לכך, ביום הפלישה היו על אדמת ביילורוסיה כ-392,000 יהודים.

משקלה היחסי של יהדות ביילורוסיה *

שנה	יהודי ביילורוסיה לעומת כלל יהודי בריה"מ (ב-%)	יהודי ביילורוסיה ביחס לכלל האוכלוסיה בביילורוסיה (ב-%)
1926	15.2	8.2
1939	12.4	6.7

בשולי התפתחויות כלכליות

אכן, בתהליך שידוד המערכות הכלכלי והחברתי שבעקבות המהפכה נשתלב חלק זעום בלבד של האוכלוסיה היהודית ואלה, שלא נתערו במציאות החדשה, היו מעין מסה אמורפית בלתי-יציבה, שהושעתה מבסיסה הכלכלי והחברתי והיתה לאבק-אדם בשולי-החיים.

בתחילתו של הנא"פ (1921—1925)* נדמה היה כאילו הכול חוזר לקדמותו. בתי-המלאכה החלו לעבוד והשווקים מלאו חיים. נפתחו החנויות וכמו היתה עדנה לאנשי המעמד הבינוני. אבל לא ארכו הימים ועוד בימי הנא"פ החלו השלטונות — שנהגו ביחס פייסני לגבי הכפר — להכביד את ידם במסים על המסחר, התעשייה והמלאכה הפרטיים תוך העדפת ההתאגדויות הקואופרטיביות. הצרת רגליה של הכלכלה הפרטית נהפכה למסע נגישות בסיומו של הנא"פ וגרמה לאבטלה המונית, שנמשכה גם אחר-כך. לא פחות מ-70% ממחוסרי-העבודה במדינה היו יהודים ובערים מסוימות (הומל, מוהילב, רציצה) הגיע שיעורם ל-80% ממובטלי המקום.⁸

הדיפרנציאציה הסוציאלית בקבוצות לאומיות שונות של ביילורוסיה¹⁰
(1926 — באחוזים)

חטיבות סוציאליות	יהודים	רוסים	פולנים	ביילורוסים
איכרים	13.1	64.1	80.9	92.82
פועלים	16.7	6.7	6.9	2.8
מובטלים	7.0	1.3	1.1	0.3
בעלי-מלאכה	26.4	2.6	2.8	1.6
פקידים וממונים	17.0	6.7	4.4	1.9
תגרנים	10.0	0.1	0.1	0.03
מקצועות חופשיים	0.7	0.1	0.08	0.05
שונים	8.9	18.4	3.72	0.5
בסך-הכול	100	100	100	100
חלקם באוכלוסייה (%)	8.19	7.7	1.96	80.62

הטבלה דלעיל מתארת את המצב לאחר הנזעזעים הסוציאליים הכבדים של ראשית שנות המהפכה. השכבות הסוציאליות שדינן נחרץ להיעלם במשטר החדש (בעלי-מלאכה, תגרנים, שונים) היוו באוכלוסייה היהודית 45%, פי 20 ויותר מאשר באוכלוסייה הביילורוסית (2.13%). יש לשים לב לאחוז הגבוה (17) של הפקידים והממונים בקרב האוכלוסיה היהודית ולהשלכתו השלילית על היחסים עם הלא-יהודים, בייחוד בתקופות הטיהורים והקולקטיביזציה ובתהליך הצנטר-ליזציה הגובר. משקלה של הפקידות בריבוד המקצועי היהודי צמח מאפס בתקופה

* נא"פ—ר"ת "מדיניות כלכלית חדשה", שהנהיג השלטון הסובייטי בשנים 1921—1925 בסיומן של ליברליזציה מבוקרת בקפדנות במקצועות מלאכה, תעשייה זעירה, תיחוך ומסחר.

הצארית ל-90% מכל האינטליגנציה שהועסקה בפקידות הממשלתית. במקביל בלטה נהירת הצעירים היהודים לאוניברסיטאות. ב-1935 היו תלמידי בתי-הספר הגבוהים 20.4% באוכלוסיה היהודית, בעוד שבאוכלוסיה הביילורוסית הגיע משקלם ל-2.4%.

השנים 1929—1939 נחשבות כשנות המהפך הגדול במשקה ובחברתה של ברית-המועצות, מארץ אגרארית נחשלת לארץ של קולקטיביזציה מלאה ולמדינה תעשייתית מודרנית. תהליך זה, שהיה מלווה במסעות של "טיהורים", במאסרים המוניים והגליות, שינה את פני הערים של ביילורוסיה ומינסק במיוחד, את רמת-החיים בכללה, בדור, ביגוד, מזונות וכו', לא העלה אלא במידה זעומה. הסיכוי הגדול להמוני היהודים המנושלים נשקף מהתעשייה המתפתחת ואכן גברה והלכה הנהירה מהעיירות אל הערים הגדולות. יהודים לא-מעטים, ביחוד מקרב הדור הצעיר, כאלמנט משכיל ומסתגל בקלות לתנאים חדשים, מילאו את מנגנוני המינהל הסובייטי במינסק ובערים המרכזיות האחרות והתבצרו בעמדות-כוח בניהול התעשיות. אלה זכו גם בתנאים כלכליים משופרים יותר.

סקר מ-1931 ב-13 עיירות בביילורוסיה¹² מורה על ירידת מספר היהודים מ-38,722 ב-1897 ל-31,816. ב-12 מהן היו היהודים 49.5% מכלל האוכלוסים לעומת 53.5% ב-1926, הווה אומר — איבדו את הרוב. בכלל האוכלוסים שעזבו את העיירות היו היהודים 69%. אחוז הקשישים בעיירות עלה כתוצאה מהגירה זו כלהלן:

גיל	בין יהודים	בין ביילורוסים
59—50	8.9	6.7
60 ומעלה	13.8	8.9

באמצע שנות השלושים הצטמצמה וכמעט פסקה הנהירה אל הערים הגדולות. בצידה של העבודה היצרנית בקרב יהודי העיר ובעיירה התפתחה כלכלה זעירה "סמויה" של "פרנסות מהצד": מסחר (לפי המימרה השגורה "מען האנדלט אונטער")* וכן מלאכה (חייטים, סנדלרים וכו'), אלא שהמחסור בחומרי-גלם היה לא-אחת בעוכריה.

ערב מלחמת העולם השנייה היו כ-80% מן המפרנסים היהודים במינסק פועלים ופקידים וכ-20% בעלי-מלאכה מאורגנים בקואופרטיבים.¹³ מתוך 30,000 פועלים בעיר היו יהודים.

מינסק — עיר מרכז

מקום מכובד ביהדות ביילורוסיה קבעה לעצמה עיר הבירה מינסק עוד בתקופה היסטורית קדומה יותר, אבל גם בתולדותיה המאוחרות של רוסיה כולה, החל משנות השמונים של המאה שעברה, היא היוותה מרכז פוליטי ותרבותי, ביחוד בתולדותיה של תנועת הפועלים הרוסית. ב-1898 נערך בה הכינוס הראשון

* עוסקים קצת בפרקטיקה.

של מפלגת הפועלים הסוציאל-דמוקרטית הרוסית (ר.ס.ד.ר.פ.). ב-1905 דוכאה בה באכזריות התקוממות מהפכנית ובמהפכות פברואר ואוקטובר היא שימשה מרכז של פעילות מהפכנית.

על מינסק היהודית כתב אחד מבחירי בניה: ¹⁴

מינסק — עריסתה של ציבוריות יהודית מודרנית, בית-גידולה ואחד ממרכזיה הראשיים. רק וילנה, ירושלים דליטא, התחרתה עימה על הבכורה... תהפוכות העתים השתקפו בה בכל גלגוליה והיא היתה בבחינת בארומטר חי להתרח-שויות ולזעזועים שהתחוללו בקרב היהדות הרוסית בתוך המערבולת הגדולה.

במרחב הרוסי הצפון-מערבי שימשה מינסק מרכז חשוב מאוד בעל ייחוד רוחני-יהודי בתורה ובעולם האידיאות הלאומיות והסוציאליות ולא פחות מזה בפעילות המעשית ובמתחת חוסים אירגוניים אל רחבי רוסיה כולה. במניין יהודיה היתה מינסק הרביעית בכל ערי רוסיה (47,562 במפקד התושבים של 1897), אחרי אודסה (138,915), וילנה (63,996) וקשיניב (50,237).

מינסק נודעה במערכת העניפה של עורה הדיית במסגרת הקהילה. כן נתייחדה בתסיסה המתמדת בקרב המוני העם, בעלי-המלאכה, שואבי-המים והסוחרים הזעירים נגד בעלי השררה והגבירים. היה זה מאבק של "עמך". עוד ב-1777 פרץ במינסק מרד של חברות בעלי-המלאכה נגד בעלי-הבתים החשובים, מחזיקי מושכות הקהילה, שהוכתר בנצחון לאחר מאבק של 22 שנים עם צירופם של שניים מנציגיהם להנהלת הקהל.¹⁵

אחד מערכי-היסוד של יהדות מינסק היה לימוד התורה, שהקיף שכבות רחבות. אחרי עמל יומם היו עניים מרודים, עגלונים ושואבי-מים, אצים לבית-המדרש לשמוע דרשה של "מגיד". וכשם שהתמכרו ללימוד התורה, כן קידמו בלב-ונפש את בשורת "ההשכלה", כשבחורי-ישיבה החלו לקרוא בסתר "ספרים חיצוניים" ולהתבשם מספרות ההשכלה. מבין משכילי מינסק בשנות השישים השבעים של המאה ראוי להיזכר הסופר העברי-רוסי יהודה לייב לבנדה. ב-1864 נוסד במינסק בית-הספר היהודי הממשלתי הראשון ברוסיה כולה.

במחצית השניה של המאה ה-19 נסערו יהודי מינסק והציבוריות היהודית ברוסיה כולה מהופעת ה"קניגא קאגאלא" (ספר הקהל), פרי-עטו של מומר (יעקב בראפמאן), שקדם ל"פרוטוקולים של זקני ציון" וכמותו היה כתב-שטנה נגד הקהילה היהודית ושרת את האנטישמים של רוסיה.

הגידול הדמוגרפי של יהודי מינסק במאה ה-19 ובראשית ה-20 ^{15*}

ה שנה	כלל אוכלוסי מינסק	יהודים	% היהודים
1802		2,716	
1847		13,000	
1878	39,500	23,500	59.5
1897	91,000	47,500	52.3
1904	102,000	53,000	57.9
1914	106,000	45,000	42.5

יהודי מינסק היו בשיעורם היחסי הקיבוץ היהודי העירוני הגדול ביותר ברוסיה. כאמור לעיל, שני תהליכים דמוגרפיים פעלו בו: ההגירה מתוך מינסק, כמו מכל ביילורוסיה, לארצות-הים וההגירה אליה מהעיירות הקטנות. בגידולה המדהים של אוכלוסיית היהודים בעיר — במשך המאה ה-19 — פי 17! — חלה הפסקה בעשר השנים 1904—1914 ואפילו נסתמנה מגמה של ירידה כתוצאה מההגירה, שבלעה גם את הריבוי הטבעי. לאחר המהפכה בלט מקומה של הזרימה לעיר ולפי אומדן היה מספר היהודים בה ערב מלחמת העולם השנייה 90 אלף ובפרוץ מלחמת ברית-המועצות—גרמניה יחד עם יהודי העיירות הסמוכות והפליטים מפולין — כ-100 אלף.

יהודי מינסק חיו ברובם בעוני רב. לפי המיפקד של 1897 היו בעיר כ-17,000 מפרנסים יהודים, מהם 5,000 נשים. בתעשייה ובמלאכה הגיע חלקם של המועסקים היהודים ל-17%. הכנסתם של עובדים אלה היתה זעומה. על מצבם של יהודי העיר תעיד העובדה שב-1898 קיבלו 17% מהמשפחות "מעות חטים" לפסח. על רקע זה הגדיר א. לייסין, איש מינסק לשעבר, את מלחמת המעמדות אצל היהודים כ"מלחמת דלפון בקבצן". באותן השנים צמחה בעיר גם שכבה דקה אך חשובה של אינטליגנציה מקצועית יהודית, שהקיפה כמאתיים וחמישים מפרנסים והם רופאים, רוקחים, מהנדסים, סופרים ומורים. היו מהם, שנתמנו גם למועצת העיר, אך ללא סמכויות ביצוע.¹⁶ על החותם שהטביעו היהודים על העיר כולה אנו מוצאים עדות אצל הסופר והמנהיג הציוני ד"ר אלכסנדר גולדשטיין (1884—1949):

...כמו לכל ערי תחום-המושב היה למינסק פרוץ יהודי מיוחד. בראש — השכבה הדקה של העשירים — ועשיר היה זה, שהיו לו לפחות עשרים אלף רובל. אחרי-כן באו המעמד הבינוני ובעלי המקצועות החופשיים — ביחוד רופאים ועורכי-דין — ובתחתית הסולם הכלכלי היו ההמונים, למן אנשי האוויר המרובים ועד לחנוונים הקטנים, בעלי המלאכה ופועלים, כולם על-סף העניות.

מהלך חמש דקות ממרכז העיר על רחובותיו הרחבים, בתו היפים וחלונות-הראווה המושכים — ואתה בתוך-תוכם של ההמונים היהודיים הנאבקים לפרנסתם. אתה הולך לבדך ברחובות צרים ודלים, מסתכל לתוך חדרים דלים בבתי מרופטים, לחנויות, שאינן אלא חורים-בקיר ואתה רואה סביבך יהודים ויהודיות לבושים בגדי-עוני, מדברים בנפנוף-ידיים, צועקים, נחפזים לדרכם וכל הדלות של מאבק נואש על הקיום חרותה בפרצופיהם... אלה הפנים היהודיים הממשיים של מינסק. רחובות דלים ומכוערים, ללא אוויר ושמש, אנשים ונשים מסכנים ומודאגים...¹⁷

בסוף המאה ה-19 ובראשית ה-20 נבעו בקיעים דקים ראשונים במסורת היהודית-התורנית של הקהילה ופה ושם נראו ניצני התבוללות והשפעות של התנועות המהפכניות. ב-1897 הצהירו במיפקד האוכלוסין 1,000 מיהודי העיר (2%) שידיש איננה שפתם.

יהודים ממינסק נטלו חלק חשוב בייסודן ובהתפתחותן של המפלגות המהפכניות

הכלל-רוסיות. כך במפלגה הסוציאל-דמוקרטית ב-1898 וכך בייסודה של מפלגת הס"ר (סוציאל-בולוציונרים) ב-1900. בין אלה נודעו שמותיהם של גריגורי גרשוני, "נשר המהפכה" ופרומה פרומקין, שהוצאה להורג על השתתפותה בהתנקשות בחיי ראש העיר של מוסקבה.

אך גם בתנועות המהפכניות היהודיות לא נפקד מקומם של יהודי מינסק. לוועידת-הייסוד הרשמית של ה"בונד", שהתקיימה בוילנה (1897), קדמה ועידת-הכנה במינסק ב-1895.

התנועה הציונית, מראשית "חובבי ציון" ואילך, הייתה שורשים עמוקים ביהדות מינסק ופולמוס חריף בלתי-פוסק ניטש בין ציונים ובונדאים במשך כל השנים עד מהפכת אוקטובר. המאורע הגדול, שהבליט את מרכזיותה של יהדות מינסק, היתה ועידת ציוני רוסיה ב-1902, שהשתתפו בה אחד-העם, סוקולוב ואויסקין ואין ספק שהאכסניה נבחרה בזכות כוחו והשפעתו של הרעיון הציוני בחוגים רחבים של יהודי העיר. אלה היו מאוגדים באירגונים כמו "שואפי ציון", "קדימה", "התחיה" ועוד. מינסק היתה גם אחת מעריסותיה של תנועת "פועלי-ציון" ואפילו נודעה ב"נוסח" משלה שקדם לגרסה המארכסיסטית המאוחרת יותר. אירגון "צעירי-ציון" של אליעזר קפלן במינסק נודע. אף הוא כצומת תנועתי ארצי חשוב ואת ועידתם הארצית קיימו בעיר זו ב-1921.

העיר היתה למרכז חשוב של תחיית הלשון העברית ואפילו פה-ושם החלו לדבר בהברה הספרדית. סיפור אופייני מצאנו בזכרונותיו של שמעון שניפר, איש העלייה השנייה, המתאר, כיצד היה מלמד את בנו של בעל-עגלה בפרבר קומארובקה והאב היה יושב ומאזין לפרקי תנ"ך בהברה הספרדית ומתמוגג מנחת. באחת ממסותיו השווה הסופר העברי-האמריקני דניאל פרסקי את מינסק עיר-הולדתו לוילנה:¹⁸

...מינסק היא עיר ליטאית טיפוסית, כולה "מתנגדית", למדנית, חריפה כאחותה הבכירה וילנה, אלא שיש הבדל ביניהן: וילנה היתה יותר "אירופאית", יותר משכילה, אינטליגנטית וספרותית... לא-כן מינסק, זו היתה יותר מקורית, יותר המונית, יותר מסורתית. היה זה מבצר יהודי גזעי מדור-דורות, בחינת "מדינה ישראלית" זעירת-פנים.

מינסק היתה העיר הראשונה ברוסיה כולה, שבה התארגנה הגנה עצמית יהודית והתייצבה נגד פורעים. ב-1897 התפרעו בימי חג הפסחא הנוצרי חיילים וקצינים רוסים, שניסו לפשוט על משכנות היהודים, אך הם נתקלו בהתנגדות עזה מצד המוני היהודים, שהתארגנו והדפו את הפורעים.¹⁹

המהפכה והשפעתה על החיים היהודיים

יהודי רוסיה קידמו את מהפכת פברואר 1917 בהתלהבות. הם ראו את עצמם יוצאים מעבדות לחרות. בא הסוף לפוגרומים, לאפליה ולאנטישמיות. ב-22 במארס 1917 פרסמה הממשלה הזמנית צו זמני, שהיקנה ליהודים את כל

הזכויות האזרחיות וביטל את כל ההגבלות, שהוטלו על-ידי המשטר הצארי. פרץ אדיר של כוחות-יצירה הקיף את יהדות רוסיה. מפלגות פיתחו פעילות נרחבת. הופיעו ספרים, כתיבת ועיתונים יומיים ביידיש, עברית ורוסית וביניהם "דער יידישער סאלדאט" ו"דער יוד", שבועון ציוני "דאס יידישע ווארט" ודו-שבועון "החבר" של הנוער הציוני. כן התחילו להופיע החל מחודש יוני היומונים "דער וועקער" של ה"בונד" ו"פארן פאלק" של ההסתדרות הציונית. תוך חודשים ספורים הוקמה רשת חינוך יהודית-לאומית מסועפת, שהקיפה מאות מוסדות-חינוך, החל בגני-ילדים וכלה בסמינרים למורים. מנהיגי היהדות הכל-רוסית לא הסתפקו בשוויון-זכויות אזרחי כהצהרת הממשלה, אלא ביקשו להבטיח למיעוט היהודי מעמד לאומי מוכר. יהודי ביילורוסיה, יחד עם אחיהם באוקראינה ובשאר מושבותיהם, התכוננו לוועידה היהודית הכל-רוסית שהיתה אמורה להיפתח בפטרבורג ב-1918. בינתיים התחוללה מהפכת אוקטובר הבולשביקית של 1917 והמאורעות קיבלו כיוון חדש.

התבססותו של השלטון הבולשביקי במחוזות-הספר המערביים היתה רצופה מלחמות, שבהן ביילורוסיה עם בירתה מינסק עברה מיד אל יד. בפברואר 1918 נכבשה הארץ על-ידי הגרמנים, שנאלצו לצאת ממנה בדצמבר אותה שנה בעקבות המהפכה בגרמניה. בטרם התאושש השלטון הסובייטי פרצה המלחמה עם פולין, שכבשה את ביילורוסיה באוגוסט 1919. בעקבות כיבוש זה בא נחשול של פוגרומים במינסק, בוברויסק, בוריסוב, סלוצק, קוידאנוב (דז'רזינסק), אוזדה ושורה של מקומות אחרים. ב-11 ביולי 1920 חזרו הסובייטים למינסק לאחר שהביסו את צבא פולין.

בימים שהשלטון הסובייטי נאבק על קיומו היו יהודים בהמוניהם פעילים בשורות לוחמיו. ב-31 בדצמבר 1917 התכנסה במינסק ועידה של אנשי צבא יהודיים בחזית המערב ובה נדונו בין היתר בעיות של הגנה עצמית.²⁰ היו בצבא האדום יחידות יהודיות, שהורכבו על-פי ההשתייכות המפלגתית: יחידה על-שם בורוכוב של חברי פועלי-ציון ויחידה של ה"בונד" על שם גרוסר.²¹ יוכם נפלו בקרבות עם הפולנים.

עם נצחוננו של הצבא האדום וסיהור המדינה מהפולשים הפולנים (יולי 1920) הקיץ הקץ על הפעילות המפלגתית היהודית. העתונים הציוניים נסגרו. "דער וועקער" הבונדאי הוסיף להופיע, מאחר שוועידת ה"בונד" החליטה (מארס 1921) על התחלפות המפלגה והתמזגותה עם המפלגה הקומוניסטית.* הייבסקציה השתלטה על הרחוב היהודי וניהלה מלחמת חורמה נגד כל אלה "שהיו", לאמור, אותם בעלי עבר פוליטי מוכתם כמו ציונים, בונדאים ואחרים. הדת היהודית כמו המפלגות היהודיות, עמדה במוקד הרדיפות. ביומו משפטים נגד רבנים ומאוחר יותר גם נגד שוחטים ומוהלים (משפט "טרסט השוחטים" ב-1926 ומשפטו של השוחט והמוהל רודינסקי ב-1931).

יהודי ביילורוסיה לא בקלות נכנעו לגזירות ו"חדרים" בלתי-לגאליים פעלו במינסק ובמקומות מרובים אחרים (הצטיין בכך רובע הפועלים פֶרְסֶפּה במינסק), עד שהעתון "אקטיאבר" ראה צורך לצאת במסע תעמולה נגד החגים ונגד אפייט

* בנובמבר 1925 הוסב שם העתון ל"אקטיאבר".

מצות. בשנים 1935—1937 הקיץ הקץ על כל ה"חדרים"²². המוני היהודים ברוסיה בחלקם הגדול קיבלו את מהפכת אוקטובר במבוכה ובחרדה, אף כי בגאות גל הפוגרומים, בייחוד באוקראינה, יצאו הבולשביקים למערכה נמרצת נגד האנטישמיות. מועצת הקומיסארים פרסמה ביולי 1918 פקודה, שציוותה על כל הסובייטים "לנקוט אמצעים החזקים ביותר, כדי לעקור מן השורש את התנועה האנטישמית" ולהוציא "פורעים ותעמולני פרעות" אל-מחוז לחוק. נאמר שם, כי "הבורגנים היהודים הם אויבינו, לא כיהודים, אלא כבורגנים" וכי "הפועל היהודי הוא אחינו".

המדיניות הרשמית של השלטון הסובייטי העניקה שוויון וריבונות לעמי רוסיה ואת הזכות להגדרה עצמית. עם זאת, ביטודו של הבולשביזם כורם אידיאולוגי היתה טבועה ההנחה שאת הפתרון המלא לשאלות הלאומיות יש לראות בעתיד במיזוגם של עמי רוסיה. אך "כל עוד קיימים לאומים, אין להתעלם מצרכיהם וקיומם הוא על בסיס טריטוריאלי. כיוון שקיומו של המיעוט היהודי כלאום הוטל מלכתחילה בספק על-ידי רבים מהוגי-הדעות המארקסיסטיים, הרי הרעיון של הגדרה עצמית לאומית יהודית נתפס כריאקציוני.

השלטון הסובייטי לא יכול היה להתעלם ממצאותם של ריכוזים גדולים של יהודים בביילורוסיה (וכן באוקראינה) והוראות ממשלת ביילורוסיה מ-1924 בדבר הקמתן של מועצות לאומיות למיעוטים הלאומיים הוחלו גם על ריכוזי היהודים. בשנים 1924—1925 הוקמו סובייטים יהודיים בעיירות ובכפרים, שרוב תושביהם היו יהודים. ב-1931 היו בביילורוסיה 27 סובייטים יהודיים, שחלשו על אוכלוסיה יהודית בת 35,000 נפש. ב-1 בינואר 1931 פעלו 10 בתי-משפט יהודיים²³ שדיניהם התנהלו ביידיש. הסובייטים היהודיים וכל מוסדותיהם אמנם העניקו תחושה, שאין השלטון מתעלם מן המיעוט היהודי, אך ערכם בקנה-מידה לאומי-יהודי היה זעום ביותר. בשנות השלושים גברו והלכו המגמות הרוסיפיקטוריות בביילורוסיה ובאוקראינה וכל המערכת האוטונומית הזאת נידונה לגוויעה אטית עד שנעלמה.

המורשת הציונית

יהדות ביילורוסיה, "ליטאית" באופיה, לא הושפעה על-ידי תנועת החסידות ונשארה רובה ככולה "מתנגדית" ורק תנועת חב"ד מצאה בה מאחו זעיר למדי. רבני מינסק — שהמפורסמים בהם היו ירוחם פרלמן "הגדול ממינסק" ור' אריה-לייב בעל "שאגת האריה" ושולת הרבנים "משכיל לאיתן" — וכן מגידיה ודרשניה יצאו להם מוניטין בתחום-המושב כולו וגם מעבר-ללו. בד-בבד עם דפוסי המסורת, וגם תוך מרד באלה מהם, עלו וצמחו גרעיני התנועה הלאומית. במינסק ובערי הפלך האחרות היו היהודים בהמוניהם מכניסים תשלומים חודשיים לרכישת אדמות בארץ-ישראל וגם התכוננו לעלייה. רבים מאנשי ביל"ו באו ממינסק ומסביבתה. בעיירות פלך מינסק גדלו ושאו את מטענם הרוחני אישים יהודיים רבים, מנהיגים, סופרים, משוררים, ואמנים כמו ברל כצנלסון, יצחק טבנקין, רחל כצנלסון-שו"ר, קדיש לוז, דוד שמעונוביץ-שמעוני

(בוברויסק), לייזיק (איהומן), חנה רובינא (ברזינה), חיים סוטין (סמילוביץ'), זלמן שזר (מיר), י.ד. ברקוביץ, יעקב כהן (סלוצק), מנדלי מוכר ספרים (קאפול), יוסף וחיותה בוסל (לאחוביץ')²⁴.

בראשית שנות המהפכה היתה תקופת פריחה קצרה למפלגות הציוניות. בינואר 1919 נתכנסה במינסק הוועידה הכל-רוסית השניה של מפלגת פועלי-ציון. בפברואר 1919 נערכה הוועידה הכל-רוסית של "החלוץ" והגיעו אליה מארץ-ישראל יוסף טרומפלדור, יהודה אלמוג וי. רושצ'וק. טרומפלדור גם אירגן במינסק קבוצת הכשרה והשמיע שורה של הרצאות פומביות על ארץ-ישראל ו"החלוץ". באותה תקופה פעלו במינסק ובערים אחרות בביילורוסיה, מועדונים ציוניים והוקמו חוות הכשרה באזור. תנועה ציונית-סוציאליסטית בשם "קדימה" פעלה במספר סניפים וכן גם "השומר הצעיר (עד ראשית שנות השלושים) ו"החלוץ הצעיר" (עד 1923). בשנים 1924—1926 מנה "החלוץ" במינסק כ-100 חברים וב-1928 נאסר קיומו.

למעשה היתה הפעילות הציונית בשנות העשרים במצב של מחתרת-למחצה ורק בראשית שנות השלושים נפתח מסע אנטי-ציוני, שנועד לחסל חיסול פיסית את הפעילים. רבים מהם נאסרו והוגלו לסיביר. מנהיגים בודדים זכו לעלות לארץ לאחר תלאות מרובות.

גורל דומה היה ללשון העברית. בראשית שנות העשרים עדיין הופיעו קבצים לדברי ספרות עברית אך מ-1927 לא נדפסו בברית-המועצות שום ספר עברי. יוצרים בשפה העברית הוגלו או חוסלו ונשארו בודדים, שהוסיפו לכתוב בסתר וגם ללמד. אחד מאלה היה הסופר והמורה חיים דוד רוזנשטיין (1871—1934) שגם היה שולח מאמרים וסיפורים לחו"ל.²⁵ בין השיבולים העריריות בביילורוסיה היה המשורר אלישע רודין (1888—1946), יליד מסטיסלב, שחי באהבתו המשולשת לעברית, לתנ"ך ולארץ-ישראל ותבע מידי הייבסקים את עלבונו של ח.נ. ביאליק.* באחד משיריו כתב:

על נהרות היגון פה גווע שירנו.

על נהרות היגון המיתו שפתנו.

יהודים וביילורוסים

היחסים בין היהודים והביילורוסים כפרטים היו במידה ניכרת טובים יותר מהיחסים עם האוקראינים, הליטאים והפולנים בארצותיהם. אפילו נמצאו ביילורוסים שטענו, כי העם הביילורוסי לא נתפס מעולם לאנטישמיות עמוקה ורצופה.²⁶ לאמיתו של דבר רווחה בעם הביילורוסי שנאת ישראל, שינקה מהנצרות. למרות גינויי האנטישמיות לעת-מצוא מצד ההנהגה הרשמית זו לא פסקה מעולם ואפילו התגברה נוכח תהליכים כלכליים וחברתיים. הגורם העיקרי בהתחדדות

* ספרו של א. רודין "כפאתי נכר" הופיע בארץ, אך המאמצים לשלוח אותו אליו עלו בתוהו.

היחסים שבין שני העמים היה שידוד המערכות המעמדיות בקרב היהודים לאחר המהפכה. ממעמד של מיעוט מדוכא עברו היהודים לעמדות שלטוניות כמעט בכל תחומי החיים ובמיוחד בתחומים המנהליים, בכלכלה ובשרותים. כתוצאה מזה גברו המתחים. אנטישמיות זו שפיקתה מתחת לפני האדמה, היתה בהזדמנויות שונות פורצת על פני השטח למרות אמצעי הענישה. גלים של אנטישמיות היו מתלווים לכל מפנה חריף במדיניות הסובייטית, כמו הקולקטיביזציה, הטיהורים במפלגה ועוד. גל אנטישמי חזק עבר על פני ביילורוסיה (ואוקראינה) בשנים 1927—1928 בתואנה ש"היהודים תפסו את השלטון" ו"היהודים הציפו את המפלגה". חדירתם של יהודים לצמרת התעשייה תרמה אף היא את תרומתה השלילית ביחסים בין הלאומים. בבוברויסק ובסלוצק יצאו פועלים לרחוב ב־1928 בסיסמה הנושנה "הכה את הז'ידים והצל את רוסיה!"²⁷ המזכיר הראשון של הוועד המרכזי של המפלגה הביילורוסית אפילו גינה בוועידת המפלגה ב־1927 את האנטישמיות הגואה בקרב המוני העובדים, אך הפרסום שניתן לגינויו בלט בחיזורו. גם סטאלין גינה ב־1931 את האנטישמיות בראיון לכתב ייט"א, אך דבריו לא התפרסמו בברית־המועצות. ואופיינית העובדה שעסקנים יהודים נאלצו לטרוח ולהסביר, כי מאבקם נגד האנטישמיות אינו על "זכויות יתר" אלא על עצם שוויון הזכויות של היהודים.²⁸

הייבסקציה

יהודי ביילורוסיה הועמדו לאחר המהפכה בפני בעיות־יסוד של קיומם האנושי והלאומי: נישול שכבות־הביניים מפרנסתן, אבטלה, אבדן מעמד חברתי ועל כל אלה גם התנכלות לאורת־החיים המסורתית ופגיעה בתרבות ובחינוך. הכלים האוטונומיים הקהילתיים ההיסטוריים חוסלו בתוקף צווים מינהליים. הגוף הלגיטימי היחיד, שצמח בינתיים, היה הייבסקציה. עד המהפכה וגם לאחריה פעלו היהודים במפלגה הבולשביקית כיחידים ולא כקבוצה לאומית. בשנות המהפכה הראשונות הוקם ועד לניהול תעמולה בין יהודים בראשות שמעון דיאמנטשטיין, ידדו של לנין. היהודים הבולשביקים היו ברובם אינטליגנטים מתבוללים ותלושים מהמוני העם. לא היתה אפוא ברוסיה כולה לאחר שנתבסס השלטון הסובייטי "מנהיגות יהודית" בעלת שיעור־קומה. הייבסקציה קמה כתוצאה מאילוצים מיוחדים של המציאות היהודית, שהסבו למפלגה השלטת לבטים לא מעטים.

התנהגותם של יהודים רבים היתה מודרכת על פי הקוד: הווה סובייטי בצאתך ויהודי בביתך. בבית היהודי עדיין שלטה המסורת. בעיירה טורוב, למשל, נחו גם בשבת וגם ביום ראשון "כדי לא להעליב שום אל" ולא מעטים היו גם המקרים, שיהודים לא יצאו לעבודה בקולחוזים בימי חג. היו גם הלזויות כפולות: תחילה עם חברה קדישא ואחר־כך עם התזמורת של האיגוד המקצועי...²⁹ בימים הנוראים" היו הקומוניסטים היהודים נוהגים לערוך הפגנות נגד הדת. בעתונים "אפיקורס" ו"בובוֹ'ניק" התנהלה תעמולה נמרצת. את "יום הקולקטיבי-

* לא מאמין.

ביציה" חגגו דווקא ביום-הכיפורים וגידול החזירים במושבות היהודיות היה ל"סמל מחנך". ב-1929 נאסרו רבנים רבים והוגלו למחנות-עבודה. אנשי הדת הוקעו כזורעי שנאה בין עמים וועידה של אפיקורסים התכנסה בסימן המיבצע "נגד פסח". הצלחתו של מסע זה לא היתה מלאה. היהודים בהמוניהם הוסיפו לקיים שבת, להתפלל ב"מניינים" וללמד ב"חדרים" במחתרת.

המשטר ערך "מלחמת קודש" בגילויי המסורת הבסיסית של הבית היהודי, שלא היתה אופיינית דווקא לשומרי הדת והתבטאה בברית-מילה, בר-מצווה, חתונה ולוויה וכו'. יהודי ביילורוסיה עמדו על נפשם ואחזו באמצעים רבים ושונים כדי לשמר את המנהגים העתיקים. את ההתמודדות הזו עם המדיניות הרשמית שיקף משה קולבאק ביצירתו "הזלמנאים".** וכך טוען באוזני אחד הצעירים בלשונו העממית המיוחדת, אחד מגיבורי הספר, ר' יודה איש המסורת, המוכן אפילו להתפשר עם "הרוחות החדשות":

למדני נא בינה... כיצד יהודים באים-בימים, מוזקנים, מחללים שבת בפרהסיה? מה הטעם שבדבר? מה הם חושבים להם? חבר לנין הוא אדם גדול, ודאי שהוא אדם גדול אבל מה לו ולענייני אמונה? ונניח אפילו, שהוא מחסידי אומות העולם, אז מה? ומשה רבנו הוא כבר כלום? ודוד המלך הוא כבר כלום? והגאון מוילנה הוא כלום?⁸⁰

לעומת זאת תיאר המשורר איזי כאריק את מאמציה של הייבסקציה להשליט את "הדיקטטורה הפרולטרית ב"סקטור היהודי".

גם בין יהודים חברי המפלגה הקומוניסטית היו כאלה, שחיו עם קרע בלב ואפילו ראו את עצמם כאנוסים. לבטיהם מתוארים בספרו של הסופר חיים דוד רוזנשטיין.⁸¹ בעתון "אקטיאבר" התפרסמה רשימה אופיינית על בעל-מלאכה יהודי, שבבוקר היה מניח תפילין ומיד לאחר-מכן מתיישב לכתוב מאמר אנטי-דתי לעתון-הקיר של מקום-עבודתו.⁸²

ראשיתה של הייבסקציה ב-1918 ואחריתה ב-1930. משך חייה היה קצר, חבלי גסיסתה קשים וצילה הכבד הוטל על היהודים כל שנות קיומה. מלכתחילה הדגישו השלטונות, שאין בכוננתם להקים "גוף יהודי" אוטונומי בתוך המפלגה ותפקיד "הסקציה היהודית" נקבע כאחד ויחיד — לנהל פעולה הסברתית בקרב היהודים כמנוף לביטוס השלטון הסובייטי. סתירה זו בין קיום "גוף יהודי", כפי שראו אותו היהודים, לבין "ישות שאינה גוף" כפי שראו אותו השלטונות, הטביעה את חותמה הכבד על הייבסקציה עד פירוקה. סתירה אחרת נבעה ממצב הכפיפות הכפולה. הקומוניסט היהודי היה כפוף ביוזמנית לייבסקציה (על-פי עקרון לאומי) ולמפלגה הקומוניסטית הביילורוסית (על-פי עקרון טריטוריאלי). שניות זו הגבירה חיכוכים, שהעמיקו עם גבור הצנטרליוציה במדינה. הם ניזונו בעיקר מההשפעות של אנשי ה"בונד", שהצטרפו למפלגה הקומוניסטית ("קומבונד") אך לא ויתרו בקלות על עשייה תרבותית יהודית

** תורגם לעברית על-ידי א.ד. שפיר, הוצאת ספריית פועלים.

וטיפוח בתי-ספר יהודיים וכי. דיאמנטשטיין, שהיה ממונה על הייבסקציה, פסל מגמות לאומיות אלה ובמפורש הצהיר, כי לייבסקציה יש "תפקידים מעמדיים פרוליטרריים בלבד". לגבי לשון היידיש פסק כי אינה "יידיש הקודש" וגם לא "ערך חשוב", שכן "בעתיד הקרוב ידחקו הלשונות העשירות של העמים החזקים יותר בכל ארץ וארץ את הלשון היהודית ואנו הקומוניסטים לא נוזיל דימעה על כך".³³

הוויכוח על המשך קיומה או התפרקותה לא פסק בייבסקציה מהקמתה ועד יומה האחרון. קרבנות ה"טיהורים" בייבסקציה היו קודם-כל ה"מי שהיו", היינו, יוצאי ה"בונד" או "פועלי-ציון" — שהואשמו בלאומנות. כוחה של הייבסקציה בא לה מהסמכויות שהעניקה לה הממשלה מתמיכתם של המוני היהודים שהרי אפילו הקומוניסטים היהודים ברובם הוקירו רגליהם ממנה. באמצע שנות העשרים מנתה הייבסקציה בכל ברית-המועצות 2500—3000 חברים. ב-28 בפברואר 1930 הופיע ב"אקטיאבר" המוסקבאי מאמר על פירוקה של הייבסקציה. את עיקר התקפתה ניהלה הייבסקציה נגד הציונות והלשון העברית ונגד הדת. ביוזמתה נאסר ב-1919 קיומן של התנועות הציוניות. השלטון הסובייטי העדיף שפעולות החיסול ייעשו בידי היהודים עצמם כדי שלא יתפרשו כמסע אנטישמי.

בתחום הכלכלי לא הועידה לעצמה הייבסקציה כל תפקיד, אך היא לא יכלה להימלט מכורח המציאות. היא נאלצה להידרש לבעיית "ההבראה הכלכלית" של היהודים, שנפגעו יותר מכל בני עם אחר מהשינויים המהפכניים המבניים של המשק והחברה הסובייטיים. אך למפלגה הקומוניסטית וגם לייבסקציה לא היתה כל תכנית לשיקומם של היהודים המנושלים.

התיישבות חקלאית

בשנים 1918—1920 הוקמו במחוז הומל 128 קולקטיבים חקלאיים של יהודים, שמנו כ-20,000 נפש. פעילות זאת במסגרת "שידוד המערכות" (איבערשיכטונג) של היהודים המנושלים ממעמדם נעשתה בעידוד המפלגה בראשותו של לנין.³⁴ ב-25 ביולי 1924 פרסמה הממשלה הביילורוסית החלטה חשובה, שהיתה בה התחשבות במצבם המיוחד של היהודים, בוז הלשון:

לא את הגשמת שיווי-הזכויות החוקי בלבד-נוטל על-עצמו השלטון-הסובייטי אלא גם את השוויון בין העמים בפועל — את קביעת הזכויות בחיים ולא במלים. מתוך נקודת השקפה זו רואה הוועד הפועל המרכזי של הרפובליקה הביילורוסית צורך להסב את תשומת-הלב למצבם האיום של המוני העובדים היהודים, שהוא תוצאה ישרה של רדיפות במשך מאות שנים.

...לפיכך מחליטה הנשיאות של הוועד המרכזי: עם חלוקת הרזרבות של קרן הקרקעות... יושם לב גם לדרישות של יהודים, הן יחידים והן קבוצות, ואפילו אם עד-עתה לא עסקו בעבודת-אדמה, והדרישות האלה

יתמלאו על-פי אותן הזכויות ובאותה המידה, שממלאים את דרישותיו של היישוב החקלאי המקומי.⁸⁶

בהוראה אחרת נאמר כי גם משוללי זכות-הבחירה ("לישנציי") וחנוונים זעירים יורשו לעבור לחקלאות.

הקומוניסטים היהודים בחו"ל הרבו לפרסם את דבר הקמתה של "אוטונומיה טריטוריאלית יהודית", אך לא-כן ראשי הייבסקציה, שנתיראו לדבר עליה. בעקבות ההחלטה הוקמה חברה בשם "קאמערד" לאיסוף אמצעים ברוסיה ובחו"ל למימון ההתיישבות וב-1925 קמה חברת "געזערד" לביצועה. אין ספק שבגסיון חיובי זה התכוונו השלטונות בין השאר ליצור בעולם תדמית חיובית של המדינה הסובייטית. לתמונה הוכנס גם הגיוינט, שקיבל על עצמו את תכנון החקלאות היהודית בעזרת כספים ומומחים מחו"ל.

המטרה שהוצגה היתה עצומה: ליישב מאה אלף משפחות, היינו כחצי מיליון נפש ברחבי ברית-המועצות. במציאות הצטמקו הממדים עד-מאוד. מבין יהודי ביילורוסיה נרשמו בסך-הכול 31,000 נפש. בינתיים התברר, שהרובה הקרקעית פזורה על פני מחוזות רבים בביילורוסיה ומסירתה ליהודים תהיה בניגוד לאינטרסים החיוניים של האיכרים המקומיים. הסקרים גילו, שאדמה פנויה תימצא ל-100 עד 200 משפחות. בלבד.⁸⁷ לפי המיפקד של דצמבר-1926 הגיע מספר היהודים בחקלאות בביילורוסיה ל-32,308 נפשות, מהם 20,000 ותיקים והיתר מההתיישבות בתקופה הסובייטית.

על רקע המצוקה הקרקעית צץ הרעיון ליישב את ביצות פולסיה וצפון-וולין (3.3 מיליון דונם) עם סיכוי ליצור יחידות אדמיניסטרטיביות בלי לעורר את התנגדות האיכרות הקיימת. על רקע זה נתגלעו חילוקי-דעות בין פעילי הייבסקציה המקומיים בראשותו של ביילין, שצידדו בשמירת "המשקל הסגולי" של האוכלוסיה היהודית בביילורוסיה, לבין הפעילים המרכזיים במוסקבה, שהטיפו ליצירת גוש התיישבות גדול באזור אחר בברית-המועצות (מאוחר יותר — בירובידוואן). הצדדים האשימו זה את זה ב"סטיות לאומניות" ואפיינית היתה גם תגובתם על דברי קאלינין בוועידת ה"געזערד" בנובמבר 1926, שגילה הבנה ל"שמירה על קיומו של העם היהודי: מרזין המוסקבאי לא התיר ל"בן המיעוט הלאומי" לומר, מה שהתיר לעצמו בן עם-הרוב ואלו א. ביילין המינסקאי שאל אותו, איזה מין אינטרנציונליזם הוא זה המפריד בין יהודי לבין בן עם אחר.⁸⁸ באותה ועידה הבליטו ה"מקומיים" את תמיכתם בלאומיות היהודית ואנשי מוסקבה (צ'מרנינסקי) הכחישו את קווי הספציפיקציה היהודית.

יהודי ביילורוסיה, שעברו להתיישבות, לא פנו עורף לחייהם המסורתיים. הם נטלו עימיהם לקולקטיבים החקלאיים פמוטי שבת, "מזרחים" רקומים ומוזוות ושאר כלי-קודש ובמקומות-מושבותיהם החדשים ארגנו מניינים ושמרו על קדושת השבת. באחדים מהם גם נמנעו מלגדל חזירים למרות רווחיות הענף והלחצים האנטי-דתיים מלמעלה.

הקולקטיביזציה, שנכפתה מ-1929 ואילך על כל החקלאות בברית-המועצות, הפכה גם מסע לאינטרנציונליזציה של הקולקטיבים היהודיים. הייבסקציה הביילורוסית שבקולרה היו תלויות סטיות "ימניות" ו"לאומניות", לא העזה

להתנגד לכך. החל תהליך של התפוררות התקלאות היהודית. מתיישבים חדשים לא נרשמו והוותיקים החלו לעזוב. אנשי הייבסקציה במוסקבה קראו לשווא להעברת קולחוזים יהודיים מביילורוסיה לקרים ולבירובידז'אן.

מספר הקולקטיבים החקלאיים היהודיים בשיא התפתחותם הגיע בביילורוסיה ל-350. ב-1931 נותרו מהם 91 ובהם 1732 משפחות. 4862 משפחות יהודיות ישבו בתוך 306 קולקטיבים בינלאומיים. לבירובידז'אן יצאו מביילורוסיה ב-1934 בסך-הכול 76 משפחות ו-487 בודדים שמהם רק 60% היו יהודים. ובמשך 1937 נוספו עליהם 6 משפחות ו-37 רווקים.⁸⁸ לפי אומדן מ-1939 התקיימו בביילורוסיה רק 15,000 יהודים על התקלאות. מראשית שנות השלושים ועד למלחמת גרמניה-רוסיה הסתמן תהליך של דעיכה בחקלאות היהודית עד שהיתה לגורם שולי ובלתי ניכר בחיי היהודים.

תרבות יידיש מול רוסיפיקציה גוברת

ב-1926 הצהירו 90.7% מיהודי ביילורוסיה על יידיש כלשון-האם שלהם (באוקראינה 75.6%, ברוסיה 50.3%). מספר בתי-הספר היהודיים גדל במחצית השנייה של שנות העשרים ובראשית שנות השלושים:

השנה	בתי-ספר יהודיים	תלמידים
1923/4	98	12241
1923/3	339	36501

ממחצית שנות השלושים התחילה ירידה תלולה במספר בתי-הספר. החיסול הנמרץ של החינוך היהודי הקיף גם את מאות ה"חדרים", שהתקיימו במקביל תוך העלמת-עין מצד השלטונות. תהליך החיסול התבטא לא רק בצמצום מספרם של בתי-הספר אלא גם בריקונם מתוכנם היהודי. בשנים 1917—1920 היתה שלילת הדת, אך מושגים כמו "סדר פסח", "קידוש" וכו' עדיין נזכרו במקראות. בשנים 1920—1929 טושטש כל קשר בין עונות השנה לבין החגים. מתוך "טוביה החולב" נחלשו מרבית הפסוקים של התנ"ך וגם תיאורו של הפוגרום ונמחק זכרם של ארץ-ישראל והציונות. בשנים 1930—1940 הושמטו נושאים כמו "חיי העיירה" וכל אזכור חיובי מעברו של הקיבוץ היהודי. "ההישגים" של בירובידז'אן הועמדו מול "כשלונות" ארץ-ישראל. על רקע זה לא היה שום מגיע לשליחת ילדים יהודים לבית-ספר כזה וכאן אולי המקור לאדישותם של הורים יהודים רבים לעצם בית-הספר היהודי הסובייטי. כך התמוטטה ונעלמה רשת החינוך היהודית בשלהי שנות השלושים.

עדות מעניינת על הווי בית-הספר היהודי אנו מוצאים בתיאורה של אשה לידת מינסק המספרת, כי ברחובות "זרמה שפת יידיש":

ליד האוניברסיטה הביילורוסית במינסק היתה מחלקה, שהכשירה מורים לבתי-הספר היהודיים. תכנית הלימודים באותם בתי-הספר היתה ערוכה

לפי ספריי-הלימוד הרוסיים בתרגום יידי. אנו הילדים היהודיים... לא למדנו על בר-כוכבא, אולם למדנו על רוצח היהודים בוגדאן המלניצקי... למדתי בבית-הספר מס' 23 ואני מודה לאל, שנפל בחלקי להיות תלמידתו לספרות יהודית של המורה יעקב אלכסנדרוביץ' פרידמן... שיעוריו היו לקונצרטים... הוא היה קורא לפנינו את שלום-עליכם, מנדלי, פרץ מארקיש, איזי כאריק, איציק פפר, קוויטקו, ברגלסון, הופשטיין, משה טייף ואחרים... הודות לו שמענו על ביאליק, אף שמשורר זה היה אסור בבתי-הספר היהודיים...

...בבתי-הספר נסגרו והמלמדים ב"חדרים" נאסרו. את הרב שלנו גבריאלוב אסרו. ועכברים כרסמו את גופו. בבניין בית-הכנסת המקלהתי השתכן התיאטרון היהודי וכיום — התיאטרון הרוסי...³⁹

ב-1935/6 היו עדיין מתוך 42 בתי-ספר תיכוניים במינסק 12 יהודיים וב-1938 לא נשאר מהם זכר. לשון היידיש נתפסה על-ידי קומוניסטים יהודים כמכשיר לאומני בייד ציונים ובוגדאים אף-כי "אקטיאבר" ו"שטערן" הוסיפו להופיע עד פרוץ המלחמה. במחצית השנייה של שנות השלושים סופר ב"אקטיאבר" כי מורים יהודיים בגליל מינסק "אינם מבינים יידיש".⁴⁰ במאמר מ-3.3.1936 מבקש העתון לתרץ את הכשלון של החינוך היהודי בעובדה שמשרד החינוך "מזובל באלמנטים אס-אריים-נאצדמנייים * המנוכרים למעמד".⁴¹ ברשימה אחרת מסופר, כי במכון הפדגוגי במינסק לא הוכנו 15 תלמידות לספרות לכתינות משום הכשרתם הבלתי מספקת של המורים ומשום שלא היה שם מורה לספרות יהודית עתיקה.⁴² ב-1937 כבר נעלמו כמעט כל הגנונים היהודיים במינסק ושפתם של ילדי הגנים היתה שעטנו של רוסית ויידיש מתובל לרוב במלים רוסיות "מיוהדות".

מבקר בבית-הספר ה-23 במינסק בסוף 1938 סיפר, כי לכיתה א' נרשם רק תלמיד אחד לעומת 15 בשנה שעברה והוא רואה בכך "הישג" משום ש"אויבי העם ביקשו לכפות יידישיזציה" על ההורים, אך השלטון "מילא את רצון ההורים" והפך את בית-הספר לרוסי או לביילורוסי.⁴³ הנה מה עלה לה לשפת-יידיש, שהוכרה בהצהרת העצמאות הביילורוסית מ-1920 כאחת מארבע השפות הרשמיות (יחד עם הביילורוסית, הרוסית והפולנית) ולמרות האישור-מחדש של זכות-ההוראה בלשון-האם בחוקה הסובייטית מ-1936.⁴⁴ במינסק היה קיים מכון יהודי, שעד ל-1935 הוציא חמישה כרכים של המאסף "צייטשריפטן" ובהם מחקרים על לשון יידיש, היסטוריה יהודית ופרקי ספרות. בנוסף ל"אקטיאבר" (יומון) ו"שטערן" (ירחון) הופיעו כתיבי-עת יהודיים בוויטבסק ובהזמל. מחלקה יהודית פעלה ברדיו מינסק ושידרה תכניות מוקדשות לספרות ולסופרי יידיש.⁴⁵ ועדה בלשנית (בראשות מרדכי ויינגר) השלימה את עריכתם של אטלס דיאלקטולוגי של לשון יידיש ומילון מדעי מלא. ועדה היסטורית (בראשותו של ישראל סוסיס) חקרה את אורחות-החיים של היהודים על-פי השו"ת ואת תולדות תנועות הפועלים היהודיות. ועדה ספרותית (בראשות נחום

* נאצדמני — קיצור מנאציונל-דמוקרטי, כינוי בולשביקי ללוקים ב"סטייה לאומנית".

אויסלנדר) עסקה בחקר היצירה העממית היהודית. בוויטבסק היה קיים סמינר יהודי למורים שב-1927 למדו בו 152 סטודנטים.

כיוון שלנגד עיניה של הייבסקציה בתחום התרבות עמדו דבריו של צ'מרנינסקי, שהיה אחד מראשיה, לפיהם רצוי להימנע מטיפוח התרבות היהודית ובשפת יידיש אין לראות אלא כלי להסברה כל עוד המוני היהודים יודקקו לה,⁴⁶ תכפו והלכו הגזירות וההגבלות, שהביאו בסופו של דבר לעיקור התוכן הלאומי מהפעולות בשדה התרבות היהודית. ה"טיהורים" של השנים 1937—1938 בעקבות "משפטי מוסקבה" נתנו דחיפה נוספת לתהליך ההתחסלות העצמית. תחילה באו שינויים פרסונאליים במוסדות מטעמים של "כשרות פוליטית". בהמשך נאסרה הדפסת ספרי-קודש. ה"סידור" האחרון הופיע ב-1928 ולוח-שנה יהודי אחרון — ב-1929. "כתיב היידיש הסובייטי" המעוות והמסורס נכפה על בתי-הספר והעתונות עוד בשנים 1930—1932.

הקריאה בעתוני יידיש ירדה פלאים מחמת רמתם הירודה וכתיבם המשובש. בינתיים גם התחולל תהליך של הסתרות היידיש המדוברת שנהפכה בקרב צעירים לבליל לשוני של רוסית גרועה וביילורוסית פגומה בלבוש תחבירי יידי. תהליך של דהבראיזציה של היידיש עשה שמות באידיומטיקה הסגנונית העשירה והייחודית שלה. כתוצאה מכל אלה נסגרו מעדונים של דוברי יידיש או נהפכו לבתי-קולנוע, כפי שקרה בעיר שאצק ובמקומות אחרים.

היומון "אקטיאבר" (בגליונו מאפריל 1937) עמד בראש המסע הזה ובין השאר שפך אש ונפרית על המרצה לספרות פאלקוביץ, שבמכון הפדגוגי במינסק השמיע קריאה "לרשת את התנ"ך, את ביאליק ואת שלום אש". פאלקוביץ הוקע כ"שונא אדם" ותחת גיבורי ההזדהות שלו העלה העתון את שמותיהם של שפינוזה, אלישע בן-אבויה ואוריאל אקוסטה.⁴⁷ "נייך בכם ללא רחם!" — צרח "אקטיאבר" לעבר העסקנים המודחים.⁴⁸ בין ההאשמות הדמיוניות, שהוטחו בהם, היתה גם "חבלה טרוצקיסטית" ונאמנות ל"פועלי-ציוניסט ברושטיין".⁴⁹ אלה שעדיין שרדו, עניבת-החנק נתהדקה סביב צווארם ולא עמדה להם "ההתיישרות עם הקו". אפילו גדולים כמו משה קולבאק ואיזי כאריק נפלו בנופלים למרות התייצבותם נגד חבריהם-לעט "אוייבי-העם". הרדיפות הולידו פחד והפחד גרם לבצורת ספרותית ולשווא התפאר "אקטיאבר" בעשרת הספרים העלובים, שהופיעו ביידיש במשך שנה ומחצה ב-1938—1939.⁵⁰

חוגים לספרות או חוגים דראמטיים כחדים (למשל, 5 חוגים דראמטיים בבתי-חרושת בבוברויסק) פעלו עדיין פה ושם וכן גם ערבי-קריאה והרצאות נערכו בעיקר על הנושא "80 שנה להולדת שלום-עליכם", הסופר היחיד, שהרעה לא נגעה בו (מוזכרות הערים בבוברויסק, אורשה, בוריסוב, סלוצק, רוג'אצ'וב, קאפולי, שקלוב). המעט הזה לא היה בו כדי לחפות על עובדת השקיעה והחיסול. העובדות הבאות משלימות את התמונה העגומה: המחלקה היהודית בספרייה הממלכתית של מינסק על 40 אלף כרכי נסגרה, כיוון שנתור בה עובד אחד בלבד, לאחר שכל חבריו "נחשפו" כ"אלמנטים נציונליסטיים-שוביניסטיים. המחלקה היהודית של המכון לספרות ולשונות רוקנה גם היא מעובדיה ונתורה

* ברושטיין — שמו המקורי של טרוצקי.

רק שניים ולמילון הרוסי-ידי, שהושלם שם, לא נמצא "עורך פוליטי"... במקביל לחיסול ה"אלמנטים הנציונליסטיים" ולתהליך הצנטרליזציה התבצעה בביילורוסיה רוסיפיקציה בתחומי התרבות והחינוך וברשויות המנהל. במאוס 1938 יצא צו "ללמד באורח מחייב את השפה הרוסית בכל הרפובליקות הלאומיות והאזורים".⁵² מגמה זו יושמה בקלות יתרה בתחום היהודי. בתהליך הטבעי, שלנין ראה בו תופעה רצויה, גברה מגמת ההטמעה הכפויה, שנקט בה סטאלין. בגלי ה"טיהורים" והמשפטים הוצג היהודי כיסוד בלתי-אמין ובוגדני. ההטמעה הכפויה והאנטישמיות הגואה עלו בקנה אחד.⁵³

כללו של דבר: הקיבוץ היהודי בהמוניו עדיין התקיים אך את נשמתו שרפו. יהדות ביילורוסיה שעברה את כור-ההיתוך של המהפכה והמשטר הסובייטי נשחקה כישות לאומית ותרבותית בכורח תהליכים אויביקטיביים ולחצים מכוונים של המפלגה השלטת. היו בתהליך זה הבהובים קצרים של יצירה לאומית-תרבותית ונסיון רציני לקיים רשת אוטונומית של השכלה יהודית אך אלה היו תחומים בגורדין של שקיעה וחיסול. אחת המגמות ההרסניות, שבלטו בהתפתחות הזאת, התבטאה בניכור הגובר והולך בין בנים להורים ופניית-עורף לעצם מוסד המשפחה, שבעבר התבססה עליה החברה היהודית האורגנית, המסורתית שבעיירה. התופעה הזאת באה לביטוי בעוצמה רבה בספרו של ריבאקוב "החול הכבד".⁵⁴ תוגת השקיעה של יהדות ביילורוסיה בשלהי שנות השלושים מצאה את ביטויה ביצירתו של המשורר פרץ מארקיש בשיר "לא במכורה":

סוסי ההלוויה, נא הירתמו בחצות
ולכו! מלאה תפילות מרכבת המתים,
חצי, קשתי ומגיני בין ששת הקצוות
הומרו כבר בכוכב הא הקודקודים!⁵⁵

ועם העצבות עולה תחושת שיבה אל "מה שהיה" בשירו של משה קולבאק:

אולי אשיר... בלבי זע משהו של סבא
בדם נמסך עמוק דבר-מה מרטיט
אטול התהילים בעטיפת מיכסף
להתפלל ולעלעל... שעת רחמים כי באה.⁵⁶

איזי כאריק ששרף בהבל פיו את העיירה היהודית בשיריו הראשונים מתרפך אף-הוא בגעגועים עזים על החיים היהודיים הנעלמים והולכים:

וירדה העצבות מקירות התקרה
ובבית-התפילה ריקנות ודממה
שוב היה בית-תפילה והיה אלוהים
ופסעה התפילה בצעדים שלווים
עד "בשובך לציון" הגיעה.

גשתתקו הסבים ובכו בדממה
על שברי ספסלי בית-הכנסת
ברוס הלבנה, בסבכי יערות
על משמר ? יעמוד מי היום ?⁵⁷

הפגישה בין מזרח למערב

עם כניסתו של הצבא הסובייטי ב-17 בספטמבר 1939 לביילורוסיה המערבית נפגשו מחדש היהודים משני צידי הגבול, שהפריד ביניהם במשך שמונה-עשרה שנים. לפי אומדן הגיע מניין יהודי החבל המערבי המסופח ל-485,000 נפש (בלי להביא בחשבון את הפליטים שהגיעו לשם ממערב-פולין). איחוי המשפחות וקץ הניתוק הממושך מהעולם היהודי הרחב יצרו בקרב יהודי ביילורוסיה המזרחית תחושת רוחה ואפילו הבהוב של תקווה לשינוי כלשהו לטובה במצבם. בתיהם נפתחו וזרועותיהם הושטו לעבר אחיהם ובייחוד לעבר הפליטים, שנמלטו מאזורי פולין, שהיו כבושים בידי הגרמנים. הם שחו בצמא כל מידע על החיים היהודיים באזורים החדשים, בעולם ובארץ-ישראל. מבחינה זאת אולי אופיינית היתה קריאתו של המשורר זליג אקסלרוד לעבר החזן הוורשאי קוסביצקי, שהשמיע בביאליסטוק אריות מתוך אופרות: "שישיר כל-נדרי, שישיר! כבר עשרים שנה לא שמעתי את הניגון הזה!"⁵⁸

תעמלנים תיארו ב"מוקדי הסברה" מיוחדים באזורי "אנשי המערב" ("זאפאדניקי") את החיים המאושרים החדשים המצפים להם. אולם המציאות היומיומית לא פינקה אותם והיו שהחליטו לשוב למקומות שמהם הגיעו. מסופר אפילו, כי קבוצת פליטים יהודים התיישבה על פסי החשמלית העירונית מול בית-הממשלה במינסק ודרשה את התזתה... אלא שלא חלפו דקות ספורות ושיירת מכוניות סגורות הגיעה למקום, אספה את השובתים ואלה שולחו לאשר שולחו...⁵⁹ חודשים ספורים לאחר סיפוח המחוז המערבי יצא לאור במינסק קובץ ספרותי בשם "די באפרייטע ברידער".* סופרים ואמנים ביקרו אלה אצל אלה. על משב-הרוח הרענן שהביאו "המערביים" ליהודי מינסק והסביבה מספרת משורת מינסקאית:

עם הסיפוח של השטחים המערביים היינו מאושרים, כיוון שנוספו עוד יהודים... ראינו בהם יהודים אמיתיים. אנחנו היינו חלושים, ללא שורשים ו"הם" חשבו, שאנחנו נביא להם גן-עדן... ביקרתי בשטחים המערביים וראיתי איך סנדלר חי "כמו גראף": רהיטים, 4-5 חדרים, בעוד אנחנו במינסק הננו משפחה בחדר אחד...⁶⁰

למרות ההתעוררות הלאומית והרגשת אחדות הגורל היהודי שנתחזקה נהגו יהודי ה"מזרח" באיפוק. הנסיון לימדם, שלא לעבור את המידות המתותרות.

* האחים המשחזרים.

על-פני השטח כמעט שלא הובחנה תמורה. ה"אקטיאבר" הוסיף להעלות גירה "על התרבות היהודית הפורחת בברית-המועצות" ותוך-כך הוכיח את "הסקציה היהודית של אירגון הסופרים הביילורוסיים" על הזנחת התינוך האידישאי-פוליטי ואי-מילוי התכנית השנתית (מתוך 17 ספרי יידיש שברשימה ראו אור 8 בלבד).⁶¹ אך היה גם חידוש קצר-ימים שלא זכה להמשך: התיאטרון הממלכתי היהודי, בהיכנסו לשנת קיומו ה-20 הפתיע את שוחריו בהצגת "בר-כוכבא" ("באר-קאכבא") לש. הלקין. היצירה הפטריוטית השאובה מהמקורות ההיסטוריים, בניגוד לקו הרשמי של השפחה והעלמה עד אז, תאמה את ה"אופנה" הפטריוטית, שחלפה על-פי צוו מגבוה על פני עמי ברית-המועצות כולה ושהשתקפה ביצירה הספרותית, בקולנוע ובתיאטרון.

בכתב-העת "שטערן" (11—12) נתפרסמו תרגומים מיצירותיהם של מיצקביץ, יהודה הלוי, שלמה אבן-גבירול ומשה ואברהם אבן-עזרא וכן מאמר על "המתודולוגיה של ההיסטוריה היהודית העתיקה". אולי "למען האיוון" היה גם מאמר על מאבקם של לנין וסטאלין. ב"בונד". ראוי לציין, שאי-אלה סופרים יהודיים נתנו ביטוי לסבלה של יהדות פולין תחת עקת הרדיפות הנאציות. פרץ מארקיז פרסם פואמה "אל רקדנית יהודית" ועניינה רקדנית בגיטו, שבהופעתה ביטאה את זקיפות-קומתו של העם היהודי לאורך ההיסטוריה רוויית הסבל והרדיפות: "אין חרב' שהושחזה עליך, אין חרב' שלא תישבר עליך..."⁶² כל-אלה היו היבהובים קצרים. התקות הכמוסות של יהודי ביילורוסיה נמוגו מהר. הקצב המזורז של הסובייטיזציה בשטחים המסופחים ביטא את מדיניות שטטוש אופיים המיוחד של ה"מערביים" ואת ה"התיישרות" עם הקו העקיב של הטמעה והתבוללות. ביולי 1940 עבר העתון היומי היחיד בביילורוסיה המערבית למתכונת של ארבעה עמודים והופעתו הגבילה ל-4 ימים בשבוע בלבד. המשוררים זליג אקסלרוד ואליה קאהאן התערבו למניעת סגירתו של היומון הווילנאי (בטרם צורפה וילנה לליטא) "ווילנער עמעס" ו"שילמו את המחיר" (אולי גם בעד "פשעים" נוספים): הם נחבשו בכלא מינסק.

מה ידעו יהודי ביילורוסיה על הנאצים

את המידע על המדיניות היהודית של הנאצים שאבו יהודי ביילורוסיה מהמקורות הבאים: הרדיו והעתונות בברית-המועצות לפני הסכם ריבנטרופ—מולוטוב ולאחריו; זכרונות דור המבוגרים והזקנים מימי הכיבוש הגרמני הקצר של ביילורוסיה במלחמת העולם הראשונה ואלה היו דווקא חיוביים: סיפוריהם של הפליטים, שברחו מפולין הכבושה. מכל אלה הגורם הדומיננטי היה הקו הרשמי של הממשלה, שהצטיין בהתעלמות ממשטר האימים ומהרציחות בפולין המערבית הכבושה. התצלומים של מולוטוב בחברתו של היטלר והדיווחים על המיפגשים הדיפלומטיים הידידותיים, בנוסף לידיעות על נפט ולחם שנמכרו לגרמניה, וכן חידושים שונים כמו "מצעדי האוונים" הפרוסיים, שהונהגו בצבא הסובייטי. ביטלו כל אשליה על ה"פורמאליות" הטהורה של היחסים בין שתי המדינות. שוב לא הודבק לגרמנים התואר "פאשיסטים" ומולוטוב בהופעתו בסובייט

העליון הגדיר את ההיטלריוז: כשיטה אידיאולוגית ש"יכול אדם לקבל ולדחות" ובעיקרו "זה עניין של טעם".⁶³ מאמריו של ארנבורג על הפאשיזם ומאמר של משה גרוסמן, פליט מפולין, על הטלאי הצהוב נפסלו. גם פואימה אנטי-נאצית של המשורר בינם קלר "וארשה 1939" לא הותרה לפרסום ומנהל "השעה היהודית" ברדיו מינסק, המשורר מוטל גרוביאן, הודח מתפקידו ימים אחדים לפני הפלישה הגרמנית לברית-המועצות, על-שום שנקט בנימת גנאי כלפי הנאצים.⁶⁴ אין ספק שהשלטונות ידעו את האמת על המשטר הנאצי והראיה — שלמחרת הפלישה הוצאו מן המלאי כל פרטי-הפרטים על הרציחות והזוועות שבארצות הכבושות.

ההשתקה וההעלמה היו לה תוצאות גורליות בקרב הקיבוץ היהודי. הפרסומים מלפני הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ששפכו אש וגפרית על הפאשיזם לא עוררו אמוץ על רקע משטר-הדמים האכזרי הסטאליני ה"מקומי"; לעומת זאת, היחס הידידותי לגרמנים שלאחר ההסכם רק חיזק את מה שסיפרו ה"זקנים" על "תרבותיותם". לסיפוריהם של הפליטים שברחו מהנאצים התייחסו בחשדנות. ראו בהם אנשים אחוזי בהלת המלחמה, שהתעקשו לפרש את הסבל הכללי שגרמה כנגישות מכוונות נגד היהודים.⁶⁵

המצוקות הגדולות והקטנות שבחיים הסובייטיים, פרי אוירת ההלשנות, הפחדים והמשפטים, הסיחו את הדעת מבעיות המלחמה, שברית-המועצות אינה מעורבת בה. חששות שנתגבנו לגבי הצפוי מהשכן שמעבר-לגבול הודחקו על-ידי האמונה העיוורת, שטופחה מלמעלה בשיטתיות ובקנאות, בעוצמתו ובעליונותו של הצבא הסובייטי. מכל מקום, צרת ה"כאן" נראתה גדולה בהרבה מהאימה ש"משם". על רקע זה נראתה סכנת המלחמה רחוקה ואולי אפילו בלתי-אפשרית. ה"אקטיאבר" הביא מאמרים פוליטיים מתורגמים מ"פראבדה" ומ"איזבסטיה" וידיעות מקוטעות על יהודים בחוץ-לארץ ולפעמים גם סיפור על חוג דראמטי יהודי הפועל באחת מערי-השדה.⁶⁶ כן דווח באותיות קטנות על המלחמה "באירופה, אפריקה ואסיה" שהציגה את העניין כרחוק מאוד, כאקוטי לגבי יהודי ביילורוסיה. ביום הפלישה ב-22 ביולי 1941 יצא ה"אקטיאבר" עם מאמר ראשי "האינטילגנציה של העיר פינסק חולשת על התיאוריה של הבולשביזם"... בריכת-שחייה היתה אמורה להיפתח באותו יום בטקס חגיגי המוני במינסק, אך היה זה יום ראשיתו של ים-דמים ליהודים.

הערות

1. מינסק — עיר ואם, ערוך בידי שלמה אבן-שושן. ארגון יוצאי מינסק ובנותיה בישראל, בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ח — תשמ"ה. 2. כר. (להלן: מינסק — עיר ואם); עין כר' א', ע' 82 (שלמה אבן שושן: פלך מינסק).
2. שמרוק, חנא: הקיבוץ היהודי וההתיישבות החקלאית היהודית בביילורוסיה הסובייטית (1818—1932). עבודת דוקטור. השכ"א. ע' 1—4. (להלן: שמרוק: הקיבוץ היהודי).

Vakar, Nicholas P.: Belorussia: The Making of a Nation — A Case Study. 3
Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1950. p. 138.

- (להלן: Belorussia: Vakar).
 4. חולבסקי, שלום: על נהרות הניימן והדנייפר. מבוא. ת"א, 1982.
 5. זינגער, ל.: דאס באנייטע פאלק (ציפערן און פאקטן וועגן די אידן אין ס.ס.ס.ר.).
 אגיו, מעלכע פארלאג "דער עמעס", 1941. (להלן: זינגער: דאס באנייטע פאלק).
 6. שמרוק: הקיבוץ היהודי, ע' 38.
 בעיירה קאלישקי (20 ק"מ מליאזונג, איזור ויטבסק) היו השינויים במיבנה הסוציאלי
 של האוכלוסיה היהודית במשך השנים 1926—1929 כדלקמן:

1929	1926	ה שנים
951	1120	מספר היהודים בעיירה
14	8	עובדים (משפחות)
29	11	פקידים
8	8	חקלאים זעירים
10	10	חקלאים בינוניים
7	—	קולחוזניקים
40	68	בעלי מלאכה עניים
2	2	בעלי מלאכה "בעלי-גוף"
16	—	בעלי מלאכה בקואופרטיב
16	55	חנוונים
16	25	רוכלים
22	—	בעלי עגלה
22	—	בעלי עגלה בקואופרטיב
23	—	קבצנים
199	217	חסרי זכות בחירה (לישנצי)

טבלה זו מצביעה קודם על ירידה מספרית של האוכלוסיה היהודית בעיירה (ב-15% 3 שנים). מספרם של בעלי המלאכה העניים והבינוניים יורד (חלקם נקלט בוודאי בקואופרטיב של בעלי המלאכה). מספרם של החנוונים יורד בצורה תלולה (ב-71%) וכן מספר הרוכלים.

היהודים שנשלו ממעמדם הקודם, חלקם פונה לפקידות (עליה של 264%), חלקם לעבודה (שחורה, כנראה) ולבעלי עגלה וחלקם ל"מעמד של קבצנים" (23 במספר!).
 ה"לישנצים" — חסרי זכות הבחירה — ביחס אל כל המפרנסים מהווים ב-1926 106% וב-1929 — 87%. מן הראוי לציין, שבקאלישקי היה סובייט יהודי לאומי, בי"ס יהודי בן 5 כתות. ניתן לשער, שהנתונים האלה של העיירה קאלישקי יכולים ללמד על המצב הסוציאלי ועל השינויים הדרסטיים, שהתרחשו באותן השנים בעיירות ביילורוסיה המזרחית. (ראה: יה"מ, אוסף לשצינסקי, חיק 199).

7. זינגער: דאס באנייטע פאלק.
 8. שם.
 9. לשצינסקי, יעקב: היהודים ברוסיה הסובייטית. עם-עובד, תש"ג. ע' 83 (להלן: לשצינסקי: היהודים ברוסיה הסובייטית).
 10. שם, ע' 96.
 11. איש הקומינטרן, שביקר במינסק ב-1934, אומר: מינסק לא השתנתה מאז 1929: סמרטוטים, עוני, גנבות, האנשים לבושים רע.
 12. די טשעטלאך פון ווייסרוסלאנד אין רעקאנסטרוקטיוון פערראד, מינסק 1932.
 (באריכט פון דער אויספארשונג, וואס עס האבן דורכגעפירט די גאצקאמיסיע

- באם צ.א.ק. ו.ו.ס.ט.ר. און דער יידעסקטאר וואך אין מארט־אפריל 1931. (להלן: די שטעטלאך... באריכט).
13. מינסק — עיר ואם, כר' ב' (ראה: אהרן רוזין: הישוב היהודי במינסק בשנים 1917—1941).
14. לויטה, לובה: בראשית וסער. מכון טבנקין לחקר ולימוד הקיבוץ. הוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ח. ע' 9 (להלן: לויטה: בראשית וסער).
15. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 36 (ראה: סיני לייכטר: תולדות הקהילה היהודית במינסק).
- 15*. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 75 (ראה: דוד כהן: קהילת מינסק למן שלהי המאה ה־19 ועד מהפכת 1917).
16. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 72 (ראה: סיני לייכטר: תולדות הקהילה היהודית במינסק).
17. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 222 (ראה: ד"ר אלכסנדר גולדשטיין: מינסק היהודית שלי).
18. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 556 (ראה: סיני לייכטר: מינסק היהודית בעיניו של דניאל פרסקי. — דניאל פרסקי מונה בפרקי זכרונותיו שורה של אנשי שם, שיצאו מעיר הולדתו, מינסק: יצחק ברגר, יהודה זאב נופך, שמשון רוזנבוים, המגיד ממינסק (ר' בנימין הכהן שקוביצקי), מאיר היילפרין, מיכל רבינוביץ, מרדכי רודנסקי, בייניטון, ד"ר חיים חורגין, ח.ד. רוזנשטיין, אליעזר קפלן ועוד).
19. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 77 (ראה: דוד כהן: קהילת מינסק למן שלהי המאה ה־19 ועד מהפכת 1917).
20. מינסק — עיר ואם, כר' ב' (ראה: אהרן רוזין: הישוב היהודי במינסק בשנים 1917—1941).
21. ברניסלב גרוסאר (1883—1912), ממנהיגי ה"בונד". מועדוני "בונד" רבים בפולין וברוסיה נקראו על שמו.
22. יחיד במינו היה החדר של ר' איסר, שלמדו בו מבוגרים אחרי עבודתם ואשר האריך ימים עד המלחמה. היו במינסק גם שתי ישיבות, האחת ברחוב ומקובאיה, שלמדו בה כ־70 נערים בגיל 13 — והשניה בבית־הכנסת "ברעג־שול".
23. לשצ'ינסקי: היהודים ברוסיה הסובייטית, ע' 232—236.
24. מינסק — עיר ואם, כר' א', ע' 82 (ראה: שלמה אבן־שושן: פלך מינסק). ראוי לציין שמות נוספים של אנשי כח ומנהיגים, שהיו ידועים בעולם היהודי כולו, כמו שמריהו לוי (סוויסלוצ'), אברהם רגלסון (גלוסק), שמחה יוסף והאחים זלמן ויצחק אפשטיין (לובאן), ישראל בליקנד (לוהיסק), אלכסנדר חשין (ברזינה), האחים שמואל ניגר, ברוך ולאדק ודניאל צ'רגי (דוקור), יצחק כצנלסון ויהושע אובסי (קורליץ), אברהם אברונין, צ.ה. מסליאנסקי, י.ג. שמחוני (סלוצק), א.י. פפירנא (קאפולי), יהושע ברזילי, ב.צ. איזושטט (קלצק), לוי בן אמתי (לחוביץ), שמיר ניסן טורוב (ניסווייז') ועוד רבים אחרים.
25. גלבוע, יהושע א.: לשון עומדת על נפשה — תרבות עברית בבריה"מ. ספרית פועלים, תשל"ז. ע' 195. (להלן: גלבוע — לשון...).
26. כעדות לדעה זאת, שהביילורוסים אינם נגועים באנטישמיות נדהגים להביא את יצירתו של הסופר היהודי שמואל פלבינק (כינויו הספרותיים: זמירוק ביאדולה ויאסקאר), (1886—1941), שהיה אחד מעמודי התווך של הספרות הביילורוסית: ביאדולה מבלט בכתביו ובזכרונותיו את יחסי השכנות הטובים בין היהודים לבין הביילורוסים. השתתף בחיבור המילון "יידיש־ווייסרוסישער טאשן־ווערטערבוך (מינסק, 1932). נמתחה עליו ביקורת על "סטיות לאומניות" יהודית וביילורוסיות כאחד.
27. "קומסומולסקאיה פראבדה" מיום 25.11.1928; לשצ'ינסקי: היהודים ברוסיה הסובייטית, ע' 206.
28. סמאליאר, הרש: פון אינעווייניק, ישראל, פארלאג י"ל פרץ, 1978. ע' 326—327. (להלן: סמאליאר: פון אינעווייניק).

29. די שטעטלאך... באריכט.
30. קולבאק, מוישע: זעלמעליאנער, ערשטער בוך. מאסקווע—כארקאו—מינסק, 1931. ז' 80—82.
31. רוזנשטיין, חיים דוד: כתבים. הוצאת קרית-ספר, ירושלים, תשל"ג, ע' 199.
32. אלטשולר, מרדכי: היבסקציה בבריה"מ (1918—1930). המכון ליהדות זמננו — מורשת, ת"א, תשמ"א, ע' 266 (להלן: אלטשולר: היבסקציה).
33. לשצי'נסקי: היהודים ברוסיה הסובייטית, ע' 224.
34. דיאמאנטשטיין היה יו"ר ה"געזערד" הכלל-סובייטי והיה מידידיו של לנין. (ראה: יידן אין פ.ס.ס.ר., מאסקווע, 1935, ז' 20).
35. לשצי'נסקי: היהודים ברוסיה הסובייטית, ע' 148—150.
36. שמרוק: הקיבוץ היהודי, ע' 94—95.
37. סמאליאר: פון אינעווייניק, ע' 359.
38. ביילורוסיה היתה הפטרונית לבירובידזין. יהודי, ביילורוסיה לא מלאו את המוטל עליהם. בית החרושת ע"ש וורושילוב שלח לבירובידזין 2 מקדחות, מגוע ומכשירים. אחרים לא עשו כלום. (ראה: צ. דאלגאפאלסקי: אף סאוועטישער ערד. צענטער פארלאג, ווייסרוסישע אפטיילונג, מינסק, 1931).
39. גולדין, בתיה, ג—3740/279 (להלן: גולדין, בתיה).
40. "אקטיאבער" מיום 4 בינואר 1936. בעתון זה מופיעה רשימה על מורים יהודיים, שאינם מבינים יידיש.
41. "אקטיאבער" מיום 3 במרס 1936, מאמרו של ליבערמאן: פארשטארקן די אנפירונג מיט דער יידישער סאוועטישער שול.
42. "אקטיאבער" מיום 24 באפריל: שלעכט אוועקגעשטעלט די לערן-ארבעט, ייד. סעקציע פון מינסקער העכערן פעדאגאגישן אינסטיטוט.
43. "אקטיאבער" מיום 27 בספטמבר. א. רעוויזין: נאטיצן פון א פאטער.
44. גלבוש: לשון... ע' 36.
45. יידן אין פ.ס.ס.ר., מאסקווע, 1935, ז' 126—168.
46. סלוצקי, יהודה: "טריבונא" — כתב-עת יהודי רוסי-סובייטי, 1927—1937. "בחינות", 8.
47. "אקטיאבער" מיום 15 באפריל 1937, מאמר ראשי: "אויסווארצלען דעם יידישן שאוויניזם".
48. "אקטיאבער" מיום 21 במרס 1938.
49. "אקטיאבער" מיום 15 באוגוסט 1937: סרבריאני: טראצקיסטישע דיווערסיע אין דער יידישער ליטעראטור.
50. "אקטיאבער" מיום 10 ביוני 1939: ה. ראזין: אקטועלע אויפגאבן פון דער סאוועטישער יידישער ליטעראטור אין וו.ס.ס.ר.
51. "אקטיאבער" מיום 21 במרס 1938.
52. Vakar: Belorussia p. 153.
53. אלטשולר, מרדכי: "מן המהפכה עד לגמר מלחמת העולם השנייה" — התפוצה, מזרח-אירופה, בעריכת יעקב צור. ספריית "כתר", ירושלים, 1976.
54. ריבאקוב, אנאטולי: חיל כבוד. עם עובד, ת"א, 1980, ע' 100—104.
55. קולות מהדממה: משירת סופרי יידיש בבריה"מ. עברית מרדכי סתר.
56. שם.
57. שם.
58. גרים, פ.: משה גראסמאן: אין פארכישופטן לאנד פון לעגענדארן דזשוגאשווילי. פאריז, 1949, ז' 34.
59. גולדין, בתיה.
60. בויםוואל, רחל (תיק העדויות שלי).
61. "אקטיאבער" מיום 5 בינואר 1941: כ. מאלטינסקי, ג. יאבראו: ווי אוזי דער מעלכע-פארלאג באם ראטפאלקאם פון וו.ס.ס.ר. גיט ארויס און פארשפרייט דעם יידישן בוך.

62. א שפיגל און א שטיין, בעריכת חנא שמרוק. ת"א, 1964, ע' 467—479. הפואימה "צו א יידישע טענצערין" פורסמה שבע שנים לאחר שהומת המשורר ואף זאת מתוך לבריה"מ.
63. גלבע, יהושע א.: השנים השחורות. ת"א, 1972, ע' 21.
64. שם, ע' 21—22.
65. ברסלר, אסיה, יהדות זמננו, ירושלים, תיעוד בע"פ, 58(13).
 גולדברג, ליובה, יהדות זמננו, ירושלים, תיעוד בע"פ, סרט 264.
 דוידסון, יהדות זמננו, ירושלים, תיעוד בע"פ, סרט 1293.
 אייברמן—רובינצ'יק יוכבד, יהדות זמננו, ירושלים, תיעוד בע"פ, סרט 1402.
 פישמן — על בוברויסק (תיק עדויות שלי).
66. "אקטיאבער" מיום 31 במאי 1941.

לחם ועבודה במשק מולאם*

(יהודי ליטא הסובייטית במישור הכלכלי-סוציאלי, 1940—1941)

חלק ב'

3. דפוסי פרנסה חדשים וישנים

עם הלאמת חלק ניכר מהסקטור התעשייתי והמסחרי, נותרו עדיין בחיי הכלכלה תחומים רחבים, בהם נתאפשרה פעילות משקית וכלכלית במסגרת של מפעלי חרושת פרטיים ועירים כפי שנקבע בחוק. היה זה סיכוי סביר להתפרנס בצורה חוקית ומתקבלת על הדעת גם יחד. בסעיף 8 של החוקה הליטאית-הסובייטית צויין, שבמקביל לשיטה המשקית הסוציאליסטית הותר קיומם של משקים חקלאיים ועירים ופתיחתם של בתי מלאכה חדשים פרטיים ועירים של יצרנים ביתיים. תחומים אלו היו חיוניים בין היתר לגבי מפרנסים, שהשתייכו בעבר לקבוצות כלכליות מסוימות, שמצד אחד ההלאמה כמעט ולא פגעה בהן אך הקליטה השיגריתית בשוק-העבודה לא תאמה אותם.

בין הקבוצות הכלכליות, שנועד להן תפקיד משקי חשוב גם במישור הסובייטי-סוציאליסטי, אך יחד עם זאת חייבות היו להתאים עצמן למשטר החדש בצורה משמעותית, היה ציבור בעלי-המלאכה. אם כי בקרב ציבור זה נמצא מספר מעסיקים, שמבחינת גודל מפעלם וביסוסם הכלכלי יכלו להיחשב לכל הדעות כחרשתיים, הרי רובם ככולם היו עצמאיים, פועלים או מעסיקים ועירים, שמצבם הכלכלי לא היה שפיר יותר משל פועליהם הם. אין תימה, שלאור התמורות המדיניות-סוציאליות, שחלו בליטא, ובמיוחד לאור מדיניות ההלאמה על כל

* חלק א' פורסם ב"משואה", כרך ט"ו.

המשתמע מכך, החלה תסיפה גם בציבור בעלי-המלאכה. אלה מהם, שהעסיקו קודם לכן אפילו פועל אחד או שניים, חששו עתה פן יזוהו עם שאר המנצלים ו"אויבי העם" ועל כן השתדלו להתקרב לפועלים וביחד עם זה לגולל את סיבת מצבם הקשה של הפועלים — על הסוחרים ועל המתווכים למיניהם. במאמר, שפירסם באותו זמן אחד מפעילי ציבור זה תחת הכותרת "קולו של בעל-מלאכה", מעלה המחבר על נס את העובדה, שהפועלים הוכיחו הבנה למצב מעסיקיהם בעלי-המלאכה בסייעם לארגן מאבק משותף נגד בעל-הבית האמיתי — הסוחר. המאמר מסתיים בדברי תגובתם של בעלי-המלאכה לאירועים האקטואליים וציפיותיהם בעתיד הקרוב בוז הלשון:

"... כעת שהפכנו אזרחים של ליטא עצמאית וסוציאליסטית, כשעל סדר היום עומדת השאלה של קולקטיביזציה של בעלי-המלאכה, כששוב לא נהיה יותר מנצלים ולא מנוצלים, כש"בעלי-הבתים" הזעירים יהפכו לאנשי עבודה מועילים לפריחה הסוציאליסטית, נקבל יחד עם שאר העובדים זכות לעבודה, למנוחה, עתיד מאושר לילדינו וזיקנה מכובדת עבורנו, כשהצבא האדום העצום מגן עלינו מהתנפלויות וממלחמות, אנו יכולים להגיד בקול רם, תודה לך סטלין הגדול! באמצעות עבודתנו נוכיח, שהיינו זכאים לאמון, שנתנו בנו ונשתדל מה שיותר מהר להסיר מעלינו את הגבנון, שדבק בנו".⁸³

המשטר החדש לא זו בלבד שהוכיח סובלנות ואפילו אהדה מסויימת לציבור בעלי-המלאכה⁸⁴ אלא גם הציע פתרון קונסטרוקטיבי בצורת המסגרות הקואופרטיביות המקובלות בבריה"מ — המכונות "ארטלים". הארטלים החלו לקום בעיקר במהלך הסובייטיזציה המתקדמת: עד דצמבר 1940 כבר היו מאורגנים בכל ליטא כ-9,000 בעלי-מלאכה ופקידים במסגרת של 300 ארטלים בקירוב, מהם 84 בקובנה ו-49 בוויילנה.⁸⁵ הארטל הגדול ביותר בכל ליטא מנה 530 חברים, רובם יהודים. להקמת כל ארטל קדמה בדרך כלל אסיפת בעלי-מלאכה, שכונסה על-ידי ועדה יוזמת באולם ציבורי ובהשתתפות נציגי השלטון. להלן תיאור של הקמת ארטל סנדלרים בשם "באטאס" בוויילנה ותחילת פעולתו:

"באסיפה הראשונה של 20 החברים הסתבר, שפרט לרצון שלנו לעבוד וכן לידיים שלנו, אין לנו כלום. לאחר קבלת הרשיון להקים את הארטל ורשיון להתמקם בדירה החלטנו וביצענו. מי שהיה לו הביא את המכונות שלו וכמות קטנה של חומרי-גלם, כל אחד מסר את פרוטותיו האחרונות התחלנו לעשות איצטבאות. לאחר ימים אחדים קיבלנו הזמנה קטנה וכך התיישבנו לעבוד. בסיסי סחורות ממלכתיות "גוסטורג" ו"ליאטוקיס" החלו להתעניין בנו ובתוצרת שלנו והבטיחו לנו עבודה. כעת כבר עובדים בארטל 54 איש ולאחר שהתגברנו על קשיים טכניים בדעתנו להגדיל את הארטל ל-120 איש ויותר. כעת יש כבר בידי הארטל הון עצמי וכן חמרי-גלם למשך תקופה ניכרת".⁸⁶

אחד הארטלים הראשונים, שהוקמו בליטא היה זה של העגלונים והאכספדי-טורים בקובנה, סך-הכל כ-130 איש, מהם קרוב ל-80% יהודים, כשהצעיר ביותר בן 21 והמבוגר ביותר בן 60. למעשה כלל הארטל גם בעלי משרדי האכספדיציה לשעבר ועובדיהם, שהיו בעבר שוכרים עגלונים בקבלנות. בנוסף לסוסים ועגלות היו ברשות הארטל גם נפחיה וסדנה לריתמות ולתיקון עגלות וכן 20 הקטר אדמות מרעה לסוסים. כמו כן השיגו מגרש לבניית אורות. ממוצע ההכנסה החודשית של כל אחד מהחברים נע בין 600 ל-800 רובל. תיאור של חיי השיתוף מנקודת ראותו של הפרט (תוך הוקעת העבר השחור ושבת ההווה—מקובל באותם הימים) מובא בכתבה, שפורסמה לאחר כשנה של קיום הארטל מפי אחד העגלונים הותיקים בשם שלום טפליצקי, ואלה הם דבריו:

"הריני בעל עגלה מדורי דורות. מעולם לא היו לעגלון חיים בטוחים. לא יום ולא לילה. אפילו מקום חניה לסוס ועגלה לא היה. המשטרה היתה רודפת וימים רבים היו מרצים בבתי-הכלא. כיום אני ישן בשקט. אם נשבר האופן — יש לנו נפח; נקרעת הריתמה — יש לנו רצוע. קנו לי סוס טוב וכן החליפו לי את העגלה. עם זאת מצער מאוד, שהמוסדות הקומונליים נישלו אותנו מההובלה "הרכה" כמו בדים, עורות וסחורה רכה אחרת ואילו אנו חייבים להוביל רק מטען קשה. ועוד משאלה בפי: לזכות באיזו דירה אנושית, שכן יש לי 8 ילדים, שיהיו בריאים ודי צפוף לנו..."⁸⁷

ארטל אחר, שהוקם בסתיו 1940 בקובנה וגדל תוך זמן קצר כדי 250 חברים, היה זה של הספרים. בכל חלקי העיר הוקמו 36 סניפים כשבכל אחד מהם 6—16 איש. לפי דיווח מאמצע פברואר 1941 היתה ההכנסה על כל חבר רק 11 רובל ביום כששעות העבודה של כל אחד מהם אינן עולות על 5 שעות ביום ואילו "בזמן הנותר הוא עומד מובטל".⁸⁸ זאת ועוד, על הארטל רבצו עדיין חובות של בעלי המספרות לשעבר וכן כספים רבים בלעו השיפוצים ואחזקת כת-אדם בעבודה משרדית. בארטל זה, כמו באחרים, נתקבלו בעלי-העסקים יחד עם פועליהם כשהנימוק הרשמי הוא, שהבעל לשעבר מהווה "מומחה". כך למשל במספרה מס' 9 נשאר לעבוד, הבעל הקודם של המספרה, פידלר, ביחד עם שני פועליו ואליהם צורפו עוד 15 איש נוספים.⁸⁹

בארטל האופטיקאים בוילנה, שמנה 16 חברים, היו לפחות 7 בעלים לשעבר.⁹⁰ קליטת הבעלים הקודמים למסגרת הארטל היוותה אחת מנקודות התורפה של המפעלים הללו. בעל-מתפרה לשעבר, מנדל מיזיאנסקי נתקבל לארטל "סיולאס" בו היוו היהודים לפחות 60%. הוא הועסק שם למורת רוחו בתפירת חלוקים, על אף ששנים רבות התמחה בתפירת מעילי גברות. לא עזרו לו נימוקים אלו וכן גם לא העובדה, שהיה מעורב במהפכת 1905 ובשל כך היה כלוא בבית-הסוהר.⁹¹ בארטל הקונפקציה הקובנאי הגיעה גרגנות הבעלים לשעבר לדרגה של התמרדות גלויה. הללו לא נרעתו אפילו מלפוצץ אסיפה כללית של חברי הארטל בהשתתפות נציג הועד המרכזי וכן גם הפיצו עצומה "המוקיעה את הנהלת הארטל והדורשת הלאמת המפעל כולו".⁹² הפרשה הסתיימה בגירושם

המוחלט של ארבעה מראשי המתמרדים והשעייתם של אחרים לתקופות מסוימות. תופעות דומות היו גם במקומות אחרים. הוועד הפועל העירוני בוילנה ציין בחומרה רבה את התופעה, שלארטלים "חדרו חרשתנים וסוחרים לשעבר ובכלל יסודות זרים, שגרמו נזק".⁹⁵

נקודת תורפה נוספת ביחסים הפנימיים של הארטלים היוותה קביעת הדרגות לכל אחד מהחברים, שהרי לפי הדרגה נקבעה גם משכורתו של כל אחד מהם. ל-37 החברים בארטל הזוגיים הקובנאי "סטיקלוריום" נקבעו ארבע הדרגות הבאות: 1° דרגה 1, (שהיקנתה שכר יומי של 14 רובל) — ל-4 חברים; 2° דרגה 2, (16 רובל) — ל-7 חברים; 3° דרגה 3, (18 רובל) — ל-16 חברים; 4° דרגה 4, (20 רובל) — ל-11 חברים.

במשך הזמן החלו להתארגן ארטלים של בעלי-מלאכה גם בעיירות. על מהלך הקמת ארטל הכובענים באוטיאן מובא בעיתון דאו תיאור כדלקמן:

"ב-24 לנובמבר 1940 התקיימה באוטיאן אסיפת כובענים בהשתתפות החבר ברמן (נציג המפלגה הקומוניסטית). יו"ר האסיפה, ח. פישר, הרים על נס את דוגמת ארטל הכובענים מזאראסאי (העיירה) הסמוכה, שקם לפני זמן קצר בהון יסוד קטן יחסית וכבר עתה מפיק ריווח של אלפי ליט, כך שכל חבר מקבל שכר נכבד. בו במקום נבחרו 5 חברים כוועדה מארגנת להקמת הארטל. כבר לאחר ארבעה ימים בלבד, אושר הארטל החדש רשמית תחת השם "קאפורה" (הכובע) ומספרו הסידורי 166. שוב נקראה אסיפה כללית ונבחרה הנהלה וועדת ביקורת. ההנהלה טיפלה בהעברת התכולה של הנויות הכובענים וכן בריכוז חומר-גלם, ציוד וכדומה לזירת המפעל המשותף. ב-1 בדצמבר נפתח הארטל למעשה ו-18 החברים בו שובצו בעבודה במסגרת שתי בריגדות."

על היחסים הפנימיים שבמפעל מובאת הפיסקה הבאה:

"האווירה בקולקטיב היא מאוד חברתית. הפועלים המומחים יותר מקנים את נסיונם ל"חלשים", כדי להעלותם לדרגה גבוהה יותר. ידידות רבה מאוד שוררת בין הבעלים לשעבר לבין הפועלים, שהרי כל אחד מהם יודע, שהעבודה מתנהלת על יסודות קולקטיביים וכל חבר הינו שווה זכויות".⁹⁶

גם אם קיימת הגזמה בתיאור אחרון זה, אין ספק שטיב היחסים הפנימיים היה שונה במקום למקום ומארטל לארטל, כפי שהיה גם שוני רב במצבם הכלכלי של הארטלים, כתוצאה מכושרם הטיפעולי והמסחרי של מנהליהם.⁹⁷ כמקובל בחיי הכלכלה, גבר הביקוש להצטרף לארטלים המשגשגים והמבוססים מבחינה כלכלית מצד בעלי-מלאכה עצמאיים, בעלי-מפעלים חרושתיים קטנים ויסודות אחרים של המעמד הבינוני.⁹⁸ מאידך נקטו הארטלים מהסוג האמור בשיטה סלקטיבית והירה לגבי קבלת מועמדים. כך למשל נערמו קשיים מסויימים בפני 23 סבלים יהודים בקובנה, שפעלו כקבוצת עבודה ורצו להתקבל לארטל הסבלים הקיים בשם "קרוואיאס".⁹⁹ בתחילה העסיק אותם הארטל בתנאים

של מעין סוכנות חיווך, כשהוא משלם להם 56% בלבד מהתשלום, שהתקבל עבור עבודתם בחוץ. לימים הסכים להעסיקם על בסיס תשלום יומי של 12.70 רובל בלבד וגם זאת רק לגבי חלק מהם: הצעירים והבריאים.

היו גם מקרים של סירוב מתן אישור לארטל באופן עקרוני, כפי שקרה לגבי הקצבים בקובנה, לאחר שהללו כבר התארגנו ואפילו כל אחד מהם הכניס סכום יסוד (פאי). הסיבה המנומקת לסירוב היתה ש"ארטל לקצבים אינו קיים כלל בבריה"מ" ובקושי רב הוחזר להם הכסף.⁹⁹

אך היו גם מקרים, שהארטלים היו מעוניינים בתוספת חברים ופנו בהתאם לכך גם במודעות בעיתונים.¹⁰⁰ בדרך כלל ראו השלטונות בעין יפה את גידולם של רשת הארטלים הן כתרומה לייצור והן כפתרון לבוודדים או למפעלי-הרושת זעירים,¹⁰¹ שחוק ההלאמה לא חל עליהם, אך סיכוייהם להמשיך קיומם היו קלושים. מסיבות הנוצרות במיבנה המשקי של ליטא וכן גם בהרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית היתה הקמת הארטלים רחוקה מלהיות פתרון המזני למפרנסים מהמעמד הבינוני, שנדחו מעמדותיהם הכלכליות. בכתבה מפורטת, שפורסמה בתחילת 1941 בעתונות היהודית בחו"ל, עומד המחבר על מצבם במלים אלו: — "אלפי יהודים הוטלו ללא רחם לסטטוס של מחוסרי מעמד והם נמקים עכשיו ללא פרנסה. חלק מבין החנוונים הוותיקים, במיוחד הצעירים, קיבלו משרות בקואופרטיבים או בעבודה פיזית. ברם רוב רובם של החנוונים לשעבר אינו כשיר לטרנספורמציה לא מבחינה פיזית ולא מבחינה נפשית."¹⁰²

אין ספק, שגם ראשי המשטר החדש היו מודעים לבעיה זו. הנושא התעורר כבר בעת מערכת הבחירות לסיים העממי, כשלמערכת היוזמן "פאלקסבלאט" הגיע מכתב בחתימת "קבוצת פועלים וזבנים" הטוענים, הלמאי שולבו נציגיהם של בעלי-המלאכה והסוחרים הזעירים במערכת זו.¹⁰³ העורך — מוותיקי המפלגה הקומוניסטית — העלה בדברי תשובתו חשד סביר, שבמכתב זה מסתתרת כנראה פרובוקציה טרוצקיסטית — סופר-שמאלנית, ובאשר לחנוונים הזעירים פסק חד וחלק ש"לא בלבד שהמפלגה הקומוניסטית לא תלחם בהם, אלא שאף תסייע להם לההפך ליסוד פרודוקטיבי" זאת ועוד: "המפלגה הקומוניסטית רואה בבעלי-המלאכה והחנוונים הזעירים מעמד מדוכא ומנוצל בידי הבורגנות הגדולה, שמשתמשת בהם כהסוואה לספקולציות שלה. על כן אין המפלגה הקומוניסטית לוחמת בחנוונים הזעירים ובבעלי-המלאכה, אלא מסייעת להם כמו לכל העובדים לחיים יפים וטובים יותר."¹⁰⁴

כחודש לאחר מכן, כבר בתקופת הסובייטיזציה האינטנסיבית, התפרסם ב"פאלקסבלאט" מאמר גדול מאת הסופר השמאלי יאנקל יוסאדה המופנה ל"בנים ולבנות של המעמד הבינוני" והכולל תיאור ההווה המנוון של הנוער היהודי בערים ובעיירות של ליטא:

"...משוטטים להם בחורים ובחורות של "בעלי-בתים" למאות ולאלפים ללא מקצוע, ללא עבודה, אינטליגטים כביכול והמה מצפים! ובינתיים שולחים יד במשחק ה"רומי" או ה"טלגרף" ועוקים ב"חזורים" או שיושבים במספרות ומלהגים בפוליטיקה מי צודק: ז'בוטינסקי או בן-גוריון? ... למעשה היוו המה יסוד חסר-מעמד, שרגליו היו תקועות בתוך המצוקה של מעמד

אליבא דמחבר, גם לאחר האירועים המהפכניים שהתרחשו בליטא, המצב בעיירות עדיין ללא תמורה: "הנוער ה'בעל-בתי' בעיירה דומה למים עומדים באגם, הכל גם כמקודם. בחוסר אימון מסתכלים המה מסביב ואינם מבינים מה מתרחש כאן". מסקנתו של המחבר היא שצורות החיים הישנות של המסחר וההנוונות כבר "נופחות את נשמתן ולעולם לא תחזורנה ועל כן, על הנוער היהודי בעיירות להתארגן באגודות מקצועיות, לשכוח את העבר ולא רק להתחנן לעבודה אלא לדרוש בתוקף, שכן כיום יש זכות לכל אחד לקבל עבודה וללמוד מקצוע". המאמר מסתיים בקריאה לבני המעמד הבינוני להשתחרר מכל הדימויונות והבטלנות של העבר ובעיקר "לא להירתע גם מעבודה שחורה".

עד כמה העסיקה בעיה זו את הציבור, ניתן ללמוד גם מגל המכתבים למערכת, בהם הביעו הקוראים המודאגים מאנשי המעמד הבינוני את החרדה לעתידם לאור העובדה, שהמסחר הפרטי עומד להתבטל ואת תקוותם שהמשטר החדש "לא יעזבם לנפשם, שכן המשק וקוק בוודאי לידיים עובדות".¹⁰⁶ נראה, שבעיית השתלבותו של המעמד הבינוני היהודי במשק הסובייטי הטרידה במידה כזו את הציבור, שגם מערכת היומון "פאלקבלאט" יצאה באותם הימים במאמר ראשי, הקורא לבצע את הפרודוקטיביזציה של המעמד הבינוני באופן מיידי.¹⁰⁷ התביעה מופנית בעיקר למפלגה ולממשלה, שעליהן מוטלת החובה לעבד תוכנית לפרודוקטיביזציה באופן דחוף, שכן הבעיה כבר הפכה להיות "בווערת" וחיונית ביותר לגבי אלפי אנשים. מה גם שקבוצה גדולה המורכבת בעיקר מיסודות חלשים מבחינה כלכלית כמו סוחרים זעירים, רוכלים, שאבדו להם מקורות האשראי ואספקת סחורה "החלו כבר לטעום את טעם הרעב". זאת ועוד: "הבעיה מחריפה עוד יותר בכך, שבנוסף למעמד הבינוני יאלצו לעבור הסבה ופרודוקטיביזציה גם חלק מהפועלים והשכירים, שעבודתם היתה מותאמת למשק הבורגני.

למשל, עם העברת המסחר הסיטונאי לידי המדינה, חייב יהיה חלק מהשכירים לעבור הסבה. הוא הדין לגבי סבלים ועובדי מוסדות דת ופולחן, שממדי עבודתם יצטמצמו עכשיו. כן גם — העובדים בענפי תוצרת המותרות, האופנה וכד'. כל העובדים הללו יצטרכו לעבור לעבודה אחרת".

כפתרונות אפשריים למצב מוצע להעביר לעבודה חקלאית את הסוחרים הזעירים וההנוונים, שיש להם אדמה והמעוניינים עתה להתפרנס ממנה בלבד. ולגבי השאר — קורסים להסבה מקצועית.

לא ברור, אם לקריאה זו לעשות משהו קונקרטי לגבי שאלת הפרודוקטיביזציה,¹⁰⁸ של המעמד הבינוני היו תגובות מצד המוסדות הממלכתיים והמפלגתיים. לעומת זאת התפרסמו מספר תגובות מצד אנשי ציבור יהודים: אחד מהם, יעקב כץ מהעיירה אוטיאן, המעיד על עצמו ש"ידועים לו היטב אלפי הסייגים, שהוערמו בפני יהודים, שרצו לרכוש כברת אדמה",¹⁰⁹ טען במכתב שפירסם באותו עיתון, שאם "רוצים אנו להפוך אנשים אלו לעובדי אדמה, חייבים אנו לפתוח להם בתי"ס. זו חייבת הממשלה שהרי אם הללו יהיו עובדי אדמה, ייחנה העם מפירות

אלה ואם הם ישארו אנשים בלתי פרודוקטיביים, כל העם יסבול".
התייחסות נוספת לנושא זה הובעה ביומון "פאלקסבלאט" (הוא היווה למעשה
בטאון המפלגה הקומוניסטית ביידיש) על-ידי האגרונום אולייסקי, מראשי החברה
להכשרה מקצועית של יהודים "אורט" בליטא. ¹¹¹

בזמנים אלו, כשהעבודה הופכת להיות חיינו, עדיין קיימת אצלנו שיכבת
אנשים כמו סוחרים, חנוונים וכד', הרוצים לשכוח את עברם, מסתכלים
בקינאה על אנשים עובדים ושואפים לעבור לפעילות פרודוקטיבית (...)
עבור המוני-הנוער הבעיה נפתרת בקלות ללא כאב: רשת בתי"ס מקצועיים
בתי"ר ומוסדות לימוד אחרים נפתחים למכביר (...). אחרת לגמרי היא
בעיית חוסר הפרודוקטיביות של בני הדור הקשיש. הרפרודוקטיביזציה
בלבד עשויה לשמש להם מוצא, אלא שכאן קיימת מיגבלה של הגיל
לגבי בני 50 ומעלה, שכן לכאלה כבר מאוחר מדי להשתנות. עד כמה
שאפשר, צריך לתת להם סיכוי לעבוד באותם תחומים בהם עבדו מקודם
ושכיום, כמוזן, הולאמו. גם אלה, שהם פחות מגיל 50 וממשיכים לעבוד
במפעלי המסחר המולאמים היום, חשובים ונחוצים למדינה (...). ואילו
הטיפול בהמונים היהודים חסרי המעמד צריך להתבצע קודם כל בשתי
המגמות הבאות: —

1. על-ידי העברת מספר מירבי של אנשים לבתי-חרושת.
2. באמצעות הקואופרציה למלאכה ולתעשייה זעירה."

כדי שקליטת המועברים למסגרות הקואופרציה תהא מוצלחת ומשמעותית הכרחי,
אליבא דאולייסקי, קיומם של שלושת התנאים הבאים:

1. קיומם של חמרי-גלם בליטא או אפשרות יבואם מבריה"מ (לדוגמא:
מוצרי עץ).
2. מוצרים, שעייבודם מצריך תקופת עיבוד קצרה (כמו מוצרי זיפי חזיר
ושערות סוסים).
3. התרכויות במוצרים, שניתן לשווקם בתוככי בריה"מ (כמו מוצרי עור
וכד').

בעל המאמר אינו רואה אפשרויות רבות להעביר יהודים רבים לתחום החקלאות
באופן כללי, אלא בכמות מוגבלת, כמו תושבי עיירות ולמספר ענפים מסויימים
כגון: משקי עופות, גידול עצי פרי וירקות וגם זאת במסגרת שיתופית. המאמר
מסתיים בכעין התרעה באזני הגורמים המוסמכים במדינה לפעול במהירות, שכן
"ברור שמספר היסודות חסרי המעמד יעלה ויגדל ואין להניח לכך בשום פנים
ואופן. יש למצות את כל הדרכים והאמצעים, כדי להפוך את ההמון חסר הישע
ליסוד פרודוקטיבי ובעל-ערך בהברתנו הסוציאליסטית החדשה". ככל שידוע,
לא נקטו השלטונות אמצעים מיוחדים להסבה מקצועית של הסוחרים הזעירים,
החנוונים ואחרים מקרב האוכלוסיה היהודית, שפרנסתם צומצמה עד למינימום
או נתקפה כליל. יתר על כן, השלטונות הסתפקו בהעברת מספר בעלי-מפעלים

מולאמים מהערים הגדולות ליישובים קטנים ואילו במספר עיירות קטנות כמו קרון ואחרות, נאלצו חנוונים יהודים לעבוד במסגרת עבודות כפייה של הרשות בתיקון דרכים וגשרים.¹¹¹ בצורה זו נמשכו פני הדברים בעיירות ליטא כמעט כל שנת השלטון הסובייטי ובלי שהשלטונות יתעוררו לפעול לשיקום של מחוסרי-הפרנסה. סימוכין למצב זה ניתן לקבל מתוך הדברים דלהלן, הכוללים נימת ביקורת ושפורסמו סמוך לסוף תקופת השלטון הסובייטי בליטא מפי נוסע שעבר לרוחבה של ארץ זו והרי הם: —

"העיירה בליטא עוברת תמורות יסודיות. הישן נסוג בלית ברירה בפני החדש. תגרנים לשעבר ורודפי קדים משנסים מותניהם לעבוד. שוב אין מתביישים בעבודה הפשוטה והקשה ביותר. גדולה מאוד היא השאיפה של היהודים בני העיירות הקטנות להשתלב בבנייה הסוציאליסטית. עם זאת חייב תהליך זה לזכות ביתר תשומת-לב לעומת זו הניתנת עד עכשיו. כנראה, שההבנה המלאה לבעיה החשובה כל-כך כמו הפרודוקטיבי-וציה של האוכלוסיה היהודית אינה קיימת עדיין".¹¹²

אכן צעדים מסויימים מצד הממשלה לפרודוקטיביזציה של הנוער כוחם יפה היה גם לגבי צעירים יהודים, אלא שצעדים אלו היו ספציפיים ומאוחרים, מכדי שיהיו אפקטיביים מספיק במשך תקופת השלטון הסובייטי, שכאמור היתה קצרה יחסית.

היזומה הממשלתית המיוחדת להקניית מקצוע לצעירים ולמבוגרים בנוסף לרשת בתיה"ס המקצועיים הקיימים (כולל יהודים) התמקדה בעיקר בשתי המסגרות הבאות: פז"א וקורסים מיוחדים. ב-15 במרץ 1941 הכריזה מועצת הקומיסרים העממיים (הממשלה) של ליטא הסובייטית על סמך צוו מס' 509 של הממשלה הכלל-סובייטית על קבלת 700 מועמדים בגיל 16—17 במסגרת בתי-ספר בענף מסילות-הברזל (פ.ז.או.) לתקופת לימודים של 3 חודשים לתלמידים הובטחו מגורים בתנאי פנימיה, ארוחות וכן גם ביגוד מתאים. עבור עבודתם במסגרת הלימודים קיבלו גם שכר מסויים. למצטיינים ניתנה אפשרות להמשיך את לימודיהם ברמה מתקדמת יותר. כמקובל באותם הימים התלווה למיבצע זה מסע הסברה נרחב ברחבי הארץ. היומון היהודי היחידי באותו הזמן "דער עמעס" אף הקדיש לכך מאמר ראשי המשבח את ההחלטה כיוון שזו "תסייע לשים קץ לאבטלה המצוייה עדיין בקרב הנוער שלנו" והביע את התקווה ש"בין 700 הצעירים, שישתתפו בבנין מסילות-הברזל, יהיו גם בוודאי צעירים יהודים".¹¹³ ואכן כאלה גם נמצאו: הללו היו ברובם מבתי עניים, בניהם של פועלים או בעלי-מלאכה, שלימודיהם הופסקו לאחר 4—6 כיתות ועבדו בדרך כלל עד או בעבודות בלתי מקצועיות כמו זבנות, שליחות, מכירת עיתונים וכד'. בהתנדבם למסגרת פ.ז.או. ראו קודם-כל הזדמנות מיוחדת במינה להתקדמות מהירה ומבטיחה.¹¹⁴

כאחת המסגרות, שהשלטונות יזומה עבור הקניית מקצוע למבוגרים (בגיל 45—17) ניתן להצביע על הקורסים בענפי בנאות, טיחות, נגרות, מסגרות, שרברבות וכד', שהופעלו באביב 1941 בוילנה ובהם השתתפו כ-50 איש.

בין הקורסנטים הללו נמצאו "חנוונים זעירים, פוקסנים ומובטלים נצחיים וכן גם פליטים, שבתקופת סמטונה לא היתה להם רשות לעבוד".¹¹⁵ בתקופת לימודיהם קיבלו הקורסנטים 150 רובל לחודש.

עם פרוץ המלחמה ביוני 1941 לא היה, כאמור, סיפק בידי בוגרי קורסים אלו כמו תלמידי הפ.ו.א.ו. להפיק מלימודיהם תועלת מיידית, אם בכלל. ומאותה סיבה לא היה גם המשך לנסיונות מטעם השלטונות לעודד הקמת קולחוזים מקרב חקלאים יהודים או בני עיירות שבמזרח ליטא, שהיו מעוררים מלפני כן ביישובים הכפריים מסביבם.¹¹⁶

מיעוט המעשה מצד השלטונות וחוסר האפקטיביות של מתי-מעט הצעדים, שנקטו הללו למען טרנספורמציה שיטתית וקונסטרקטיבית של המעמד הבינוני, גרמו לכך, שהחלשים בתוכו, כמו חנוונים, בעלי עסק קטנים וחרשתנים זעירים, נותרו לבדם חפרי-בטחון ונבוכים: מעתה שוב לא עמדו מאחוריהם אף אגודותיהם, שבימים כתיקונם שימשו להם לפה בפני השלטונות. בנוסף למחסור בממון והתחרות הקשה מצד המפעלים המולאמים והקואופרטיביים, סבלו רבים מהם ממחסור בסחורה, שכן מלאי סחורתם התרוקן במהירות ואילו אספקה חדשה כמעט ולא הגיעה. ועל כן היו נתונים לשבט או לחסד שרירות לבם של פקידים קשוחים או רודפי בצע. על רקע זה גדל מספר המקרים של השתככות עם החוק כתוצאה מתחבולות שונות ומשונות למען עקיפתו (לרבות מתן שוחד לפונקציונרים מטעם השלטון, שבחסדם היו תלויים). מאסרים ומשפטים בנושאים כלכליים היוו על כן חזיון נפרץ.

סיפורו דלהלן של בעל מכולת קטנה בפרוור הקובנאי שאנץ עשוי לשמש דוגמה אופיינית למלחמת הקיום הנואשת, לתוכה נקלעו רבים כמוהו: מאחר ורוב המצרכים מחנותו אולו, הרי ימים שלמים נותרה החנות סגורה, כשהוא עצמו עסוק בהתרוצצויות להשיג סחורה בבסיסי האספקה הממלכתיים. לאחר שפעם הצליח להשיג דגים ולמכרם בריווח הגון, עסק מעתה במיצרן זה בלבד. בין הקונים שלו היו גם קצינים סובייטים ועל כן שילמו בעין יפה והזמינו עוד. כמה פעמים ניסו אנשי המיליציה להיטפל אליו הלמאי הוא מוכר בריווח גדול והאשימוהו בספקולציה. אלא שהוא השיג אישור-חשבון מבסיס האספקה ואותו הציג כאסמכתא שהמחיר שקיבל היה סביר. בצורה זו או אחרת הצליח אותה שנה להתקיים ואפילו חסך קצת כסף, אלא ש"הכסף היה זול ואילו מצרכים התייקרו מיום ובכלל קשה היה להשיגם".¹¹⁷

רבים מבעלי העסקים הזעירים לא יכלו, או לא היו מוכנים, להסתכן תדיר בהתנגשות עם השלטונות ובהתרוצצות רבת-מתח אחרי סחורה. היו על כן כאלה, שנשברו וחסלו בעצמם את עסקיהם, כשחסכוניותיהם הדלים מספיקים להם לקיום למשך תקופה מיוערת. והיו גם כאלה, שהעבירו את מעט הסחורה הנותרת לבתיהם והתפרנסו ממכירתה בחשאי. אלה ואלה ציפו בחרדה ליום בו ייפסק מקור פרנסה זה, כשכל פתרון חיובי לא נראה באופק. מעטים מהם בלבד הצליחו להשיג מקומות-עבודה כמנהלי-חשבונות, לבלרים, קופאים וכו' במסגרת מפעלים ובארטלים. עוד פחות נקלטו בעבודה פיזית, כמו כריתת עצים.¹¹⁸ וכד'. בכמה עיירות הפכו חנוונים לשעבר לעגלונים.¹¹⁹ להמון מחפשי פרנסות זה נוספו הבעלים המגורשים ממפעליהם המולאמים וכן כאלו שמסויבות גיל,

בריאות, עבר פוליטי ובעיות דת (עבודה בשבתות ובחגים) לא היו מסוגלים להשתלב במקום עבודה ממלכתי ואף לא ציבורי כמו ארטל וכד'. הודות ליוזמה ותעוזה מסויימת חלק מהם מצא פתרונות אישיים בעבודה עצמאית בבית או "אף בבית-מלאכה זעיר וזאת במסגרת המקובלת במשטר הסובייטי המכונה "קוסטארניקי". כך למשל פתח שמואל סגלסון בעלה לשעבר של חנות מולאמת לכובעים, בית-מלאכה עצמאי במרכז העיר.¹²⁰ טראקניסקי — בעל חנות גדולה לבדים שהולאמה, הפך להיות מפיץ כרטיסי פיס.¹²¹ שותף לשעבר של ביח"ר "פורטונה" בקובנה התפרנס מעתה מהדבקת שקיות נייר בביתו ואותן שיווק למפעלים שונים, כשאותו מסייעת לו בהכנסה על-ידי הגשת ארוחת-צהרים.¹²² קליבאנסקי — סיטונאי לשעבר, עסק מעתה בסריגת גרביים בביתו.¹²³ הרב מגדל דיין, ראש הישיבה (שנסגרה) בינובה, הפך להיות סנדלר בפרוור הקובנאי סלובודקה.¹²⁴ בחור ישיבה לשעבר בשם טוביה קאגאן מקובארסק הפך להיות טראקטוריסט, מקצוע נדיר ביותר בין היהודים בליטא.¹²⁵

בין הפרנסות המקובלות באותם ימים ניתן להצביע על מתן שיעורים במקצועות שונים ובעיקר לימוד השפה הרוסית, פנקסנות והנהלת-חשבונות.¹²⁶ לימודי קודש וכד'. גשים מגילים שונים התפרנסו כמטפלות בילדים ואף מבשלות ועוזרות-בית.¹²⁷ גברים עבדו פה ושם כשומרי-לילה, מוכרי-עיתונים, מפיצי פירסומים וכד'.¹²⁸ עגום במיוחד היה מצבם של אותם בעלי העסקים, שמפאת גילם ומצב בריאותם, לא היו מסוגלים לשום עיסוק אחר ושגם מעט הממון שהיה להם אזל או ערכו ירד בצורה משמעותית עד כדי הזדקקות לעזרת קרובים מקומיים או בחו"ל.¹²⁹

לתחושת בטחון ויציבות מסויימת, מבחינת פרנסה, זכו בעלי מקצועות, שהמשיכו להתפרנס באין מפריע ממשלות ידם הקודם במסגרת עצמאית, כמו: דייגים, חייטים, סנדלרים, בלנים, גפחים, קוסמטיקאיות. אמנם חלק מהם לא היסס גם מלפרסם מודעות ברבים כמו המתרגם הרשמי, אבא אפרוימז'יק, שהמשיך לקיים את משרדו גם במישטר הסובייטי.¹³⁰ עד סוף המלחמה. כן המשיכו לפרסם בעיתונות בעלי-עסקים כמו בתי-מרחץ,¹³¹ אולפני צילום¹³² וכד'. כמה בעלי-מקצועות כמו צלמים, ציירי שלטים, אקורדיוניסטים הפכו אף לנרשמים ביותר לאור ריבוי האירועים החגיגיים, חדשים לבקרים. האחרונים זכו ליחס טוב גם מצד השלטונות, שבמקרים רבים נזקקו לשירותיהם ושילמו עבורם מחירים גבוהים יחסית.

אמנם לפי הקו הרשמי נסבלו גם יתר המפרנסים העצמאיים: בראש וראשונה אלה המוגדרים כ"קוסטארניקי" אך גם בעלי החנויות הזעירות, שכן עדיין מילאו הללו פונקציה חיונית במשק המדינה, והמשטר לא היה ערוך לאלטרנטיבות אחרות. כך למשל המשיך בעל החברה הקבלנית לאינסטלציה — קורליאנצ'יק — לפעול במתכונתו הקודמת. כדי לעמוד בהתחייבויותיו כלפי לקוחותיו הצבאיים (Voyentorg, וויאנטורג) העסיק כ-100 פועלים ושילם להם ככל מעביד. בצורה זו נמשכו עסקיו עד פרוץ המלחמה.¹³³

גם לגבי העסקים הזעירים, שהמשיכו להתקיים, לא חל לכאורה כל שינוי פורמלי מטעם המשטר. אלא שהצהרות האהדה, שפורזו בתחילה בשפע לציבור הסותרים הזעירים בשל מצבם העגום ביותר¹³⁴ במשטר הקודם, הלכו והתמעטו

ובמקומם הלכו ורבו ההוראות והצווים למיניהם, שמשמעותם המעשית התבטאה בהגבלת פעילותם והצרת צעדיהם. במיוחד קשתה על חלק מהחנוונים היהודים פתיחת חנויותיהם גם בשבתות. אמנם בדרך כלל, מטרת צוו זה הייתה לשפר את השירות לקהל הצרכנים, אלא שהיו חנוונים יהודים, שראו בכך גזירה שאין לעמוד בה. להלן מובאים פרטים על מקרה אחד מסוג זה, שזכה להד מסויים ביומון היהודי בצורה, השופכת אור על הבעיה מכמה צדדים. וכך כותב העתון:

"קיבלנו מהחנוונים פ. לויטן וי. קאפן שבטאוורג מכתב, בו הם מתלוננים, שמצווים עליהם להחזיק את חנויותיהם פתוחות בשבת ("שאבעס"). הללו רואים בכך אנטישמיות ופגיעה בחוק.¹⁸⁶

באביב 1941 נקטו השלטונות בשורה של צעדים¹⁸⁶ להכניס למעגל פיקוחם¹⁸⁷ את כל שאר העצמאיים ובעלי ההכנסות¹⁸⁸ השונות ובין היתר הקטגוריות הבאות: —

"עגלונים, בעלי-מוניות, בעלי-בתים ומשכירי דירות וחדרים, משרתי הפולחן הדתי ואורחים אחרים בעלי הכנסות ממקורות שונים"¹⁸⁹. כל אלו וכן גם כל בעלי-המלאכה, החנוונים והתעשיינים הזעירים, חויבו להצהיר עד ה-15 ביוני 1941 על כל הכנסותיהם במשך חצי השנה האחרונה. מאחר וצווים אלו באו כאמור, זה אחרי זה ועוד במקביל למבצע הפספורטיזציה, אין תימה שעוררו חרדה רבה בין הנוגעים בדבר.¹⁴⁰ אלא משום האירועים הדרמטיים שבאו סמוך לאחר מכן: (הגירושים לסיביר ופרוץ המלחמה), טרם ניתן לעמוד בשעתו על מידת הפגיעה האפקטיבית של הצווים הללו לגבי רבבות העצמאיים, שעדיין התקיימו מכל מיני הכנסות.

4. רמת חיים ואיכות חיים

ההשתלבות במקום עבודה ממלכתי או ציבורי שהייתה אמורה להבטיח בטחון סוציאלי ואולי גם פוליטי, אך בעיקר פרנסה, לא תמיד ענתה כראוי על גורם אחרון זה. וזאת על אף העובדה, שהמשכורות, במיוחד הנמוכות, הועלו מספר פעמים כדי 30%.¹⁴¹ אלא שבאותו זמן האמירו המחירים של מצרכים מסויימים כדי 100% ויותר. במשך הזמן הגיע גובה המשכורת הממוצעת בתעשייה, בשירותים ובפקידות ל-300—400 רובל לחודש, כשהדרגה הנמוכה ביותר (כמו עובד מלתחה) היא 150 רובל ואילו הגבוהה ביותר (כמו של מנהל טראסט) היא 1,300 רובל.¹⁴² דרגות השכר הנמוכות הספיקו בקושי לקיום. כך למשל הספיקה משכורתו של פליט יהודי מפולין, שהועסק בביח"ר מולאם לממתקים ולביסקויטים, כדי "קניית חולצה בלבד"¹⁴³. כדי להתקיים נאלץ הוא ושני חבריו שגרו עמו לעסוק בעבודה נוספת: קנו, איפוא, משור בתשלומים וקיבלו עבודות ניסור עצים. כמו כן נסתייעו שלושתם בביסקויטים, שהביא ממקום עבודתו. לאין ערוך טוב יותר היה מצבן של משפחות מקומיות, על ידי תכנון מחושב של עקרת-

הבית עדיין ניתן למשפחה עובדים, ובמיוחד זו הכוללת כמה מפרנסים, להמשיך ברמת תזונה מתקבלת על הדעת, על אף האמרת מחירי המצרכים. האיכרים החלו יותר ויותר להימנע מאספקת מזון לערים. על כן כמה מהמצרכים המקובלים, כגון חמאה, בשר, נקניק, שלא לדבר על שוקולד ומעדנים, נעשו בנדרים ביותר וכדי להשיגם שומה היה על בני המשפחה להיות ערים לעובדה, שפתאום תיתכן חלוקת מיצרך זה או אחר בחנות מסויימת. העמידה בתור נהפכה, איפוא, להכרח בליגונה.¹⁴⁴ למשפחות גדולות וברוכות ילדים היה על כן יתרון מסויים בכך, שבאופן טכני יכלו להשיג יותר מצרכים. רווקים או בודדים יכלו להמשיך באורח-חייהם הקודם, שכן אפשר היה להשיג ארוחות מגוונות ודשנות במסעדות המולאמות והפרטיות. גם בתי-הקפה המשיכו להגיש מטעמים ובידור כמקודם. אין תימה, שהחיילים והפקידים הסובייטים, אך גם הפליטים היהודים, שהגיעו מהמחוזות הפולניים שבשלטון הסובייטי, המשיכו להתפעל מהשפע השורר כאן לעומת מקומות מוצאם. בכתבה מפי פליטי פולין, שעלו לארץ-ישראל מליטא הסובייטית בסוף תקופת הסובייטיזציה השנייה ושהו בדרכם במוסקבה ובאודסה, מתואר המצב הכלכלי דלקמן:

"אין מחסור בליטא כמעט בשום מצרך חיוני. אומרים, שהדבר היחיד שחסר, הוא שעוני-יד. מובן שודאי יש עוד כמה דברים מתוצרת-חוץ, שאזלו במשך הזמן, אבל למחסור במובן החמור של המילה אין הדברים מגיעים לפי שעה... שכר העבודה של פועל שחור הוא בערך 200 רובל לחודש. מחיר הלהם 0.60 רובל הקילו, בשר כשר — 4 רובל הקילו. העיקר שהכל ישנו ומצוי בנקל ובוול. כך בערך לגבי כל רוסיה ואפילו לגבי מוסקבה. לדוגמה: החמאה בליטא — 8 רובל הקילו ומשיגים כמה שרוצים; במוסקבה משיגים, אבל ב-28 רובל הקילו; באודסה — 78 רובל הקילו ואין להשיג.¹⁴⁵

בעקבות גל הקניות מצד הפקידות הסובייטית המורעבת,¹⁴⁶ שבנוסף לשעונים קנו מכל הבא ליד, החל להסתמן בכל זאת מחסור ניכר בסחורות מסויימות, שבאופן טבעי גרם להאמרת מחירים. כך למשל הספיקה משכורת של פקיד משטרה בדרגה למעלה מבינונית (600 רובל) כדי קניית חליפה בלבד.¹⁴⁷ מצב דברים זה ביחד עם ירידה מתמדת של ערך הכסף והחששות מהמחסור הצפוי בעתיד, כדוגמת המחסור הכרוני השורר בבריה"מ,¹⁴⁸ גרמו, שגם משפחות יהודיות רבות, ולא דווקא העשירות, יגררו אחרי בהלת הקניה והאגירה.¹⁴⁹ ביקוש רב היה למוצרים בני-יקימא ושיחד עם זה תאמו את המציאות החדשה כגון מעילי-עור, מגפיים, מכנסי-רכיבה, אפודות קורדרוי, אופניים, אך גם חליפות מצמר אנגלי, מקלטי-רדיו, מצלמות ואפילו מטבעות זהב.¹⁵⁰ הואיל וסחורות אלו כבר אזלו מתוך בתי-המסחר המולאמים וגם המסחר בזהב נאסר באופן חמור, נזקק ציבור הקונים לקנותם מיד שנייה ושלישית באמצעות מתווכים לסוגיהם, תהליך שכונה "שוק אפור" או "שוק שחור". מכל מקום הסתכנו הקונים, שלא לדבר כבר על המוכרים, בהוקעתם כ"ספקולנטים" ומה שיותר גרוע — במאסר ובהבאתם לדין בגין עבירה כלכלית. על אף כל זאת לא

היה כמעט בית, למעט עניים מרודים או עשירים גדולים, שבלאו-הכי חששו מחיפושים, שבו לא נמצאה כמות מסויימת של מזון, סחורות ומיצרכים שונים, שנרכשו לפני הלאמת המסחר והתעשייה או לאחר מכן ומתוך שיקולים של השקעה או לצריכה לטווח ארוך. מצד שני היו אנשים, שמחמת הכנסתם המצומצמת או בגלל היותם מחוסרי כל-הכנסה שוטפת (גם כאלה שפקדונותיהם בבנק הוקפאו או הופקעו) נאלצו למכור מוצרים: רהיטים, ספרים וכדומה, כדי להתקיים.¹⁵¹

פרט לאנשי הצמרת בממשלה ובמפלגה, שהודות למשכורותיהם הגבוהות ולעמדותיהם הרמות יכלו להרשות לעצמם (כמה מהם לראשונה בחייהם) רמת חיים גבוהה, לרבות העסקת עוזרת בית,¹⁵² הרי בדרך כלל הורגשה ירידה מסויימת ברמת חייו של רוב הציבור. בת למשפחה אמידה בקובנה, שעד כה החזיקה עוזרת בבית, מתארת את השינוי במלים אלו:

"...חשבנו שזה סוף העולם, התחילה לבוא עוזרת רק פעם אחת בשבוע. וכן התחלנו לאכול במטבח. עד אז אף פעם לא אכלנו במטבח. עתה, כיוון שאין לנו עוזרת, היה קשה לשמור על חדר-האוכל ועל כן התחלנו לאכול במטבח, כמו כן התחלנו אז לאכול במסעדה."¹⁵³

משפחת חרשתנים עשירה בקובנה, שקודם לכן החזיקה בביתה שתי עוזרות, הסתפקה עתה באחת בלבד וגם זאת, כנראה, תודות לעובדה, שראש המשפחה המשיך לעבוד במפעלו בתפקיד מנהל.¹⁵⁴ והיו משפחות, עניות מרודות לשעבר, שעתה רמת חייהן עלתה.¹⁵⁵ הכוונה בעיקר לאלה, שהיו להן בנים ובנות בגיל העבודה. היו גם מקרים שאנשים, שקודם לכן לא יכלו להרשות לעצמם בית-הבראה ואפילו לא ראו כזאת מימיהם, נשלחו עתה לקייטנות ולמקומות-מרפא אפילו בקרים ובקאוקאז.¹⁵⁶

אחת הבעיות הקשות, שהטרידו את שיגרת חייה של האוכלוסיה העירונית ועל כן פגעה במיוחד ביהודים, היתה בעיית הדיור. עוד לפני כניסת הצבא האדום לליטא היה כבר קשה מאוד למצוא דירה או חדר פנוי בערים הגדולות, ואילו שכר-הדירה היה גבוה מאוד יחסית (כדי הצי משכורת בינונית של שכיר). אין תימה, שבין התביעות הראשונות, שהמפלגה הקומוניסטית העלתה ביוני 1940, היתה הקטנת שכר הדירה.¹⁵⁷ אכן תוך שבועות אחדים, ציוו השלטונות על הורדה מיידית ב-10%—25%, משכר הדירה בקובנה ובערים קטנות יותר, ואילו בוויילנה אסרו על בעלי-הבתים, להעלות את שכר הדירה מעל לרמה של תחילת המלחמה (1 בספטמבר 1939).¹⁵⁸ בכל זאת בעיית הדיירות החריפה עוד יותר הן בשל החרמת החדרים למען שיכונם של פקידים וקצינים סובייטים והן בשל הנהירה העצומה, שנמשכה מהעירות לערים הגדולות. היומון "פאלקסבלאט", שהתייחס לנושא זה, ציין באוגוסט 1940, ש"בקובנה נמצאים הרבה חדרים חדרות. ריקות, כשמשפחות בעלות אמצעים תופסות עדיין דירות של 6—8 חדרים."¹⁵⁹ למחפשי דירות, מייעץ העיתון לנקוט יוזמה אישית ולאחר דירה כזאת. רק לאחר מכן עליו לפנות למשרד האיוורי של מחלקת הדיור העירונית. עם זאת עליו לשלם את שכר הדירה לבעל-הבית תוך הסכם הדדי,

אך בלי לחרוג מהמחזיר המקסימלי בחוק, ¹⁶⁰

סבל רב נגרם לבעלי-דירות, שמפעליהם הולאמו ונדעו כעשירים או אפילו כ"אויבי העם", הללו נאלצו במקרים לא מעטים, (במידה ולא נזרקו מדירותיהם ולא גורשו מעיר מגוריהם), להכניס לבתיהם דיירים, שהשתלטו לאחר מכן על רוב הדירה והטרידום בכל מיני צורות. ¹⁶¹ כדי להימנע מאי-נעימויות מסוג זה, יזמו בעלי-דירות גדולות ואפילו בינוניות על דעת עצמם להכניס דיירים מוכרים או כאלה שאמורים להיות נוחים. ¹⁶² היו גם כאלה, שמאותה סיבה ויתרו כליל על דירתם הקודמת תמורת דירה קטנה. מדועות בנושאים אלו ראו אור גם בעיתונות. ¹⁶³ ברם, גם לאחר זאת לא הונח תמיד לבעלי-הדירות, שכן מומן לזמן היו באים אנשי הרשות (מחלקת הדירות) לבדוק ולוודא, אם אכן הדירה מאוכלסת כחוק ואם לא חברו כאן בעל-הדירה ודיירו למעשה פיקטיבי. ¹⁶⁴ בגלל הסמכויות הנרחבות שהיו בידי מחלקת הדירות הפך מוסד ממלכתי זה לאחד הקובעים בטיב מגוריהם וכן באיכות חייהם של תושבים רבים בערים הגדולות. על דלתותיו התדפקו גם בעלי-דירות, שלדעתם פלשו אליהם דיירים שלא כחוק. אך בעיקר שימש מוסד זה כתובת למחוסרי-דירות וכן לשוכני מרתפים ודירות רעועות. ¹⁶⁵

מחמת הביקוש הרב לדירות מצד אחד ומלאי הדירות הקטן יחסית, שעמד לרשות מוסד זה מצד שני, וכן כתוצאה מסדרי מינהל בלתי-תקינים לרבות "פרוטקציה" ושחיתויות, רבו התלונות וההתמרמרות נגד זה ואף בעיתונות נתפרסמו מקרים קשים בנושא זה. ¹⁶⁶ עד כדי כך הגיעו פני הדברים, שמבקר המדינה ראה לנכון להמליץ על פיטורי שניים מראשי מחלקת הדירות בוילנה (מ. ברוידה וברזאק) בגלל אי-סדרים כש"לחלק מהאזרחים סופקו דירות במהירות וביד רחבה, ואילו בקשות אחרות היו מונחות ללא טיפול חודשים אחדים". ¹⁶⁷ פרט למיעוט, ובתוכו אנשי צמרת, אסירים פוליטיים לשעבר וכדומה, שזכו לפתרונות דיור נאותים, הרי רוב הנצריכם נתאכזב קשות, שאף בתנאי המשטר הסוציאליסטי שהבטיח רבות, שומה היה עליהם להמשיך ולחיות בתנאי מגורים קשים ביותר. להלן תיאור של אחד ממקרים אלה כפי שפורסם בעיתון היהודי במסגרת כתבה על נושא הדיור בעיר קיידן. ¹⁶⁸

"חנא סווירסקי, גר עם 7 ילדים קטנים בדירה קטנה ביותר ובלתי-היגיגנית. העכברים משוטטים על פני החדרים וזוללים את מצרכי המזון. קרה אפילו, שעכבר נשך את אחד הילדים בשנתו. סווירסקי פנה פעמים אחדות להנהלת הדירות בנוגע לדירה חדשה, אך ללא תוצאות".

על אף הביקורת שהוטחה בעיתונות ובציבור על האיטיות ועל צורת הטיפול בנושא הדיור להמוני העובדים, המשיך נושא זה להוות בעיה קשה כל תקופת המשטר הסובייטי בליטא דאז. ¹⁶⁹ גם רוב הפרוייקטים להקמת שיכוני פועלים בערים הגדולות, שנביצעם הוחל אותה שנה, עדיין היו בשלבים הראשונים ועל כן כמעט שלא היתה בהם תרומה אפקטיבית להקלת בעיית הדיור לאלתר. עם כניסת הצבא האדום לליטא הובעו בציבור תקוות לרפורמות מרחיקות לכת בתחום הסימחה הסוציאלי והרפואי. בין התובעים רפורמות בתחום זה

היה גם ד"ר לזר פינקלשטיין, מראשי מפלגת הפולקיסטים בליטא ועסקן ותיק של מוסדות הבריאות היהודים בליטא.¹⁷⁰ עקרונית, נטו השלטונות לקבל דיעה זו, שהרי תמורות חשובות בהגשת עזרה רפואית כבר הופעלו תוך תקופת המעבר עצמה.¹⁷¹ ורפורמות נוספות עמדו להתגשם בלא-הכי עם כינונו הקרוב של המשטר הסוציאליסטי בליטא. עם זאת היה על השלטון לתת דעתו גם לבעיות הסוציאליות המיידיות, שבחלקן נותרו מתקופת המשטר הישן ועתה החריפו עוד יותר. בין הבעיות הללו, שבלטו בסקטור היהודי, ניתן לציין את המשבר הכספי, שהלך והחמיר בוועד הקהילה בוילנה. מחמת הטענות והוויכוחים הקולניים, שפרצו בין פונים וועמים לבין פקידי המוסד, פורסם בעיתונות, ש"דמי תמיכה לא ישולמו יותר בתוך המוסד" ושעל האפשרות להגיש בקשות חדשות ותמיכה תפורסם הודעה נפרדת. יחד עם זאת, נאמר, ש"לכל הפונים, שבקשותיהם כבר אושרו, ישלח הכסף לבתייהם".¹⁷² מיופה הכח של הממשלה העממית החדשה בוילנה, ששמע מפי משלחת ראשי הקהילה היהודית על הסקנדלים, שמקימים מדי יום אנשים הדורשים כסף ותמיכה ואת תוקפים את עובדי הקהילה, הבטיח לשלוח למוסד כח מיליציה, כדי לשמור על הסדר. כן הבטיח, שהממשלה תנקוט עמדה בבוא הזמן לגבי עצם המשך קיומו של המוסד. לעת עתה, הניחו השלטונות גם לשאר המוסדות הסוציאליים וכן הרשו קיום מפעלים חד-פעמיים

כגון: קייטנות ומחנות קיץ של תלמידים הזקוקים להבראה.¹⁷³

לשלטונות העוסקים בכינון המוסדות המהוקקים והמבצעים של המשטר החדש היה מן הסתם נוח, שפעילות מסוימת בסקטור הסוציאלי מתקיימת בצורה תקינה וללא צורך במימון רב, ועל כן ניתן לחלק מהם כמו אגודת "אזע" ושלוחותיה, או למושבי-זקנים, להמשיך ולפעול לפי שעה.¹⁷⁴ יותר מזה, כמה ממוסדות אלה אפילו קיימו בסתיו 1940, באישור הקומיסריאט העממי לבריאות, מנביות פומביות בקרב הציבור היהודי. כך למשל פנה ועד העובדים של "אזע" בקובנה, על דעת מנהלו החדש-ישן ד"ר ב. בלודז', בגילוי-דעת לקהל 3,000 החברים — התורמים התמידים של מוסד זה להמשיך ולתמוך במוסד לפחות בתשלום של ליט אחד מדי חודש, בנוסף לתמיכה שהוענקה מטעם מיניסטרוני הבריאות. בגילוי-הדעת מצויין הצורך גם בהמשך הטיפול ב-4,000 הפליטים היהודים מפולין, המסתכם בהוצאה חודשית של 10,000 ליט' ש"היו מתכסות מחו"ל, אלא שהסיוע מחו"ל עומד להיפסק".¹⁷⁵

פנייה דומה לציבור התומכים, פירסמו גם המינהלה וועד העובדים של "בית-הילדים היהודי" בקובנה. בין היתר כוללת פנייה זו את הדברים הבאים: "אנו מבקשים מהקומיסרים, האדמיניסטרטורים וועדי העובדים של המפעלים המולאמים, להמשיך עוד לתקופה קצרה את התשלומים החדשיים למען בית-הילדים... קרוב הזמן, שהם יועברו לחסות ולאחזקה ממלכתית ואז שוב לא נצטרך להקשות על הציבור בבקשות."¹⁷⁶

ואכן, בזה אחרי זה, הולאמו מוסדות ציבוריים ובתוכם סוציאליים ורפואיים, יהודיים ולא-יהודיים כאחד. באמצע אוגוסט 1940 הולאם בית החולים הוותיק בקובנה "ביקור-חולים" על 350 מיטותיו והפך להיות בית-חולים ממלכתי לכל דבר. כמנהלו מונה ד"ר ל. פינקלשטיין, שהוזכר לעיל... רוב רובו של הסגל הרפואי, הסייעודי והמנהלי הושאר על כנו. באסיפה הכללית הראשונה של

עובדי המוסד, לאחר הלאמתו התקבלו ההחלטות הבאות:

- א. לשפר את העבודה, להיטיב את היחס לחולים, למלא באופן מצפוני את החובות.
- ב. להגביר את המשמעת, לבוא לעבודה ולצאת ממנה רק בשעות הקבועות.
- ג. לשמור על הציוד של המוסד כרכוש השייך למדינה ולעם. כן הובטח שמעתה יעבדו עובדי בתי-החולים 8 שעות בלבד.¹⁷⁷

תהליך הלאמת מוסדות הציבור הסתיים פחות או יותר בסוף תקופת הסיפוח (אביב 1941). חלקם גם שולב למסגרות אחרות, כמו מוסדות "אזע" בוולגה: המכבסה המכנית נמסרה לעיריה; המרפאה לחולי ריאות ותחנת הייעוץ לאם ולילד הפכו לחלק אינטגרלי של בתי-החולים העירוניים; מושבת הקיץ פוספיאסק הפכה לבית-הבראה של האיגוד המקצועי של עובדי-הבריאות; בית-התינוקות עבר לחסות קומיסריאט הבריאות. בגילוי-דעת, שפירסם הקומיסר של "אזע" בוולגה, ד"ר פֶּרְבוּזְסְקִי, מובא בין היתר נימוק לפירוק המוסד הזוטיק ועתיר-ההישגים כדלהלן:¹⁷⁸ "כיום, במישטר הסובייטי החדש, כבר לא מובנת הסיסמה להגן על הבריאות של חלק מהאוכלוסייה, היום כולם שווים ולכולם דואג קומיסריאט הבריאות שלנו.¹⁷⁹ "ועל כן מקיץ הקיץ על מוסד ציבורי, אף דמעות לא נויל בשל כך". אולם לא כל המוסדות זכו ל"מות נשיקה" כמו "אזע". כמה מהמוסדות וכניהם ועד הקהילה בוולגה ושורה של מושבי-זקנים ובתי-יתומים היוו במשך כמה חודשים מטרה להתקפות וחוקעות בשל סדריהם הפנימיים המנוונים כביכול ושחיתות הנהלותיהם. ברוח זו פורסמו כתבות על דפי העתונות ובהן היו מעורבים גם כמה מהחוסים במוסדות אלו,¹⁸⁰ שקיבלו, כמובן, גיבוי ותמיכה ממערכות העיתונים ומהשלטונות. מסע-ההוקעה נגד המוסדות לא היה הגורם הלאאמתם, שכן במסגרת המשטר הסובייטי, האוניפורמיסטי מטיבו, עמדו הללו ממילא בפני שילוב במסגרות ממלכתיות סטנדרטיות. אולם כמו כל צעד מהפכני של המשטר החדש לווחה גם פירוק המוסדות והלאמתם במסע-תעמולה, ששימש בין היתר מין הכשרת דעת-הקהל להזדהות עם צעד זה. עם הלאמתם הוצאו כמה ממושבי-הזקנים אל מחוץ לעיר. בית הזקנים היהודי בוולגה הועבר אל מחוץ לעיר "ביחד עם זקנים לא יהודים".¹⁸¹ עם זאת פורסם בעיתונות,¹⁸² שמעבירים את הזקנים מחוץ לעיר רק "בהסכמתם המלאה". כן פורסם על העלאת רמת התזונה במושבי-הזקנים כדי 3 רובל ליום (פרט לשירות). מעתה יכלו להתקבל למוסדות אלה רק אותם הזקנים "שאינו להם בני-משפחה קרובים המסוגלים להחזיקם".

בתהליך דומה אורגנו מחדש גם מוסדות סוציאליים לילדים ולנוער. בעוד שבתקופת המעבר עדיין רווחו בציבור היהודי תופעות של התארגנות ספונטנית ופומבית "אד הוק" לעזרת נפגעי אסון כגון שריפה וכדומה,¹⁸³ הרי בתקופות הבאות התארגנויות מעין אלה הופסקו או הצטנעו כדי מימדים מקומיים בלבד. כך למשל המשיכו יהודים בעיירה ויטוקי-דבור להסתובב עם מטפחת אדומה, מבית לבית ולאסוף תרומות למען עניים.¹⁸⁴ במשך תקופה מסוימת התקיימה, בברכת השלטונות, פעילותו של הוועד לסיוע לאסירים פוליטיים, שרבים מאוד ביניהם היו יהודים.¹⁸⁵ תקופה ארוכה

עוד יותר יחסית פעל בעיקר בוויילנה, באישור השלטונות, הצלב האדום בנושא הפליטים מפולין ושבוויי-המלחמה, ששהו עדיין בסטלגים גרמניים. באמצעותו נשלחו אלפי חבילות וכן היו מתקבלות דרישות שלום מהשבוים.¹⁸⁶ לאחר שהשייה ממושכת נתנה הממשלה דעתה גם לציבור הפנסיונרים הרבים, שהיו מרוכזים בוויילנה, וביניהם 150 יהודים, שמצבם היה קשה ביותר. אמנם תוך 6 השבועות של שליטתם בוויילנה בסתיו 1939 דאגו להם השלטונות הסובייטים; אך לאחר מכן, במשך 8 חודשי השלטון הליטאי לא קיבלו הפנסיונרים אף פרוטה מתגמוליהם החדשים מ-20 ועד 250 זהובים. (כשהמוצע הוא 60 זהובים). מדצמבר 1940 ואילך הובטחו תשלומים דו-חודשיים קבועים לציבור הפנסיונרים (3,000 ומעלה) בסך של 100 רובל.¹⁸⁷

5. נפגעי המסע נגד תופעות הספסרות

אחת ההשלכות הראשונות במישור הכלכלי מכניסת הצבא האדום לליטא התבטאה, כמובא לעיל, בבהלת קניות מיידית וסימנים ראשונים של אנירת מצרבים מסויימים. תופעה זו, שבלטה אז במיוחד בוויילנה, נמשכה שם גם לאחר מכן בצורה אינטנסיבית הרבה יותר מאשר בחלקים אחרים בליטא. גם התגובות מצד השלטון היו הרבה יותר חריפות בוויילנה וזאת, כנראה, כהמשך למדיניות "היד החזקה" באיזור זה עוד בתקופת השלטון הליטאי. ב-17 ביוני הוקיע קריין תחנת השידור בוויילנה במלים בוטות: "את הספסרים ואת אלה האוגרים מלאי"¹⁸⁸ והזהירם מפני העונשים הכבדים הצפויים להם. אמנם בתקופת המעבר ובמיוחד ערב הבחירות ל"סיים" חלה הפוגת מה קצרה בהתייחסותם של השלטונות לנושא זה,¹⁸⁹ אך כבר יום-יומיים לאחר מכן חודשה הפעילות ביתר שאת. "אל תרכשו מלאי, שכן תצטערו על כך" — בכותרת זו יצא היומון היהודי "וויילנער טאגבלאט" בעקבות החלטתם הבהושה של השלטונות לאסור מלחמת חורמה בספסרות ואגירת מלאי.¹⁹⁰ למחרת בוצעו חיפושיות קפדניים בוויילנה ובעיקר ברחובות המיושבים על-ידי יהודים. כתוצאה מחיפושים אלה "במספר דירות פרטיות באיזור רחובות דייטשע, רודניצקי וברחובות הסמוכים נתגלו כמויות ניכרות של מנופאקטורה, דברי-סדקית, עורות, סוכר, מלח, קמח וכד'".¹⁹¹ על רקע גילויים אלו נאסרו כ-20 איש באשמת ספסרות, פעילות אסורה בבורסה וכן נאסר "סוחר בדים יהודי ידוע בוויילנה באשמת יחס גרוע לעובדים שלו לשעבר".¹⁹²

אמנם בלהט תקופת ההלאמה, שהחלה בחודש אוגוסט הוקל במידה מסויימת הלחץ מצד השלטונות על החנוונים והסוחרים הזעירים. עם זאת נערכו אפילו באותה התקופה 320 חיפושים במפעלי תעשייה ומסחר בינוניים וגדולים והוחרמו סחורות בסכום של 270,000 ליט'¹⁹³.

בין היתר נדע בתקופה זו גם על הענשתם של 10 יהודים ולא-יהודים בוויילנה ובמקומות אחרים על עבירות כלכליות שונות ובעיקר על העלאת מחירים.¹⁹⁴ כמו כן הואשמו מספר בעלים של מפעלים מולאמים ואחרים במשיכת כספים ממפעליהם בתקופת המעבר ולאחר מכן.¹⁹⁵

לאחר מיבצעי ההלאמה של התעשייה והמסחר — שוב התפנו השלטונות לניהול ה"מאבק חסר הרחמים נגד ספסרים, אוגרי המלאי ופושעים דומים מסוג זה.¹⁹⁶ על המאבק הוכרו רשמית ב-10 בנובמבר 1940. במסגרת מסע התעמולה, שנתלווה למאבק זה, הובטח "לחסל את היסודות של הבורגנות ההרוסה, שעדיין מנסים לנהל פעילות ספסרית שחורה".

המשפט הראשון מסוג זה בוילנה, שהיה אמור להיות מעין משפט ראווה והרתעה, נערך ב-13 בנובמבר 1940 נגד יוסף רוטבורט, בעל בית-מסחר לבדים לשעבר ברחוב שאבלי 2. הלה נאסר כשלושה שבועות לפני כן, כאשר הקומיסר של בית-המסחר המולאם, לייב סלוצקי, גילה את דבר קיומה של כמות סחורות במחבוא מתחת לבניין. בחקירה הסתבר, שכמות זו כללה 12 אלף מטר בד ומטפחות נשים בשווי של 53,000 ליט. בנוסף לקומיסר הופיעו במשפט זה כעדים 3 עובדים אחרים של בית-המסחר, דייר שכן ובעל-הבניין — כולם יהודים. על הנאשם לימדו סניגוריה שני עורכי-דין ידועים מקובנה: פרופ' שלקאוסקאס (ליטאי) ויודלביץ (יהודי). בית-המשפט קיבל את דעתו של התובע הליטאי, שפסק-הדין חייב להיות דוגמה לכל אויבי-העם ודן את הנאשם לעשר שנות עבודת-פרך, איבוד זכויות האזרח והחרמת הסחורה.¹⁹⁷

ציד הספסרים, איתור העבריינים הכלכליים והבאתם לדין הגיע לשיאו במחצית הראשונה של חודש דצמבר 1940. מתוך שמות העבריינים הללו, כפי שהתפרסמו אז בכתבות של העיתונות מפי סוכנות הידיעות הממלכתית "אלטא", מסתבר, שרוב רובם היו יהודים.¹⁹⁸ באחת הכתבות הללו, המתארת את פרטי המאבק החריף נגד הספסרים ושקטע מתוכה מובא להלן, מוזכרים 11 עבריינים, מתוכם 9 הם יהודים. ואלה פרטי אשמתם:

א. איציקסון משבלי החביא 2,087 ק"ג שמן ו-6,600 ק"ג סבון בשווי של 9,000 ליט' וכן סחורות אחרות בשווי של 857 ליט'. פ. שליוס ואחיו עם מטען של 18 חבילות חוטים, אותם קנו אצל תושב שדובה, וויינר. בחיפוש-הרכבת של וילקובישקי נעצרו וו. לאץ והאשה פ. מיסלר, שהתכוונו להעביר לקובנה שתי תיבות ובהן כמות גדולה מאוד של סחורות-סידקית. בחיפוש, שנערך בבתיהם, נמצאו: 20 מברשות, 138 סלילי חוטים, 11 זוגות אנפילאות, 114 סלילים של חוטים לבנים, 6 זוגות של גרבי נשים, 12 זוגות נעלי ילדים, 292 זוגות גרבי ילדים, 12 זוגות גרבי גברים, 12 סודרים ועוד כמות של פריטי סחורה שונים. התברר, שהן לאץ, הן מיסלר הינם תנוונים, אך מתעסקים בספרות.¹⁹⁹

במסגרת כתבה זו מודגשת העובדה ש"תופעת הספרות באה לידי ביטוי מיוחד באיזור וילנה" ובהדגמה לכך מובאים שמותיהם של הספסרים שנעצרו שם וביניהם: ל. זלקינד, מרחוב זאוואלנה 51, יוסף אברהמוביץ, מרחוב טורגלסקה 113 וליאון הרמן. תוך ימים ספורים התקיים משפטם של הללו בבית-הדין המחוזי בוילנה, והרי פסקי-הדין:

ל. זלקינד, שהואשם בהתבאת כמות ניכרת של תה, מלח-לימון ושתי יריעות בד, כל אחת 18 מטר, אצל החצרן הפולני של ביתו — נידון ל-6 שנות

מאסר, איבוד זכויותיו האזרחיות למשך 5 שנים והחרמת רכושו. אברהמוביץ, שאצלו נמצאו 4 חתיכות גדולות של עור, נידון ל-5 שנות מאסר, איבוד זכויות האזרח כנ"ל וכן הוחרמו אצלו 2,000 ליטר. הרמן, שהואשם בחציית הגבול הסובייטי (הישן) ובקניית עור למטרות ספרות, נידון ל-5 שנות מאסר ואיבוד זכויותיו האזרחיות כנ"ל.²⁰⁰

במקביל למשפטים, שנערכו נגד העבריינים שאותרו נמשכו גם מצודים וחיפושי בית במטרה לחשוף עבריינים נוספים,²⁰¹ להביאם למשפט וחזר חלילה. ב-1 בדצמבר 1940, בעת שהמסע נגד הספרות היה בשיאו, כינסו נציגי השלטונות למסחר בוילנה את הסוחרים הוערים והטיפו להם מוסר על תופעות שליליות הרווחות בסקטור שלהם. בין היתר הועלו בפניהם טענות "הלמאי מאחרים בפתחת החנויות ונועלים אותן בטרם זמן, מחביאים סחורות, מפיצים שמועות פרובוקטיביות, שהליט יבוטל וכדומה."²⁰² במיוחד יצא הקצף נגד תופעת התורים, שפשטה לאחרונה (שוב) בוילנה, כשהדוברים הממשלתיים מגדירים תופעה זו כסבוטאז' גלוי. "אויבי המולדת היוצרים את התורים — הכריזו אחד מהם — בוא יבואו על עונשם". ראוי לציין, שקהל החנוונים לא נשאר במקרה זה חייב והעלה טענות נגדיות. בין היתר טענו נגד תופעות של לקוחות עם "שקי כסף" ותיאבון הקנייה העצום, המאיימים לרוקן כליל את המלאי בחנויותיהם.²⁰³

יומיים לאחר פגישת עימות זו יצא היומון היהודי בוילנה במאמר ראשי תחת הכותרת "אויבי העם"²⁰⁴ בהתקפה חריפה נגד "הברית בין הספרים לבין המנצלים לשעבר והחרשתנים".

במקביל פורסמו בעיתונות היהודית כתבות ותיאורים פיקנטיים של תפיסת ספרים גם ביתר חלקי הארץ. באחת מהכתבות הללו המוקדשת לתפיסתו של "ספסר ענק"²⁰⁵ הוא אוריה סלוצקי, בעל בית-מסחר לבגדים מוכנים בקובנה — מובאים תיאורים מפורטים ביותר על צורת המחבוא המתוחכם, שהתקין בדירתו ורשימה מלאה של 17 פריטי בגדים, שאוכסנו שם. בכתבה אחרת המשופעת בדברי לעג וזילזול בדת היהודית מסופר על יהודי דתי מהעיירה פראן, שהחביא שלושים חתיכות סבון בארון הקודש של בית-הכנסת המקומי.²⁰⁶ לימים נודע, שאותו יהודי (שמש בית-הכנסת) נידון ל-2 שנות מאסר ואילו סלוצקי הנ"ל — ל-8 שנים.²⁰⁷

במשפט ספרות, שנערך בבית-המשפט המחוזי במריאמפול,²⁰⁸ נידונו נחמן דיסקינד מקלווריה וחצקל נובינסקי מהכפר הסמוך נאויאנאי ל-5 שנות מאסר לפי הסעיפים 242 ו-51 (תת-סעיף 4) מחוק העונשין. וזאת עבור: החבאת 89 חתיכות סבון בשווי של 200.70 ליטר. 67 זוגות גרביים בשווי 154.25 ליטר. ו-3 ארגוני מסמרים בשווי 74.88 ליטר. דבורה סטרופולסקי מקלווריה שגם היא היתה מעורבת במשפט זה — זוכתה.

המערכת הנמרצת, שהתנהלה נגד ה"ספרות" וההסתה העזה כדי מימדים היסטריים, שלובתה בתקופת השיא של מערכה זו ולאחר מכן, היוו הזדמנויות טובות לנקמות אישית, חיסול חשבונות פרטיים²⁰⁹ ואף מתן פורקן לרגשות אנטישמיים.²¹⁰ אם כי ברוב המקרים הגישו הנידונים במשפטים הכלכליים בעצמם

או באמצעות עורכי-דין ערעורים על חומרת פסק-הדין, הרי כמעט בכל המקרים המקרים לא שינה בית-המשפט העליון במאומה את מידת העונש. להלן פרטים על 4 פסקי-דין, שנדונו במוסד זה ב-20 בינואר 1941 ואושרו אחד אחד: 211

(1) משפטם של אוריה זיואוו, שלמה ארונון — סוחרים מקלווריה ויענקל זילברמן — איכר מלודויובובה, שהואשמו בהחבאת נעליים ודברי-עור בשווי של 13,306,79 ליט, ושנידונו על כך על-ידי בית המשפט המחוזי במריאמפול מ-5 ועד 7 שנות מאסר, הגבלת זכויותיהם והחרמת רכושם.

(2) משפטם של הסוחרים לייבל ומינה שפירא והעגלון יענקל שפירא מהעיירה לינקווא, שהואשמו בהחבאת סחורות מכולת וברזל בשווי של 1,562 ליט ושנידונו על-ידי בית-המשפט המחוזי בשבלי ל-5—6 שנות מאסר, הגבלת הזכויות והחרמת חלקית של הרכוש, פרט למינה שפירא, ששחררה על תנאי.

(3) משפטו של הסוחר הקובנאי יעקב פפילסקי, שהואשם בהחבאת סחורות מנופקטורה בשווי של למעלה מ-4,000 ליט, ושנידון על כך על-ידי בית-המשפט המחוזי בקובנה ל-6 שנות מאסר.

(4) משפטו של הסוחר מקלווריה, וולף בק, שהואשם בהחבאת סוודרים מצמר בשווי של 3,800 ליט ומכירתם בביתו במחירי ספסרות, שנדון על כך על-ידי בית-המשפט המחוזי במריאמפול ל-5 שנות מאסר, להגבלת הזכויות ולהחרמת חלקית של רכושו.

כאמור לעיל, אישר בית-המשפט את פסקי-הדין הללו ולגבי פסקי-הדין של מינה שפירא אף ציין ש"העונש של בית-המשפט המחוזי קל מדי, שכן לגבי ספסרים, שהינם בוגדים סוציאליים מסוכנים אין להסכים לעונש בתנאי".

בהחלטה זו של בית-המשפט העליון הסתיימה למעשה²¹² המערכה המוגברת, שנוהלה נגד הספסרות ועבירות כלכליות למיניהן במשך המחצית השנייה של תקופת הסיפוח ושכאמור לעיל, הגיעה לשיאה בדצמבר 1940. מעתה גוייסו, כנראה, המשאבים של כח האדם במשטרה ובמוסדות הבטחון האחרים להכנת ההתמודדות הגדולה, שהחלה להתגבש נגד "אויבי העם" למיניהם כולל הספסרים²¹³ ושבאה לביטוי בהגלייה ההמונית ביוני 1941.

הערות

83. דברי הלל על בעל-המלאכה היהודי, שתמיד היה החלוץ המהפכני ברחוב היהודי ראה: יאנקל יוד, זין און טעכטער פון מיטלשטאנד" פאלקסבלאט 6.8.1940 עמ' 5. השורה עמ' 40 והערה 102.

84. השלטון הסובייטי, מס' 100, עמ' 210. תקנון בסיסי של ארטלים דוגמה של טרפס. הקמת ארטל וכו' ראה: "קאאפעראטיוע פראצידור ארטעלן" פאלקסבלאט 6.9.1940 עמ' 3—4.

85. להלן דוגמה אופיינית של מודעה בעיתון מטעם ועדה יוזמת להקמת ארטל: "אנו מבקשים את כל הכובעניות לבוא בשבת ה-14 בחו. בשעה 8 בערב לאסיפה, בה ידונו על הקמת ארטל. האסיפה תתקיים בבית האיגוד המקצועי (דארבו רומאי), קומה רביעית". דער עממעס, 14.12.1940, עמ' 7.

86. ארבקאר ליאורא איישישאק, "ווי אווי הענט פארבייטן קאפיטאל", ווילנער עמעס, 10.12.1940, עמ' 3.
87. לייב הערצקיס, "דער באלעגאלע גלייכט אויס די פלייצעס", דער עמעס, 14.5.1941, עמ' 4.
88. דער פאריקמאכער ארטעל זיינ טעטיקייט", דער עמעס, 12.2.1941, עמ' 8.
89. יאנקל יוד, ווילנער גאס 25 גייט צו די וואלן". שטראל, (61, 26, 30.11.1940, עמ' 21.
90. זש. זיק "געעפנט אן ארטעל פון אפטייקער", ווילנער דער עמעס, 15.12.1940, עמ' 6.
91. מ. בורשטיין, "פרייגטשאפט צווישן פעלקער", דער עמעס, 8.6.1941, עמ' 5.
92. ארבקאר. ה. נורוויטש, "אינ קאוונער קאנפעקציע שניידערארטעל שעריקער און העצער מוזן באשטראפט ווערן", דער עמעס, 11.3.1941, עמ' 6.
93. "כעסרוינעס אין די ווילנער ארטעלן", דער עמעס, 16.4.1941, עמ' 5 והשווה גם כתבה נוספת למחרת היום המוקיעה את ברונופט, מנהל ארטל הכפפות "פירשטינגס" בוילנה, שהגיע למישרה זו באמצעות. כתב המלצה מטעם הטראסט. הלה, המשתכר בארטל 1,000 רובל לחודש "ומבין בייצור כפפות כשם שמנתם מגדל הבין בבתי-החרושת, שבמניווייהם. סחר בבורסה של יהופיץ". הכתבה מסתיימת בשאלה "מעניין, מי הם בכל זאת גונני הפתקאות בטראסט העור". ש. זשירמאן, "א' דירעקטאר" שם, 17.4.1941, עמ' 4.
94. כ. גאלאמב, "אין ארטעל סטיקלאריוס", דער עמעס, 1.12.1940, עמ' 1.
95. יאנקל קרעוונער, "אוטיאנער קירזשנער ארטעל קעפרע", דער עמעס, 7.12.1940, עמ' 1.
96. כמה ארטלים דאגו גם שבעיחונות תופענה מודעות פרסומת מתאימות לתוצרתם או לשירותיהם. מודעה מסוג זה של ארטל העגלונים ראה: דער עמעס, 18.12.1940, עמ' 5; מודעה מטעם הארטל לבגדי אופנה "מאדא": מודעות מטעם ארטל הוגנים "סטקלאריוס"; ארטל הסנדלרים "ספאליס" בוילנה ראה: שם, 9.6.1941. מודעות עידוד לארטל עושי הכפפות בוילנה ולמנהלו ברונופט (הערה 93) על המשלוח הראשון של תוצרתם למוסקבה ראה: ווילנער עמעס, 25.12.1940, עמ' 6.
97. על הקצאת אשראי ממלכתי בסך של רבע מיליון רובל לארטל עושי הכפפות הווילנאי הגדול (בן 400 חברים), ראה: "דער ערשטער ווילנער זעמשער ארטעל", פאלקסבלאט, 30.10.1940, עמ' 5. ארטל הסנדלרים הווילנאי (בן 90 חברים) עדיין התלבט בבעיות דיור חמורות בתקופת הסובייטיוזיה השלישית. ש. זשירמאן, "דער שוסטער ארטעל "ספאליס", דער עמעס, 15.4.1941, עמ' 4.
98. מ. בורשטיין, "קאוונער טרעגער ווייל אג ארטעל", דער עמעס, 29.5.1941, עמ' 2.
99. מאריג, "קאצאווימ וועלג זיכ איבערקוואליפיצירט און גרינדג א נייעם ארטעל", דער עמעס, 30.5.1941, עמ' 5.
100. מודעה על דרישה למועמדות לארטל לייצור מחוכים ראה: ווילנער עמעס, 14.11.1940, עמ' 4.
101. כניסתם של 8 בתי-חרושת קטנים לממתקים בוילנה למסגרת של ארטלים והכנות לגבי 11 נוספים ראה: "די גיט-נאציאנאליזירטע פאבריקלעך ווערן אריינגעצויגן אין דער סאציאליסטישער פראדוקציע", ווילנער עמעס, 16.10.1940, עמ' 5.
102. ש. דארפוזא "ליטווישע אידען אונטער דעם סאוועטישן רעזשים". דער אמעריקאנער, 31.1.1941, עמ' 12 (להלן: ליטווישע אידען).
103. הכוונה של הכותבים התייחסה בין היתר לדברים, שהושמעו על-ידי נציג מרכז המפלגה ג' זימאן בעצרת-הבחירות הגדולה, שערך העיתון "פאלקסבלאט ב-3 באוגוסט ובה הזמנו גם "בעלי המלאכה היהודים, הסוחרים הוערים היהודים וכל אנשי העם הישרים מקרב היהודים להצטרף לשורות המפלגה". מתוך: "נידער שאוויניזם, און אנטיסעמיטזם" פאלקסבלאט, 5.7.1940, עמ' 5. בדברים אלה הודים ברוח זו פנה אל המעמד הבינוני היהודי חבר הוועד המרכזי של מק"ל, ברל לאטוויס-פרידמאן ראה: "דער מיטלשטאנד דארף זען אין אונדז די בעסטע פריינד" די אירישע שטימע, 14.7.1940, עמ' 4.

104. **יאשקע שאכאט**, אומבאווסטזיניקע אויסגעלינקטקייט אדער באווסטזיניקע פראוואקא- ציע זי, די אידישע שטימע, 15.7.1940, עמ' 3 (המאמר הועתק מה"פאלקסבלאט").
105. **יאנקל יוד**, זיין און טעכטער פון מיטלשטאנד, פאלקסבלאט, (מקוטע), 6.8.1940, עמ' 5 וראה גם הערה 78' לעיל.
106. **י.נ.**, "וועגן די באלעבאטיס פון די קליינע אפטייק קרעמלעך", ווילנער מאנבלאט, 15.8.1940, עמ' 4. בעל המכתב הזה מסתמך גם על מכתב נוסף מה"8 באוגוסט, המעלה על נס את העובדה, שבקרב החנוונים הוערים נמצאים הרבה בעלי מקצוע לשעבר כמו סנדלרים, חייטים, מסגרים וכד'. כמו כן מאזכר בעל המכתב מאמר מערכת של העיתון באותו נושא תחת הכותרת "בארג ארויף דארף מען זיך צו שפאנען" והשווה גם מכתב למערכת פאלקסבלאט, מ"21.8.1940, עמ' 4 בחתימת א. אילגאווסקי.
107. **גלייך אנהויבן דורכפירן די איבערשיכטונג פון מיטלשטאנד**, פאלקסבלאט, 18.8.1940, עמ' 1. ראוי לציין, שלעומת המאמר של יוסאדה, שצוטט לעיל (ראה הערה 105), הרי לאורך כל מאמר המערכת הזה לא נזכרת אף פעם המילה "יהודי" או "יהודים" וזאת כנראה בגלל המגמה הרשמית של המשטר החדש לספל בבעיות של מיעוטים לאומיים במסגרת הממלכתית הכללית ובצורה אחידה.
108. **יענקל קאץ**, "לאנדווירטשאפטלעכע שולן פאר די וואס דארפן זיך איבערשיכטן", פאלקסבלאט, 16.8.1940, עמ' 3-4.
109. אמנם פקיד רם דרג, שנשאל בעת הרפורמה הקרקעית, אם יש בדעת השלטונות להקים משקי עור עבור המעמד הבינוני הזקוק לטרנספורמציה מקצועית, ענה: "אין ספק, שמשוהו יעשה להקמת משקים ע"י הערים" כשהמטרה גם אספקת ירקות לתושבי הערים — "כ" זלקאוסקאס וועגן וויכטיגע פראגעס פון דער ערד רעפארם" פאלקסבלאט, 12.8.1940, עמ' 3.
110. **אבר. י. אלייסקי**, "אומשיכטונג דער געבאט פון מאמענט", פאלקסבלאט, 6.9.1940, עמ' 5.
111. **י. נאר**, ווידערקלאנגען, תל-אביב 1961, עמ' 249.
112. **מיער, דורכ א באפרייטער וועלט**, דער עמעס, 22.4.1941, עמ' 3.
113. **"די יונגס אפן טראנספארט"**, דער עמעס, 1.4.1941, עמ' 1.
114. צילומיהם וכתבותיהם הנלהבות וכן גם קורות חייהם וביטויי התלהבותם ללמוד במסגרת פ.ו. או. ראה בכתבותיהם הבאות: מעליקאווסקי, "איך הייב אנ אנניעם לעבן", שפראל, 17.5.1941, עמ' 5; ב. קאץ, "איך ווער א קוואליפיצירטער ארבעטער" שם: יסראעל ליכטער, "מיינ צוקונפט איז געזיכערט", שם.
115. **"א געראטענער אנהייב וועלכער דארף ניט בלייבן קיין אנהייב"**, דער עמעס, 18.4.1941, עמ' 3.
116. למעשה התבטאו נסיונות אלו בהכנות גרידא והתבססו על הצהרות נלהבות מצד חקלאים יהודים, כפי שקרה בכפר לייפונאי עליד אולקניקי וכתה גם התעניינות אוהדת מטעם המזכירות המחזית של המפלגה הקומוניסטית.
- ש. שארעוויטש, "יידישע לאנדווירטן וועלכ גרינדן א קאלכאז", דער עמעס, 25.3.1941, עמ' 1. חודשים לאחר ככן עדין המשיכו צעירי הכפר "לחלום על קולחוז", אלא שהקשיים להקמתו טרם הוסרו. ש. זשירמאנ, "צו גאסט בא יידישע פויערים", שם, 22.5.1941, עמ' 2.
117. **עדות מר סנדלר, מי"ז, עמ' 1.**
118. אחרי שתגותו של י.ס. בעיירה וויטוקי-דבור הולאמה, הוא נותר ללא פרנסה וללא תעסוקה ימים רבים. בחורף ניסה להצטרף לחוטבי עצים בעיר הסמוך, אך לאחר יום יומיים גירשוהו משם. עדי. י. ספירשמיין, מי"ז עמ' 4.
119. **י. פרבר — "מן המיצר"**, ספר אזלקניק — העיירה בלהבות, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 122.
120. **עדי. א. פגלסון, מי"ז, עמ' 8.** לפני כן גורש סגלסון מהמפעל המולאם, השווה לעיל עמ' 12 הערה 26.

121. עד' ז. טראקניסקי, מי"ז, עמ' 4.
122. עד' עזריאל לוי, מי"ז, עמ' 1. על תפוצת פרנסה מהגשת ארוחות ביתיות מעידות גם המודעות שפורסמו או בעיתונות בנושא זה כמו "המסעדה הצמחונית של גברה לבנדא" בוילנה, ווילנער פאבלאט, 15.8.1940, עמ' 4. "ארוחת הצהריים הטובה ביותר" בקובנה אצל גינבורג, דער עמעס, 7.5.1941, עמ' 5.
123. עד' קליבנסקי, מי"ז, עמ' 16.
124. ינובה, על גדות הוויליה (עורך ש. גוי), תל-אביב 1972, עמ' 248.
125. ראה כתבתו "פונ א יעשווע באכער — א טראקטאריסט", דער עמעס, 21.5.1941, עמ' 4. הטרקטוריסט היהודי הראשון בליטא היה כנראה יעקב טון משבלי, "שאולי א סאוועטישע שטאט", שש, 12.6.1941, עמ' 4.
126. ראה מודעות בעיתון בנושא זה: "ל-עלטה" (סוכנות הידיעות הליטאית) דרוש מתרגם מליטאית לרוסית. פאלקסבלאט, 23.10.1940, עמ' 8, וראה: "כ" גיב שאען פאר שילער פון מיטלשולב פונ אלע לערנ זאכנ", "שטונדן אין רוסיש גיט א געניסע לערעריג", דער עמעס, 15.12.1940 והשווה גם הערה 47.
127. על עזרת שהיתה בביתו של המוכיר ה' של מק"ל, א. מסקופ, ראה עד' באיא, מי"ז, עמ' 93. ראה גם מודעה: דרושה בחורה לילדה בת 7, דער עמעס, 5.5.1941, עמ' 5.
128. ראה למשל את המודעה הבאה: "ס'ווערט געזוכט טיכטיקע צייטונג-פארקויפער", דער עמעס, 18.5.1941, עמ' 5.
129. קבלת כספים מחו"ל היתה נעשית במסגרת טרנסאקציה של הידברות עם משהו, שהיה מעוניין לשלוח כספים לחו"ל. במכתביו של ישראלוב (ראה לעיל הערה 17) לילדיו בא"י נרמז לא פחות מ"13 פעם דבר עיסקה מסוג זה. דוגמה: "אתם רשאים לקחת את הכסף של דודה אסתר-פייגה, כאן אני נותנת למינה מדי חודש כסף" (24.8.1940); "תוכלנה לקחת מכספיה כמה שיהיה לכן נחוץ. כבר נסדר את החשבון איתה" (4.3.1951).
130. "דער געשווארענער פון ווילנער קרייז געריכט דיפל. יוריסט א. אפראימזיק", ווילנער פאבלאט, 15.8.1940.
131. "המרחק היהודי ממשיך להיות פתוח ביום חמישי, שישי ושבת בלילה", ווילנער עמעס, 15.12.1940, עמ' 5.
132. מודעתו של הצלם ש. באיער מופיעה בתדירות גבוהה מאוד במיוחד בתקופת הפספורטוציה, מאי-יוני 1941.
133. עד' ג. גרין, מי"ז, עמ' 6.
134. מתוך המאמר: "יידישע קליינקרעמער און הענדלער", פאלקסבלאט, 17.7.1940, עמ' 6.
135. "ענטפערס אפ בריוו", דער עמעס, 1.3.1941, עמ' 5.
136. "באשלוס נומער 242 פון ראטפאלקאמ פון ל.ס.ס.ר. וועגן ארדנען און דער אפזיכט איבערן פריוואטן האנדל", דער עמעס, 27.3.1941, עמ' 1.
137. "אוקאז פון פרעזידיום פון אויבעראט פון ל.ס.ס.ר. וועגן אפצאל אפ באדערפענישן פון דירעס און קולטור-שטייגערישער בויונג וואס ווערט גענומען פון קוסטארן, האנטווערקער, אייגנטימער פון האנדלס-אינדוסטריע אונטערנעמונגען און אנדערע בירגער, וואס צאלן האכנאסע-שטייער אינ דער ליטווישער רעפובליק", דער עמעס, 13.5.1941, עמ' 1.
138. "מיטטיילונג פון פאלקס-קאמיסאריאט פאר פינאנס וועגן דער רעגיסטראציע פון פריוואטע האנדלס-און אינדוסטריע-אונטערנעמונגען, קוסטארן און מעלאכעס באשעפ-טיקונגען, וואס זיינען ניט אנגעשלאסן אן קאאפעראטיוו", דער עמעס, 21.5.1941, עמ' 1.
139. "מיטטיילונג פון פאלקס קאמיסאריאט פאר פינאנס", דער עמעס, 4.6.1941, עמ' 3.
140. ראה לעיל הסיפא של הערה מס' 17.
141. פרטים על ההעלאה הראשונה של השכר בליטא הסובייטית ראה: "געזעץ וועגן

- העכערן דעם ארבעטס לויך, ווילנער מאגנבלאט, 11.8.1940, עמ' 3. השווה גם עמ' 4-13 לעיל והערות 28-33.
142. ראה לוח המשכורות, שהונג בסוף 1940: "באפעל פון פינאנס-פאלקאם", ווילנער עמעס, 29.11.1940, עמ' 6. חברי מערכת דער עמעס קיבלו 1,000 רובל ואילו פועלי הדפוס בעיתון זה 200 רובל בלבד.
- עד' הירש ארשרוביץ, מ"ז, עמ' 22-23.
- להלן נתונים של משכורות (ברובלים) שקיבלו 14 יהודי וילנה והעיירות ב"1940/41, כפי שנמסרו על ידם לפיקוד היחידה הפארטיזנית בה שירתו בתקופת המלחמה (1944):
3 אנשים	350—250
" 3	450—351
" 2	550—451
" 2	650—551
" 2	750—651
" 2	900—751
- מתוך רשימת לוחמי הגדה הפרטיזני "מאבק", פרטים ראה: דב לויך "לוחמים ועומדים על נפשם", ירושלים 1974, עמ' 221.
143. עד' ד. קלפוש, ארכיון יד ושם, 03/1650, עמ' 13.
144. להלן דוגמה פיקאנטית, שהועלתה בהתייעצות הדרג הגבוהה של מינהלת המסחר הסובייטי, להראות עד כמה הפך התור לענין שבאופנה, שאפילו לא בודקים מה מחלקים: בוילנה נוצר תור ארוך על-יד חנות לארונות-מתים, שכן מאן דהוא הפריח שמועה, שמחלקים שם סוכר. "באראטונג פונעם אקטיוו פון די ארבעטנדיקע פון פאלקס-קאמיסאריאט פאר האנדל", דער עמעס, 14.2.1941, עמ' 2.
- עם זאת גם האינטרסים של מפעלי שיווק גרמו לא פעם להגברת המתח של המכירות, כך, למשל הודח ווילנער מהנהלת "רוטא" (Ruta) שבמקומות מסויימים "אם אזרח רוצה לקנות סוכר הוא חייב לקנות גם מצרכים אחרים, למרות שאיננו זקוק להם". ראה: "פרעמירס די שלאגער פון ווילנער קאנסומענטס קאאפעראטיוו "רוט", דער עמעס, 20.6.1941, עמ' 6.
145. "החיים בליטא הסובייטית — מפי חברים פליטי פולין, שעלו ארצה", הצופה, 12.1.1941, עמ' 3 (להלן: החיים בליטא הסובייטית).
146. הקומיסאר לעניני פליטים — פקיד סובייטי בכיר, שהגיע לליטא באמצע הקיץ, נעל את נעליו החורפיות מאחר והסוליות של סנדלי הקיץ שלו היו משופשפות. ג. צאנון, גרענעצן ביז צום הימעל, תל-אביב, תשל"ו, עמ' 168-169.
147. עד' אבא סטראז'ן, מ"ז, עמ' 14. מהנדס בנין בכיר, שקיבל 1,000 רובל לחודש, טוען בעדותו, שמצבו לא השתנה לטובה לעומת תקופת המשטר הקודם, שכן הכסף איבד עתה את ערכו.
- עד' ג. ילין, ב' מע"ו, עמ' 6. עם זאת מציין בצדק כתב יהודי בחול"ש בעיית הבגדים עדיין אינה אקטואלית בקרב יהודי ליטא. הם תמיד היו מצויידיים יפה בנושא זה ועדיין מסוגלים המה לחכות 4-5 שנים, עד שייאלצו לרדת לסטנדרט הסובייטי". "די ליטווישע אירען".
148. "פשוט שמועות, שאצל הסובייטים שורך מחסור גדול במוצרי מזון ובמנופקטורה". בריינט ראפאללי, "מיינ גבית עדות", יזכור-בוך פון ראקישאק, יאנעסבורג 1952, עמ' 283.
149. בכמה מקומות כמו בעיירה ינובה החלה האגירה מיד עם כניסת הצבא האדום ביוני 1940, תיאור בנושא זה ראה: רייזל דוד, "התחלת החורבן", ינובה על גדות הווילנה, עמ' 168.
150. על מטבעות זהב שמשפחה אמידה בסלבודקה הסמינה בתוך חבית עמוק באדמה ראה עד' פניה צבי-אליאב, מ"ז, עמ' 2.
151. לפי דו"ח, שהגיע לח"ל בסוף דצמבר 1940 ניתן היה לראות בוילנה יהודים

- שנושלו מעמדותיהם הכלכליות מתיגעים קשות כדי קיומם ובין השאר קונים ומוכרים דברים ישנים; בגדים רהיטים וכלי בית. דער אמטריקאנער, 27.12.1940, עמ' 5. על תופעה זו אפשר לעמוד מתוך הידיעה על "ריבוי הנויות" "הקומיסיון" שעוסקות במכירת חפצים ישנים". על המצב הקשה, ששרר אפילו בין יהודי קובנה, ראה גם מודעות בעיתון בקשר לאבידת כפפה או ערדל בודד. דער עמטס, 25.1.1941, עמ' 6.
152. כמו במקרה של משפחת המזכיר השני של המפלגה הקומוניסטית הליטאית, איציק מסקופ; ראה לעיל הערה 127.
153. עד' שרה בנימיני, מי"ו, עמ' 18.
154. עד' א. גולן, מי"ו, עמ' 12.
155. רק למשל משפחת שמידט מקובנה הרויחה יותר מאשר בתקופת סמטונה. עד' איפר שמירט, מי"ו, עמ' 20.
156. תיאור של התנאים בבית-ההבראה בסוצי (קאוקאז) ראה מכתבה של גאלדע פאליאנסקי, "אפילע אינ כאלעם האבן מיר ניט גיקאנט קלערנ וועגנ אזעלעכע קורארטן", דער עמטס, 1.6.1941, עמ' 3.
157. "פארדערונג פון דער קאמ' פארטיי אין ליטע", ווילנער קורירער, 27.6.1940, עמ' 1.
158. "פארקלענערט דאס דירה-געלט", ווילנער טאגבלאט, 4.7.1940, עמ' 1.
159. יוד, "די דירעס-פראבלעם", פאלקסבלאט, 8.8.1940, עמ' 6.
160. ראה לעיל עמ' 14 והערות: 31, 32, 33.
- י. כאצקינד, אחד מבעלי הבתים בעיירה שקוד, שדייריו סירבו כנראה להמשיך ולשלם שכר-דירה, פנה בנדון לעיתון ונענה מעל דפיו בוו הלשון: "אם הבנין לא הולאם ושייך לך, חייבים לשלם לך שכר-דירה". פאלקסבלאט, 27.8.1940, עמ' 8.
161. לדירתו המרווחת של בעל-הנכסים משה צבי בסלבודקה הכניסו משפחה גדולה דלת-אמצעים, כשאחד מבני המשפחה היה חולה שחפת. רק לאחר מו"מ מייגע הסכימו הללו להשתמש בדלת כניסה נוספת לבית, שבעל-הבית התקינה במיוחד בהוצאות גדולות.
- עד' פניה צבי-אליאב, מי"ו, עמ' 2.
162. כך למשל משפחת קפלן בעיר מאראץ הודרוה לקלוט לביתה הגדול את משפחת סמולניק (שגורשה תוך 20 שעות מדירתה) ועליידי כך מנעה, שיכניסו לה דיירים לא רצויים. עד' י. שבאלי, מי"ו, עמ' 12-13 והשווה גם עדויות: פפראז; מי"ו, עמ' 14; ד. קלפוס, יו"ש, עמ' 14.
163. להלן שתיים לדוגמה: "מתבקש שותף ל-2-3 חדרים בדירה מפוארת בת 5 חדרים גדולים ומטבח עם כל הנוחיות", ווילנער טאגבלאט, 5.7.1940, עמ' 7; "מתחלפים בדירה של שני חדרים גדולים ומטבח וכל הנוחיות לדירה קטנה יותר (יכולה להיות גם דירה בת חדר ומטבח בלבד), דער עמטס, 20.4.1941, עמ' 5.
164. על מקרים שבדירות מסוימות הוצבו רהיטים, כדי שייראה, שהן מאוכלסות בדיירי-משנה ראה: יוד, "די דירעס פראבלעם", פאלקסבראט, 8.8.1940, עמ' 6.
165. כך למשל קיבלה האסירה הפוליטית לשעבר ואישתו של המזכיר השני של מק"ל, מסקופ, דירה של 3 חדרים "של בורגני יהודה שברח" בבית אכסקלוסיבי. למעשה הציפו להם דירה בת 4 חדרים אך הם סרבו. עד' מאיא, מי"ו, עמ' 23.
166. ראה סיפור. תלאתיו של פועל טקסטיל ופעיל מופ"ר זילברמן ואשתו, שקיבל דירה, אך לאחר זאת נשלחה לדירתם משפחה נוספת (לא יהודית), שגרמה להם צרות. נרד, "א מייסעלע פונ בוטו דאליס", דער עמטס, 5.4.1941, עמ' 6. באותו עמוד מובאת ידיעה, שמנהל מחלקת הדירות, שבישל דיסה זו, פוטר.
167. "פאלקס-קאמיסאר פאר דער מעלכע קאנטראל באזייטיקט פון אמט דעם לייטער פונעם דירעס אפטיילונג פון דער שטאט ווילנע מ. ברוידע און דעם לייטער פון סעקוועסטער אפטייל בערוזאק", ווילנער עמטס, 28.12.1941, עמ' 1.
168. א. בראוני, "פארגיכערנ דעם דירעס בוי פאר קיידאנער ארבעטנדיקע", דער עמטס,

175. 17.5.1941, עמ' 9.
169. הטענות והביקורת בנושא נמשכו אכן ממש עד סוף תקופת השלטון הסובייטי, כגון המאמר, שהובא בהערה הקודמת (מס' 154) וראה גם: "די דירעס פראגע אין שאווליי", די פראבלעמען פון דער דירעס פארוואלטונג אין ווילקאמיר, דער עמעס, 18.5.1941, עמ' 4.
170. מאמרו פורסם בבטאון הסוציאלי-דמוקראטים הליטאים "ליאטובוס ז'ניוס", לפי ווילנער קוריער, 27.6.1940, עמ' 4.
171. ראה הכרזתו של שר הבריאות היהודי ד"ר ליאון קאגאן על עזרה רפואית חינם לחולים עניים בוילנה: "דער געזונטהייט-מיניסטער קאגאן קומט קיין ווילנע", ווילנער מאגבלאט, 1.7.1940, עמ' 3.
172. המודעות פורסמו ב-ווילנער קוריער מה-27.6.1940, עמ' 3 וב-ווילנער מאגבלאט, כנ"ל, עמ' 4.
173. "קהילה דעלענאציע ביים רעגירונג-באפולמעכטיקן". ווילנער מאגבלאט, 5.7.1940, עמ' 3.
- ראה מודעות "זומער קאלאניע פון תחכמוני", ווילנער מאגבלאט, 30.6.1940, עמ' 3; "זומער קאלאניע פון שול קולט", ווילנער קוריער, 27.6.1940, עמ' 4; "צעך קאלאניע", ווילנער מאגבלאט, 27.6.1940, עמ' 4; א. באזוכער, "א באזוך נאו ראקישקער זומער — קאלאניע פאר קינדער פאלקסבלאט, 7.8.1940, עמ' 6.
174. הודעה רשמית על היתר-קיום של 14 מוסדות ציבור בוילנה, מתוכם 6 יהודים — ראה: "דערלייבט פאלגנדע געזעלשאפטן אין ווילנע" פאלקסבלאט, 8.8.1940, עמ' 7.
- מיניסטעריון הבריאות אף ביקש מכל הארגונים המטפלים בילדים עד גיל 7 להגיש לו דריחות ובהן לציין לכמה כסף יודקו מה-1 באוגוסט 1940 ועד סוף השנה. "וויכטיג פאר וואוילטעטיקע געזעלשאפטן", ווילנער מאגבלאט, 31.7.1940, עמ' 4.
175. באטייליקט זיך אין קאמף פארן פאלקס-געזונט ו", פאלקסבלאט, 20.8.1940, עמ' 5.
176. "צו די מיטגלידער פון קינדער-הויז", פאלקסבלאט, 4.9.1940, עמ' 6. בשולי הפניה מובאת הערה: ב-30 באוגוסט קיבל המוסד רשות מקומיסריאט הבריאות לבצע מגביות בין החברים התומכים, שם, שם. עם זאת הסתייג מיניסטער הבריאות קאגאן מלהכיר במוסד זה כנועד ליהודים בלבד. עד' בוריס ברנשטיין, א', מי"ז, עמ' 26.
177. יאשא פֿעלער, "בעסער באגיין זיך מיט די קראנקע און געוויסנהאפט דערפילן די פליכטן", פאלקסבלאט, 23.8.1940, עמ' 4.
178. ד"ר פֿערטוואסקי, "וועגן אונזער געזונט זארגט די מעלכע" ווילנער עמעס, 7.12.1940, עמ' 2.
179. אכן באותו זמן פורסם על שירות רפואי המתוכנן לכל האוכלוסיה ובחלקו. כבר מופעל למעשה: "קינדער היילונג", ווילנער עמעס, 3.12.1940, עמ' 3.
180. ראה למשל כתבה על תלונותיהם של 4 זקנים מופלגים ממושבי-הזקנים היהודי, שביקרו (לפי הזמנה) במערכת היומון: ק.ג., "באזוך פון מוישעו-זקיינים-מיטגלידער אין רעדאקציע", פאלקסבלאט, 26.10.1940, עמ' 2.
181. ק. פרבר, "מן המיצר", העיריה בלהבות, ספר זכרון ליהודי אולקניקי, תל-אביב השכ"ב, עמ' 122.
182. 300 זקיינים ווערן אריבערגעפירט און גיטער, ווילנער עמעס, 3.12.1940, עמ' 3.
183. כך למשל פנה ועד לעזרת גשרפי העיריה ינובה בקול-קורא לכל הציבור היהודי בליטא לשלוח תרומות לנפגעים. "ווענדונג צו דער יד. געזעלשאפט אין ליטע", פאלקסבלאט, 1.7.1940, עמ' 3.
184. עד' פֿירשטיין, מי"ז, עמ' 3.
- בהכנסות מנשא, שנערך בביה"ס היהודי בעיריה סריי "קנו 28 זוגות נעליים, אותן חילקו לתלמידים העניים והיתומים". ש. קריינער, "גרויסער יאנטעו אין סערייער יידישער פֿאלקסשולע", דער עמעס, 18.12.1940, עמ' 6.
185. כך למשל מתוך 5 חברי הנהלת הסניף הווילנאי לעזרת האסירים היו 3 יהודים

- (שני סגני יו"ר והגיבור). "הילף פאר געו" פאליט־ארעסטירטע", ווילנער טאגבלאט, 27.6.1940, עמ' 4.
186. על ד"ש, שהובאה לקרוביהם של 27 שבויי־מלחמה יהודים (רשימה שמית וכתובות) מסטלאג, א' מהפיקוד 820 ראה: ווילנער טאגבלאט, 30.6.1940, עמ' 3.
187. "פענסיאנערן באקומען שוין הילף", ווילנער עמעס, 3.12.1940, והשווה גם: "די ביטערע לאגע פון 'זוס' עמערטן אין ווילנע", ווילנער טאגבלאט, 1.7.1940, עמ' 3.
188. "דאס לעבן אין ווילנע גייט נארמאל", ווילנער טאגבלאט, 18.6.1940, עמ' 3.
189. עם זאת קראה אחת מההחלטות, שנתקבלו בעצרת ההמונית שערך ערב־הבחירות העיתון "פאלקסבלאט" למאבק חריף נגד הספקולנטים, המחבלים והמפריעים לעבודת הבנייה, שמנהל העם הליטאי המשתחרר. "א דאנק די באפרייער א דאנק דעם גרויסן דערלייזער פון די פעלקער — סטאלין" פאלקסבלאט, 4.7.1940, עמ' 1.
190. בין יתר האמצעים למניעת אגירת מלאי חוייבו התנוונים לרשום שמות הקונים וכתובותיהם. פקחים מיוחדים מונו לבדיקה רשימות אלה, כדי לגלות, מי רכש כמות מצרכים מעבר לדרוש לו. "פארהאן גענוג סכירעס", ווילנער טאגבלאט, 16.7.1940, עמ' 1.
191. "ווילנער לעבן: מ' נעמט זיך צו די ספעקולאנטן און פאניק־מאכער", די אידישע שטימע, 18.7.1940, עמ' 5.
192. "נייע רעוויזיעס און ארעסטן פון ספעקולאנטן און בירזשע־וויקעס", ווילנער טאגבלאט, 17.7.1940, עמ' 3.
193. טייטש, 10.9.1940 (לפי בוטקוט־אראמאליינא, עמ' 50). עם זאת נמשכו חיפושי־בית בעיקר בוילנה. על מלאי סחורות, שנתפס אצל 7 יהודים, ראה: "געפינען נאך א. סאך זאפאסן", שם, 4.8.1940, על מלאי, שנתפס בדירת ד"ר גרשוני (רחוב דומיניקאנץ 7), ראה: "געפונען זאפאסן", שם, 13.8.1940, עמ' 4.
194. עבור העלאת מחירים גידון פנחס גורוויץ מקובנה ל־3 חודשי עבודת כפיה וקנס של 1,000 ליט; מוטל פולטאשניק מקראקינובה — לקנס של 500 ליט או חודש מאסר; כן נענשו על העלאת מחירים שיינה שר וטובה ברין — מפלונגיאן, משה בנצלבין — מאוסיאן, מאיר גורדון — מקראקה, פייגה מוטלין — מריטאווא ואחרים. "באשטראפט פארן הייבן די פרייזן", פאלקסבלאט, 25.8.1940, עמ' 4.
- אצל ברל לייובוביץ מרחוב סאראקובסקה 24 בוילנה נתגלה מלאי של סבון — קליאצ'קין רעוויזיעס ביי ספעקולאנטן", פאלקסבלאט, 2.8.1940, עמ' 8; שמואל קליאצ'קין מוילנה העונש עבור אי מתן חשבונות ללקוחותיו, אי־הצגת מחירים והעלאת מחירים — "באשטראפט פארן הייבן די פרייזן", שם, 15.8.1940, עמ' 2.
195. בין אלה שנאסרו באשמה זו: הבנקאי משה ברין ובעל בית־מסחר למנופקטורה היימסון. לפי מקור אחר שניהם גורשו לסיביר "די ליפזוישע אידען", לפי מקור אחר גורשו לעיירה קאזובה־רודא. זאב ברנשטיין, מכתבו מה־18.6.1974. על בעלי מפעלים בוילנה, שהואשמו באותו ענין (יצחק סולמן, דוד גודין, בוריס וליאון פרנס וחמש האחים שפירא) ראה: "פראצעסן קעגן געו". ווילנער פאבריקאנטן", ווילנער עמעס, 15.12.1940, עמ' 5. והשווה גם "ארום דער נאציאנאליזאציע פון די אינטערנעמונגען אין ווילנע", ווילנער טאגבלאט, 4.8.1940, עמ' 4.
196. "אויפגעדעקט ספעקולאנטן", פאלקסבלאט, 26.10.1940, עמ' 2.
197. "שיימאן", 10 יאר שווערע ארבעט פאר ספעקולאציע", ווילנער עמעס, 14.11.1940, עמ' 4.
198. אישור התופעה ראה גם עדותו של איש משטרה לשעבר בוילנה שפעל במדור למלחמה בספרות (או ב.ח.מ.), א. פטראז', מ"ז, עמ' 17.
199. "ס'ווערט געפירט א שארפער קאמף קעגן ספעקולאנטן", דער עמעס, 11.12.1940, עמ' 8.
200. "שווערע שטראפן אף ספעקולאנטן", ווילנער עמעס, 17.12.1940, עמ' 6.
201. באחד המצודים, שנערכו בוילנה בראשית דצמבר, נתגלו: 454 מטר בדים אצל אסתר זילטק; סחורות שונות בשווי של 15,000 ליט אצל אוכסיי בורודוב;

- 1,367 גרבי נשים וגברים ו-218 מטר בדים אצל פייגה קצייטה; 229 זוגות גרביים, 13 סדינים ו-663 מטר בדים אצל יצחק אוקנשטיין וכו', "די אופגאבע פון סאוועטישן האנדל", ווילנער עמעס, 12.12.1940, עמ' 3.
202. "זשירמאן", די פרייוואטע קרעמער דארפן ערלעך האנדלען", ווילנער עמעס, 2.12.1940, עמ' 3 ואכן על אף ההסתייגות הרשמית מהשמעות הללו ביטלו השלטונות את מטבע הליט ב-25 במרץ 1941.
203. כדוגמה למגיפת-הקנייה הטוטלית הביאו החנוונים עובדות כשציבור הקונים התנפל וקנה מכל הבא ליד כולל "מוצצים של תיגוקות, חומר משלשל ואפילו היו מקרים שבעלי-קרחות רכשו מסרקים" שם, שם.
204. "סאנים פון פאלק", ווילנער עמעס, 4.12.1940, עמ' 1.
205. "געכאפט א גרויסן ספעקולאנט" פאלקסבלאט, 17.11.1940.
206. א. באסמומסקי, "אז מ' זוכט געפינט מען...", דער עמעס, 15.12.1940, עמ' 7.
207. לפי: דער אמעריקאנער, 9.5.1941, עמ' 27. לפי אותו מקור נשפטו בנוסף לכך היהודים הבאים: יוסף בם מקובנה למאסר על שהתביא 46 אחוים; לייב ברודניצקי מווילנה — מאסר על ספרות באריג לבדים; דוד מינדוליאנסקי, מועד מאסר ארוך על התבאת דלק; אלתר ויניג, מקובנה — 5 שנות מאסר עבור התבאת דברי עור. יתכן שהאחרון הוא ממשפחת הפרוונים ויניק מקובנה שלפחות אחד מהם (אלימלך) נידון באותה תקופה על עבירות כלכליות (ראה: מכתב אחייניתו של רחל ירון מ-22.1.1975).
208. "דער קאמף קעגן ספעקוליאציע", פאלקסבלאט, 17.11.1940, עמ' 2.
209. אחד מעובדי ביהח"ר "קוטון" שלטש עין על מירתה המכובדת של העובדת הותיקה רחל ישפן (קרובה של בעלי-המפעל), העליל עליה ש"התביאה חלק גדול מהסחורה, כדי לא למסור לממשלה ולעשות ספקוליאציה". היא וגם בעלה, שעבד במפעל זה כמנהל חשבונות, נאסרו ובביתם נערך חיפוש מדוקדק. על אף שלא נמצא דבר, החזיקום במאסר כדי שיגלו היכן הסחורה. רק בעזרת עורך-דין ובעיקר עלידי הרבה "פרוטקציה" הם שוחררו. לפי מכתבו של בנם, אברהם ישפן, ירודה-ז'נירו, מה-6.1.1975.
210. מנהל הטראסט לבירה, שהותקף בעיתון-קיר של אחת ממבשלות השכר והואשם בקניית תרנגולות בשוק השחור "די עמעסע וואנט צייטונג", דער עמעס, 29.3.1941, עמ' 6. על קדנות יתר, שנבלה בהתעללות כלפי יהודים מצד אנשי המדור למלחמה בספקולאציה של משטרת ווילנה, ראה עדותו של איש מדור זה לשעבר: א. ספראז', מי"ו, עמ' 15-17.
11. "ספעקולאנטן פראצעסן אין העכסטן געריכט פון ל.ס.ס.ר.", דער עמעס, 24.1.1941, עמ' 3 על המשפטים עצמם ראה: "באשטראפט ספעקולאנטן", שם, 14.11.1940, עמ' 1.
212. עם זאת עדיין נשמעו פה ושם ידיעות על תפיסת ספטרים אך הללו הלכו והתמעטו.
213. באביב 1941 קיבל איש המדור למלחמה במשטרת וילנה הוראה לערוך רשימות של ספטרים. הללו אמורים היו להכלל בין המגורשים סיביר. עד' א. ספראז', מי"ו, עמ' 24.

השפעות החברה הסובבת על הציונות בפולין בין שתי מלחמות העולם

עם תום מלחמת העולם הראשונה חידשה פולין את עצמאותה לאחר תקופה של למעלה מ-120 שנה של שעבוד מדיני. לא קל היה לאחד במסגרת מדינית אחת חלקים שהיו שייכים לשלוש קיסריות שונות: הרוסית, האוסטרית והגרמנית על מסגרותיהן הפוליטיות, הכלכליות, התרבותיות והמשפטיות הנפרדות. פולין החדשה התלבטה בראשית קיומה בחבלי עצמאותה החדשה, מה עוד שכשבאה לעולם בסוף 1918, טרם עוצבו גבולותיה והיא נאלצה להכנס מיד ממלחמה למלחמה נגד שכנתה המזרחית — ברית המועצות. לאחר אישור גבולותיה הסופיים הפכה פולין למדינת לאומים כשלמעלה משליש מאוכלוסייתה היוו המיעוטים הלאומיים, שמהם האוקראינים היו המיעוט הגדול ביותר, אחריהם היהודים, שמנו כשלושה מיליון וחצי — כ-10% מהאוכלוסיה הכללית ולאחריהם המיעוטים הביאלורוסי והגרמני.

יהדות פולין היתה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הקיבוץ היהודי השני בגודלו בעולם והגדול ביותר באירופה. המחנה הציוני היה הכוח החזק והמוביל בחברה היהודית בפולין בתקופה זו לצד שני כוחות פוליטיים מרכזיים אחרים: "אגודת ישראל" ו"הבונד". בשנות ה-20 עדיין ניכר כוחה של "המפלגה הפולקיסטית". אולם זה ירד דראסטית בשנות ה-30.

המחנה הציוני הגדול בפולין — נוסף על הפיצול המפלגתי, שהיה מקובל בתנועה הציונית העולמית-לזרמים כללי, דתי, שמאלי ורביזיוניסטי — היה מפוצל גם מבחינה רגיונלית. בפולין היו קיימים שלושה מרכזים (פדרציות) ציוניים ארציים נפרדים והם: א) ההסתדרות הציונית בפולין (מרכז פולין ואזורי הספר במזרח ה"קרסים" — שטחי הכיבוש הרוסי לשעבר). ב) ההסתדרות הציונית בגליציה המזרחית. ג) ההסתדרות הציונית בגליציה המערבית ובשלוזיה.

שלושת המרכזים האלה, שמקום מושבם היו ורשה, לבוב וקרקוב, היו בלתי תלויים זה בזה.

הפיצול הרגיונלי ל-3 מרכזים של ההסתדרות הציונית בפולין, שהיו בהגמוניה של הציונים הכלליים (חל גם על מפלגות ציוניות אחרות בפולין, כגון "המזרחי", "הרביזיוניסטים" וחלק מ"השמאל הציוני" כגון ה"התאחדות"),¹ היה גם בעצם פונקציה של עמדות אידיאולוגיות מהותיות נפרדות. הכוונה כאן לעמדות בשאלות של "עבודת ההווה", או במלים אחרות, בהתוויית מדיניות "יהודית ארצית" בפולין ואף לעתים בשאלות הנוגעות לתנועה הציונית בכלל ולפעילותה בארץ ישראל בפרט.

על התנועה הציונית בפולין כעל הכוח החזק בחברה היהודית בכל עשרים השנה של התקופה הבין-מלחמתית היתה מוטלת האחריות לגורלו של ציבור של שלושה וחצי מיליוני היהודים במקום. לגביה המונח "עבודת ההווה" לא יכול להיות שולי שתפקידו רק לקדם את מטרות הציונות. זה אף לא היה ענין של "כיבוש הקהילות" בלבד, או פעילות תרבותית-חינוכית ענפה. "עבודת ההווה" היתה לגבי התנועה הציונית בפולין משימה מרכזית, שהתמקדה בהכוונת האוריינטציה הפוליטית היהודית וביישומה כדי לשמור על האינטרסים הקיומיים היהודיים במדינה זו מול הכוחות העוינים המרובים שמסביבה.

כבר בראשית התהוותה כגורם פוליטי והתיישבותי הטביעה התנועה הציונית את חותמה בטריטוריות פולניות עוד בסוף תקופת הכיבוש הזר. שם היה מצוי מרכז יהודי גדול וצפוף בסביבה פולנית תוססת מבחינה לאומית, שחתרה בפועל לחדש את עצמאותה המדינית. לתסיסה הזאת נתלו גם גילויים אנטישמיים רבים בקרב חלקים גדולים של הציבור הפולני ובעיקר מצידו של מחנה "האנדזיה" הלאומני והאנטישמי, שנתארגן כבר בסוף המאה ה-19. פולין התחילה את חייה העצמאיים המחודשים בסימן של פרעות אנטי-יהודיים במקומות שונים, שנערכו לעיתים על ידי הצבא בטענה שאין לסמוך על נאמנותם של היהודים למדינה החדשה.²

לחברה הפולנית לא היה כוח משיכה מספיק, שיעודד מגמות התבוללות לאומית בקרב המיעוט היהודי במקום. מה עוד שבסוף התקופה הבין-מלחמתית, עם הקצנת האנטישמיות, גדל גם השלטון במפורש במדיניות המצדדת בדיס-מילציה של היהודים. אינטגרציה של יהודים בחברה הפולנית ובתרבותה נתפרשה כהשתלטות "סודדת זרים של רוח יהודית" ועקירת שורשים של מורשת לאומית היסטורית פולנית.³

ההישגים המדיניים של התנועה הציונית לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה ובמיוחד הצהרת בלפור השלימו את הרקע הסביבתי המקומי, שהיה נוח לגידולה של הציונות המאורגנת בפולין על כל פלגיה וכיווניה הפוליטיים. יהודי פולין היוו כוח פוטנציאלי רציני במפה הפוליטית של המדינה החדשה והציונות כתנועה החזקה בקרב ציבור זה יכלה להיות גורם לא מבוטל לא רק בעימות מול מדיניות השלטון ביחס ליהודים אלא גם במערך הכוחות הפוליטיים בפולין בכללותו.

השאלה שעמדה בפני ראשי הציונות בפולין היתה — האם תימצא הדרך לניצול האפשרויות הפוטנציאליות האלה הלכה למעשה והאם ניתן יהיה בכלל

להתוות בתנאים הקיימים מדיניות יהודית ארצית משותפת ומקובלת לכל הפחות בקויה העקרוניים על כל חלקי המחנה הציוני.

החודשים הראשונים לעצמאותה של פולין השאירו דווקא מקום לתקוות רבות בעתיד בנדון. הנציגים הראשונים של יהדות פולין היו אישים ציוניים, שנשלחו על ידי המועצות הלאומיות הנבחרות לפריס⁴ לקחת חלק ב"ועד המשלחות היהודיות" ליד ועידת השלום. המשלחת הזאת מפולין שהגיעה לפריס ב-1919 לחצה על "ועד המשלחות" לנצל את קשריו הבינלאומיים ולעמוד בתוקף על הדרישה לחייב נציגי 13 מדינות ובראשן פולין לחתום על חוזה מיעוטים לאומיים במסגרת חווי השלום. כמו כן גיאלה המשלחת הציונית מפולין משא ומתן ישיר עם ראשי "הועד הפולני" בפריס, שייצג את ממשלת פולין.⁵ המטרה של הפעילות הזאת היתה להבטיח בדרך זו את הזכויות הלאומיות והאזרחיות של יהודי פולין ולא לסמוך אך ורק על רצונה הטוב של הממשלה, שתקפיד על שמירת זכויות אלה, שהיו כלולות בחוקת המדינה. כידוע, הוכתרו מאמצים אלה בהצלחה וממשלת פולין, על אף הסתייגותיה מחוזה המיעוטים הלאומיים, שפגע לדבריה בריבונותה, נאלצה לחתום עליו ב-28 ליוני 1919.

כבר בתקופת הבראשית של פולין המחודשת בלטה הפעילות הפוליטית של ציוני פולין, שסימנו ציוני דרך למדיניות יהודית אוטונומית בגולה ושניצלו את הכוח שבידי יהודי המערב להבטיח את זכויות המיעוטים הלאומיים על בסיס אמנה בינלאומית.

אולם להתחלה המבטיחה של מדיניות ציונית ארצית מגובשת לא היה המשך. במשך כל התקופה הבין-מלחמתית התקיים הפיצול הרגיונלי במבנה הארגוני של התנועה הציונית בפולין ל-3 מרכזים (פדרציות) בלתי תלויים. הנסיגות המתמידים והבלתי מוצלחים ל"אוניפיקציה" של התנועה במקום או אף ליצירת מרכז "תיאום" משותף נסתיימו בכשלון.⁶ הפיצול הרגיונלי הזה היה תולדה של גורמים היסטוריים ודמוגרפיים סביבתיים, שמקורם בראש ובראשונה בתקופת שעבודה המדיני של פולין.

"פולין הקונגרסאית ואזורי הספר (הקרסים)" היו בעבר חלק מהקיסרות הרוסית בסביבה של תסיסה לאומית פולנית מתמדת, שהתבטאה לעתים במרידות נגד הכובש הזר. כאן נתגבשה גם בעבר מסורת של מאבק יהודי עם שלטון עויין על זכויות היהודים. זאת לעומת גליציה והתנאים הסביבתיים המיוחדים שבה על מסורת של שלטון ליברלי אוסטרי אמנציפציוני ביחס ליהודים. פיצול המרכזים הציוניים בגליציה המערבית והמזרחית היה קיים בפולין העצמאית על רקע של שוני סביבתי נוסף — גליציה המערבית היתה בסביבה פולנית טהורה בה חל תהליך של אקולטורציה חלקית (שפה ותרבות פולנית) בקרב ציוני המקום ולעומתה גליציה המזרחית, שהיתה מאוכלסת פולנים ואוקראינים, שהתחרו זה בזה באזור ושנלחמו על עתידו בשנים הראשונות לעצמאותה של פולין. כאן הועמדה באותם הימים הדילמה בכיוון "האורינטציה" היהודית כולל הציונית באזור רגיש זה, בו היוו היהודים צלע במשולש הפולני-האוקראיני-היהודי. הציונים במקום העדיפו בתחילה לשמור על קו נייטרלי בסכסוכים הלאומיים.⁷

בשתי הגליציות היתה הסביבה היהודית נוחה בהרבה לקליטת אידיאולוגיה

ציונית בכלל וציונית כללית בפרט. כאן פחת כוחו של הסוציאליזם היהודי האנטי-ציוני והציוני כאחד.⁸ גם מפלגות השמאל הציוניות בשתי הגליציות היו מתונות יותר ונכונות יותר לשתף פעולה עם המרכזים הציוניים מאשר אחיותיהן בפולין הקונגרסאית, שנשאו אופי מעמדי קיצוני יותר, הואיל ואלה האחרונים עמדו בראש וראשונה בעימות מתמיד עם מפלגת "הבונד" שהיתה חזקה במיוחד באזור זה.⁹

המרכיבים הסביבתיים האלה השפיעו על מסגרותיה ועל אופיה של התנועה הציונית בפולין. המדובר כאן לא בסביבה אחת אלא במספר סביבות אזוריות שונות — "סביבות העבר" מתקופת השלטון הור ו"סביבות ההווה" מתקופת הקיום העצמאי.

יצחק גרינבוים, מנהיגה של ההסתדרות הציונית בפולין באזור הכיבוש הרוסי לשעבר בשנות ה-20 ובראשית שנות ה-30 עד עלייתו לארץ ישראל, נקט מדיניות של מאבק בשלטון כדרך להבטחת זכויות אזרחיות ואוטונומיות ליהודי פולין. הוא ביקש לנצל את כוחו הפוטנציאלי של המיעוט היהודי בפולין ואת העובדה, שהמיעוטים הלאומיים היוו למעלה משליש מאוכלוסיית המדינה. גרינבוים יחד עם ארווין האסבאך, נציג המיעוט הגרמני בפולין, יזם הקמת "גוש מיעוטים לאומיים" בשלב הראשון כמסגרת אלקטורלית משותפת לקראת הבחירות הפרלמנטריות שעמדו להתקיים ב-1922.¹⁰ בדרך זו רצה גרינבוים גם להמשיך ובאמצעות "הגוש" הזה להשפיע על המערכת המדינית הפנים-פולנית בכלל ועל מדיניות פולין ביחס למיעוטים הלאומיים בפרט. כך, נראה לו, יעלה משקלם הפוליטי של היהודים כמיעוט לאומי השני בגודלו במדינה ובתוך זה של הציונות בפולין ככוח החזק ביותר בקרב מיעוט זה.

אולם הקונצפציה המדינית של גרינבוים וחבריו לא היתה מקובלת על שני המרכזים הציוניים בגליציה, בה התנאים הסביבתיים, כידוע, היו שונים לחלוטין ועל כן נתגבשה במקום תנועה ציונית כללית דומיננטית שונה מאשר במרכז פולין ובמזרחה. כאן לא היתה קיימת מסורת של אופוזיציה ומאבק בשלטון ומנהיגי המרכזים הציוניים בגאליציה באוהן השנים, ד"ר יהושוע טהון מקרקוב וד"ר ליאון רייך מלבוב הסתייגו מכינון "גוש מיעוטים לאומיים" ולו רק לצורכי בחירות פרלמנטריות. הם העדיפו לנקוט במדיניות ארצית פייסנית ופשרנית, שמטרתה לרסן ולמתן את הכוחות האנטישמיים במדינה, מדיניות שלא תיראה בעיני הרוב הפולני כמתגרה בשליטתו וכחותרת תחתיו. הם גם הצביעו על האופי, על האינטרסים ועל המטרות השונים של המיעוטים הטרי-טוריאליים במדינה לעומת אלו של המיעוט היהודי.¹¹ אף באזור הרוסי לשעבר נמצאו רבים בקרב המרכז הציוני שלנוכח הנסיבות הקיימות לא נראתה להם לא המדיניות הציונית ולא המדיניות הארצית של מחנה גרינבוים והתקרבו בכך בהשקפותיהם למרכזים שבגאליציה. על רקע זה הוקמה ב-1923 במרכז הוורשאי סיעה "עת לבנות" כמתחרה לסיעתו של גרינבוים "על המשמר".¹²

כך שתי הסיעות היריבות "עת לבנות" ו"על המשמר", שהוקמו בעת הפילוג בוועדה הציונית הארצית הששית של ההסתדרות הציונית בפולין (הקונגרסאית) ב-1923, קבעו את יחסן לעליה הרביעית. זו היתה ברובה עליית בני המעמד הבינוני, שהמצב הכלכלי במדינה ובעיקר מדיניות המיסוי המכבידה של שר

האוצר ולדיסלב גרבסקי פגעה בהם במיוחד. באותה שנה (1924) התחילו גם ההגבלות החמורות על ההגירה לארצות הברית. בניגוד ל"עת לבנות" והמרכזים הגליציאים התנגדו סיעת "על המשמר" יחד עם השמאל הציוני בפולין בראשותו של גרינבוים לאופיה של עליה זו. גרינבוים ראה בה כעין תנועת הגירה לא-ציונית המרוקנת לחלוטין מגורמים אידיאיים והמעבירה מציאות גלותית לארץ ישראל. לאחר שנתיים נוצר משבר כלכלי בארץ ישראל, נתרבו מחוסרי העבודה וחלק ניכר מהעולים חזר לפולין. מאידך נתברר, שיש לעודד בעיקר עליה חלוצית מפולין וזאת לאחר שאנשיה יעברו תקופת הכשרה בנקודות מיוחדות, שתוקמנה במקום. באותם הימים הושמעו גם בקרב ארגון "החלוץ" קולות המצדדים בנטילת חלק ב"עבודת ההווה" בפולין ובהשתלבות אקטיבית בתפקידים פוליטיים במדיניות היהודית במקום. על כל פנים פרשת העליה הרביעית והדיון הציבורי מסביב לה בפולין החרפו עוד יותר את מערכת היחסים שבין המפלגות הציוניות במקום.¹⁸

בתקופה זו זכו הצירים מגליציה ברוב ב"קולו" היהודי (הנציגות היהודית הלאומית בסיים ובסנט בפולין). ביולי 1925 הם הגיעו להסכם "התפשרות" ("אוגודה") עם הממשלה שבראשה עמד או ולדיסלב גרבסקי ושבחלקה היתה מורכבת מאישים מחוגי "האנדציה".¹⁴ ממשלת פולין מטבע הדברים לא היתה מעוניינת בשיתוף פעולה של המיעוטים הלאומיים ובהפיכתם של אלה לכוח פוליטי משמעותי במדינה. "האוגודה", שעליה הוסכם על אף התנגדותו הקיצונית של גרינבוים, לא בוצעה מעולם על ידי השלטון.¹⁵ מה עוד שפחות משנה לאחר כך חלו חילופי שלטון בפולין ב"הפיכת מאי" (1926), שכתוצאה ממנה עבר השלטון לידי פילדוסקי ומחנהו — "הסנאציה".

ההיגוד בין שני המרכזים בגליציה לבין המרכז הוורשאי נמשך גם לאחר "הפיכת מאי" (1926). בשנים הראשונות לאחר ההפיכה השלטונית נשאר גרינבוים נאמן לדרכו הקודמת ולא ויתר על כינון מחודש של "גוש המיעוטים הלאומיים". בעיקר לקראת מערכת הבחירות לפרלמנט בשנת 1928.¹⁶ העימות בשל עמדות מנוגדות של "מאבק" מול "התפשרות", שצינו את המחלוקת במדיניות הארצית בקרב המרכזים הציוניים בפולין, אפיון גם את שנות ה-30 אף לאחר עלייתו של גרינבוים לארץ ישראל, כשהנסיבות והרקע נשתנו לחלוטין. עם תפיסת השלטון בגרמניה על ידי הנאצים (ינואר 1933) לא היה מקום עוד להתארגנות "גוש מיעוטים לאומיים" בפולין. על ארגוני המיעוט הגרמני בפולין עבר תהליך מוגבר של נאציפיקציה ואלה קיבלו רובם ככולם את האידיאולוגיה הגזענית על כל המשתמע מכך.¹⁷ גם חלק גדול מהמיעוט האוקראיני בפולין תלה תקוות בגרמניה הנאצית, שבבוא היום תסייע לו בכינון "אוקראינה הגדולה" העצמאית, שתכלול חלקים מטריטוריות שברשות פולין, ברית המועצות וצ'כוסלובקיה.¹⁸ כך למעשה לא עמדו במבחן זמן קצר הן הסכם "האוגודה", הן ההערכות לגבי "גוש המיעוטים הלאומיים" — שניהם פרי שתי קונפצציות מנוגדות לגבי המדיניות הארצית בקרב המחנה הציוני.¹⁹ על אף תמורות הזמן המשיכו הציונים ממחנה גרינבוים להיות נאמנים לקו המאבק המסורתי באנטישמיות הגוברת והולכת של מחנה "הסנאציה" שבשלטון בעיקר לאחר מות פילדוסקי (1935). אולם הפעם הותוותה קונפצציה חדשה

במדיניות הארצית של המרכז הציוני הוורשאי על ידי משה קליינבוים (סנה) יורשו של גרינבוים. זה דגל בתכנית כינון "חזית דמוקראטית" שבה ישתפו היהודים פעולה עם "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית" (פפ"ס), עם מפלגת האיכרים ועם האגף השמאלי שב"סנאציה", שהתנגד למגמות הפשיזציה של הרוב במחנהו.²⁰ ציוני המרכז, שהשתייכו לסיעת "על המשמר" יחד עם השמאל הציוני הצטרפו לאופוזיציה הפולנית משמאל ומימין בהחרמת הבחירות לפרלמנט, שנערכו בשנים 1935 ו-1938 בטענה, שהתקנון החדש אינו מאפשר עריכת בחירות דמוקראטיות חפשיות.

המרכזים הציוניים בשתי הגאליציות ומפלגות הימין הציוניות כ"מזרחי", הרביוניסטים וסיעת "עת לבנות" הוורשאית לא סטו אף הן בהרבה מעקרון ה"התפשרות" שלהם. הם השתתפו בבחירות האלה יחד עם "אגודת ישראל". טיעונם היה, שהיהודים חייבים לנהל מדיניות ארצית עצמאית (לדבריהם — "אוריינטציה על עצמנו"). לפיהם אין להסתמך על כינון "חזית דמוקרטית" חוץ-פרלמנטרית אופוזיציונית, שתגן על האינטרסים של האוכלוסיה היהודית ומוטב לעשות זאת ולו על ידי מספר מצומצם של נציגים יהודיים בסיים ובסנט. יתר על כן, קבוצה זאת אף טענה, שמבחינה מעשית מוטב לעתים בנסיבות מסוימות אף לשתף פעולה עם אנטישמים "מתונים" על מנת לעצור בעד תהליך ההקצנה של האנטישמיות במדינה במקום לנקוט בקו של אופוזיציה עקרה.²¹

התעסקותם של ראשי המרכזים הציוניים בפולין ב"עבודת ההווה" היוותה חלק נכבד מפעולתם וזה לא מעט על חשבון עיסוקם במדיניות התנועה הציונית העולמית ובעבודה המעשית בארץ ישראל. עיסוק רב זה ב"עבודת ההווה" בפולין על ידי המרכזים הציוניים בפולין ועל ידי מנהיגיהם נתקל בביקורת על ידי חוגים נרחבים של התנועה. במיוחד לתנועות הנוער הציוניות על כל מסגרותיהן לא היתה כמעט מעורבות במדיניות הארצית היהודית.²² עם זאת מן הראוי לציין, שבכל התקופה הבין-מלחמתית עיקר העבודה הציונית הארגונית ופעולות ההכשרה החלוצית נעשו בפולין. כאן נוצרו גם הדפוסים המפלגתיים השונים בקרב התנועה הציונית העולמית. כמו כן חלה כאן העליה הגדולה בכוחן של תנועות השמאל הציוניות על כל גוניהן וכאן גם היו מצויים המשאבים האנושיים היהודיים, שתרמו לגידולה של התנועה הרביוניסטית בעיקר בשנות ה-30.

מטבע הדברים היה לציונות בפולין על כל הסתעפויותיה המפלגתיות חלק נכבד בגיבוש דמותה, התפתחותה ופעילותה של התנועה הציונית העולמית, אולם בלטה התמקדותו של הממסד הציוני המקומי על פיצוליו הרגיונליים בבעיות מדינת פולין ובעיות קיומיות של החברה היהודית במקום. התנועה הציונית, שרישומה ניכר בכל מערכות החיים במדינה — כוחה וחולשתה כאחד היו בהטרונגיותה — ביכלתה להכליל בתחילה במסגרתה ציבורים בעלי זהות חברתית שונה ורב-גונית ולהוות בזה, כאמור, את הכוח החזק ברחוב היהודי מחד גיסא, ובפיצולה לכללית, דתית, סוציאליסטית ורביוניסטית נוסף על הפיצול הרגיונלי — פרי נסיבות סביבתיות היסטוריות — מאידך גיסא. מסיבה זו היא היתה טרודה רבות במעגל המאבק הפנים-ציוני במקום ופחות ערוכה

למאבק עם הכוחות האנטי-ציוניים והלא-ציוניים כמו עם "הבונד" ו"אגודת ישראל". בקרב המחנה הציוני בפולין היו חלוקות הדעות ביחס לדרכי המאבק בחזית הפנימית ב"אוריינטציה האורתודוקסית" הקיצונית, שנעזרה גם בחוגים מתבוללים שבקרב הציבור היהודי וב"אוריינטציה הבונדאית", שחסידיה נתרבו בעיקר בסוף שנות ה-30.²³ אולם המשימה העיקרית במדיניות הארצית הציונית הייתה העמידה בפני האנטישמיות על כל גילוייה. במאבק ההתגוננות נגד סכנה מתמדת זו ובמאבק לשיוון אזרחי הלכה למעשה ולאוטונומיה תרבותית יהודית בפולין לא הייתה שוב תפיסה זהה לחלקים השונים בקרב המחנה הציוני במקום ולכן לא ניתן היה לקבוע קיום עקרוניים של מדיניות יהודית ארצית, שתהיה מקובלת על כל המחנה הזה.

חילוקי דעות אלה בקרב המחנה הציוני המאורגן בפולין, שהיה בעל מודעות פוליטית אקטיבית, בלטו במיוחד בכל מערכות הבחירות החיצוניות והפנימיות, שהוא השתתף בהן תכופות. אלה היו מערכות בחירות לשני בתי הפרלמנט, לרשויות המקומיות, לקהילות, לקונגרסים ציוניים וכד', שבהן הופיעו רשימות ציוניות. ההתמודדויות האלה במבחני כוח אלקטורליים בחזיתות השונות: בחזית הפנים-ציונית, בחזית היהודית הפנימית מול מתנגדי הציונות למיניהם ובחזית היהודית החיצונית מול מחנות אנטישמיים רבי-עוצמה במדינה — העסיקו רבות את התנועה ואף את הציבור היהודי בכללותו.

המציין את פולין בשנות ה-30 ובעיקר במחצית השניה של העשור הזה לאחר מות פילסודסקי הייתה הצגת הבעיה היהודית על ידי השלטונות כבעיה המרכזית במדינה, שיש לטפל בה בדחיפות. אלה השמיעו את הדעה, שעל ידי פתרון של בעיה זו ניתן יהיה לפתור את הבעיות הפנימיות העיקריות של פולין. בתקופה הפוסט-פילסודסקאית הופכת האנטישמיות לנושא פוליטי ראשון במעלה במצעהיהן האידיאולוגיים של המפלגות הפולניות ובהתחרות בין שני המחנות המרכזיים בפולין — "הסנאציה" ו"האנדציה".

מחנה השלטון סיגל לעצמו או מדיניות אנטישמית רשמית²⁴ ודגל בהגירה יהודית המונית כדרך יחידה, שנראתה לו כפתרון בעיית פולין ויהודיה כאחד. כל זאת כשיעדי ההגירה בעולם היו למעשה סגורים בפני היהודים. על אף ההגבלות הגדולות שהוטלו באותן השנים על מספר העולים לארץ ישראל, היא שמשה כמרכז קליטה עיקרי להגירה יהודית מפולין. ממשלת פולין פעלה נמרצות באמצעות נציגיה הדיפלומטיים במקומות שונים בעולם, בעיקר בווינה — מקום מושבו של חבר הלאומים, בלונדון, בפריס ובושינגטון, במטרה ללחוץ על בריטניה להרחיב את האפשרויות של עליית יהודי פולין לארץ ישראל. כמו כן היא עמדה בקשר מתמיד עם הנהלת הסוכנות היהודית ועם נשיאות הצ"ח הרביוניסטית בכל הנוגע למדיניותה ולמעורבותה הרבה ביחס לשאלת ארץ ישראל ולעתידה. עמדתה של ממשלת פולין במחצית השניה של שנות השלושים הייתה, שבעיית ההגירה לארץ ישראל אינה בעיה מזרח-תיכונית, אלא לא פחות מזה בעייתת של פולין ושל מדינות אחרות באזור מרכז אירופה ומזרחה המאוכלסות יהודים רבים.²⁵

כל הפעילות המדינית "הציונית" של שלטונות פולין נבעה מרצונם "להיפטר" ככל שאפשר ממספר גדול ומשמעותי של יהודים בתקופה של לחצים אנטישמיים

גוברים והולכים. גילוייהם של הלחצים האלה היו במהומות אנטי-יהודיות או לעתים אף פוגרומים, במדיניות רשמית של חרם כלכלי אנטי-יהודי על צורותיו הישירות והעקיפות, בהגבלות תחיקתיות שונות כגון באלו שחלו על "השחיטה הכשרה", או בתקנות "ספסלי הגיטו" בבתי ספר גבוהים וכו'.

הדילמה המיוחדת, שעמדה אז בפני ראשי התנועה הציונית בפולין, היתה, האם יש מקום לשיתוף פעולה עם השלטון הפולני האנטישמי בפעילות מדינית למען עליית יהודים לארץ ישראל, בשעה שהגורמים הרשמיים סרבו להצהיר במקביל על מעמדם של היהודים כאזרחים שווים זכויות במדינה הלכה למעשה. הבעיה הנוספת, שעמדה בפני המחנה הציוני על כל פלגיו, היתה בדבר העמדה שצריך לנקוט בנושא הטריטוריאליסטי כלומר ביחס לחיפוש ארצות יעד מחוץ לארץ ישראל על ידי ממשלת פולין להגירה יהודית מיידית. השיקול, שהיו חייבים להתחשב בו, היה, האם בתנאי מצוקה כלכלית גדולה, מול לחצי אנטי-שמיות גוברים והולכים והעתיד הקודר הצפוי ליהודי פולין ולאור ההגבלות החמורות שהוטלו על העליה לארץ ישראל, אין לתמוך במאמצי השלטונות הפולניים במציאת ארצות אלה. מאידך נתעורר החשש, שהסכמה מצד ציוני פולין לחיפוש טריטוריות ושיתוף פעולה הדוק עם הממשלה בתחום זה, ייחשבו בעיני הציבור היהודי והלא יהודי כפשיטת רגל של הרעיון הציוני. החשש הנוסף היה, שבמצב הקיים, בהעדר יעדי הגירה פתוחים בפועל, ההתמקדות 'האמיגרציוניסטית' מצד השלטון, הרואה בציבור היהודי בכללותו אלמנט זר ומזיק למדינה, עלולה עוד יותר להגביר את האנטישמיות ולשרת את הכוחות העוינים, הרוצים להסית את דעת הציבור הפולני מהבעיות האמיתיות העומדות בפניו.

גם לגבי הדילמות האלה לא היתה תשובה מוסכמת בקרב המחנה הציוני בפולין ורבו הלבטים בנדון. אף כאן נתחלקו הדעות לפי מידת הנכונות או אי הנכונות של חלק זה או אחר מהמחנה הציוני לשיתוף פעולה עם השלטון בשאלות אחרות בתחום המדיניות הארצית. ניתן לראות נכונות גדולה יותר לשיתוף פעולה גלוי, בעיקר בשאלות הקשורות לארץ ישראל, למרכזים הציוניים בגאליציה ולמפלגות הימין הציוניות מאשר למרכז הוורשאי ולמפלגות השמאל הציוניות.²⁶ על כל פנים הלחץ הרשמי והציבורי הפולני מסביב לבעיית ההגירה של היהודים מהמדינה, שהיה מלווה תכופות בתעמולה אנטישמית, יצר גם בקרב חוגים ציוניים מתונים תגובות נגדיות למה שכינו "מדיניות אמיגרציוניסטית". יש לציין, שבמחצית השנייה של שנות ה-30 עמד משרד החוץ הפולני בקשר הדוק עם הנהלת הסוכנות היהודית ועם הנהלת הצ"ח העולמית בניהול משא ומתן מדיני עם שלטונות המנדט, לעתים ללא כל תיאום או אף מגע עם הממסד הציוני בפולין עצמה. שיתוף פעולה זה בא גם לידי ביטוי מעשי בנכונותם של השלטונות בפולין לסייע לארגוני "ההגנה" ו"אצ"ל" (לאחר הקמתו ב-1937) באספקת נשק, בארגון קורסים להדרכה צבאית לשליחי המחותרות מהארץ ולאנשי המקום ובנושא העליה "הבלתי חוקית" לארץ ישראל.²⁷ כל זאת דווקא בתקופה שהאנטישמיות בפולין הפכה לממוסדת ורשמית ובחוגי השלטון נערכו אף הכנות לבטל את החוקה השיוונית וליוזם תחיקה מפלה לגבי היהודים ורק ההידרדרות במערכת היחסים שבין פולין לגרמניה והסכנה לפרוץ מלחמה ביניהן סיכלו

זמנית את המזימות האלה.²⁸

נוכח סכנות קיומיות אלה ובעקבות כינונו של קונגרס יהודי עולמי ב-1936 בשלה בקרב ראשי הציונות בפולין במחצית השניה של שנות ה-30 ההכרה, שיש הכרח ליוזם כינון מסגרת ייצוגית פוליטית מאוחדת של יהדות פולין או אף גוף יהודי ארצי לתאום המדיניות היהודית במקום. הכוונה היתה להקמתו של גוף, שבראשו תעמוד מנהיגות סמכותית, שיהיה בכוחה לעמוד בפני המתקפה האנטישמית במדינה.²⁹

אולם הנסיונות המרובים שנעשו או בתחום הזה נסתיימו בסוף בכשלון. אמנם ביוזמת שלושת המרכזים הציוניים הוכנה ב-1937 תכנית מדויקת לכינון "קונגרס לעזרה עצמית יהודית בפולין", הושלם תקנון לבחירות לקונגרס הזה ונקבע גם לוח הזמנים לכל הפעולות הארגוניות. אולם נראה, שמלכתחילה הסיכויים להצלחה היו זעומים ביותר, וזאת בגלל התנגדותן של "אגודת ישראל" ו"הבונד" לקונגרס הזה. "אגודת ישראל" סרבה להקים נציגות דמוקרטית נבחרת מחשש מפני התמודדות אלקטורלית. "הבונד" הביע את התנגדותו לכל התארגנות ציבורית על בסיס של סולידריות כלל-יהודית בסרובו לשתף פעולה עם מפלגות ציוניות ועם חוגים אזוריים יהודיים.³⁰ בנסיבות אלה פסקה גם ההידברות המתואמת בנושא הקמת גוף ייצוגי ליהודי פולין בין המפלגות והמרכזים הציוניים ונכשלו אף השיחות המחודשות לכינון גוף ייצוגי אחיד של התנועה הציונית במקום.³¹

סיומה של התקופה הנדונה בנושא — המחצית השניה של שנות ה-30 — עמד בסימן משבר בקרב התנועה הציונית בפולין. נוכח ההגבלות החמורות שהוטלו על ידי שלטונות בריטניה על העליה לארץ ישראל בעיקר מתחילת המאורעות ב-1936 מצד אחד ולנוכח הרדיקליזציה של האנטישמיות בפולין בתקופה הפוסט-פילסודסקאית מצד שני, ראו ציונים רבים את עצמם כאילו הם משתתפים במרוץ נגד הזמן. הם חשו בדיספרופורציה בין הקצב האיטי באפשרויות העליה לארץ לבין התהליך המתקדם מאוד לקראת הידרדרות הקיום היהודי בפולין. הדבר בא לידי ביטוי ממשי בגידולו של "הבונד" במערכות הבחירות לקהילות ולרשויות המקומיות השונות בפולין, שנתקיימו בתקופה זו, וזאת על חשבון הרשימות הציוניות.³² ירידת כוחה של התנועה הציונית המאורגנת בלטה גם בהשוואת מספר הבוחרים לקונגרסים הציוניים ה-20 (1937) וה-21 (1939) לעומת הקונגרס ה-19 (1935) במרכזים הציוניים השונים בפולין.³³

את נצחונותיו של "הבונד" ניתן דווקא להסביר על רקע של לחצים מוגברים לעליה לארץ ישראל, בזמן ששעריה היו סגורים למעשה. בין היתר גבר תסכולם של חברי תנועות חלוציות, שחיכו לשוא שנים אחדות בנקודות ההכשרה ברחבי פולין לתורם לעליה. במערכות הבחירות השונות בשנים ההן זכה "הבונד" בקולות ציוניים רבים, שזו היתה עבורם הצבעת מחאה נגד מחדלי התנועה הציונית. היו לא מעטים מאלה שהסבירו, שבהצבעתם זו לא הפכו ל"בונדאים", ושלא ויתרו על השקפת עולמם הבסיסית הציונית, אלא בתנאים הקיימים רצו להפגין את אי שביעות רצונם מהמצב הקיים.³⁴ גם הנהגת "הבונד" היתה מודעת לתופעה זו. "הבונד" עמד על העיקרון, שניתן לפתור את בעיית יהודי פולין אך ורק במקום ("כאן") וזאת על ידי נצחונה בעתיד של "חזית פועלית" במדינה.

ההשקפה הציונית, שבעיית יהודי פולין תמצא את פתרונה בארץ ישראל, היתה לדעתו בבחינת אשליה מסוכנת, המסיחה את דעתם של היהודים מבעיותיהם הריאליות הקיומיות במקום. "הבונד" הצביע בתעמולתו על שיתוף האינטרסים בין המדיניות הציונית לבין הממשלה האנטישמית בפולין בנושא ההגירה, שחייב גם שיתוף פעולה מעשי ביניהן. שיתוף פעולה זה העניק לפיו לגיטימציה להשקפה, שהיהודים הם בבחינת זרים במדינה ולהצדקת הנהגת אפליה תחיקתית נגדם בפולין.³⁶

לאמיתו של דבר המפלגות הציוניות בפולין עמדו בפני מעגל קסמים. שיתוף פעולה מסוים מצידן עם השלטונות היה חיוני עבורן כדי לקדם את ענין העליה היהודית. מאידך גיסא העדר הישגים בתחום העליה צמצם את השפעתן של המפלגות הציוניות בקרב הציבור היהודי ואף הגביר את האנטישמיות בקרב הציבור הפולני.

למרות כל זאת הצליחה התנועה הציונית בפולין לשמור גם בסוף התקופה הבין-מלחמתית על ראשוניותה במערך הכוחות הפוליטיים היהודיים במדינה. אמנם אין להתעלם מהעובדה, שהיא היתה שרויה במשבר קשה, שנבע מטעמים ארגוניים-סטרוקטורליים, מחילוקי דעות פנימיים בסיסיים לגבי כיווני המדיניות הארצית הרצויה על רקע התמורות לרעה במצבם של היהודים בפולין ובאפשרויות העליה לארץ ישראל. המשבר הזה בלט בעובדת היותה של התנועה הציונית בפולין מפוצלת הן מבחינה מפלגתית, הן מבחינה רגיונלית גם בימי החרום ליהודי המדינה בסביבה רוויית אוירה אנטישמית ובצל האיום של מלחמה עם גרמניה. אי יכולתה של התנועה להציע פתרונות מידיים למצוקתם הגוברת של המוני היהודים בפולין גרע מכוחה ומהשפעתה הפוליטיים בקרב הציבור היהודי. גם העדר מנהיגות סמכותית בסוף אותה תקופה, שבכוחה לנהל מדיניות ארצית עצמאית ודינמית בהתאם לצורכי השעה, תרם למשבר זה. בנסיבות אלה ובפרט במשטר אוטוריטטיבי חד-מפלגתי, ששלט בפולין בסוף שנות ה-30, פסק הממסד הציוני, שראה את עצמו כמייצג את רובה של האוכלוסייה היהודית וכדובר בשמה, להיות גורם בעל משקל במערכות הפוליטיות במדינה. ראשי התנועה נאלצו יחד עם נציגי מחנות פוליטיים אחרים בקרב הציבור היהודי לעסוק בעיקר במאבק הקיום היומיומי מתוך עמדה של התגוננות מתמדת ולא היו ערוכים להנהיג כהלכה את יהדות פולין לקראת המבחנים הקשים שעמדו בפניה.

הערות

1. על הפיצול הרגיונאלי בקרב מרכזים (פדרציות) ציוניים ומפלגות ציוניות בפולין ראה: A. Haffka, *Zydowskie Stronnictwa Polityczne w Polsce Odrodzonej, Zydzi w Polsce Odrodzonej*, II, Warszawa 1933, pp. 1933, 249—285.

פרטים חשובים על הפיצול המפלגתי הרגיונלי בקרב השמאל הציוני ראה: E. Mendelsohn, *Zionism in Poland — The Formative Years 1915—1926*. New Haven 1981, pp. 136—172.

(להלן: מנדלסון)

- עד 1927 היה קיים גם מרכז רביעי עצמאי בפולין (אזור וילנה). אחר כך הצטרף למרכז הורשאי.
2. על גל הפרעות האנטי-יהודיות בפולין בשנים 1918—1919 ועל רקען הפוליטי ראה: P. Korzec, *Antisemitism in Poland as an Intellectual, Social and Political Movement*, in *Studies on Polish Jewry* 1919—1939. New York, pp. 39—43.
- יהודים הואשמו תחילה על ידי הפולנים, שבאזורים המזרחיים של המדינה הם מצדדים בבולשביקים, בגליציה המזרחית — באוקראינים, באזור וילנה — בליטאים ובמערב המדינה — בגרמנים. השווה מנדלסון, עמ' 90.
3. ראה בנידון "13 הסעיפים היהודיים" של מחנה "האזון" שבשלטון ממאי 1938 — ע' מלצר, מאבק מדיני במלכות — יהודי פולין 1935—1939, ת"א תשמ"ב, עמ' 172—173 (להלן: מלצר).
4. פרטים על המועצות הלאומיות בפולין ועל תפקידים המרכזיים של הציונים בהן באותה תקופה ראה: מ' לנדא, מיעוט לאומי לוחם, ירושלים תשמ"ו, עמ' 29—42 (להלן: לנדא); השווה גם מנדלסון, עמ' 106—107.
5. על המו"מ הזה ראה פרטים — לנדא, עמ' 53—57.
6. ראה על כך: Haftka, *Zydowskie*, pp. 262—263.
7. בכינוס מורשים ציוני בלבוב ב-27.10.1918 הוחלט לשמור על קו אחד של נייטרליות בסכסוך בין שני העמים. — לנדא, עמ' 31.
8. השווה מנדלסון, עמ' 77.
9. שם, עמ' 146.
10. על התארגנותו של "הגוש" ועל הקשיים בהקמתו — ראה מ' לנדא, "גוש המיעוטים" (1922) — מכשיר בחירות או אתגר מדיני? (סבכי מציאות רב-לאומית), גלעד ד-ה, ת"א תשל"ט, עמ' 374—378; עיין גם: A. Haftka, *Zycie Parlamentarne Zydow w Polsce Odrodzonej*, *Zydzi w Polsce Odrodzonej*, II, Warszawa 1933, pp. 292—293.
11. המרכז הציוני בגליציה המערבית היה מוכן לשתף פעולה עם המיעוטים הלאומיים, אבל התנגד לכינונו של "גוש מיעוטים לאומיים", ראה מנדלסון, עמ' 216.
12. אישי האופוזיציה לגרינבוים בקרב המרכז הורשאי, מאלה שיסדו אחר כך את סיעת "עת לבנות", טענו, שהתמקדות מופרזת של המרכז בעבודת הסיים ("סיים-ציונות") ובבעיות המיעוטים הלאומיים תשאיר לשמאל הציוני שדה חופשי להשליט חברה סוציאליסטית בא"י — ראה על כך שם, עמ' 182—183; פרטים על הפילוג הסייעתי במרכז הורשאי — שם, עמ' 245—252.
13. על העליה הרביעית והשפעתה על היחסים הפנימיים בקרב ציוני פולין ראה שם, עמ' 254—299; "י אופנהיים, תנועת החלוץ בפולין 1917—1929, ירושלים תשמ"ב, עמ' 371—409.
14. על "האוגודה" עיין במחקריהם של מ' לנדא, "מקומה של 'האוגודה' (משנת 1925) במסכת היחסים ההודיים הפולניים והיהודיים", ציון ל"ו, ירושלים תשל"ב, עמ' 66—110; פ' קוויץ, "הסכם ממשלת ו' גרבסקי עם הנציגות הפרלמנטרית היהודית", גלעד א, ת"א תשל"ג, עמ' 175—210.
15. ראה על כך — "י גרינבוים, "גורלו של הסכם", מלחמות יהודי פולניה, ירושלים-ת"א תש"א, עמ' 192—195.
16. על הסיבות לכך ראה גרינבוים, מלחמות, עמ' 250—255.
17. פרטים על תהליך הנאציפיקציה של המיעוט הגרמני בפולין ראה: K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*, Warszawa, 1970, pp. 53—65.
18. דו"ח השגריר הגרמני בוורשה, פון מולטקה, למשרד החוץ הגרמני מ-15.11.38 (ארכיון יד ושם, ירושלים, (M)3234).
19. השווה מנדלסון, עמ' 309.

20. M. Kleinbaum, Trójkąt polsko-ukraińsko-żydowski, *Ster.* 25.7.37.
21. על הויכוח בקרב המחנה הציוני בפולין לגבי ההשתתפות בבחירות ב-1935 ראה מלצר, עמ' 46—49.
22. על הדיון הציבורי בשאלה זו בפולין ראה: ש' נצר, "עבודת ההווה" — יסודותיה ויישומה על ידי ציוני פולין, מלאת, ת"א תשמ"ג, עמ' 317—318; השווה גם מגדלסון, עמ' 114.
23. ראה י' שווארצבארט, צווישן ביידע וועלט מלחמות, בוענאס איירעס, 1958, עמ' 66—67.
- E.D. Wynot, A Necessary Cruelty — The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland 1936—1939, *American Historical Review*, LXXVI/1971/, pp. 1035—1058.
25. על מכלול הבעיה הזאת מבחינתו של השלטון בפולין — ראה מאמרי, "הדיפלומטיה הפולנית ובעיית ההגירה היהודית בשנים 1935—1939", גלעד א, ת"א תשל"ג, עמ' 211—237.
26. השווה מלצר, עמ' 145—146.
27. ראה פרטים על כך — שם, 162—163, 334—337.
28. ראה שם, עמ' 175—178.
29. ראה על כך מכתב מהוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין מ-7.5.36 לגרינבוים בירושלים (ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים, A/127/459).
30. עיין על כך בספרו של א' רייס, בסערות התקופה, ת"א תשמ"ב, עמ' 147.
31. ראה מאמרו של מ' קליינבוים (סנה), "עטאפען", היינט 1.7.38.
32. על נצחון "הבונד" בבחירות המוניציפאליות ראה מלצר, עמ' 282—284; כבר ב-1936 נחל "הבונד" נצחון בבחירות לקהילת ורשה ולעיריית לודז' — ראה שם, עמ' 121—122, 126.
33. המספר הכולל של הבוחרים בפולין הקונגרסאית פחת מכ-206 אלף לקונגרס הציוני הי"ט ב-1935 לכ-116 אלף לקונגרס הי"ב ב-1937 ולכ-141 אלף לקונגרס הי"א ב-1939, ובגליציה המזרחית מכ-96 אלף ב-1935 לכ-41 אלף ב-1939. בגליציה המערבית היו רשימות מוסכמות ולא נערכו בחירות לקונגרסים ציוניים ב-1937 וב-1939 — ראה דו"חות הסוכנות היהודית, ירושלים, משנים 1937, 1938 ו-1939.
34. ראה הערכות של מ' קליינבוים, "דער וואהל-רעזולטאט", דער סאג, 20.12.38. ושל גרינבוים, מלחמות, עמ' 427—429.
34. נייע פאלקסצייטונג, 2.6.39 (מאמר ראשי).

דוד כוכבי

יחסו של הציבור היהודי בגרמניה למדינאים היהודיים בשנות התהפוכות, 1924—1918

מבוא

אחרי מלחמת העולם הראשונה מילאו יהודים תפקידים חשובים בחייה המדיניים של גרמניה, והיו אף כאלה שהגיעו למשרות בכירות ולעמדות מפתח כגון וולטר רטנאו, שהיה שר השיקום ואחר כך שר החוץ, הוגו פרויס, מנסח חוקת ויימר וקורט אייזנר, ראש ממשלת בווריה המהפכנית.

אמנם עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ואף בתקופת ביסמארק, היו היהודים פעילים במדיניות הגרמנית והיו אפילו יהודים חברים ברייכסטאג, ברם, רק אחרי מלחמת העולם הראשונה והקמתה של הרפובליקה של ויימר פונים יהודים רבים לחיים הפוליטיים הן של הרפובליקה, הן במדינות (Länder) השונות של גרמניה.

תופעה זו אינה מיוחדת לגרמניה, כי בתנאים שנוצרו אחרי מלחמת העולם הראשונה פועלים יהודים בארצות שונות באירופה בחייהן המדיניים. דווקא באותן הארצות, בהן זכו היהודים בזכויות אזרח אך לאחרונה ולא נתקבלו ברצון בחברה הנוצרית, הם בולטים בחיים הפוליטיים ונוטלים בהם חלק חשוב ואפילו מכריע. הדוגמה המובהקת ביותר יכולה לשמש ברית המועצות, שעדיין נאבקה במלחמת האזרחים, ובה יהודים רבים בתפקידים חשובים במדינה ובצבא. כן אין להתעלם מהופעתו הטרגית של בלה קון במהפכה הכפוייה של הונגריה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה, נוצר כאמור, מצב חדש לחלוטין. הרפובליקה הגרמנית החדשה הציבה אתגרים חדשים בפני היהודים, ורווחה הדעה, שעתה

יוכלו יהודי גרמניה ליטול חלק רב יותר בחיים הפוליטיים, וכי הרפובליקה חשפה אופקים, שעד כה היו אטומים. חוקה היתה אמונתם של יהודי גרמניה בהשתלבותם המלאה בעם הגרמני והמדינה הגרמנית.

מובנת היתה נהייתם של היהודים בעיקר למפלגות שהזדהו עם הרפובליקה ועם עקרונותיה.³ כן היתה ניכרת פעילות יהודים במפלגות הסוציאליסטיות והקיצוניות. לא כל היהודים האלה היו ילידי גרמניה. מנהיגת הספרטקים המפורסמת, רוזה לוכסמבורג, היתה יהודיה פולניה ובין מנהיגייה של התנועה המהפכנית בבווריה היו שני יהודים רוסיים הקשורים עם הספרטקים.⁴ גם קורט אייזנר, מנהיג המהפכה בבווריה, היה יהודי, אך יהודי גרמני, שהכריז בפומבי על הינתקותו מהעם היהודי. כן בולטת בקרב המנהיגים היהודים דמותו המיוחדת של גוסטב לנדאואר.

רגישותם של הגרמנים להשתתפותם של יהודים בחייה הפוליטיים של ארצם גברה בתקופה זו של תהפוכות שלאחר המלחמה. שונים היו הגורמים להתעצמותה של רגישות זו ויש גם לחפש את מקורותיה בהלך-הרוח האנטישמי המתמיד בגרמניה.⁵ הויכוח על גרמניותם של היהודים, על נאמנותם לגרמניה ועל זכותם להשתתף בחייה הפוליטיים מעולם לא פסק, ולפיכך לא היתה סיבה להפתעה בפרוץ הנחשול האנטישמי בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת. כך אין להתפלא מהתפרצותו בתקופה הרת-גורל כמו זו שלאחר מלחמת העולם הראשונה. עובדה היא שהאנטישמיות בגרמניה מופיעה על פני השטח בתקופות של משברים פוליטיים וחברתיים.

תקופה זו היא אולי הטרגית ביותר לגרמניה מאז חורבנה במלחמת שלושים השנה. תבוסתה במלחמה, שגילויה באה לרוב האוכלוסיה כהפתעה, המעבר החפז מקיסרות אוטוקרטית לדמוקרטיה פרלמנטרית, שהגרמנים לא היו מוכנים לה ובחלקם הגדול אף לא רצו בה, וכן הופעתם של יהודים רבים בחיים המדיניים הוסיפו שמן למדורה, שכבר היתה ממילא גדולה ומסוכנת.

היתה זו תקופה של אלימות פוליטית ומעשי הרצח הוו חלק מהמאבק הפוליטי. אין תימה אפוא, שרובם של המדינאים היהודים בגרמניה נרצחו. הקרבנות הראשונים כבר נפלו בימיה הראשונים של הרפובליקה כגון היהודי הוגו האזה (Hugo Haase). בין 1919 ל-1922 בוצעו 376 מעשי רצח מדיני בגרמניה.⁶

תקופה זו של תהפוכות ושל התפרצות אנטישמית חזקה השאירה בהכרח את רישומה על יהודי גרמניה. מצב זה הביך אותם ועורר תגובות, שהפעם היו שונות מתגובותיהם בפרוץ האנטישמיות בשנות השבעים של המאה הקודמת. למרות הספרות האנטישמית העצומה, שפרחה אחרי המלחמה, הרי הרגישו היהודים עתה את עצמם בטוחים יותר מאשר אז. העתונות היהודית הגיבה ביתר תקיפות, אם כי בזהירות רבה. היו אמנם עתונים כמו *Der Israelit*, אשר כמעט ולא נגעו בנושא זה, אך זוהי תקופה של עתונות יהודית מסועפת בגרמניה, שבועונים, ירחונים ובטאונים שונים. כתבי-העת החשובים ביותר הם ללא ספק *Die Jüdische Allgemeine Zeitung des Judentums* והשבועון *Rundschau*, אך יש גם כתבי עת אחרים כלל-ארציים ומקומיים, שחשיבותם אינה מעטה.

כתבי-עת אלה משקפים את יחסם של יהודי גרמניה מהשכבות השונות למצבם במדינה. כמו כן אין כתבי-עת אלה יכולים להתעלם מהשתתפותם של יהודים בחייה הפוליטיים של המדינה. היחס להם הוא אמביוולנטי, כפי שאנסה להצביע בהמשך חיבור זה.

הציבור היהודי בגרמניה בתקופה הנדונה אינו בנוי שכבה אחידה. חלק גדול מציבור זה רואה את עצמו כגרמני לכל דבר אך בן הדת היהודית *Deutsche Bürger Jüdischen Glaubens*, וכך הם מציגים את עצמם בבטאונם ה-*Allgemeine Zeitung*, אך יש גם חוגים אחרים בתוך ציבור זה. בתקופה זו כבר בולטים הציונים ובטאונם החשוב *Die Jüdische Rundschau*. הציונים אף הם אינם מהווים שכבה אחידה, והציונות הסוציאליסטית מיוצגת על-ידי כתב-העת *Der Arbeiter*. חוג חשוב אחר הם האורתודוקסים ובטאונם *Der Israelit*⁶.

ברי, שיחסו של כל חוג למתהווה בגרמניה ולפעילותם של יהודים בחייה הפוליטיים מתאפיין על-ידי השקפת עולמו הפוליטית, הלאומית וההיסטורית הן כיהודים, הן כאזרחי גרמניה.

אין ספק, שהמבוכה, ששררה בגרמניה באותה עת, לא פסחה על יהודיה ומוצאת את ביטוייה בעתונות שלה, כפי שיובהר להלן.

א. גורמים אובייקטיביים בעיצוב יחסם של יהודי גרמניה למדינאים היהודיים

הווצרות יחסם של יהודי גרמניה ליהודים הפעילים בחייה המדיניים ועיצובו של יחס זה בקרב שדרות שונות של הציבור היהודי במדינה זו לא יכלו להתפתח בנפרד ממכלול הבעיות, שהטרידו את הציבור באותה עת.

מחד גיסא היו אלה אותן הבעיות, שתמיד הטרידו את יהודי גרמניה, כגון אנטישמיות חזקה, הרחקה מהחברה הנוצרית ומאידך גיסא הופיעו בעיות חדשות, שנוצרו בעקבות התבוסה וכן בעיות, שנוצרו עם הקמתו של משטר חדש ועיצובם של ערכים פוליטיים חדשים.

הווצרות יחסם של יהודי גרמניה למדינאים היהודים היתה בהכרח מושפעת משני גורמים, שאי-אפשר להתעלם מהם. שני גורמים אלה הוו חלק בלתי נפרד מהמציאות, שבה חיו יהודי גרמניה אחרי המהפכה של 1918 והן במישרין, הן בעקיפין, הם הוו גורם משפיע על דעתו של הציבור היהודי וסייעו לו בקביעת עמדותיו לגבי תופעות שונות בחייו. אמנם היו חוגים יהודיים, כפי שאראה להלן, שניסו להתעלם מגורמים אלה, אך דבר זה היה מן הנמנעות. גורם אחד הוא אפוא האנטישמיות החזקה והחריפה, הפעלתנית ורבת המרץ של חלק ניכר מהעם הגרמני, והגורם השני היה, שאכן יהודים רבים נטלו חלק פעיל בחייה המדיניים של גרמניה, ואחדים מהם הגיעו לעמדות מכריעות אם במדיניות הכלל גרמנית ואם במדיניות של מדינה (Land) זו או אחרת של גרמניה.

לאמיתו של דבר היה גם גורם שלישי, שאליו אתיחס בהמשך החיבור הזה,

אף הוא אינו נטול חשיבות, והכוונה היא להגירתם של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה.

כשם שהיהודים בגרמניה לא יכלו להתעלם מהשתתפותם של יהודים בחיי המדיניות הגרמנית, כך אף האנטישמים למיניהם לא התעלמו מתופעה זו. נהפוך הוא! הם הדגישו תופעה זו יפה יפה, ועל יסוד זה התנהלה בעיקרה התעמולה האנטישמית, שהיתה עשירה בעלונים, בעתונות ובספרות פסידו־מדעית. השתתפותם של יהודים בחיי המדינה בתקופה רבת-התפוכות זו לגרמניה נוצלה במלואה על-ידי האנטישמים למיניהם בדרכים הבלתי הוגנות ביותר, והיהודים לא יכלו להתעלם מתופעה זו.

נושא חשוב ביותר בעתונות היהודית בגרמניה היתה המלחמה באנטישמיות. הפולמוס עם האנטישמים תפס חלק ניכר במרבית העתונים היהודיים בגרמניה, התנהל בתקיפות רבה, בהריפות ובמידה לא קטנה של צער ושל מרירות. השתתפותם של יהודים בחיים הפוליטיים של גרמניה היה נושא לא רק במלחמת האנטישמים ביהודים, אלא גם במלחמה שהיהודים השיבו לאנטישמים שעה, אם כי גם בזה לא נעדרה נימה ברורה של אפולוגטיקה, ואף-על-פי-כן אין להשוותה לזו של שנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת.

טענותיהם של שונאי ישראל היו בעיקר נגד מאמציהם של היהודים להשתלב בחברה הגרמנית, והיכוח שקיבל כביכול אופי מדעי נסב בעיקרו על נקודה זו. אם היהודים הם אמנם גרמנים לכל דבר, כטענת העתון C.V. Zeitung ולפני Allgemeine Zeitung, הרי זה טבעי ורצוי שיהיו יהודים משתתפים בחיים המדיניים של גרמניה. שונה היתה דעתם של הגרמנים. טענתם היתה, שהיהודים נדחפים ונדחקים למקומות, שאין הם ראויים להם. אין היהודים גרמנים. פעילותם בזירה המדינית הגרמנית הינה מסוכנת ובלתי רצויה, ואין הם אלא "מיהודים" את גרמניה ואת מפלגותיה הפוליטיות. בעיני הריאקציה הגרמנית וזאתה הרפובליקה עם היהודים. הדגל החדש של גרמניה הוא "דגל יהודי" — Judenfahne, החוקה של ויימר, יצירתו של היהודי הוגו פרויס, היא "החוקה היהודית". פזמון עממי, שהיה נפוץ בגרמניה לפני הבחירות לרייכסטאג ב-1920, מבטא יפה את יחס הציבור הגרמני ליהודים בפוליטיקה של ארצם. והריהו בתרגום מילולי:

ש מ ו א ל ה ר א ש ו ן

מאחורי כל המתרחש / היום תקוע יהודי.
ובלבו של כל משרד / דוגרים היום ישראלים.
את דעתנו — פרוזאית ביותר
מעצבים אנשים בני דת-משה.
במקום החירות, מתקרב יותר ויותר /
שלטונם של העברים!

אמנם אין זה אלא פזמון עלוב, אך הוא משקף במידה רבה את יחס ההמון, והיהודים לא יכלו להתעלם מן העובדה, שפעילותם בחיי המדינה אינה רצויה.

הם נאלצו להאבק נגד כוחות חוקים כגון הגנרל לונדורף, שראה ביהודים את יסוד כל הרע של גרמניה.

בראיון שהוא העניק ב-1923 לעתון N.Y. World, מאשים לונדורף את היהודים בכל ואפילו "בגריית" ארצות-הברית למלחמה. הגנרל המובס והמתוסכל מדגיש בראיון זה את מצבה "האומלל" של גרמניה "המנוהלת" על-ידי יהודים ובולשביקים.² כמו כן התבטא הגנרל בהודמנות אחרת, שאין הוא רואה את היהודים כגרמנים ולפיכך הוא מתנגד להם.

כפי שהזכרתי לעיל, טענו האנטישמים שבחלקם הגדול התנגדו לרפובליקה ולא השלימו עמה, שחוקת ויימר הינה "יצירה יהודית".

אמנם ניסוח חוקת ויימר הוא באמת יצירתו של היהודי הוגו פרויס, מיניסטר הפנים בממשלת הרפובליקה, ואכן היה הציבור היהודי בגרמניה שמח, שפרוים ועוד יהודי, אוטו לנדסברג, נתמנו כתברים בממשלה זו, אם כי לנדסברג נטש את היהדות והכריז על עצמו כבן בלי דת (Konfessionslos).

הציבור היהודי בגרמניה היה רווי אופטימיות בראשית הרפובליקה והאמין, שהנה נפתחת תקופה חדשה בתולדות העם הגרמני, שבה הבדלי הדת לא ימלאו תפקיד מכריע.³

אופטימיות זו נתקלה חיש מהר במציאות, כפי שהתבטאה בין היתר בראיון של הגנרל לונדורף.

הגאווה והאופטימיות שבהופעתם של מדינאים יהודיים בגרמניה לא יכלו לכסות לחלוטין את החששות ואת הרגשת אי-הנוחות של חלק גדול של הציבור היהודי.

תופעה מעניינת היא הימנעותם המוחלטת כמעט של העתונים היהודיים מלהזכיר את פעילותם (המעטה כשלעצמה) של המדינאים היהודיים ושל חברי בתי-הנבחרים בהסתה האנטישמית. הרי אין לשכוח, שזו היתה התופעה המרכזית בחיי יהודי גרמניה באותה תקופה.

העתונות היהודית נלחמה במידה רבה של אומץ ושתי המלים הנפוצות ביותר בעתונות היהודית בין 1918 ל-1924 הן המלים Verleumdung (השמצה) ו-Judenhetze (הסתה אנטי-יהודית), אך כמעט ואין מזכירים את תגובותיהם בענין זה של יהודים במישור הפוליטי. היה אמנם מקרה והוזכר בעתון נאומו של חבר הרייכסטאג הוגו האזה (Haase) כתשובה לנאומו של נוסקה והעוסק בענין ההסתה האנטישמית. ברם, אין העתון מציין את יהדותו של האזה, ומתייחס אליו כאל סוציאליסט בלתי תלוי. אין ללמוד מכרוניקה זו על יחסו של העתון אל האזה כאל מדינאי יהודי.⁴

העתונות היהודית בגרמניה ניצבה בהכרח בפני חזית כפולה: האחת — ההגנה על היהודים והזמת כל ההשמצות (Verleumdungen) שטופלו עליהם; והחזית השנייה, שהיא כמעט סמויה מן העין בעתונות זו ומתגלית מידי פעם רק כבדרך אגב, והיא — ההגנה על זכותם של היהודים להשתתף בחייה המדיניים של גרמניה. לפעמים היתה תגובת העתונות גלויה ואמיצה כגון המאמר⁵ נגד מנהיג אנטישמי מלייפציג, תיאודור פריטש (Fritsch),⁶ שהקים אף הוא ארגון אנטישמי בטענה, שהמפלגה הדמוקרטית הגרמנית אמנם כוללת בחוכה הרבה חברים פטריוטיים, אך בעיניו היא נשארת "מפלגה יהודית". העתון מזים את

שקריו של פריטש וקובע את זכותם של יהודים להשתתף בחיים הפוליטיים של גרמניה.

טענה אנטישמית, שאותה כבר הזכרתי לעיל ושהיהודים לא יכלו להתעלם ממנה, היא זו שהחוקה של ויימר הינה "חוקה יהודית". המאבק בסוגיה זו הגיע לידי כך, שמחברה העיקרי של החוקה, הוגו פרויס, נתבקש על-ידי העתון C.V. Zeitung להגיב על כך. ואכן הוא חיבר מאמר מקיף בנושא זה, שגם פורסם באותה עת בעתון Vossische Zeitung ובו הוכחה גרמניותה של חוקת ויימר. המאמר נושא את הכותרת העוקצנית — Die undeutsche Reichsverfassung (חוקת-הרייך הלא-גרמנית).⁷ אין זו הפעם הראשונה, שעתון זה, כמו קודמו Allgemeine Zeitung des Judentums, מביע אהדה לפרויס וגאוה על יהדותו.⁸

הציבור היהודי לא השלה את עצמו בדבר ממדי האנטישמיות ואי-הרצון, שבו נתקלו המדינאים היהודיים. בתקופה של אלימות פוליטית ושל שנאה עזה ליהודים אין תימה, שאף היו נסיונות למנוע ממדינאים יהודיים להשמיע את דבריהם בפני קהל גרמני. מקרה כזה אירע בליכטנברג. כשהסוציאליסט היהודי היילמן (Heilmann) נאם, הפריע הציבור בצעקות, בשריקות וברקיעות רגלים, אך בעיקר נשמעו הצעקות: "Raus mit Juden Itzig!" (היהודי איציק, החוצה!). בתגובה למאורע זה קובע עתון יהודי,⁹ שהאנטישמיות היא המאחדת את כל המפלגות בגרמניה, ובעיניהן של אלה נקראת המפלגה הבלתי-תלויה "המפלגה היהודית".

במצב כזה ובנסיבות כאלה לא יכול היה יחסו של הציבור היהודי למדינאים היהודיים שלא להיות מושפע מהאיבה של החברה הגרמנית ומהתעמולה האנטי-שמית. בלית ברירה היו היהודים בגרמניה במצב של התגוננות, ואפילו ההתקפות האמיצות בעתונות היהודית על האנטישמים למיניהם היו בעלות אופי אפולוגטי. במשך שנים אלה היתה זו הבעיה העיקרית, שהטרדה את הציבור היהודי והעסיקה את העתונות היהודית. מכאן שגם יחסה של העתונות היהודית למדינאים היהודיים וכן מכתבים של קוראים, שהביעו דעתם בנושא זה, מושפעים בהכרח מההכרה של היותם במצב של התגוננות.

העתונות היהודית. היתה זהירה מאוד ומאופקת מאוד בהתייחסה למדינאים היהודיים, ואם כמעט בכל עתון יהודי חשוב ישנו איזה מאמר, המלווה בתמונה גדולה של איזה רב שנפטר, או לכבוד יובלו של איזה עסקן ציבור יהודי, הרי לא היה מקרה דומה לגבי מדינאים יהודיים בגרמניה, אף כי היו לא פעם מאמרים על מדינאים יהודיים מלויים בתמונות מחוץ לגרמניה. עתונים כתבו בגאוה על התמונתו של היהודי לורד רידינג למשנה-למלך בהודו, וב-AZJ,¹⁰ בשני גליונות, ישנה סקירה ארוכה ואוהדת, מלווה בתמונות, על יהודים הפעילים בחיים המדיניים של איטליה.

דבר דומה קרה ביחס ליהודים בצבא הגרמני. ידוע, שקצינים יהודיים היו מתי מספר בצבאות גרמניה, אך בכל זאת היו כאלה. לפעמים כותבים עתונים יהודיים במרירות על העדרם של קצינים יהודיים בצבא, אך אין אף מקרה, בו מוזכרים קצינים גרמנים מפורסמים ממוצא יהודי, שהיו בעלי דרגה גבוהה בצבא, כמו הגנרל ולטר פון מוסנר וגיבור חיל-האוויר הגרמני במלחמת העולם

הראשונה, מנפרד פון ריכטהופן (Richtshofen) שאף בעורקיו נזל דם יהודי. בגרמניה פעלו יהודים רבים בחיים המדיניים. זוהי עובדה היסטורית. רובם ככולם התרחקו מהיהדות ואחדים אף הצהירו בפומבי על הסתלקותם מהאומה היהודית. יתכן שבנסיבות אחרות היה הציבור היהודי גאה בגלוי במדינאים, שיצאו מקרבו, ברם, בנסיבות שציינתי לעיל היה הדבר מן הנמנע. התאפקות של הציבור היהודי היא מובנת. יתכן שיש כאן גם מעין טכסיס במלחמת יהודי גרמניה באנטישמיות. אף-על-פי שפה ושם אפשר למצוא בעתונים היהודיים איזה ביטוי של גאווה במדינאים היהודיים, יש גם מקרים של פחד וחרדה בגלל פעילותם של יהודים בשטחי פוליטיקה שונים, כפי שיתברר בהמשך החיבור הזה.

ב. היחס אל המדינאים היהודיים

המהפכה בגרמניה ב-1918 נתקבלה בשביעות רצון על-ידי רובו של הציבור היהודי. יהודי גרמניה, שסבלו מהמגבלות הרבות בימי השלטון הקיסרי, קוו, שעם התמורה הגדולה יבוא באמת עידן לגרמניה ושוויון הזכויות שלהם ימומש בכל שטחי החיים. תקוותיהם של היהודים היו נלהבות. ולעתים אפילו יתר על המידה, כפי שזה התבטא דווקא בעתון הציוני Die Jüd. Rundschau המברך את המהפכה במאמר ראשי "Wir begrüßen die Revolution". בהמשך המאמר מהלל המחבר את המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שאנשיה גילו יותר ענין ויותר אהדה לשאלות היהודים, מאשר חברי מפלגות אחרות.

ראשיתה של המהפכה היתה, כאמור לעיל, תקופה של התלהבות מופרות ותקוות מוגזמות אצל יהודי גרמניה. בהתאפקות שבזוהירות (עיין פרק א') אך ברצון עודד הציבור היהודי את השתתפותם של יהודים בחייה המדיניים של גרמניה. אפילו ציוני גרמניה, שראו, כמובן, בארץ-ישראל את מטרתם הסופית, גם הם חייבו את השתתפותם של יהודים בחיים הפוליטיים. במאמר ארוך מאת ורנר פראנסטטר (Franstätter) ב-"Jüd. Rundschau"² מוצא רעיון זה את ביטויו. טענתו של מחבר המאמר היא, שלמרות התקוה הציונית העתידה להתגשם בארץ-ישראל אסור בינתיים להנתק מהמציאות, כי עוד שנים רבות ישבו היהודים בגולה ועליהם למלא את חובותיהם בארצות, בהן הם יושבים.

בחדשים הראשונים שלאחר המהפכה התנהל מעין ויכוח עירני על נושא זה של השתתפותם של יהודים בחיים הפוליטיים. ויכוח זה, שנערך בעתונות היהודית ובקרב היהודים בגרמניה בכלל, מבטא את הלך-הרוח בקרב השכבות השונות של הציבור היהודי בסוגיה זו.

יהודים רבים ואף לא יהודים היו בדעה, שעל היהודים להזדהות הן מבחינה רעיונית, הן מבחינה מעשית, עם אותן המפלגות, שתמיד תמכו ביהודים. היו אלה בעיקר המפלגה הדמוקרטית הגרמנית ומפלגת הרוב הסוציאליסטי (Mehrheitssozialdemokraten). בענין השתתפותם הפעילה של יהודים במפלגות הגרמניות היו אף ויכוחים פומביים ובהם הושמעו דעות שונות. מעניינת עמדתו של קורט בלומנפלד, ממנהיגי הציונים בגרמניה, שבאחד הויכוחים האלה שלל

את הודותם של היהודים עם המפלגות הגרמניות ותבע ניהול מדיניות יהודית עצמאית.⁹ לגבי יהודי גרמניה באותה תקופה היתה זו תפיסה בלתי מקובלת לחלוטין וזרה לרוחם. בויכוח זה תקף בלומנפלד את מרכז האזרחים הגרמנים בני הדת היהודית ונאאמו שוסע פעמים רבות בקריאות זעם.⁴ דעות אלה של "כפירה" לא היו רצויות ליהדות גרמניה באותה שעה.

השתתפותם של יהודים בחיים הפוליטיים בארצות אחרות היתה אף היא לרצונם של יהודי גרמניה.⁵ בעיניהם היתה זו הוכחה להשתלבותם המלאה של היהודים בארצות מושבותיהם,⁶ ולפיכך אין תימה, שאפילו העתון הצינוני Die Jüd. Rundschau מברך על בחירתו של המנהיג הצינוני האוסטרי, רוברט שטריקר, לבית-הנבחרים האוסטרי. אם כי העתון מביע את שביעות רצונו מבחירתו של נציג יהודי מובהק,⁷ מעניין, ששנה יותר מאוחר ששים היהודים האורתודוקסים הקיצוניים בפרנקפורט על איי-בחירתו מחדש של רוברט שטריקר זה לפרלמנט האוסטרי.⁸

עם כל שמחתם על היהודים המשתתפים בחיים המדיניים של ארץ מושבם לא יכלו יהודי גרמניה להתעלם מן העובדה (פרק א'), שמצב זה היה לצנינים בעיני שונאי ישראל. דיון גלוי בענין זה ישנו במאמרו של לדוויג גיגר ב-"Jüd. Rundschau".⁹ במאמר זה, הנושא את הכותרת "Ausblick in das Jahr 1919" (מבט לשנת 1919), מביע מחברו שביעות-רצון על היהודים הרבים בעמדות המפתח של המדינה והוא קובע, שכעת נמצאים יהודים הן בממשלת הרייך, הן במיניסטרויון הפרוסי וכן בהנהגת הרפובליקה בבוואריה. אך שמחתו אינה שלמה. אין המחבר יכול להתעלם מן העובדה, שהדבר היחיד הבולט בעיני האנטישמים הוא זה, שהיהודים הם הסוכנים (Extreger) של המהפכה ומייסדיה (Stifter). המחבר מתמרמר על כך, שהאנטישמיות מתמדת בגרמניה וההבדל הוא, שבעבר הופנתה שנאת ישראל כנגד המשועבדים, ואילו כיום היא מכוונת כנגד השליטים.

לא קל היה מצבם של יהודי גרמניה בקביעת יחסם למדינאים היהודיים. שמחתם המובנת לא היתה יכולה להיות שלמה ולעתים מתעורר הרושם, שרבים מיהודי ארץ זו היו מעדיפים, שיהיו פחות יהודים בחיים המדיניים ושיבלטו פחות, אף-על-פי שזה נגד את עקרונותיהם של רבים מיהודי גרמניה, שדגלו ברעיון של גרמניות ויהדות *Deutschtum und Judentum*. כדוגמה אפשר לראות את תגובת העתונות היהודית בעקבות הבחירות לאסיפה המכוונת הגרמנית ב-1919. העתון *A.Z.J.*¹⁰ מביע את שמחתו, אף כי שמחה זו מסוייגת מתוך כורח המציאות, על-מיעוט המועמדים היהודיים במפלגה הסוציאל-דמוקרטית ובמפלגה הרמוקרטית הגרמנית. העתון מתיחס בהבנה לשתי מפלגות אלה בשל אי-הצבתם של מועמדים יהודיים רבים מחשש לעורר את הרושם, שהן מורכבות מיהודים.¹¹

כדוגמה נוספת ליחס אמביוואלנטי למדינאים היהודיים היא שמחתו של אותו עתון¹² על מינויים של הוגו פרויס ושל אוטו לנדסברג לממשלתו של פריץ אברט.

שוב דוגמה לאמביוואלנטיות זו היא צערם של יהודים על כך שבממשלת הרייך החדשה לאחר התפרטות שיידמאן לא היה אף יהודי. אם כי אין העתונות

היהודית דנה על כך בגלוי, הרי ניכרת האכזבה בקרב הציבור היהודי.¹⁵ לגבי חלק ניכר של הציבור היהודי בגרמניה היתה השתתפותם של יהודים בחיים המדיניים והופעתם של יהודים בעמדות חשובות בחיי המדינה השלמה לעקרון של יהדות וגרמניות. בעקרון זה דגלו אותם היהודים, שראו את עצמם כגרמנים לכל דבר אך בני הדת היהודית והם היו מאורגנים ב-C.V. deutscher Bürger jüdischen Glaubens (ההתאחדות המרכזית של אורחים גרמנים בני הדת היהודית). לגבי יהודים אלה הוו המדינאים היהודיים עידוד וחזיקו את אמונתם בתודעה הגרמנית שלהם. ארגון זה, שהטיף להשקפת עולמו הגרמנית-יהודית מעל דפי עתונו A Z J ומאז 1922 ב-C.V. Zeitung ראה בברכה את היהודים בעמדות המרכזיות של המפלגות הגרמניות. למרות ההתאפקות והזהירות מהתלהבות יתר (שהוכרתי בפרק א') מביעים חברי המרכז של אורחים גרמניים בני הדת היהודית שמחה, שהחוקה החדשה של גרמניה היא בעיקרה יצירתו של היהודי הוגו פרויס אמנם העתון מכנה את פרויס, כדרכו, "חבר לאמונה" (Glaubensgenosse).¹⁴ אך גאווה העתון על יהדותו של פרויס היא גלויה. העתון מדגיש, שתומכיו של פרויס היו הסוציאלי-דמוקרטים וחברי מפלגת המרכז. כן מצביע העתון בקורת-רוח על אותם הסעיפים בחוקה, המסדירים את שאלות הדת.

עובדה עגומה לגבי יהודי גרמניה היא, שבראשית הרפובליקה יכלו יהודים להתקדם מבחינה פוליטית רק במפלגה הדמוקרטית וכן במפלגות השמאליות.¹⁶ לכאורה נוצר מצב פרוכסלי. מחד גיסא היו מפלגות, שבין מנהיגיהן היו יהודים ומאידך היו מפלגות, שהיו נעולות בפני יהודים. מפלגות כאלה כמו Deutsch-nationalpartei לחמו למען Deutschtum (בלי Judentum) ולמען מה שהן כינו "רוח גרמנית". יתכן, שאף לתוך מפלגה אנטישמית זו הסתגנו יהודים בודדים, שכן עתון יהודי מעיר, שאם אמנם ישנם יהודים במפלגה זו, הרי הם ראויים ליחס שהם זוכים לו.¹⁷ מצב מוזר זה משקף לא במעט את עולם הסתירות של יהודי גרמניה.

הסתירה הפנימית של היהודים בגרמניה בשנים אלה נובעת מהעדר השלמות עם עצמם. מחד גיסא רבה שמחתם לאור השתתפותם של יהודים בחייה המדיניים של גרמניה, אך מאידך גיסא רואה עתון יהודי-גרמני חשוב חובה לעצמו לזרות חול בעיני האנטישמים ולהוכיח, שמדינאים יהודים הם דווקא מעטים, ולא כל אדם הנושא שם בעל צליל יהודי הוא אמנם יהודי. גליון של עתון זה¹⁷ טוען, שמיינסטרים כגון ד"ר דוד, וולפנג היינה ואחרים, שלשמותיהם יש צליל יהודי, הנם לאמיתו של דבר נוצרים. כמעט בשמחה טוען עתון זה, שאכן בעבר היו היהודים פרויס ולגדסברג בממשלת הרייך אולם כעת אין בה יהודים. העתון מתנחם ומנחם בעקיפין את האנטישמים, שאמנם עדיין ישנם אי-אלה יהודים בתפקידים בכירים כגון ראש ממשלת פרוסיה הירש,¹⁸ אך במדינה זו הוא היחיד. העתון ממשיך בטענותיו בסוגיה זו, שראש סכסוניה היהודי ד"ר גרדנאוואר נבחר לתפקידו דווקא בעזרת קולותיהם של נציגי המפלגה הגרמנית-לאומית. סתירה פנימית זו הושפת יותר מכל את הטרגדיה האיומה של יהדות גרמניה דווקא בתקופה זו, שכולם האמינו, שהנה זרחה בשמיהם שמש חדשה.

יחסו של חלק חשוב מהציבור היהודי בגרמניה למדינאים היהודיים נובע מהשקפתו הגרמנית-יהודית. העקרון של גרמניות ויהדות, שבו ניסה ציבור זה לקבוע את היחס שבין יהדותם ובין גרמניותם, מתאפיין גם בגישתו וביחסו למדינאים היהודיים. עמדתו על הסתירה הפנימית שביחס האמביוואלנטי של ציבור זה, מצב שבדאי הוא לא רצה, שכך יהיה ואכן הוא חיפש דרכים להחליק מסתירה זו.

לאמיתו של דבר יחסם של יהודים אלה לבני עמם בחיים הציבוריים חיובי ביותר. דוגמה מעניינת לכך אפשר לראות במאמר הספד על יושב-ראש איגוד עורכי-הדין בנירנברג אמיל יוספטל. עתון המרכז של "האזרחים הגרמנים בני הדת היהודית" רואה באיש זה את התגלמות העקרון של גרמניות ויהדות.¹⁹ ציבור "האזרחים הגרמנים בני הדת היהודית" היה, כנראה, רוצה ליהנות משני העולמות ולהחזיק בהם. באחד מגליונות עתונו²⁰ הוא מקונן על התרחקות הנוער מהחיים הפוליטיים היהודיים וזועם, שדווקא הנוער הציוני הוא מאורגן ופעיל. העתון תובע מהנוער היהודי להרתם לפעילות פוליטית יהודית, כדי להגשים בדרך זו את רעיון "הגרמניות והיהדות", אך זוהי שוב סתירה אצלו, כי נוער שגדל וחונך כגרמני לכל דבר העדיף לפעול בחיים המדיניים הגרמניים, שהם רחבים יותר ומבטיחים יותר, מאשר האפשרויות המצומצמות, שפוליטיקה יהודית פנימית עשויה להעניק להם.

ציבור זה של יהודים, שהשתדל להיות גרמני בכל, לא יכול היה להימנע מתגובה רגשית בכל הנוגע ליהודים, ולפיכך משתקפת יהדותו על-כרחיה מתגובותיו. אף-על-פי-כן אין לתמוה להתנהגות זו. רגישותם של היהודים היא כה חדה, שכל תופעה, בה קשור יהודי, תעורר בהכרח תגובה. יחסם ליהודים בחיים הפוליטיים התבטא גם בהשתדלותם הרבה להוכיח את הפטריוטיות הגרמנית שלהם ואת נאמנותם הבלתי-מסוייגת לכל דבר שהוא גרמני, אפילו אם התרחש מחוץ לגבולותיה של גרמניה. הנסיבות הפוליטיות של שנות העשרים נתנו ליהודים אלה את ההזדמנות לבטא רגש פטריוטי גרמני זה.²¹ כשהבחירות לסנט של דנציג בראשית שנת 1924 לא נבחרו יהודים, מצא בטאון "האזרחים בני הדת היהודית" צורך להביע את צערו הכפול.²² העתון מביע צער על העדרם של יהודים בסנט וכן הוא מצטער על אי-בחירתו של הסנטור יבלובסקי, שהוא יהודי וחבר המפלגה הגרמנית. ברי שציבור זה מצטער בכנות על אי-בחירתו של יהודי לסנט של דנציג, אך אין הוא נמנע מלהעיר, שאי-בחירתו של יבלובסקי מהווה נצחון לפולנים, שלפי העתון, היה מדינאי זה מתנגדם החריף ביותר. כנראה, נמנעה המפלגה הגרמנית של דנציג בכוונה תחילה מלהציג את מועמדותו של יבלובסקי, והעתון רואה, שכאן מתהווה מפנה היסטורי במפלגה זו, שבדאי אינה מבשרת טובות.

ניתוח יחסם של יהודי גרמניה למדינאים היהודיים מוכיח בעליל את מצבם הפרודוקסלי. ציבור זה, שעיקר שאיפתו היתה הכרת הגרמנים בגרמניותו ובנאמנותו למדינה, רצה ללא ספק בהשתתפותם של יהודים בחיים המדיניים, אך מאידך הוא היה משועבד למציאות מסויימת (אותה גיתחתי בפרק א'). הציבור הזה נמצא בעל-כרחו במצב של התגוננות מתמדת. הוא מבקש לתרום מכשרונותיו — והם היו רבים וטובים — לארץ בה הוא רואה מולדת, אך יחד עם זאת הוא

חושש מהתבלטות יתרה. גם בסוגיה זו של עיצוב יחסם של היהודים למדינאים היהודיים משתקפת הטרגדיה של יהודי גרמניה. אין להתעלם מאסקפט נוסף של בעיה זו והיא, שבד בבד עם העידוד לפעילותם של יהודים בפוליטיקה הגרמנית נאלצו היהודים להאבק בהפרכת הטענות, שהמפלגות המעטות, שיהודים הגיעו בהן לפסגה, הן מפלגות יהודיות או מיוהדות. המפלגה הדמוקרטית הגרמנית — דמותה הפוליטית והמוסרית עוצבה במשך מספר שנים על-ידי שלושה יהודים: תיאודור וולף, הוגו פרויס וולטר רטנאו. מפלגה זו, שאין לחשוך בה כמפלגה יהודית, הרי בכל זאת היתה השפעת יהודים בה, לפחות בראשית דרכה, חזקה למדי.²³ בעקבות הדברים, שהעליתי לעיל, ניתן להסיק, שיחס הציבור היהודי למדינאים היהודיים לא יכול היה להיות שלם. נסיבות המצוי הכריעו את הרצוי.

ג. היחס ליהודים בתנועות המהפכניות

בגרמניה שלאחר מלחמת העולם הראשונה פעלו יהודים לא מעטים בתנועות השמאליות, היו אי-אלה, שהתבלטו באופן מיוחד. אין תימה בדבר, כי, כפי שכבר נאמר לעיל, רק התנועות השמאליות והמפלגות הדמוקרטיות היו פתוחות לחברים יהודים ובהן ניתנה האפשרות ליהודים לפעול ולהתקדם. לא כל היהודים, שפעלו בתנועות המהפכניות, היו דומים. אפשר היה למצוא מהפכנים בעלי הכרה כמו רוזה לוכסמבורג מ"ברית ספרטקוס" והוגו האזה מהסוציאליסטים הבלתי-תלויים וכן נמצאו בהן אינטלקטואלים בעלי השקפות רדיקאליות, כגון קורט אייזנר מבווריה.

יחס הציבור היהודי בגרמניה לסוג זה של פוליטיקאים יהודיים היה שונה מיחסו למדינאים היהודיים במפלגות המתונות. שני גורמים עיצבו את יחסם של היהודים למהפכנים מבני עמם; גורם אחד נבע, ללא ספק, ממעמדם הכלכלי והחברתי של רוב יהודי גרמניה, שהשתייכו בעיקר למעמד הבינוני ובמידה מסויימת למעלה ממנו. אמנם צעירים יהודים לא מעטים, שהשתייכו למעמד הבינוני, פנו לתנועות המהפכניות במידה רבה מתוך הכרה אינטלקטואלית יותר מאשר מתוך הכרה חברתית-מעמדית ולא מעט מפני שבתנועות אלה מצאו שדה נרחב לפעילות פוליטית ללא הגבלה בגלל יהדותם. גורם שני, חשוב כשלעצמו, שסייע אף הוא בעיצוב יחס הציבור היהודי למדינאים השמאליים, הוא הפחד שמא יואשמו היהודים במהפכניות, בהסתה ובבולשביזם. כבר רמזתי לעיל על הלך-רוח זה הן בקרב האנטישמים, הן בקרב היהודים, ורנר מוסה כותב, שעוד בראשית המהפכה היו אינטלקטואלים יהודים אלה מתי מספר, אך הם בלטו לעינים, ולקראת סוף שנת 1919 אבדה עיקר השפעתם ורוכם כבר לא היו בחיים.¹ מוסה מדגיש את הרעיון, שהיה מקובל אצל יהודי גרמניה באותה העת והוא, שבעצם אין לראות אנשים אלה כנציגי היהדות הגרמנית.² למעשה התבטא יחסו של הציבור היהודי למדינאים השמאליים מבני עמם בהתנכרות. התנכרות זו הנובעת מאותו פחד גלוי, שמא יואשמו היהודים כולם בבולשביזם. פחד זה היה מבוסס. יש לזכור, שבברית-המועצות של ראשית

המהפכה ניצבו יהודים בפסגת המדינה. סוד גלוי היה זה, שטרוצקי, ראדק, קמנייב, זינובייב, הם יהודים. לא מעטים משונאי ישראל לא היססו להעניק "תואר יהודי" אפילו לאלה ממנהיגי רוסיה, שלא היו יהודים. בלטה העובדה, שאבי הקומוניזם המודרני, קרל מרקס, הוא יהודי. שנת 1919 היא שנת המהפכה הקומוניסטית בהונגריה, שאף מנהיגה היה היהודי בלה קון. צירוף בלתי געים זה של מקרים (או של יהודים) יצר אפוא את הלך-הרוח בקרב הציבור היהודי בגרמניה כלפי המדינאים היהודיים בתנועות המהפכניות.

התעמולה האנטישמית על ספרותה הענפה לא החמיצה, כמובן, את ההודמנות ועוד ב-1918 הציפה את גרמניה בעלונים, בהם הואשמו היהודים, שהנה הם עומדים להשתלט על העולם ולהפכו לבולשביקי, והא ראייה — ברוסיה עומד בראש השלטון היהודי טרוצקי ובאוסטריה היהודי אדלר. לא היה לאנטישמים קשה להכניס את טרוצקי ואת אדלר בקלחת אחת. העתונות היהודית בגרמניה ראתה כאחת ממטרותיה להכחיש ולחזור ולהכחיש את הקשר בין היהודים למהפכה ולבולשביזם.⁸

מטרתם העיקרית של חיצו האנטישמים היו מנהיגיה המהפכנים של בוואריה, שבחדשים הראשונים לאחר המלחמה היו בחלקם יהודים. העתונות הבווארית היתה תוקפת בהתמדה את קורט אייזנר ומכנה אותו "טרוצקי של בוואריה".

במאמר תגובה להתקפות אלה מנסה העתון A Z J להגן על זכותם של יהודים לפעול בחיים המדיניים של גרמניה.⁹ מצבו אינו נוח, כי אין הוא רוצה ללמד סניגוריה על אייזנר, אך מאידך אין העתון יכול לסטות מעקרונותיו, שיהודים, ואפילו שמאליים, רשאים לפעול בחיים הפוליטיים של גרמניה.

הסתירה הנצחית של יהודי גרמניה באותה עת שוב נחשפת ביחסם ליהודים בתנועות המהפכניות לא רק בגרמניה, אלא גם מחוצה לה. יש לזכור, שהתלבטותם של יהודים בתנועות אלה לא היתה נוחה ליהודי גרמניה, כשם שהיתה נוחה ורצויה לאנטישמים בתתה להם חומר נוסף למטרותיהם. במאמר ראשי ב-A.Z.J.¹⁰ מביע העתון את הסתייגותו מהשתתפות יהודים בהנהגות התנועות המהפכניות ברוסיה ובפולין. בודאי, שלא קשה יהיה לבקש השלכות ממאמר זה למצב בגרמניה בכלל ובבוואריה בפרט.

יהודי גרמניה, שלא החמיצו שום הזדמנות להפגין את רגשותיהם הפטריוטים כלפי גרמניה, ותבעו מכל יהודי המדינה להזדהות עם בעיותיה של גרמניה לאחר המלחמה,¹¹ ניצלו דווקא את הנושא היהודי, כדי להדגיש את הסתייגותם מהשתתפותם של יהודים בתנועות המהפכניות. העתון A Z J מאשים את מנהיגיה היהודיים של רוסיה הקומוניסטית במתן יד לחיסול החיים היהודיים. קשה לקבוע, אם טענה זו היא כנה ונובעת מצער על חורבן החיים היהודיים שם, או שהיא באה לאחו עינים ולהדגיש את סלידתם של יהודי גרמניה מהקומוניסטים היהודיים.

באותה עת עוד היו יהודים במיניסטריונים שונים של מדינות הריין, ויהודי גרמניה היו, כאמור, רגישים לדברי המקטרגים. רגישותם זו גברה ונתחדדה, ככל שהקטרוג נגע ליהודים בחיים המדיניים של בוואריה.

מידה רבה של אי-נוחות נגרמה ליהודי גרמניה על-ידי פעילותם של יהודים בתנועת "ספרטקוס". מובן, שגם בפרשה זו נזדרזו שונאי ישראל לזהות את התנועה הזאת עם היהודים. האמת לא חייבה את האנטישמים ושמה של רוזה

לוקסמבורג, היהודיה הפולנייה, שעיבדה את המצע של תנועת "ספרטקוס", הווה כביכול הוכחה לטענה זו. לאחר "שבוע ספרטקוס" בראשית ינואר 1919 גברה ההסתה ביהודים בהקשר זה, והיה אפילו מומר אחד, שטען כי הסינגוגה של ברלין (!) הלוותה ל"ברית ספרטקוס" מחצית המיליון מרקים למימון פעולותיה. העתון היהודי המרכזי⁸ המפריד טענה זו מתייחס לתנועה זו בחוסר אהדה מוחלט. אין זה מקרה חד-פעמי, שעתון חשוב כמו ה-AZJ יוצא בהתקפה נגד "ברית ספרטקוס". דעתו השלילית של העתון על התנועה הזאת מצאה את ביטוייה בהודמנויות שונות. ברי, שמלבד צערו על השתתפותם של יהודים בתנועה זו, שולל העתון את התנועה בעצם מהותה הפוליטית והחברתית.

הציבור היהודי בגרמניה, שבין שאר הבעיות שהטרידוהו, לא יכול היה להתעלם גם מבעיית הגירתם של יהודים ממזרח אירופה לגרמניה, הוטרד לא במעט מהשתתפותם של יהודים במקומות בולטים בתנועה המהפכנית של גרמניה וכל שם בעל צליל יהודי, שהובלט, הגביר את דאגתו.

במחצית פברואר של 1919 נעצר בברלין קרל ראדק,⁹ ומיד לאחר מכן נעצר פעיל קומוניסטי אחר בשם ד"ר לוי (Levin או Levin). העתונות היהודית בגרמניה טענה, שאין ראדק יהודי. ואפילו אם אמנם הוא יהודי, הרי אין יהדותו אשמה במעשיו הנפשעים, כשם שאין להאשים את הנצרות בקיומם של קומוניסטים נוצרים. ביחס לד"ר לוי, שנעצר במינכן באשמת הסתה, מטעים העתון, שאין הוא יהודי, אלא יוני-אורתודוכסי גרמני. שמחתו של כותב כרוניקה זו גלויה, והוא כאילו נושם לרווחה בהעלותו מסקנה זו.¹⁰

אנשי ציבור יהודיים לא החמיצו הזדמנות להביע את התנגדותם לספרטקים ואין ספק, שעיקר מטרם היתה לנער את חצנם מהיהודים הפעילים בתנועה זו. העתון AZJ¹¹ מביא תכנו של מאמר, פרי עטו של תיאודור וולף, שפורסם ב-Berliner Tageblatt, ובו הוא תוקף בחריפות יתרה תנועה זו. כתבה זו, שבאה בעקבות השבתת התחבורה בברלין, יכולה לשקף יפה את דעת רוב הציבור היהודי על הספרטקים.

היחס לקורט אייזנר תובע עיון מיוחד. ראשית כל היה קורט אייזנר יהודי גרמני מובהק, ולא היה חשש, שמא הוא מהגר, המתערב בעניני גרמניה. למרות ההתנגדות לו ולדעותיו היה היחס אליו זהיר יותר, ואולי אפילו עם קורטוב של כבוד כלפי אישיות מיוחדת זו. אף מתנגדיו בקרב יהודי גרמניה לא יכלו להתעלם מכושרו האינטלקטואלי הרב ומהמעמד הרם, אליו הגיע בכווריה. האנטי-שמים, כפי שכבר הזכרתי לעיל, המשיכו להדגיש את יהדותו ולהאשים בעטיו את כלל היהודים. העתון מזכיר, שאייזנר נטש רשמית את היהדות והצהיר על צעד זה וכן, ממשיך העתון, מתעלמים האנטישמים, שמתנגדיו החריפים ביותר של אייזנר והמותקפים ביותר עלידו הם דווקא יהודים.¹²

הציבור היהודי בגרמניה לא יכול היה להתעלם מהרצחו של אייזנר ומהרקע היהודי למעשה נפשע זה. בכתבו על מותו, נוהג העתון¹⁴ במתינות יתירה ובמעין זהירות. אמנם אין העתון מסתיר, שרצחו של אייזנר הנו ארי טהור, אך אין בכתבה זו הספד ראוי עליו, אלא יש בו יותר גינוי מעשה הרצח כשלעצמו הנוגד את דרכי היהדות. כותב העתון "... ואין אנו מהססים כלל להצטער בלב שלם על הסוף הטרגי שלו וכן של שאר הקרבנות".¹⁵

בניגוד ליחס העתון דלעיל היו גם יהודים, שסברו, שקורט אייזנר זכאי ליטול חלק בחיים הפוליטיים של גרמניה ושל בווריה. יוסף מייזל (Meisl) פירסם מאמר תשובה חריף¹⁶ למספר כתבות בעתונות של דרום-גרמניה ובעיקר זו של בווריה, המזערערות על זכותו של היהודי אייזנר לפעול בפוליטיקה הגרמנית. היו גם יהודים, שכפרו בזכות זו, והביעו דעתם בפומבי רב.

בעתון של "המרכז" בבווריה Bayerischer Kurier התפרסם מאמר מאת יהודיה בשם רחל רבינוביץ (בתו של שפ"ר-רבינוביץ) הדן בסוגיה זו. במאמר הנושא את הכותרת "היהודי כראש-ממשלה", טוענת המחברת, שאין קורט אייזנר רשאי להנהיג עם, שאין ביכלתו להבינו, כי אין הוא גרמני ואין הוא בוורי, אלא יהודי, זה. רחל רבינוביץ מתיחסת בהבנה להתנגדותם של הבוררים לאייזנר והיא רואה בהתנגדות זו חוש בריא ומוצק. מחברת המאמר מביאה מעין משל, שהיהודים בוודאי היו מתנגדים, לו בראש קהילתם היו מציבים לא-יהודי.

רחל רבינוביץ היא יוצאת דופן בעמדתה לגבי המדינאים היהודיים בגרמניה ולגבי יהודי גרמניה בכלל. בעיניה יהודי גרמניה הנם אורחים זרים ותו לא, כמו הרוסים או האיטלקים. מובן מאליו, שעמדה כזו, שהיא כה חורגת מתפיסתם של יהודי גרמניה, תגרור אחריה תגובה חריפה ביותר. ואמנם בתגובתו גולש יוסף מייזל לעבר המהפכה הצרפתית בצטטו את קלרמון-טניר "... ליהודים כאומה יש לסרב הכל; ליהודים כאורחים יש לתת הכל".

אין ספק, שבעלי השקפה כמו זו של רחל רבינוביץ היו מעטים ביותר, וגישתו של יוסף מייזל מאפיינת יותר את עמדתם של רוב יהודי גרמניה.

אישיות, שבלטה במיוחד בקרב המנהיגים היהודיים של התנועות המהפכניות בגרמניה ועוררה יחס מיוחד אצל היהודים, היא זו של גוסטב לנדאואר, שנבדל משאר המהפכנים היהודיים גם ביחסו ליהדותו. אין לנדאואר מתכחש ליהדותו הוא נתן את דעתו על ענינים יהודיים. כן כתב לנדאואר מספר חיבורים, העוסקים בענינים יהודיים.

הרצחו של גוסטב לנדאואר לא יכול אפוא שלא לעורר זעזוע אצל יהודי גרמניה. לנדאואר נרצח על-ידי אנשי צבא וכמו ברצח אייזנר גם כאן ישנו הרקע היהודי למותו.

יחס אוהד ואפילו של הערצה כלפי לנדאואר גילה הציבור היהודי הקרוב להשקפה הציונית-סוציאליסטית. בטאונם של הציונים-הסוציאליסטים Der Arbeiter¹⁷ הקדיש חוברת לזכרו של לנדאואר. בחוברת זו מספר מאמרים מאת לנדאואר, העוסקים בענינים יהודיים ומספר מאמרי הערכה על לנדאואר מפרי עטם של מחברים שונים. אין כותבי המאמרים מתעלמים, שלנדאואר היה רחוק מתחום הפעולה הציונית, אך תפיסת עולמו של לנדאואר, שהיתה, ללא ספק, רחבת אופקים, יצרה בעיניהם משמעות חדשה לציונות, אפילו אם הוא עצמו לא הזכיר את המושג "ציונות" במפורש. ברור, שיש מקום לבירור, אם אמנם מסקנה זו עומדת בפני הביקורת ההיסטורית, אך אין ספק, שלגבי רבים מהציונים-הסוציאליסטים בגרמניה היה לנדאואר מורה לרעיון חברתי-סוציאליסטי ולהדגשת עליונות הרוח. הציונים-הסוציאליסטים בגרמניה רואים בתורתו של לנדאואר השפעה רבה על השקפת עולמם הרעיונית.

ארנולד צווייג, התורם אף הוא את חלקו בחוברת ומנתח את תפיסתו החברתית-מדינית של לנדאואר, רואה בו את המהפכן האמיתי היחיד של זמנו.¹⁸ המחברים השונים, המשתתפים בחוברת-זכרון זו, כגון מרטין בובר, י. לופבן, הנס קוהן מפראג וויגפריד להמן מברלין, מעלים כולם על נס את אישיותו של לנדאואר הסוציאליסט, המהפכן אך בעיקר שמים את הדגש על לנדאואר היהודי.

אין מחברי המאמרים מתיימרים להיות אובייקטיביים ביחסם ללנדאואר. לופבן אפילו מרחיק לכת יותר מדי בהערצתו. הוא כותב בין השאר: "יש בספריו של לנדאואר קטעים, הנקראים כספר התנ"ך".¹⁹

הציונים-הסוציאליסטים בגרמניה (ומקורביהם בארץ-ישראל) מחפשים אצל לנדאואר את הנקודה היהודית ואכן עולה בידיהם למוצאה.

יחסו של הציבור היהודי בגרמניה ליהודים הפעילים בתנועה המהפכנית עוצב אפוא על-ידי גורמים שונים, אך בעיקרו מתוך הפחד, שמא יזוהו היהודים עם הבולשביזם. פחד זה הוא אשר עורר את העתונות היהודית בגרמניה לערוך מלחמה ביהודים בתנועות המהפכניות גם מחוץ לגרמניה. נושא זה היה רגיש בנסיבות הפוליטיות המיוחדות של אירופה בכלל ושל גרמניה בפרט בשנים הראשונות שלאחר המלחמה.

העתונות היהודית בגרמניה המשיכה בהתקפותיה על היהודים בתנועות המהפכניות באירופה, ושיטה זו הפכה לאחד האמצעים במלחמתם באנטישמיות בתוך גרמניה. בין השאר השתדלה עתונות זו להוכיח, שהיהודים עצמם הנם קרבנות של המשטר הקומוניסטי, כפי שכבר הזכרתי בפרק זה. טענה ידועה של אנטישמיות הונגריים, שמצאה קרקע פוריה להתפשטותה באיירה האנטי-יהודית של גרמניה, היתה זו, שהמשטר הקומוניסטי בהונגריה לא פגע ביהודים, אלא רק התנכל לנוצרים. העתון A.Z.J מפרוץ טענה זו ומביא סקירה מפורטת על הקרבנות היהודיים של משטרו של בלה קון.²⁰

ביחסם ליהודים בתנועות המהפכניות, בדומה ליחסם למדינאים היהודיים בכלל בגרמניה, נחשפת הסתירה הטרגית של יהודי גרמניה. יש ויהודים לא היססו להצביע בעד המפלגות האנטישמיות ובעיקר בעד "מפלגת העם הגרמנית". ה-A.Z.J התוקף²¹ קשות את היהודים, שכך נהגו, מאשימם בעליל, כי הם מעדיפים את האינטרסים החמריים שלהם על הכבוד היהודי. העתון כותב במפורש, שיהודים אלה פחדים מממשלה סוציאל-רדיקלית. העתון המגנה קשות יהודים אלה, יודע כי אין לו פתרון להציע, הוא מסתפק בטענה, שהאשמה היא בהעדר משמעת קהילתית בקרב היהודים וחוסר ארגון, שיטיל מרות על היהודים. אין הוא מתנחם, שדווקא לציונים ולאורתודוקסים יש ארגונים, המטפלים בבעיות המתעוררות,²² ואמנם בקרב הציונים היה עיצוב היחס למדינאים היהודים ולאלה בתנועה המהפכנית ברור יותר, כפי שכבר נאמר לעיל.

טענת האנטישמיות, שהיהודים נמנים עם מנהיגי התנועה הבולשביסטית והם מוצאים בה את מקומם בגלל היותה תנועה אנטי-נוצרית, חייבה את יהודי גרמניה לנקוט אמצעי התגוננות ותקיפה חדשים. קשה היה להם להתכחש לאמת הגורמת מפח-נפש, שבין ראשי תנועות אלה באירופה ישנם יהודים. טענתם הנגדית של היהודים היתה, שגם היהודים סובלים תחת שלטון הבולשביקים וברוסיה הורסים לא רק כנסיות, אלא גם בתי-כנסת.²³ גישה מפוכחת יותר מגלה

העתון המרכזי של האורחים הגרמנים בני האמונה היהודית ביחס להאשמה, שהמפלגה הסוציאל-דמוקרטית הינה כת (Sekte) יהודית. במאמר בשם הסוציאל-דמוקרטיה המיוהדת משתדל העתון להוכיח, שאין היהודים אבות הסוציאליזם ואין הסוציאליזם יצירתו של היהודי קרל מרכס, אלא הוא תולדה של נסיבות חברתיות והיסטוריות.²⁴

יחס שלילי חד-משמעי ליהודים בתנועות המהפכניות הוא זה של האורתודוכסים. בטאונם של אדוקי פרנקפורט אם מיין²⁵ מקונן על השתתפותם של יהודים, או כביטוי, של "קומץ יהודים" בממשלה המהפכנית של בווריה. העתון טוען, כי אין כל קשר בינם ליהודים ואין הם שואבים השראה מהיהדות, אלא בכל הם נגד היהדות. העתון מצטט את תשובתו הידועה של טרוצקי למינור בענין היהודים.²⁶ מסקנתו היא אורתודוכסית מובהקת המגלה את התהום העמוקה הרובצת בין היהדות האדוקה לבולשביזם (וכן לשאר יהודי גרמניה). מצבם של האורתודוכסים היה הרבה יותר נוח מאשר אצל שאר יהודי גרמניה. קל להם יותר להסתייג מיהודים, שבעיניהם חדלו להיות יהודים.²⁷ עם כל זאת ברור, שפרשת קורט אייזנר והמאורעות בבווריה עוררו אצלם מורת-רוח וגרמו להם מפח-נפש.²⁸ עמדת האורתודוכסים אינה שלילית רק לגבי מדינאים-רדיקלים בגרמניה, אלא גם לגבי הציונות הסוציאליסטית המזוהה אצלם עם הבולשביזם העולמי.²⁹

איבתו של העתון האורתודוכסי מפרנקפורט למהפכנים היהודים היא מוחלטת והוא מנצל אפילו "פכים" קטנים, לכאורה נטולי-השיבות, כדי לפגוע בהם.³⁰

ד. היחס לוולטר רטנאו

וולטר רטנאו היה המדינאי היהודי הנערץ ביותר על יהודי גרמניה במאה ה-20 ונושא לגאווותה. לא מעטות היו הסיבות ליחס זה. וולטר רטנאו היה היהודי, שהגיע למעמד החשוב ביותר בסולם המדיני בגרמניה. כמו כן ראו בו יהודי גרמניה את ההתגלמות המושלמת של גרמני נאמן ויהודי, כי רטנאו לא נטש את היהדות ולא התכחש למוצאו, אם כי ליהדותו לא היה מקום מיוחד בחייו. רטנאו ראה את עצמו בכל כגרמני. במכתב לווילהלם שוואנר, שנכתב ב-1916 כותב רטנאו: "אין לי דם אחר, אלא דם גרמני, אין לי כל שבט אחר ואין לי כל עם אחר זולת הגרמני. והיה אם יגרשוני מאדמתי הגרמנית, אני נשאר גרמני ודבר לא ישתנה לגביי". דווקא הרהורים כאלה של הדגשת היהדות והעלאת החשש של גירוש מארצו חושפים את יהדותו יותר מכל. ואכן רטנאו לא התעלם מהאחריות הכבדה בתדשים האחרונים לחייו. אחריות כפולה הן כשר-החוץ של גרמניה, הן אחריותו כיהודי. יש לשער, שלא נעלמו מרטנאו ההשמצות עליו והפומנונים, שבהם השמיצוהו וביקשו את מותו "קיטלו את היהודי רטנאו, את החזיר היהודי, שאלוהים קיללו".³¹

רטנאו, שהפך למטרה להתקפותיהם של שונאי ישראל עוד בהיותו שר-השיקום, זכה לעומת זאת להערכה מצד גרמנים דמוקרטים והערכה רבה ביותר מצד הציבור היהודי בגרמניה. ציבור זה יצא תמיד להגנתו בתקיפות, אך גם

בוהירות המקובלת על יהודי גרמניה באותן השנים של תהפוכות. כשנתמנה רטנאו לתפקיד שר-החוץ בפברואר 1922, הדגישה העתונות היהודית בגרמניה את האהדה למינני מצד המפלגות הדמוקרטיות והסיעות המשתתפות בממשלה.

יהודי גרמניה ראו בכוננותו של רטנאו ליטול על עצמו את התפקיד רב-האחריות ביטוי לרגשותיו הפטריטיים כלפי גרמניה והרצון לפעול למענה. הם ראו ברטנאו מעל לכל את התגלמות שאיפותיהם והוכחה להגשמת העיקרון של גרמניות ויהדות. העתונות היהודית הדגישה נקודה זו והטעימה, שאין רטנאו שאפתן הרודף שררה, אלא פטריוט גרמני, שנטל את התפקיד מתוך הכרת כורח השעה.⁴ בצטטו מאמר מהעתון *Deutsche Zeitung* כותב העתון היהודי החשוב: "בין היהודים שנולדו בגרמניה הוא נמנה בעינינו ללא ספק עם בעלי הערך הרב ביותר".⁵

בהתלהבותו משווה העתון את רטנאו לדישוראלי, ומועיד לו מקום דומה בהיסטוריה של גרמניה.⁶ מובן, שבהשוואה זו למדינאי הבריטי ממוצא יהודי מודגשת ביותר הנקודה היהודית של רטנאו וזו בעצם היתה כוונת מחבר המאמר. כבר לפני התמנותו לתפקיד שר-החוץ התייחסו יהודי גרמניה לרטנאו ביראת כבוד ובגאווה ואפילו היהדות האורתודוקסית לא יכלה להתעלם ממנו ומעובדת היותו יהודי. עתון אדוקי פרנקפורט⁷ כותב ב-1920 על נאום של רטנאו לעם הגרמני. אין העתון שוכח להזכיר את התרחקותו של רטנאו מהיהדות, אך בכל זאת מוצא הוא בנאומו יסודות יהודיים מקוריים. יחד עם זאת מטעים העתון, שרטנאו הוא גרמני המדבר אל עמו. כשם שבמכתבו של רטנאו לשוואנר מודגש בעל-כרחו הרקע היהודי, כן גם בהדגשה זו של "גרמני המדבר אל עמו" נחשף הרקע היהודי שלו.

לא לזמן רב ניתן ליהודי גרמניה ליהנות מרטנאו בפסגה ומנאומו הגדולים ברייכסטג.

רטנאו נרצח בגלל היותו יהודי לאחר התקפות מתמידות וקשות. עוד יום אחד לפני הרצחו תקף אותו בחריפות ברייכסטג קרל הלפריך (Helfferich), ממנהיגי הלאומנים הגרמנים.⁸

אין ספק, שמותו האלים של רטנאו הנחית מהלומה חזקה על ראש הציבור היהודי בגרמניה. היה במעשה זה ערעור מוחלט על גרמניותם של יהודי ארץ זו ודחיית פעילותם הנאמנה והטובה למענה.

הציבור היהודי בגרמניה ראה ברטנאו קורבן גדול למען מולדתו הגרמנית, אך בזה לא סגי. יהודי גרמניה ראו גם את היהודי, שנפל שדוד על מערכתו כיהודי ובגלל היותו יהודי.

שלושה ימים לאחר הרצחו פורסם ב-*Jüd. Rundschau*⁹ מאמר הספד על רטנאו, שבו מובע היחס המיוחד אליו מצד הציבור היהודי בגרמניה. למאמר זה חשיבות רבה, דווקא משום שהוא מופיע בעתון ציוני, שהעיקרון של גרמניות ויהדות לא היה נר לרגליו. המאמר חושף ללא כחל וסרק את גודל הטרגדיה של יהודי גרמניה ושל אירופה ואת הסתירה שבחיייהם. העתון מזכיר, שמוה שבועות נמשכת ההסתה של האנטישמים, המנוצלת יפה על-ידי אויבי הרפובליקה. העתון רואה ברצח רטנאו את ראשיתה של התפרצות גדולה ומטעים, שמעולם

לא היתה הסתה כה גדולה נגד היהודים כמו בימי המיניסטרוני של רטנאו. באומץ, אך גם בגילוי לב, כי יש לזכור, שאין עתון זה מייצג אלא קומץ מיהודי גרמניה, מביע מחבר המאמר את צערו על כל יהודי שנרצח, ואלה לא היו מעטים. העתון מחפש את הנקודה היהודית אצל הנרצחים ואצל רטנאו בתוכם ומזכיר, שרק אצל לנדאוואר היתה ליהדות מקום ממשי בחייו (עיין לעיל פרק ג'). נחמה פורתא מוצא העתון בציינו, שבסוף ימיו החל רטנאו מגלה ענין כלשהו בארץ-ישראל,¹⁰ אך הוא מוסיף מיד, שרטנאו ראה את עצמו כגרמני וכחלק מהעם הגרמני (עיין מכתבו לשוואנר).

הטרגדיה של רטנאו היא גם הטרגדיה של כל יהודי גרמניה, הרואים את עצמם כגרמנים נאמנים, ואילו הגרמנים רואים בהם זרים, אויבים ו"בוגדים בכבוד הגרמני". גורלו של רטנאו הוא גורל יהודי מובהק.¹¹

העתון מעז להסיק מסקנות, שבוודאי לא היו מנת-חלקם של רוב יהודי גרמניה. הוא מקווה, שבתקופה זו של מפנה היסטורי בתולדות עמנו, של בנין ארץ-ישראל, כל אותם היהודים המוכשרים המוסרים את אונם למען זרים ישונו לעמם ויירתמו למען גאולתו.¹²

גם לאחר מותו לא הרפו שונאי ישראל מרטנאו ויהודי גרמניה חשו, שההתקפות על זכרו של המיניסטר המנוח מכוונות לכל הציבור היהודי בארץ זו.

בראשית 1923 גידון אדם בשם הופמן קוטשקה למאסר ולקנס בגלל פרסום חוברת שבה הוא משמיץ את המיניסטר המנוח. הציבור היהודי, שדגל בעקרון של "גרמניות ויהדות" הגיב בחיוב על העונש. העתון המרכזי היהודי הדגיש, ש"אין סתירה בין גרמנים ליהודים" במאמר, שנשא אותו שם.¹³

הבעת יחסו העמוק ביותר של הציבור היהודי בגרמניה לולטר רטנאו אפשר למצוא במאמר מיוחד ב-"O.V. Zeitung" במלאת שנה להרצחו.¹⁴ מחבר המאמר ד"ר א. אקשטיין-במברג מעלה את סגולותיו של רטנאו כאדם, שעורר קנאה ושעד היום מתאבלים על מותו. המחבר ממשיך וכותב, שעם מותו של רטנאו אבדה תקוה גדולה להבנות מחדש, ולא רק היהודים, אבל גם חוגים רחבים בגרמניה יודעים, מה הפסידה המדינה במותו.

במאמר מוזכר חיבור פולמוסי, שכתב רטנאו עוד ב-1911 ובו קיטרוג על יחסה של המדינה הפרוסית ליהודים.

אין מחבר המאמר שלם עם עצמו, והוא מבקש פתרון לשאלה, שכנראה, הטרדיה לא מעט את חוגי "האזרחים הגרמנים בני האמונה היהודית" והיא, מדוע מעולם לא הצטרף רטנאו כחבר לארגון המרכזי של יהודי גרמניה? (Central Verein) העתון מזכיר את דעותיו של רטנאו בענין יהודים ויהדות. אין העתון מוצא תשובה לשאלה זו, אך אין זה מוריד מערכו של רטנאו בעיני המחבר.

מחבר המאמר רואה בחייו ובמותו של רטנאו מעשה של "קידוש-השם" (הביטוי מופיע בעברית באותיות לטיניות), ולפיכך ביום מותו מעלה גם ה-C.V. את זכרו. הוא מסיים את המאמר בכתבו, שגם לאנשי ה-C.V. סיבות רבות לבכות את מותו של רטנאו הן כגרמנים, הן כיהודים (als Deutsche und als Juden). מחבר המאמר מצרף את רטנאו לרשימה הארוכה של הקדושים שבתולדותינו — "בספר הזכרון של תולדות ייסורינו יצויין שמו של וולטר רטנאו בשורה אחת

עם אלה, שראשם מעוטר בעטרת העינויים" 18.

כפי שהזכרתי בראשית פרק זה, היה וולטר רטנאו זה שמכל היהודים, שפעלו בחיים המדיניים של גרמניה במאה העשרים, זכה במקום הראשון בתודעתו של הציבור היהודי. הם ראו בו אדם משכמו ומעלה הן כמדינאי, הן כהוגה דעות. ברטנאו התגלמה שאיפתם של יהודי גרמניה להתגשמות גרמניותם ולמרות שהבינו יפה את הרקע היהודי להרצחו, הם לא הסיקו מזה מסקנות יותר נועזות.

דברי סיכום

בסיכום אפשר לומר, שאכן עיצבו יהודי גרמניה יחס כלפי המדינאים היהודיים, ברם יחס זה היה מושפע מגורמים שונים, כפי שצינתי בפרק א'. היו גורמים אובייקטיביים רבים, שהציבור היהודי לא היה יכול להתעלם מהם, גורם חשוב נוסף, שללא ספק השפיע על יחסם של היהודים למדינאים היהודיים, היה יחסם של אלה האחרונים ליהדותם שלהם. הציבור היהודי בגרמניה, שחיו כיהודים וכגרמנים התנהלו בצל סתירה גדולה, לא היה יכול לנקוט עמדה לגבי יהודים בפוליטיקה בלי להתחשב בגורם זה. ציינתי בפרק ד', שמרכז האורחים הגרמנים בני הדת היהודית הצטער, שרטנאו מעולם לא הצטרף לארגונם. איש לא הטיל ספק, שרטנאו ראה עצמו כיהודי, ולפעמים הוא מדגיש זאת בכתביו. העובדה, שיהדותו היתה רופפת למדי, לא השפיעה, כי בדרכו הוא ביטא את רעיון גרמניותו, ויהודי גרמניה ברובם ביקשו דרך להתבטאות זו.

דבר אחד אפשר לומר לזכותם של יהודי גרמניה בסוגיה זו. הם יצאו להגנתם של היהודים בשדה המדיניות הגרמנית ואף אם היו מקרים, שהעדיפו לראות יהודים מחוץ לחיים הפוליטיים, הרי מעולם לא שללו זכותם לכך. בעתונות היהודית היו ציונים רבים, שדנו בנושא זה. במדינה שבה השתולל "שגעון הגדלות הגרמנית" ונוצרו מושגים מוזרים כמו undeutsche (לא-גרמני) ובעיקר entdeutschen, כלומר "לעקור את הגרמניות", לא היה קל לנהל קרב מעין זה. לשונאי ישראל היתה השיטה הבדוקה לפסול מפלגה בלתי אהדה עליהם בהאשמה, שהיא "המפלגה היהודית", כשם שאת חוקת ויימר היו אויבי הרפובליקה מוכנים לפסול כ"חוקה יהודית" (Die verjudete Verfassung).

כידוע, היה יחסם של רוב היהודים למפלגות המהפכניות שלילי. בהחלט ובעיקר ליהודים הפעילים בהן (עיינ פרק ג'), ולפיכך חששו לא מעט יהודים בגרמניה, שדחיית יהודים מהחיים הפוליטיים עלולה לדחוף את הצעירים היהודים בגרמניה אל התנועות הקיצוניות.²

להיות אורח גרמני פירושו היה לגבי יהודי גרמניה מילוי כל החובות כלפי המדינה והנאה מכל הזכויות, שמדינה מעניקה לאזרחיה. העתונות היהודית תבעה בתוקף מיהודי גרמניה להשתתף בבחירות ולהצביע בעד אותן המפלגות התומכות בקיום זכויותיהם האזרחיות של היהודים.

רובם של יהודי גרמניה סברו אפוא, שחובתם של היהודים להשתתף בבחירות ולהצביע, כשם שזכותם להשתתף באורח פעיל בחיים המדיניים. סתירה נוספת ביחסם למדינאים היהודיים מתגלית בתגובה של אי-הבחרותם

של יהודים למסדות הפוליטיים השונים. מחד גיסא חוששים הם מריבוי יהודים על הבמה הפוליטית ומאידך מצטערים, שאין יהודים חברים בממשלה גרמנית זו או אחרת.⁴

השלכה על יחסם ליהודים במדיניות הגרמנית ובתנועות השונות אפשר למצוא ביחס העתונות היהודית ליהודים הפעילים בחיים המדיניים של ארצות אחרות. היחס ליהודים ברוסיה ובתנועה הקומוניסטית האירופית הוא שלילי ביותר (עיין פרק ג') ואילו בארצות לא קומוניסטיות מתיחסים לתופעה זו בקורת-רוח.⁵ העתונות היהודית, המביאה פרטים על יהודים במדיניות של ארצות זרות, מדגישה כמעט תמיד את יחסם ליהדותם.

בשני גליונות⁶ מתאר העתון A.Z.J את פעילותם של יהודים בבית-הנבחרים האיטלקי בצורה אוהדת ביותר. יתכן ויש כאן עידוד לפעילותם של יהודים בפוליטיקה הגרמנית.

לא כל היהודים, שפנו למדיניות, ולא דווקא לתנועות מהפכניות, גרמו קורת-רוח ליהדות הגרמנית. רוגז לא מעט נגרם ליהודי גרמניה על-ידי קבוצתו הקטנה של ד"ר מכס נאומן "ארגון היהודים הלאומיים" (Nationaldeutsche Juden). מבחינת נאמנותם לגרמניה ורגשותיהם הפטרייוטיים הם לא עלו על שאר יהודי גרמניה. כנראה, שצדק העתון המרכזי של יהודי גרמניה, שיהודי קבוצה זו בעצם אינם יודעים בעצמם מה רצונם.⁷

יהודי גרמניה האמינו, שהם תורמים הרבה לארצם, כשם שסברו, שהם חייבים לה תודה. היהודים היו בטוחים, שתרומתם לגרמניה היתה בכל השטחים וכן בשטח המדינאות. בסקירה מקיפה על נושא זה, שבוודאי ביטאה רגשות רבים של יהודי גרמניה כותב C.V. Zeitung, שתרומתם של היהודים לשדה המדיניות בגרמניה מתחילה (דווקא) עם יוליוס שטאהל⁸ ומגיעה עד במברגר, פרידברג ועד מנהיגי התנועה הליברלית הלאומית. מחבר הרשימה אינו מתעלם מהמגבלות שבשטח זה, ויחסו האוהד למדינאים היהודים נפגם בהעירו, שלו לא היו השערים נעולים, בוודאי היתה רשימת המדינאים היהודיים ארוכה יותר.⁹

הערות

למבוא

1. Toury, J. — Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland.
2. בתקופת ביסמארק היו גם יהודים בודדים, שנתמנו לתפקידים מיניסטריאליים: אלשטטר (Ellstätter) היה מיניסטר הכספים בבאדן, ורוהולף פרידנאטל, מיסד המפלגה השמרנית-הפשית, היה במשך חמש שנים מיניסטר החקלאות בממשלת ביסמארק.
3. היו אמנם יהודים שהעדיפו להזדהות עם החוגים הלאומנים הקיצוניים של גרמניה, כגון חוגו של מאקס נאומן, אך אלה היו מועטים ביותר.
4. יהודים רוסיים אלה Max Levien ו-Eugen Levine. מנהיג יהודי אחר בגרמניה המהפכנית, שאף הוא לא היה גרמני הוא ליאו יוגיכס, יליד פולין. בדומה לשנים מבוואריה, אף הוא נרצח במאסר. שמו האמיתי של יוגיכס לב גרוחבסקי.
5. אפילו וילהלם השני התבטא באהדתו לאנטישמיות בהיותו גולה בהולנד. (דובנוב — דברי ימי עם עולם, כרך י', עמ' 22, הערה).

6. לונטל — תולדות יהודי גרמניה, עמ' 210.
7. ב־1922 התמוג העתון עם ה־C.V. Zeitung בשם המלא:
C.V. Zeitung — Blätter für Deutschtum und Judentum.
כן צורף למיוזג העתון "Im Deutschen Reich".
8. עתון זה ייצג בעיקר את האורתודוכסים מפרנקפורט אם מיין, שנטו לקיצוניות.

ל פר ק א

1. בעיני התנועות הלאומניות כגון Volkspartei וה־Deutschnationalpartei היה הדגל השחור־אדום־זהב "דגל יהודי" ולא דגלה של גרמניה. התגובה היהודית היתה אפולוגטית בטענה, שהרי אלה היו גם צבעי דגל ה־Burschenschaft בה לא היו יהודים. כן זהו דגלם של הלאומנים הגרמנים באוסטריה. A Z J — 28.11.1919.
2. לא היתה זאת הפעם הראשונה והיחידה, שלודנדורף הביע בצורה ברורה את היחס השלילי ליהודים ולמדינאים היהודיים בגרמניה. C.V. Zeitung — 29.6.1923.
3. A Z J — 21.2.1919.
4. שם — 15.8.1919.
5. שם — 23.1.1920.
6. ב־1923 נידון פריטש למאסר בעון העלבת רטנאו. פריטש כינה את רטנאו המנוח "צבוע" (Heuchler). במאמר ראשי ב־C.V. Zeitung מיום 11.10.1924 יוצא העתון להגנת רטנאו ודורש ללמוד לקח ממשפטו של פריטש.
7. C.V. Zeitung — 21.2.1924.
8. A Z J — 8.8.1919.
9. Die Jüd. Rundschau — 20.1.1920.
10. 22.7.1921, 5.8.1921 — בירחון Der Jüdische Wille חוברת מס' 2 מיוני־יולי 1919 מופיע מאמר אוהד על בנימין ד'ישראלי מאת רפאל שטראוס. במאמר זה מנסה המחבר לחפש אצל ד'ישראלי את היסודות היהודיים שבו
"...dass er in hohen Grade eine orientalisch-jüdische Natur war", p. 88.

ל פר ק ב

1. Die Jüd. Rundschau — 15.11.1918.
2. שם — 7.1.1919. בהמשך המאמר מובעת התקוה לקשרים הדוקים בין ארץ־ישראל היהודית ליהדות גרמניה.
3. A Z J — 3.1.1919.
4. שם — שם.
5. כמובן, שזה לא כלל את השתתפותם של יהודים בתנועות המהפכניות השמאלניות בגרמניה או מחוצה לה. נושא זה יידון לחד בפרק ג' של חיבור זה.
6. עיין פרק א' עמוד 6 וכן הערה 10 באותו פרק.
7. Die Jüd. Rundschau — 8.4.1919.
8. Der Israelit — 21.10.1920.
9. A Z J — 3.1.1919.
10. שם — 31.1.1919.
11. עיין בפרק א' את טענתו הידועה של פריטש.
12. A Z J — 21.2.1919.
13. שם — 27.6.1919.
14. שם — 8.8.1919.
15. עמ' 1932 / 11 — Entscheidungsjahr 1937 — Mosse.
16. A Z J — 25.8.1919.
17. שם — 5.9.1919.

18. הירש עצמו נבחר לראשות ממשלת פרוסיה בעזרת קולות חברי המרכז הקתולי.
 19. C.V. Zeitung — 7.6.1923.
 20. שם — 20.12.1923.
 21. בקטע המתאר את ילדותו, מספר ארנסט טולר, שבמאבק המתמיד בעיר מולדתו Samotschin בין הפולנים לבין הגרמנים, הו היהודים חזית אחת עם הגרמנים, כשם שהם היו בעיר זו החלוצים של התרבות הגרמנית. Selbstzeugnisse des deutschen Judentums 1870—1945, p. 25.
 22. C.V. Zeitung — 7.2.1924.
 23. עמ' 1932/10 — Mosse — Entscheidungsjahr.

ל פר ק ג

1. עמ' 1932/11 — Mosse — Entscheidungsjahr.
 2. שם — שם.
 3. A.Z.J. — 29.11.1918.
 4. שם — 6.12.1918.
 5. שם — 13.12.1918.
 6. שם — 3.1.1919.
 7. שם — שם.
 8. שם — 17.1.1919.
 9. לא היה זה סוד, שראדק היה יהודי ושמו האמיתי סובלזון.
 10. 21.2.1919.
 11. שם — 28.2.1919.
 12. שם — שם.
 13. שם — שם.
 14. שם — שם.
 15. שם — שם.
 16. Die Jüd. Rundschau — 10.1.1919.
 17. Der Arbeiter, Juni, 1920.
 18. שם — שם.
 19. שם, עמ' 42.
 20. A.Z.J. — 20.2.1920.
 21. שם — שם.
 22. שם — 25.6.1920.
 23. C.V. Zeitung — 17.5.1923.
 24. שם — 3.4.1924.
 25. Der Israelit — 24.4.1919.
 26. כשמנהיג יהודי רוסי מינור פנה אל טרזקי בענין יהודי רוסיה, השיב לו הלה: — "לך ואמור ליהודיך, כי אין אני יהודי, ואין לי שום דבר אתם".
 27. Der Israelit — 24.4.1919.
 28. שם — 18.3.1920.
 29. שם — 20.5.1920.
 30. שם — 17.2.1921.

ל פר ק ד

1. עמ' 34 — Selbstzeugnisse des deutschen Judentums.
 2. Zweig, S.: Die Welt von Gestern —
 3. עמ' 429 — Pinson, K.: Modern Germany.

- .AZJ — 17.2.1922 .4
 שם — שם .5
 שם — שם .6
 .Der Israelit — 15.1.1920 .7
 .Pinson, K.: Modern Germany — עמ' 429 .8
 .Die Jüd. Rundschau — 27.6.1922 .9
 שם — שם .10
 שם — שם .11
 שם — שם .12
- הרעיון הזה במאמר מזכיר במידה רבה את שירו של ח.נ. ביאליק "אכן גם זה מוסר אלהים".
- .C.V. Zeitung — 31.5.1923 .13
 שם — 5.7.1923 .14
 שם — שם .15
 שם — שם .16

לדברי סיכום

- .Selbstzeugnisse des deutschen Judentums — עמ' 172 .1
 .C.V. Zeitung — 14.2.1924 .2
 שם — 4.5.1924 .3
 .AZJ — 27.6.1919 .4
 שם — 28.4.1921 .5
 20.1.1922 .6
 .C.V. Zeitung — 17.4.1924 .7
 שם — שם .8

ביבליוגרפיה

- Börries, Achim von — Selbstzeugnisse des deutschen Judentums 1870—1945.
 Fischer Bücherei, Hamburg, 1962.
 Mosse, G.L. — Germans and Jews. Orbach & Chambers, London, 1971.
 Mosse, W. — Entscheidungsjahr 1932.
 Pinson, K.S. — Modern Germany — Its History and Civilization. The Macmillan
 Co. N.Y. 1963.
 Toury, J. Die Politischen Orientierungen der Juden in Deutschland. Tübingen, 1966.

עתונים

- Allgemeine Zeitung des Judentums (AZJ), 1918—1922.
 Der Arbeiter — Juni 1920.
 C.V. Zeitung — 1922—1924.
 Im Deutschen Reich.
 Der Israelit — 1918—1924.
 Die Jüdische Presse.
 Die Jüdische Rundschau — 1918—1924.

ד"ר יעקב גלר

העמידה היהודית בשואה

תיאטרון, תזמורת סימפונית, בתי-ספר למוסיקה ולאמנויות ברומניה,
* 1944—1941

בתקופת מלחמת העולם השניה פעלו בבוקרשט, עיר הבירה של רומניה, במשך שלוש שנים ומחצית השנה ברציפות, תיאטרון יהודי, תזמורת סימפונית יהודית ושני בתי-ספר יהודיים למוסיקה ולאמנויות. היתה זו תופעה יחידית לרומניה, כמו התופעה של קיום רשת חינוך ענפה, מגני-ילדים ועד קולגים אוניברסיטיים.** כיצד התאפשרה תופעה זו? בהתאם להוראת השר לחינוך לאומי, לאמנות ולדתות, פרופ' טראיאן בראיליאנו (Traian Braileanu), מה-2 בספטמבר 1940, נאסר על השחקנים, הזמרים, הנגנים, המנצחים ועובדי-התיאטרון היהודים במוסדות האמנות הממשלתיים והציבוריים להמשיך בעבודתם. חוק זה התיר להם לעסוק במקצועותיהם הקדומים אך ורק במוסדות אמנות פרטיים יהודיים, שנתחייבו לציין במפורש בשלט — "תיאטרון יהודי" (Teatru Evreesc). על האמנים הנוצרים נאסר להופיע באולמות, השייכים ליהודים. כך הותר ליהודי בוקרשט להקים באופן רשמי "גיטו אמנותי". אישור המשרד הנ"ל ניתן ב-26 בספטמבר 1940. אולם האישור הסופי ניתן רק ב-17 בינואר 1941. על ידי ההנהלה המרכזית של התיאטראות ברומניה, 4 ימים לפני הפוגרום בבוקרשט. לאור מצב זה חברו יחד השחקנים, שפוטרן ממשרותיהם והקמיו באותו יום,

* מחקר זה מבוסס על חומר אוטנטי, שפורסם בעת המלחמה והכולל מסמכים ותחיקה ממשלתית ועתונות יהודית ברומניה — "רנשטיראה נואסטרה", שבועון ציוני עד תחילת 1942 ר"גויטה אבריסקה, בטאון מרכז היהודים ("ה'יודנראט" של יהודי רומניה), עד אוגוסט 1944; דר'חות פעילות של המוסדות, שפורסמו באלמנך יהודי ב-1943; מחקרים ועדויות בע"פ ובכתב ועתונות יהודית שלאחר המלחמה. ** על רשת החינוך ומוסדות ההשכלה יפורסם בהודמנות אחרת.

בתמיכת הקהילה היהודית, תיאטרון יהודי בבוקרשט על-שם "ברשיאום" (Baraseum), בשכונה היהודית הגדולה "וקרשטי" (Vacaresti).

מטרת הקמת התיאטרון היתה, מלבד מתן תעסוקה לשחקנים היהודים שפוטרו, לשמור על מורל גבוה של הציבור בתקופה של גזירות רבות וקשות, להפית בו תקוות לעתיד טוב יותר וכן ל"בלות" את הזמן הקשה ו"לקדש" את החיים.²

התיאטרון היהודי החל לפעול ולהציג באחד במרס 1941, חמישה שבועות לאחר הפוגרום בבוקרשט, שאירע בימים 21—23 בינואר ובו נרצחו כ-130 יהודים ורבים נפצעו, וכן נשדד ונהרס רכוש רב.³ שחקני התיאטרון, מטובי הבמה ברומניה, הקימו שתי להקות: אחת לדרמה ואחת לקומדיה. ולמחזמר (רוויסטה). בראש הלהקות עמדו יוזמי התיאטרון אל. מריוס, וילי רוניה והשחקנים ביאטה פרדנוב ואלכס פינצי. הניהול האמנותי היה בידי הסופר היהודי פליקס אדרקה ולני קלר. מנהלי התיאטרון היו אוטו מרקוביץ וברשטיאנו. בין יוזמי התיאטרון נמנו גם הבמאי מוני גלרט, השחקנית סנדו מריה, הסופר מיכאל סבסטיאן, המלחינים היים. שורצמן וא. לינדברג, הצייר המפורסם מ.ח. מקסי והצייר מרסל ינקו, שעלה ב-1941 ונפטר בארץ לפני שנים אחדות. במסגרת התיאטרון הוזה הוקם גם תיאטרון לילדים על-ידי הבמאי ליקה גרינברג. הרפרטואר היה עשיר ומגוון, בעל רמה אמנותית גבוהה וכלל מחזמר (רוויסטה), אופרות, קומדיות ודרמות מההווי היהודי, מאוצר התיאטרון היידי, שתורגם לרומנית ומהמחזות האוניברסליים הקלאסיים והמודרניים. למרות הצנזורה כללו המחזות רמזים על מצב היהודים באותו זמן. ההצגות היו מלוות בלהקות בלט וריקודים עממיים. מאתיים שחקנים, במאים ועובדי במה העלו כשלושים הצגות בשני אולמות התיאטרון, שהיו מלאים. משנת 1941 ועד 1943 נערכו כאלף הופעות — כמעט כל ערב ושלוש פעמים בשבוע אחר הצהרים. בהצגות אלה נזכחו כארבע מאות אלף איש, לא רק אנשי השכונות היהודיות, אלא גם משכילים, רומנים דמוקרטיים. השירים שהושרו הפכו ללהיטים אצל היהודים בכל ימות המלחמה. הוצגו גם פנטסיות מוסיקליות על-ידי מקהלות בתי-הספר הקהילתיים והצגות מיוחדות לילדים, וביניהם בלט המחזה "הילדים במאבק עם בית-הספר" (Copii in Lupta cu Scoala).

מחזות אחדים, שזכו להצלחה מיוחדת, היו: "מירלה אפרת" של יעקב גורדין, שעובד על-ידי הסופר היידי י. פלץ; "הדיבוק" של אנסקי; "ציפקה פאייר" — קומדיה מוסיקלית; קליה ווקרשטי" של הסופר י. פלץ. בין השחקנים שהציגו, הצטיינו: נ. סטרויה, מריה סנדו, רנה פרסיאנו, טינה ברשטיאנו, יואן קובילוביץ, מרגה חגיגסקו, זני שמילוביץ, דורל ליביאנו, אוגניה בוגוסלבה, אל. מריוס, דורל ליביאנו, אל. סמו, וריה ריקרדו, האחיות גמברטו קנר ודאיוול בפה שפיצר, ג'טה לוקה ילדת הפלא, השחקנית הידועה בישראל, שמעון בר המנוח (שמעון גולדשטיין), שהתפרסם בארץ (שיחק "ידל מיטן פידל"). בין מחברי ההצגות היו הסופרים מיכאל סבסטיאן, י. פלץ וישעיה רקציוני.

בין המוסיקאים, שליוו את המחזות הצטיינו סרגיו קומיסיונה, המנצח המפורסם היום הדובי ולצר, האקורדיוניסט, המלחין הפופולרי, שזכה בפרס ישראל.⁴ חברי הלהקות, השחקנים, הומרים, הרקדנים, חברי התזמורת, הבמאים, עובדי הבמה והמנהלים, קיבלו מ"מרכז היהודים", היודנראט הרומני, פנקסי-פטור מעבודת

Teatrul Barașeum

(SALA DE SUS)

In fiecare seară, la ora 8,⁴⁵

Joi, Sâmbătă și Duminică ora 4 d. a. matineuri

BARAȘEUM 1942

Povești cu muzicute

Fantezie humoristică muzicală de:

Eugen Mircea - Mayer și Millocean - Lazarițel

cu

Jeny Smilovici
Tina Radu
Surorile Lamberto
Kiki Marcov
Marianne Goldstein
Bebe Spitzer
Fedy Arie
Aura Doru
Clara Wolf
Mieke Kautetz
Nutz Ludwig
și
Agma Boyoslava

V. Ronea
D'Ayol
Dorel Livianu
Andrei Spitz
Bob Gerescu
Raul Lavenson
Zephi Alscher
Luis Gallfan
N. Naumescu
și
Al. Giovanni

BENNY și RUDY FRIEDMAN

כרזה המחזעה על מופע מוסיקלי בתיאטרון "ברשיאום" בבוקרשט, 1942.

כפיה, שנתחייבו כל היהודים מגיל 16 עד 60 בתקופה ההיא — כמו שקיבלו המורים בבתי הספר הקהילתיים, המנהיגים ופקידי הקהילות. לפעמים הוטלו עליהם עבודות-כפייה בניקוי שלגים, הריסות של בנינים פגועים מהפצצות הטייסות האנגלו-אמריקאיות בעיר ובסביבותיה, אך לא במחנות עבודה רחוקים מהעיר. כמו-כן קיבלו הנ"ל תעודות זיהוי, שהונפקו על ידי הנהלת התיאטרון, שאישרו את הרשות שקיבלו מאת השלטונות לנוע ברחובות בחופשיות בשעות המאוחרות של הלילה, לאחר סיום עבודתם.

בבנין התיאטרון "ברשיאום" התקיימו גם אזכרות לגדולי האומה, הרצאות על ספרות, קריאת יצירות של משוררים וסופרים עבריים ויידישאים: ח. נ. ביאליק, י. ל. פרץ, שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים ועוד. כמו-כן התקיימו קונצרטים של מקהלות תלמידים מבתי-הספר הקהילתיים, קונצרטים של התזמורת הסימפונית היהודית והתזמורת לג'ז, וכן של בתי-הספר לאמנות שבעיר. גם להקה של התיאטרון היידי הציגה תחת חסותן של אגודות תרבות אמיתיות ופיקטיביות. השחקנים הופיעו בבתי הכנסת ובטמפלים הכורליים במסווה של אזכרות לסופרים: ש. אנסקי, א. גולדפדן ואחרים.

באירועים אלה השתתפו הסופרים מ. לקס, ש. שפ, שרגא לסקר, ברבו לזריאנו, י. דובוביס ופלורין בלומנפלד. גם בגיטאות של טרנסניסטריה ובמחנה הריכוז ופניארקה הציגה להקת תיאטרון, שהוקמה על ידי שחקנים שגורשו שמה והם: סיביליה פסטור, ברוך ולאה רינצ'ר, משה וסלי ברנשטיין, קרול וגיזלה טפנר, ארנה אטינגר ומניה וולפסון.⁶

תזמורת סימפונית יהודית (Orchestra Simfonica Evreeasca)

טובי הנגנים היהודיים מהתזמורת הסימפונית הממשלתית והציבוריות בבוקרשט, שפוטרו ממשורותיהם בסוף 1940, התארגנו במסגרת חדשה והקימו את "התזמורת הפילהרמונית היהודית", שמנתה 40 איש, בניצוחו של הפרופ' אמיל קובילוביץ. "מרכז היהודים" אישר את קיום התזמורת ותיקן תקנות לאירגונה ולפעילותה. בין חברי התזמורת בלטו לדוויג פלדמן, ליאון ואלפרד מנדלסון מהקומפוזיטורים הטובים של רומניה, המנצח והכנר לינדנברג, נגן האבוב אלמושינו, וארנסט ולפיש. 150 קונצרטים סימפוניים ומוסיקה מודרנית וקונצרטים קוליים התקיימו במשך כשנה וחצי וכללו מיצירותיהם של מוצרט, מנדלסון, בך, ויוולדי, ובר, סינגר ועוד. בבוקרשט פעלה גם תזמורת ג'ז יהודית, שמנתה 25 נגנים (Orchestra Instrumentalistilor Evrei de Jaz), נערכו קונצרטים של שירה עממית בניצוחם של המלחינים חיים שוורצמן (שנפטר בארץ לפני שנים אחדות), תיאודור קוסמה (זוויבל), אלי רומן, ד"ר ויקטור רוטנברג ואויגן קופלר. בין הסגורים הצטיין הזמר ארמנד שכטר. ביוזמתו של ח. שוורצמן נערכו ערבי שירה וניגונים יהודיים, בהם שרו זמרים יהודים שירים ביידיש והמשוררים יעקב גרופר, ליאון ברטיש וברל שנבל קראו מיצירות י. ל. פרץ, איציק מנגר, אליעזר שטיינברג, אנסקי וא. גולדפדן. הסופרים: אורי בן הדור, אמיל דוריאן, אנריק שטיינברג, ליאנה מקסי, שוס רומן, ק. מרקוביץ וא. סמו קראו מיצירותיהם, שנכתבו ברומנית.

גם פסטיבלים תרבותיים וקונצרטים של יצירות פולקלור יהודי, נגינות עבריות ושירי שבת ומוסיקה דתית נערכו בבוקרשט, בליווי הרצאותיהם של הרבנים, ד"ר מ. א. הלוי וד"ר א. בק.

תלמידי בתי-הספר הקהילתיים התיכוניים ערכו קונצרטים בניצוחו של הוגו שוורצמן, ניגנו את האופרה "כרמן" של ביוזה ואינטרמצו מ"קוולריה רוסיקנה". בין הנגנים הצטיין סרגיו קומיסיונה ככנר סוליסט.

בעידודה של קהילת בוקרשט ובשיתוף-פעולה עם הרבנות ויו"ר "ארגון בתי-הכנסת", נערכו קונצרטים לחונות על-ידי החזן פ. רוטנברג ואחרים בלוויית מקהלת היכל "אחדות הקודש" (Unirea Sfanta) בניצוחו של היים שוורצמן. קונצרטים לשירה ולמוסיקה דתית אורגני על-ידי מנהל בית-הספר הקהילתי ע"ש מלבי"ם, ביוזמת המורה רוזנקרנץ והרב ד"ר ח. הלפרין, בבית-הכנסת הגדול ובהיכל "אחדות הקודש". האגודה "אחדות ופרוגרס" (Unirea si Progres) עשתה למען הפופולריוזציה של המוסיקה והליטורגיה היהודית, בארגנה קונצרטים עממיים ליהודי העיר.⁶

יש לציין, שקהילת בוקרשט ריכזה בתוכה בתקופת השואה כוחות אינטלקטואליים רבים, זמרים, חזנים, נגנים, מלחינים, סופרים ומשוררים בידיש וברומנית ובעלי מקצועות חופשיים, שבאו מקהילות אחרות בפרובינציה ומהאזורים המסופחים * כדי למצוא מקלט בעיר הבירה. מספרם של היהודים בבוקרשט עלה ל-130,000 נפש, כ-40% מיהודי רומניה דאז, ובאופן יחסי לשאר הקהילות היה מצבם טוב יותר.

עשרות ומאות בני נוער, חברי התנועות הציוניות במחתרת, המשיכו את פעילויותיהם בצורה מוסווית כחברים של מקהלות דתיות, המלוות חזנים בתפילותיהם בבתי-הכנסת, שהותרו, למזלנו, לפעול באופן חופשי בניצוחו של המלחין שוורצמן, שהוזכר לעיל, שעשה יותר מכולם להשרשת המוסיקה העממית בציבור. הם שרו בימים הקשים ההם את השיר "עס ברענט" (העיררה בוערת) מאת מרדכי גבירטיג, שהפך ללהיט וכן שירי גיטו ושירים ציוניים. המקהלות הדתיות הללו היוו את אחד המפעלים המרשימים, שאיפשרו לנוער היהודי להיפגש ולבלות באוירה יהודית, ציונית, לדון בצנעה על בעיות בוערות וללמוד שירים ופרקים בתולדות עם ישראל והציונות.

בחנוכה תש"ד (1943) ביצעה המקהלה של "הנוער הציוני" תכנית שירה כזו בבית-הכנסת הגדול, בנוכחות אלפי יהודים. כל השירים הוכרו כהימנוני תפילה. אחד הסוליסטים היה איצ'ו הרציג, כיום ח"כ יצחק ארצי. סוליסט אחר נאלץ לשיר מאחורי הקלעים, משום שברח מטרגוניסטריה. הקונצרטים למוסיקה דתית נערכו בלוויית דרשותיהם של הרבנים ובראשם הרב הכולל, ד"ר אלכסנדר שפרן.⁷

* בסרביה, בוקובינה וטרנסילבניה, שנכללו במדינה הרומנית בתום מלחמת העולם הראשונה ואילו בשנת 1940 סופחו בסרביה ובוקובינה הצפונית לברית-המועצות וצפון טרנסילבניה להונגריה.

בית-הספר לאמנויות עבור היהודים

פעולה נוספת של ההתנגדות לממשלות הרשע של המרשל יון אנטונסקו (Ion Antonescu) ולחוקי האפליה, היתה הקמת בית-הספר לאמנויות עבור היהודים (Scoala de Arta pentru Evrei) והקונסרבטוריון הפרטי למוסיקה ולאמנות הדרמטית עבור היהודים (Conservatorul Particular de Muzica si Arta Dramatica pentru Evrei). מלחינים, מוסיקאים, שחקנים, אמנים וציירים יהודיים בעלי-מעוף, שגורשו ממקומות עבודתם הממשלתיים והציבוריים, חברו יחד והקימו בספטמבר 1942 מוסד חינוכי על-תיכוני לאמנות. זה היה בית-ספר פרטי, מעין קואופרטיב של מורים, ששכן בבית פרטי מושכר ברח' "ספינצי אפוסטול" 18 ובשנת 1943 עבר לבית אחר ברח' "פרינציפטלה-אוניטה". בית-הספר פעל ליד תיאטרון "ברשיאום", שאת פעולותיו תיארו לעיל. המוסד קיבל היתר רשמי ממשרד התרבות הלאומי הרומני, כמו שקיבלו שלושת המוסדות העל-תיכוניים, "הקולג' לסטודנטים יהודים" של פרופ' מרקו אונסקו (Colegiul pentru Studenti Evrei), הקולג' של פרופ' ארנסט אבסון ו"הקורסים להכשרה טכנית" של המהנדס מרטין ברקוביץ, שנקרא "פוליטכניקה ברקוביץ".

בית-הספר הזה לאמנויות קלט את בוגרי בית-הספר התיכוניים וסטודנטים. שגורשו מבתי-הספר לאמנות ממשלתיים. למדו בו 140 סטודנטים בשלושה חוגים:

(א) החוג לאמנות המשחק והדרמה, בהדרכתם של השחקנים ביאטה פרדנוב, גב' לינדברג ואלכס פינצי. בלט וריקודים למדו בהדרכת גב' לינדברג ופרקטיקה במשחק ואמנות עשו בתיאטרון "ברשיאום".

(ב) החוג לציור ולאמנות פלסטית בהדרכת הצייר המפורסם מ.ח. מקסי, שהיה אחראי על התפאורות ב"ברשיאום" ולאחר המלחמה כיהן כמנהל המויואן הממלכתי בבוקרשט.

(ג) החוג למוסיקה בהדרכתו של אלפרד מנדלסון, מגדולי המלחינים של רומניה, המלחין לודוויג פלדמן והמנצח א. לינדברג ופרופ' רדו נגריאנו. בחוג זה לימדו מוסיקה קלסית, מוסיקה קמרית, אופרה, קומפוזיציה, ניצוח, כלים שונים, ביניהם כינור, ויולה, פסנתר וכן כוריאוגרפיה.

מוסד אמנותי זה התקיים במשך שנתיים, מספטמבר 1942 ועד אוגוסט 1944. בין הסטודנטים שלמדו בו ראוי לציין את המלחינים, המנצחים והאמנים שעלו לישראל: מנדי רודן, סרגיו קומיסיונה, סרגיו נטרה, שלימד באקדמיה למוסיקה באוניברסיטת תל-אביב, רעייתו הפסלת סוניה נטרה, הסופרת ליאנה מקסי, בתו של הצייר מקסי, השחקן יצחק ברקת והמלחין מנדרו כץ ז"ל שנפטר בארץ.⁸

הקונסרבטוריון הפרטי למוסיקה ולאמנות דרמטית עבור יהודים

נוסף לחוג למוסיקה, שפעל בבית-הספר לאמנות עבור היהודים בבוקרשט, הוקם קונסרבטוריון בהנהלתם של סטלה דלה-פרגולה והוגו שוורץ. הקונסרבטוריון הזה קיבל את אישורו של משרד החינוך בשנת 1941, ופעל ברח' ברדולוי. בשנת

1942 למדו בו 140 תלמידים והיו בו כיתות לפסנתר, לכינור, לקנטו, לאקורדיון, לקומפוזיציה מודרנית, לדרמה-קומדיה. המורים שלימדו בו היו מומחים ובקיאים במקצועותיהם, שהורו וניגנו במוסדות מוכרים: מירציאה אלכס ברוקר, אמיל קובילוביץ, אדיט ולוציאן דלה-פרגולה, הרץ קלר, אדמונד קאופמן, אלכס. מריס, אדולף אשכנזי (דרגן), גלו פרופטה, טאוסינגר ודגוברט בוכהולץ. התלמידים למדו לנגן בכלים שונים, ביניהם כלי נשיפה, ויולה, צ'לו, בסון. כן למדו מוסיקה קמרית, קנטו, קומפוזיציה, וסולפג'ו.⁹

לאחר מותו ב-17 בינואר 1941 של אבי משפחת דלה-פרגולה, החזן הראשי של בית-הכנסת הספרדי בבוקרשט אלברטו דלה-פרגולה, שהיה גם סולן של האופרה הממלכתית בעיר, נפרדו האחים לאחר שפעלו יחד, וכל אחד הקים בית-ספר למוסיקה. כך הוקמו הקונסרבטוריון "ליריה" של הזוג סטלה ורנצו דלה-פרגולה והקורס הפרטי לקנטו ולאופרה של אדיט ולוציאנו דלה-פרגולה, על שם אביהם.¹⁰

מוסד זה קיבל את אישור המיניסטרויון הרומני לתרבות לאומית בשנת 1943 ושיתף פעולה עם האגודה הספרדית בעיר הכירה (Asociatia Sefarda).

קונסרבטוריונים, תזמורות, מקהלות ולהקות אמנותיות הוקמו בתקופת השואה גם בקהילות אחרות ברומניה. ביאסי (Iasi) — "עיר ההריגה", שבפגרום האיום שאירע בקהילה היהודית ב-1941 נרצחו יותר מעשרת אלפים נפש, הוקם ב-1943 ב"ס למוסיקה, שלמדו בו עשרות תלמידים.¹⁰ בבקאו (Bacau) הוקם ב-1942 קונסרבטוריון ותזמורת בניהולו של ז'אן קופלר, ולימדו בו כלים שונים, פסנתר, כינור ועוד וכן קורס לרייטיקה. התזמורת נתנה קונצרטים מדי שבוע בשבוע מיצירות בטהובן, שופן, ליסט וברליוז.¹¹

ברומן (Roman) ובבוקרשט אורגנו תזמורות ומקהלות בבתי-ספר קהילתיים.¹² כמעט בכל קהילות רומניה אירגנו בתי-הספר מקהלות, שהופיעו בחגיגות ובמסיבות שונות. אורגנו גם מסיבות "עונג שבת" בכל שבת בשעות הצהריים ובהם הושרו שירים ביידיש, עברית, והמורים לעברית סיפרו מפרשת השבוע וקראו מסיפורי שלום עליכם, פרץ, מנדלי, ביאליק ואחרים. ברצוני לציין את המורה לעברית מרדכי יוסיפון מבית-הספר הקהילתי "עשה-טוב" מווסלוי (Vaslui), שהצליח לרכז בתקופה קשה זו עשרות רבות של תלמידים בכל השבתות והחדיר בהם ערכים יהודיים, דתיים וציוניים. עשרות מהם למדו עברית מדוברת, על פי שיטת "עברית בעברית". הוא אירגן גם שיעורי קיץ מיוחדים לשפה העברית. כך דאגו הקהילות להעסיק תלמידים, בעת שאבותיהם נשלחו לעבודת פרך במחנות עבודה.

בדצמבר 1943 ניתנו בבוקרשט קורסים דרמטיים ביידיש ברח' אנטון פן, שאושרו על-ידי השלטונות.¹³ התלמידים מבתי-הספר הנ"ל קיבלו, כמו הסטודנטים היהודים שלמדו בקולגים היהודיים וכמו השחקנים והנגנים היהודים, פטור מעבודת כפיה במחנות עבודה חיצוניים והוייבו לעבוד בניקוי שלגים והריסות ההפצצות ובמכון המרכזי לסטטיסטיקה בעיר.

בסיכום: התיאטרון, התזמורות, המקהלות, מסיבות "עונג שבת", בתי-הספר לאמנות והקונסרבטוריונים למוסיקה, שהוקמו על-ידי יהודי רומניה למרות הקשיים האדירים, היוו מעין התנגדות למשטר הנאצי של הרודן יון אנטונסקו.

להתעלם ממשטר הטרור והדיכוי ולצפות לעתיד טוב יותר, וזאת בזמן, שלמרבית הצער, יהודים נרצחו ונשרפו בפולין. תופעה זו היתה יהודית לרומניה וזאת הצער יהודים נרצחו ונשרפו בפולין. תופעה זו היתה יהודית לרומניה וזאת תודות לגורמים שונים, פנימיים וחיצוניים, והודות להנהגתה היהודית במחתרת, לקשרים שהיו לד"ר פילדרמן ולאיינטקטואלים יהודיים עם פקידים גבוהים ועם מדינאים, שכיחנו בעבר כראשי ממשלות. נראה, שגם הממשל הרומני נטה להתעלם מפעילות זו, מפני שלא רצה לנתק לגמרי את היחסים עם המערב ושארף — ביחוד לאחר מפלת הנאצים בסטלינגרד (סוף 1942 — ותחילת 1943) — להשאיר לעצמו אשנב פתוח אל העולם החופשי ולהציג אחר המלחמה "אליבי" בצורת יחסו אל היהודים.

בתיאור התנגדות זו אנו מקיימים את צוואתו של ההיסטוריון שמעון דובנוב, שנרצח בשואה ולפני מותו ציווה עלינו: ¹⁴ "שרייבט און פארשרייבט": מלחמה וסבל מזה — עמידה ורוח איתנה — מזה.

הערות

1. החלטה מס' 42181 מ-2 בספטמבר 1940. שפורסמה ב"מוניטורול אופיציאל 211 (הבולטין הממשלתי הרשמי — Monitorul Oficial); החלטה מס' 55117 מ-18 באוקטובר 1940, שפורסמה ב"מוניטורול אופיציאל 272; ראה: קוטיק, מ.: גולה במאבקה, ת"א, 1944, ע' 44; Carp. M.: Cartea Negra, 1, Bucuresti 1946, p. 56, 94; Bercovici, I.: O sută de ani de teatru evreesc în România, Bucuresti 1982, p. 182—185 (להלן: ברקוביץ).
 2. על משמעות המושגים הללו ראה: באואר, י.: תגובות בעת השואה, נסיונות עמידה, התנגדות, הצלה. ת"א, תשמ"ג, ע' 67, 69; דבור'צקי, מ.: "העמידה בחיי יומיום בגיטאות ובמחנות"; שואה וגבורה, רקע, קורות, משמעות. מבחר מאמרים. ירושלים, יד ושם, תשל"ז, ע' 63 (להלן: דבור'צקי).
 3. על פוגרום זה עיין: גלר, י.: צמיחתה ושקיעתה של קהילה — היהודים האשכנזים והספרדים ברומניה. ת"א, תשמ"ח, ע' 321—325 (להלן: גלר).
 4. ד"ח פעילות של התיאטרון ברשיאום בשנים 1941—1943, שפורסם באלמנך היהודי, שיצא לאור בבוקרשט בשנת תש"ד: Almanahul Evreesc 5704 (1943—1944), Bucuresti 1943, p. 161—168. (להלן: אלמנך יהודי תש"ד).
- לביא, ת.: יהדות רומניה במאבק על הצלתה. ירושלים תשכ"ה, ע' 155; ברקוביץ, ע' 182—185, 283—285.
- Gazeta Evrească (G.E. : להלן): 1.1.1942; 24.2.1942; 10.4.1942; 24.7.1942 31.7.1942; 24.12.1942; 18.2.1943; 9.4.1943; 18.6.1943.
- Renasterea Noastră (R.N. : להלן): 19.10.1940; 14.2.1941.
- Revista Culturii Mozaic (R.C.M. : להלן): 1.11.1983; 1—15.6.1985; 15.5.1987.
- Viata Noastră 19.4.1985; 31.5.1985.
- Maxy, L.: Nucleul Magic, R. Gan 1980, p. 364—366.
- Ancel, J.: Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust, (The Beate Klarsfeld Foundation), vol. 3, p. 482 (להלן: אנציל)
5. עזרת בכתב של י. בריאבי, שהיה אחד המרצים; "מנורה" 5 (ירחון תרבותי), ירושלים. תשי"ט, ע' 3; ברקוביץ, ע' 187, 194—195.

6. אלמנך יהודי תש"ד, ע' 164—165; ברקוביץ', י.: פרקי רומניה, ת"א, 1975, ע' 153; אנצ'ל, ספר 10, ע' 609; ארכיון יד-ושם ע/011, דו"ח של לזר הלברטל, יו"ר קהילת בוקרשט בתקופת השואה;
- G.E. 1.2.1942; 18.2.1942; 6.3.1942; 27.3.1942; 3.4.1942; 10.4.1942; 17.4.1942; 27.4.1942; 8.5.1942; 24.7.1942; 24.12.1942; 9.4.1943; 18.6.1943; 13.8.1943; 20.8.1943; 7.10.1943.
- R.C.M. 1.11.1982; 1.10.1987.
7. אבני, ש.: "רומניה בחודשי השואה האחרונים ומיד לאחריה". משואה, ג', (קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה), תשל"ה, ע' 166—167; אבני, ש.: גאולים מיד צר, ת"א, תשל"ח, ע' 87—88.
8. עדויות בעל-פה של תלמידי המוסד לשעבר: הפסלת סוניה נטרה, ת"א (ילידת 1926, בוקרשט), מ"מ באוקטובר 1985; המלחין פרופ' סרגיו נטרה, ת"א (יליד 1920) מאותו תאריך; דו"ח מרכז היהודים מ"מ 13 במרס 1943: אנצ'ל, ספר 7, ע' 234—235; מכתבו של ד"ר ננדור גינגולד, יו"ר מרכז היהודים אל רדו ליקה, הממונה (קומיסר) על בעיות היהודים ברומניה: אנצ'ל, ספר 7, ע' 62.
9. G.E.: 20.3.1942; 27.3.1942; 18.9.1942; 20.3.1943; 6.8.1943.
R.N.: 23.11.1940; 30.11.1940; 28.2.1941.
Siniol, R.: "Conservatorul din Str. Negru Voda, 3":
שבט רומניה, 4—5 (1979), ע' 44—52; אנצ'ל, ספר 7, ע' 234; דו"ח מרכז היהודים מ"מ 13.3.1943.
10. על החזנים ממשפחת דלה-פרגולה, עיין: גלר, שם, ע' 261; על הקהילה הספרדית בבוקרשט, עיין שם, ע' 241—280, 335—348.
11. דו"ח מרכז היהודים, 1943; על הפוגרום עיין: גלר, שם, ע' 326—332.
Centrala Evreilor din Romania, Activitatea Culturii Mozaic din Romania 1918—1943. Bucuresti 1944. (ארכיון פילדרמן, ירושלים)
12. G.E. 25.4.1942; 29.5.1942; 26.6.1942.
13. Voledi-Vardi, I.: *Elevi fara uniforma*, vol. II, p. 18—22.
14. G.E. 8.5.1942; 29.5.1942; 5.6.1942.
15. G.E. 1.11.1943
16. דבורו'צקי, ע' 70.

ד"ר חוה אייכלר

תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה

(פרק מתוך: "ציונות ונוער בהונגריה בין שתי מלחמות העולם" — חיבור לקבלת תואר דוקטור של אוניברסיטת בראילון)

תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה

"יום ההתאחדות" הששי של "התאחדות הנוער בהונגריה", שהתקיים בכודפשט בספטמבר 1931, אישר סופית את ההחלטה להצטרף אל תנועת הנוער העולמית של הציונים הכלליים "הנוער הציוני".¹ באותה תקופה החליטו גם על הקמת "החלוץ הכלל ציוני", כדי לא לסבול עוד אפליה בארגון "החלוץ", המשותף עם תנועות השמאל.

בשנת 1932 עבר משבר על תנועת "אביבה-בריסיה". ההנהגה הקודמת התפטרה וההנהגה החדשה הצעירה, הבלתי מנוסה, לא ידעה למצוא את הדרכים המתאימות לחידוש התנועה.² "אביבה-בריסיה" החליטה לתת לחברים חופש בחירה; הם רשאים ללכת להכשרה ולעליה, אבל ההגשמה אינה חובה. גישה פושרת זו לא הוכיחה את עצמה. היתה ירידה מדיאגה במספר הסניפים המקומיים בכל הונגריה. באווירה זו של פשרנות וחוסר-החלטה התחיל את פעולתו "קן החרות" של "הנוער הציוני" בכודפשט. תוך זמן קצר צמחה תנועה חלוצית-צופית מגשימה. לא בוטלו הקשרים עם חברי "מכביאה" ו"אביבה-בריסיה", אבל הם התבססו על יסוד הפרדה מוחלטת בין פעילות קבוצות חברים מעל גיל שמונה-עשרה לבין השכבה הצעירה שחינוכה חלוצי.³

החברים הראשונים של "הנוער הציוני" היו צעירים, שלא היו מוכנים להסתפק בציונות הגלותית של "בריסיה",⁴ או צעירים שהשתייכו בעבר ל"השומר הצעיר" ועזבו את התנועה, כי לא נחה דעתם מהדוגמיות, מהדרישה המתמדת לביקורת עצמית ומחוסר התחשבות בבעיות הפרט.⁵ הם הביאו איתם מ"השומר הצעיר" את הצופיות, אהבת הטבע, אחוות רעים ושיטת חינוך בקבוצות קטנות, שבהן המחנך קרוב בגילו אל החניכים.

בין חברי ההנהלה הראשונה של "הנוער הציוני" היו רבים מתלמידי בית המדרש לרבנים של בודפשט, שנמשכו אל הציונות אולי בגלל קרבתם אל אוצר התרבות היהודית והשפה העברית. המנהיגים הראשונים היו שמעון שבעק (שרוני) ריכארד שוגר, שמשון שטרן (כוכבי), מרדכי וייס, חיים קאסש (חרמש), שמואל שואד. מרכזי "החלוץ הכלל-ציוני" היו: עזרא לפקוביטש (בן ארי) ומשה בניוביטש (בן אביב).

תנועת "הנוער הציוני" ראתה את עיקר תפקידה ויעודה בחינוך הנוער היהודי לחיי הגשמה ועבודה בארץ-ישראל. דרכה של התנועה הובילה אל הקיבוץ, אבל היא לא שללה את ההון הפרטי בבנין הארץ והתנגדה למלחמת מעמדות.⁶ בשנת 1934 התפלגה התנועה העולמית של "הנוער הציוני" בוועידת ורשה סביב שאלת ההשתייכות אל "הסתדרות העובדים". סיעה א' רצתה להשאיר בתוך ההסתדרות ולמלא שם תפקיד של אופוזיציה וסיעה ב' רצתה בהקמת ארגון נפרד לציונים הכלליים.⁷

ביואר 1935 התקיימה בבודפשט ועידה שדנה בנושא. נציגי "הנוער הציוני" מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה, שבאו לפי הזמנת "התאחדות הנוער", הציעו החלטה, התומכת בסיעה א' בעמדת התנגדותם להקמת הסתדרות עובדים נפרדת.⁸ בוועידת קרקוב ביוני 1935 התפלגה סופית תנועת הציונים הכלליים לסיעה א' — "ההתאחדות העולמית של הציונים הכלליים" וסיעה ב' — "הברית העולמית של הציונים הכלליים". "הנוער הציוני א'" התקשר אל "ההתאחדות" ו"הנוער הציוני ב'" מצא את מקומו ב"ברית".

ב־22 וב־23 בנובמבר 1935 התכנסו אנשי "הנוער הציוני א'" לוועידה ברעננה. הוחלט (בין היתר) להדק את הקשרים עם התנועה החלוצית החינוכית בגולה, לחזק את היסודות האומיים והחלוציים המעוניינים בעליה ובהכשרה הרוחנית והגופנית.⁹ הוקמה מזכירות עולמית ומשה קולודני (קול) קיבל את תפקיד המרכז. הוא התקשר אל ארגוני "הנוער הציוני" בכל הארצות כדי להבטיח את נאמנותם לסיעה א'. התנועה ההונגרית השיבה בחיוב לפניתו; היא ניתקה את הקשרים עם תנועת "הנוער הציוני ב'" בגליציה והידקה את הקשרים עם ההנהגה העליונה בקלוז', טרנסילבניה, שהיתה שייכת ל"הנוער הציוני א'" והודיעה, שהיא רואה את משה קולודני כנציג התנועה בארץ ישראל.¹⁰

מכאן מתחיל יחס ידידותי ממושך בין משה קולודני ובין התנועה ההונגרית. משה קולודני ביקר שלוש פעמים בהונגריה,¹¹ פעם ראשונה בשנת 1937 יחד עם אברהם פלורנטל, מנהיג "הנוער הציוני" בטרנסילבניה, בדרכו חזרה מהקונגרס הציוני העולמי ה־20 בציריך.¹²

שלוש התנועות, "אביבה-בריסיה", "הנוער הציוני" ו"החלוץ הכלל ציוני", התלבטו בקביעת היחס ביניהן. בקיץ 1936 שינו את השם של "התאחדות הנוער בהונגריה" ל"התאחדות הנוער הציוני בהונגריה". שלושה גופים עצמאיים, שנכנסו כל שנה למועצה משותפת, שיתפו פעולה בתוך "התאחדות הנוער הציוני".¹³

(1) התאחדות "אביבה-בריסיה", תנועה שמרכזיותה בגולה, ארגנה את השכבה של בני עשרים ולמעלה לעבודה תרבותית. אגודת הסטודנטים "מכביאה" השתייכה אליה.

(2) "הסתדרות הנוער הציוני", תנועה חלוצית, חינוכית. החברים התחנכו

בשלוש שכבות: צופים צעירים, צופים, וצופים בוגרים. התנועה. היתה קיימת מאז 1932. ב"קן החרות" בבודפשט היו כשבעים חברים. קינים נוספים נתקיימו בשבעה מקומות שונים.

3) "החלוץ הכלל-ציוני" טיפל בבעיות הכשרה ועליה.¹⁴

גם חברי "אביבה-בריסייה" וגם חברי "הנוער הציוני" יכלו להצטרף להכשרות. חברי "הנוער הציוני" נבדלו בהתאם למסורת של תנועות הנוער מחברי "אביבה-בריסייה" באורח חייהם ובהופעתם החיצונית. הם התנזרו משתייה, עישון וחיי מין, החברות לא השתמשו באיפור, הבנים לא ענדו עניבות, נהגו ברישול בתלבושתם. לעומת זאת הופעתם של חברי "אביבה-בריסייה" היתה זעיר-בורגנית ומסודרת.

"החלוץ הכלל ציוני" היה קיים כבר בשנת 1932, בזמן ש"התאחדות הנוער" הקימה הכשרה משלה בבית הספר היהודי לגנות "מיקפה".¹⁵ בשנת 1933 פעלה הכשרה חקלאית בעונת הקיץ בחווה ליד לפשני (Lepseny).¹⁶ בשנת 1934 עבדו כבר חמישים ותשעה חברים של "החלוץ הכלל ציוני" בהכשרות חקלאיות. בבודפשט פעלה הכשרה תעשיתית.¹⁷

אחת ההכשרות החקלאיות הוקמה באינינג (Enying), באחוזת הבארון שנדור פשטיטיץ' (Festetics Sandor) האנטישמי, על ידי החוכר שלו, סגו (Szego), יהודי מהעיר סקשפהארואר. בבית הנבחרים פנו אל הבארון בשאלה, אם קיום "בית ספר חקלאי" ליהודים באחוזתו אינו עומד בסתירה להשקפותי האנטישמיות? תשובת הבארון היתה, שאין לו שום התנגדות לרעיון, שהיהודים יהגרו לארץ ישראל וייעסקו שם בחקלאות, להיפך, אולי זה הפתרון לבעיה היהודית.¹⁸ באביב 1936 היו שתי הכשרות חקלאיות: אחת באינינג ליד האגם בלטון (Balaton) והשניה בצ'פל (Csepel) ליד בודפשט.¹⁹

החברים הראשונים בהכשרות היו לרוב "סתם-חלוצים", בחורים בגיל עשרים וחמש עד עשרים ושבע, בני יהודים מהעיירות, שלא ראו עתיד בפינות הנדחות של הונגריה.²⁰ הם רצו לעלות לארץ ישראל כדי למצוא שם פרנסה מתאימה ללא אידיאולוגיה ציונית. לפעמים היו לאנשי משק טובים, מכירים בחשיבותה של פרה נוספת או לול תרנגולות, אך מבוגרים מכדי לקבל חינוך לחלוציות או לאידיאולוגיה. כאשר חניכי התנועה החלוצית "הנוער הציוני" הלכו להכשרות, פרץ משבר תרבותי-חברתי רציני מאוד בין שתי השכבות. נוצר מתח בין "העובדים היעילים" ובין "אנשי האידיאולוגיה" וחברים אחדים, שקיבלו חינוך בתנועה, עזבו את ההכשרות בגלל ההתנגשויות בין שתי הקבוצות.²¹ כמו כל תנועה חלוצית-צופית, השתדלה גם "הנוער הציוני" לארגן מחנות קיץ. היה צורך ברשיון השלטון המקומי, שבהרבה מקרים היה אנטישמי יותר. מהרשויות העירוניות בבודפשט. מזכיר הכפר או הו'נדרמריה המקומית לא הביטו בעין יפה על הנוער היהודי, שביקש להקים מחנה קיץ בקרבת המקום.²² היו גם מקרים, שחברי ארגון הסטודנטים האנטישמיים "טורול" התקיפו את המחנה של תנועת הנוער.²³

אך למרות הקשיים הרבים השתדלו כל קיץ לקיים מחנה, ובמידת האפשר לשלב בו סמינר לימודי. במחנה הקיץ בשנת 1935 בנוגראדורוצה (Nogradveroce) השתתף גם שליח התנועה העולמית אלכסנדר זאב הלוי. בשנת 1936 קיימו את

המחנה ליד האגם בלטון בסגליגט (Szigliget). במחנה השתתפו כאורחים משלחות של תנועת "אביבה-בריסיה" ושל "מכביאה" ובאו לבקר גם חברים של "החלוץ הכלל ציוני" מההכשרה באינינג.²⁴ המחנה הפך למעין סמל לאחדות שלוש התנועות.

האיחוד קיבל יתר תוקף במועצה הארצית ב־22 באוגוסט 1937, שבה השתתף משה קולודני. נבחרה הנהגה חדשה: ד"ר דב בראון, ד"ר זאב וייס וד"ר שאול פטאי, חברי "המכביאה" ומרכזי וייס, חבר "הנוער הציוני".²⁵

באביב 1936 עצרה המשטרה את החלוצים בחשד של קומוניזם. לאחר הפסקה קצרה יכלו התנועות להמשיך בפעולתן פרט ל"השומר הצעיר"; אבל התנאים היו קשים והאווירה עכורה. הרבה מהקינים בערי השדה הפסיקו זמנית את פעולתם. ההכשרות של "החלוץ הכלל ציוני" המשיכו להתקיים אבל לפי בקשת "ההתאחדות הציונית ההונגרית" הפרידו בין הבנים והבנות.²⁶ הם לא שינו את השקפותיהם בענין החינוך המשותף, אך לא היה טעם לתת נשק בידי המשטרה כדי לנגח בהכשרות.²⁷

היתה זאת תקופת המאורעות בארץ ישראל והקהילה הניאולוגית של פשט מצאה הזדמנות לחדש את התעמולה נגד הציונות. הופיע כרוז מטעם הקהילה שהודיע על כשלון הבית הלאומי. נאמר בו שבגלל המאורעות יש משבר כלכלי בארץ ומנהיגות הקהילה מבקשת נדבות למען היהודים ההונגרים המסכנים, הנמצאים במצב בלתי נסבל בארץ ישראל. היה חשש, שהתעמולה העויינת תפגע קשה גם בתנועות הנוער הציוניות. מנהיגי "הנוער הציוני" ביקשו מהמרכז בארץ לפתוח בהסברה כדי להדוף את התקפת הקהילה.²⁸

בנובמבר 1936 ביקר א. הנטקה מטעם הקרנות הלאומיות בהונגריה וניסה לסדר את היחסים עם הקהילה, ללא הצלחה.²⁹ הוא הבטיח להשיג תקציב לחיזוק פעולתן של תנועות הנוער. אמנם בשנת 1937 הגיע סכום של 4000 פגה לכיסוי הוצאות תנועות הנוער של הציונים הכלליים. כאשר גודע הדבר ליתר תנועות הנוער, דרשו גם הן לקבל את חלקן בתקציב.³⁰

באביב 1937 ביקר בבודפשט המנהיג הציוני נחום גולדמן; המשטרה סרבה לתת רשות לקיים את הרצאתו.³¹ רק הודות להתערבותו של הרוזן גאורג אפוני (Apponyi Gyorgy) בנו של המדינאי ההונגרי הנודע אלברט אפוני (Apponyi Albert), שהכיר את נחום גולדמן מ"חבר הלאומים", יכול היה גולדמן לשאת את דבריו.³²

בסתיו 1937 חידשה המשטרה את הרדיפות נגד ההכשרות. קשה לעמוד על הסיבות המדויקות; אולי היתה זו פשוט חזרה על פרשת אביב 1936, למרות שתנועת "השומר הצעיר" לא פעלה עוד. ההכשרות הקיימות היו כולן חוקיות. "ההתאחדות הציונית ההונגרית" הודיעה למשטרה על קיומן כדת וכדין. בארבע הכשרות תעשיתיות, שפוזרו על ידי המשטרה הקפידו על הפרדה בין הבנים והבנות שהיו גרים בדירות נפרדות ואפילו בבתים נפרדים.³³ יתכן כי המשטרה התערבה, כי פשוט רצתה להוכיח את יעילותה. סברה אחרת: תנועות הימין הקיצוניות הגבירו את פעולתן באביב 1937. במרץ היה אפילו חשש לנסיין הפיכה.³⁴ בתגובה פעל השלטון ההונגרי בתקיפות נגד התנועות הללו. העתונות הימנית צעקה חמס. כדי להרגיע את דעת הקהל, היה צורך לבצע פעולות

גם נגד השמאל. מחתרת קומוניסטית לא היתה קיימת עוד ומחוסר מטרה טובה יותר, פנו נגד התנועות החלוציות.³⁵

בתחילת נובמבר 1937 עצרה המשטרה שלושים וששה חלוצים בהכשרות "דרור-הנוער העובד" ו"הנוער הציוני". העתון האנטישמי Esti Ujsag הודיע בסיפוק, שסוף-סוף הבינה הממשלה את הסכנה האמיתית המאיימת על הונגריה. היא אינה נשקפת מתנועות הימין הקיצוני, כי אם מהחלוצים, שרק מעמידים פנים, כאילו הם מתכוננים לעזוב את הונגריה ולעלות לארץ ישראל, למעשה הם מכשירים את עצמם לפעילות תעמולתית לטובת הבולשביקים.³⁶

העתונות האנטישמית ראתה בהכשרות המשך ישיר לפעילות "השומר הצעיר".³⁷ העתון Uj-Magyarország פירסם מאמר ובו סיפר על רשת כלל-ארצית של מחתרת קומוניסטית, שנתגלתה שנה קודם לכן ופעלה במסווה של תנועת נוער ציונית בשם "השומר הצעיר". המשטרה פיזרה את התנועה ובית המשפט דן את המנהיגים הקומוניסטיים למאסר לפרקי זמן שונים. והנה עכשיו, אחרי שנה, שוב התגלה נסיון להקמת ארגון קומוניסטי כלל-ארצי במסווה של תנועות נוער בשם "ציונים כלליים" ו"פועלי ציון". ברור, שמדובר כאן על המשך פעולתם של חברי "השומר הצעיר". המשטרה, שפשטה על ארבע הכשרות, מצאה ספרים וכתובים קומוניסטיים. הציונים רק העמידו פנים, כאילו הם רוצים להקים מדינה ליהודים בארץ ישראל; מטרתם האמיתית היא חתירה תחת המשטר הקיים בהונגריה.³⁸

העתון Uj Nemzedek עוד הרחיק לכת; הציונים הבולשביקים רצו להקים מדינה יהודית קומוניסטית, שתשתף פעולה עם רוסיה הסובייטית.³⁹ והעתון Esti Ujsag הוסיף עוד פרט להמחשת הסכנה הצפויה: למעשה לא בארץ ישראל רצו להקים את המדינה היהודית הבולשביקית, כי אם בהונגריה.⁴⁰ בהמשך סופר במאמר, שחיי היום-יום של ההכשרות גם הם מתנהלים בהתאם לתורה הבולשביקית. הצעירים הציונים ביטלו את המסגרת המקובלת של המשפחה וחיו בקומונות משונות ומבולבלות. הבנות בשלו בשביל הבנים, ניקו את החדרים וכבסו את הבגדים. בכלל, הבנות היו פעילות במיוחד בהפצת כרוזי התעמולה של התנועה.⁴¹

חברי ההכשרות עבדו במקצועות שונים: שרטוט טכני, טכנאות שיניים, פקידות, תפירה. לא יתכן, שיוכלו להתקיים מהמשכורת הזעומה שהרוויחו. ברור, שקיבלו כסף ממוסקבה, אם כי גם לא ידוע, באילו דרכים — כך טענה העתונות הימנית הקיצונית.⁴²

חברי ההכשרות נעצרו ביום רביעי (ב' 3 בנובמבר) והוחזקו ארבעה ימים במשטרה. בין העצורים היה גם עזרא לפקוביטש, מרכז "החלוץ הכלל ציוני". "ההתאחדות הציונית ההונגרית" עשתה מאמצים לשחרר את הצעירים ולהרגיע את ההורים המודאגים. פורסמו הכרזות על אופיו של ההכשרות ומטרתן האמיתית, הוכחש כל קשר אל הבולשביקים.⁴³ "ההתאחדות הציונית ההונגרית" דאגה, שגם העתונות הליברלית תדפיס את ההכחשות.⁴⁴

ב' 5 בנובמבר, יום ששי בשבוע, ניגש למשטרה א. סבו (אליהו ישורון) ממנהיגי "המכביאה", שהיה אז תלמיד השנה האחרונה בבית המדרש לרבנים, והודיע, שהוא רבן של ההכשרות. החלוצים, בניגוד להאשמות, אינם קומוניסטים —

כופרים בעיקר, כי אם נוער שומר מצוות. הוא ביקש רשות לקיים תפילה בשביל העצורים בששי-שבת. בשבת שחררו החלוצים מהמאסר.⁴⁵ למרות שחרור החשודים וסיהורם מההאשמות של קומוניזם, עשו המעצרים רושם כבד בציבור היהודי. ברוב המקרים הלכו הצעירים להכשרות בניגוד לרצון ההורים לעתים למרות התנגדותם הנמרצת. התשדנות של הציבור היהודי הזעיר-בורגני נגד פעילות תנועות הנוער החלוציות קיבלה עתה יתר תוקף. "ההתאחדות הציונית ההונגרית" שקלה אפשרות של סגירת ההכשרות,⁴⁶ למרות שקשה היה להבין, מה יכול להיות פסול בחינוך לפרודוקטיביזציה של יהודים צעירים ובקידום עלייתם לארץ ישראל, כאשר הם נחשבים למיותרים בהונגריה? פרט לרוסיה הבולשביקית מותר היה לקיים הכשרות בכל מדינות אירופה — אפילו בגרמניה הנאצית.⁴⁷

תנועת "הנוער הציוני" ניסתה להמשיך את קיומן של ההכשרות, אבל המשטרה לא הפסיקה את ההטרדות. שלושה-עשר חברים, חלקם מתנועת "הנוער הציוני" וחלקם מ"דרור" הועמדו שוב לדין כ"פושעים חוזרים" והושמו תחת פיקוח המשטרה.⁴⁸

"ההתאחדות הציונית ההונגרית" החליטה לסגור זמנית את ההכשרות. הפעם החברים לא התנגדו, כי התעייפו מהרדיפות.⁴⁹ בשביל החברים, שהיו תחת פיקוח המשטרה, היה פתרון יחיד: עליה בהקדם האפשרי. יתר החברים המשיכו את עבודתם ב"קבוצות הכנה" קטנות לחינוך ציוני-חלוצי מתאים. החברים לא גרו ביחד רק נפגשו לפעילות תרבותית; היתה זאת מעין "הכשרה פרטית". קבוצות הכנה כאלה למועמדים לעליה הוקמו בבודפשט, פץ' וגור (Gyor), ועשרים עד עשרים וחמישה חברים השתתפו בכל עיר. בינתיים נפתחה גם אפשרות לשלוח כמה חברים לדוונטר (Dewenter) שבהולנד להכשרה חקלאית.⁵⁰ לרוע המזל, נשארו החברים שם עד לכיבוש הולנד על ידי הגרמנים במלחמת העולם השנייה וניספו בשואה.

חילוקי דעות פרצו בין מרכז "החלוץ הכלל ציוני" עזרא לפקוביטש ובין מנהיגי התנועה החינוכית. הויכוח נסב על השאלה: למי מגיעה זכות קדימה לעליה? לסתם חלוצים, שנשארו בהכשרות עד פיזוריהן, או לחלוצים יוצאי התנועה החינוכית, שעזבו את ההכשרות לתקופה מסוימת בגלל סכסוך עם הסתם-חלוצים. משה קולודני תמך בהשקפותיהם של חברי התנועה החינוכית, שמגיעה זכות קדימה לחבר, שקיבל חינוך חלוצי-פוליטי.⁵¹

בשנת 1938 היה יואש הרטמן למרכז "החלוץ הכלל ציוני" ורפאל יוסטוס קיבל את התפקיד של ייצוג התנועה החינוכית ב"החלוץ הכלל ציוני".⁵²

העליה החלוצית מהונגריה נאבקה בבעיות קליטה בארץ. חברים בודדים ראשונים ניסו להצטרף אל "הקיבוץ ההונגרי" בתל צור, אבל עזבו אחרי זמן מה.⁵³ חברים, שניסו להיקלט בגרעין "הנוער הציוני" בהרצליה, נתקלו גם כן בקשיים, בחלקם עזבו אותו והלכו לעבוד ב"גן ליטבינסקי" בפרדסיים, עבודה קשה ומסוכנת בימי המאורעות בארץ ישראל.⁵⁴ אל קבוצה זו הצטרף גם עזרא לפקוביטש אחרי עלייתו בשנת 1938. קשה היה לאנשים, שהיו מנהיגים בתנועה בהונגריה, להיות סתם חברי קיבוץ בארץ ללא אתגר ותפקיד

מיוחד.⁵⁵

בארץ ישראל לא היה ארגון, שיטפל בבעיות העולים מהונגריה. בגלל המשבר הכלכלי לא היתה עבודה בעיר וכל אחד היה מעונין להצטרף אל הקבוצות והקיבוצים. אבל הקיבוצים לא התלהבו לקבל חברים מהונגריה, בראש ובראשונה בגלל בעיית השפה. חברים, שלא התקבלו לקיבוצים, גרו בעיר במעונות עוני, שבהם המצב לא היה טוב יותר מאשר בהכשרות בהונגריה. העולים מהונגריה נחשבו לזרים, המוסדות העדיפו עולים מפולין ומרוסיה. לפי עדות האינג' בנימין ברגי, שהיה במשך שנים ארוכות מנהל המשרד הארצישראלי בהונגריה והבין יפה את בעיות החלוצים, היה צורך להקל על חבלי הקליטה של העולים על ידי הקמת "מושבה הונגרית" או לפחות ארגון מיוחד שידאג למקום מגורים ולעבודה עבור החלוצים, לקורסים ללימוד השפה העברית ולאולם קריאה לשעות הפנאי.⁵⁸ אף אחת מהתוכניות הללו לא הוגשמה.

הערות

1. "A Hitachdut Hanoar" *Zsido Szemle* 1931 szeptember 25.
2. חזר י' (של התאחדות הנוער) 5693 אדר עמ' 3 (בהונגרית).
3. חזר ז' הנ"ל 1933 פברואר עמ' 1, עמ' 3, עמ' 8.
4. עדות של חיים חרמש בכנס של חברי "הנוער הציוני" יוצא הונגריה שהתקיים ב-21 וב-22 לאוגוסט 1970 בכפר הנוער אלוני יצחק (מכאן: עדות בכנס).
5. עדות שמעון שרוני בכנס. ראה גם: משה בידרמן "פרקי הנוער הציוני בהונגריה" משואה א' 1973 עמ' 67.
6. משה קולודני, הנוער הציוני וארשה 1937 עמ' 8-12.
7. יוחנן כהן, הנוער הציוני עמ' 237.
8. "A Klal-cionista ifjusagi konferencia Budapesten" *Zsido Szemle* 1935 januar 25 p. 11.
9. יוחנן כהן, הנוער הציוני עמ' 237, עמ' 250.
10. מ. של מרכז החלוץ הכלל ציוני, תאריך: 6.12.1935 ארכיון הנוער הציוני ת.א.
11. עדות של משה קול, שר התיירות לשעבר.
12. חזר מספר 1 של "הסתדרות הנוער הציוני" 1937 ספטמבר.
13. מ. של שמעון שבעק, ע. לפקוביטש ומשה בניוביטש. תאריך: 25.2.1936. ארכיון הנוער הציוני ת.א.
14. מ. של שמעון שבעק, רפאל יוסטוס, תאריך: 20.3.1937 הנ"ל.
15. Dr. Herskovits Fabian "Amikefe hachsaraban" *Zsido Szemle* 1934 junius 30 p. 9.
16. *Zsido Szemle* 1933 majus 30.
17. Jiszachar Vida, "Egy uj magyar telep Palesztinaban" *Zsido Szemle* 1934 junius 30 p. 9.
18. *Orszaggyulesi Naplo Kepviselohaz XXI* 1934 apr. 25 p. 395.
19. מ. של משה בניוביטש תאריך: 19.4.1936 ארכיון הנוער הציוני ת.א. ראה גם:
20. "A M.C. Szmukodese" *Zsido Szemle* 1936 november 20 p. 11.
21. מכתב של י. הרשקוביטש (ביידיש), תאריך: 31.12.1935 ארכיון הנוער הציוני ת.א.
22. עדות של חיים חרמש בכנס. ראה גם: מכתב של זאב וייס, תאריך: 10.10.1937 ארכיון הנוער הציוני ת.א.

23. עדות של מרדכי וייס.
24. עדות של חיים חרמש בכנס.
25. חזור מס' 1 של "הסתדרות הנוער הציוני" (בהונגרית) עמ' 4.
26. מ. של עזרא לפקוביטש. תאריך: 30.11.1936. ארכיון הנוער הציוני ת.א.
27. מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 31.1.1937 הנ"ל.
28. מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 10.11.1936 הנ"ל.
29. מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 30.11.1936 הנ"ל.
30. מכתב תלונה של "השומר הצעיר" אל הסתדרות העובדים ואל קרן היסוד. תאריך: 26.8.1938 ארכיון מרחביה 30.3.(3).
31. מ. שמעון שבעק, רפאל יוסטוס, משה בניוביטש, תאריך: 20.3.1937. ארכיון הנוער הציוני ת.א.
32. עדות של עזרא לפקוביטש.
33. "A Hachsarak ugye" *Zsido Szemle* 1937 november 19 p. 1.
34. *Nepszava* 1937 marcius 7.
35. עדות של אליהו סבו-ישורון.
36. *Esti Ujsag* 1937 november 5 p. 2.
37. *Fuggetlenseg* 1937 november 6 p. 5.
38. *Uj Magyar sag* 1937 november 5 p. 5.
39. *Uj Nemzedek* 1937 november 6.
- מצוטט ב:
- "Sajtoszemle a hachsarak ugyerol" *Zsido Szemle* 1937 nov. 19.
- הנ"ל
40. *Esti Ujsag* 1937 november.
41. *Uz Magyar sag* 1937 november 5 p. 5.
42. *Fuggetlenseg* 1937 november 6 p. 5.
43. "Mi az igazsag a hachsarak korul?" *Zsido Szemle* 1937 nov. 19 p. 8.
44. "Milyen lepeseket tett a Magyar Cionista Szovetseg?" *Zsido Szemle* 1937 november 19 p. 2.
45. עדות של אליהו סבו-ישורון.
46. מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך 18.11.1937, ארכיון הנוער הציוני ת.א.
47. "A hachsarak ugye" *Zsido Szemle* 1937 nov. 19 pp. 1—2.
48. מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 26.12.1937, ארכיון הנוער הציוני ת.א.
49. מ. של זאב וייס, נתקבל בארץ בתאריך: 8.12.1937, ארכיון הנוער הציוני ת.א.
50. חזור של הנוער הציוני 1.2.1938 ראה גם:
51. מ. של זאב וייס, תאריך: 8.12.1937, ארכיון הנוער הציוני ת.א.
52. מ. של משה קולודני, תאריך: 1.2.1938 הנ"ל.
53. מ. של יואש הרטמן, רפאל יוסטוס. תאריך: 29.5.1938 הנ"ל.
54. Jiszachar Vida, "Egy uj Magyar telep Palesztinaban. Tel Cur, Kvuca Hungarit" *Zsido Szemle* 1934 junius 30 p. 9.
55. מ. של עזרא לפקוביטש. תאריך: 11.11.1936. ארכיון הנוער הציוני ת.א.
56. עדות של עזרא לפקוביטש.
- Beregi Armin, "A magyar zsidóság Palesztinaban" *Zsido Szemle* 1936 januar 17 p. 3.

יאן זאבורובסקי

יהודי פולין

זכרם ומורשתם

המחבר, דמוקרט וליברל פולני, סוקר את היישוב היהודי בפולין במשך אלף שנות קיומו, עד לחיסולו הטרגי על ידי הנאצים ודעיכת שארית פליטתו תחת השלטון הקומוניסטי. בתוך כך הוא מחווה את דעתו על שרשיה של האנטישמיות הפולנית, שלא נעלמה אף בשנים אלה, שפולין גותרה למעשה "יודנריין". לא עם כל רעיונותיו והנחותיו אפשר להסכים, אך אין להטיל ספק ביחסו האוהד לנושא וביושרו האינטלקטואלי.

העורך

מראשית היווסדה של החברה הפולנית, במאה ה-10—11, היוו בה היהודים, מלבד הפולנים בני הארץ, את הקבוצה האתנית הותיקה ביותר. הריבוי המהיר של האוכלוסיה היהודית בימי הביניים והתנאים הטובים, שאיפשרו את התפתחותה, ביססו קהילה יהודית גדולה ויציבה שהמשיכה להתקיים במשך כל התקופה, שבה היתה פולין מחולקת בין אוסטריה, פרוסיה ורוסיה 1795—1918. בשנים שבין שתי מלחמות העולם הגיע מספרם של יהודי פולין לכדי שלושה וחצי מיליון. בשנת 1939 היוו חלק עשירי מכלל אוכלוסיתה של פולין ושליש מיהודי אירופה. צמיחה של קהילה יהודית כה חזקה בפולין באה כתוצאה מרדיפות היהודים באירופה המערבית וגירושם משם.* פולין קלטה אותם ויצרה תנאים, שאיפשרו

* הם גורשו מאוסטריה, מבוהמיה ושלוניה. במחצית המאה ה-18 קלטה פולין גם את יהודי רוסיה, קרבנות הרדיפות והגירושים. היו אלה בעיקר תושבי האזורים המזרחיים של פולין שסיפחה רוסיה במאות ה-16 וה-17. במהלך המאות ה-18 וה-19, כאשר פולין חוסלה כמדינה, נכללו החלקים המזרחיים והמרכזיים של פולין ב"תחום המושב" ליהודים, שהוגלו מרוסיה גופא ("מוסקובי").

את התפתחותם התרבותית והדתית.

עד לשנת 1795 נהנו יהודי פולין מאוטונומיה גרחה מבחינה דתית, תרבותית, חברתית ומשפטית. האוטונומיה הוענקה להם בזכות גדולה של הקהילה והתפקיד הכלכלי, שמילאו (כבעלי מלאכה וסוחרים בעיר) וכן הודות לחוק ולחברה הפולנית, שהצטיינו בסובלנות. ההשפעה ההדדית של שתי התרבויות — של המיעוט היהודי ושל הרוב הפולני — הפכה לתופעה טבעית במאות השנים של דו־קיום ועם זאת לא פגעה כלל באופיה הייחודי של הקהילה היהודית. נהפוך הוא, השפעה זו העשירה אלה כן אלה.

ההתפתחות הרצופה, במסגרת האוטונומיה, של התרבות היהודית (שהגיעה אף לפריחה), של הפולחן הדתי ובמיוחד של לימודי היהדות, עשתה מהקהילה היהודית בפולין מעין צור מחצבת של "הווי יהודי" אותנטי בעיני יהודי עולם. יתרה מזו, פולין היתה למקום לידתם (או תחייתם) של דפוסים מסוימים של התרבות היהודית ושל החיים הדתיים, ששימשו כדחף וכמקור העשרה לעם היהודי כולו.

ההדררות הכלכלית שפקדה את פולין במחצית המאה ה־17 גרמה להתרוששותה של האוכלוסיה כולה (של האצולה ושל האיכרים) ועקב כך גם לעוני גובר והולך של התושבים היהודים בערים ובעיירות. במאה ה־18 נראו סימני ההתעוררות של "הבעיה היהודית", ראשית כמחלוקת פנימית בקהילה היהודית על רקע חברתי ודתי, שנית — כבעיה לאומית של היהודים האביונים, שהיתה אמורה להיכלל בתוכנית הרפורמה, בה הוחל במחצית השניה של המאה ה־18. ביצוע הרפורמה הופסק עם חלוקתה של פולין בין המעצמות, והיהודים כמו גם כל החברה הפולנית, היו מעתה נתונים למרותו של שלטון זר ועויין, שהתקיים במשך כל המאה ה־19 והסתיים רק בשנת 1918.

בתקופה שבה היתה פולין משועבדת לשלטון זר, 1795—1918, היה מצבה של האוכלוסיה היהודית קשה במיוחד, כיון ששלוש המעצמות הזרות נקטו, במודע, מדיניות של ליבוי או גירוי סכסוכים וניגודים חברתיים, לאומיים ודתיים. מדיניות זו הוסיפה להתרופפות הזיקה בין המיעוט היהודי ובין הרוב הפולני (וכן בין היהודים לאוקראינים באזורים שבדרום-מזרח)** והחלישה את יחסי הסולידריות החברתית בין היהודים לבין עצמם. בגלל חוסר הקשר המשותף, הפולני-לאומי, התערערה הלויאליות של כל המיעוטים (היהודים הפולניים היו מעתה, פורמלית, "יהודים רוסיים", "יהודים אוסטריים" או "פרוסיים"). עובדה זו השפיעה בהכרח על יחסם של המיעוטים כלפי הרוב הפולני, שהכוחות הכובשים ראו בו "מיעוט" עויין. במצב זה קל היה לבצע מדיניות של "הפרד ומשול". נוסף על כך, אחידותה ושלמותה של האוכלוסיה היהודית. וכן גם הסולידריות הפולנית-יהודית, תחת השלטון הרוסי, נפגמה בגלל ה"ליטוואקים", היינו היהודים הרוסיים, שהועברו

* האמרה ההיתולית: "מוצא כלנו, במידה קטנה או גדולה — מגליציה", יש לה על מה לסמוך מבחינה תרבותית ודתית.

** הסיכסוך היהודי-אוקראיני (רוטני) נשא אופי חברתי ותחילתו היתה עוד במאה ה־17. לפעמים לבש צורה של פרעות אלימות, שפרעו האיכרים האוקראינים ביהודים ובאצילים פולניים.

ל"תחום המושב" בשטחים, שהיו מקודם שייכים לפולין. ה"ליטוואקים" ספגו את השפעתה של רוסיה והיו להוטים לשתף פעולה עם הרשויות שלה.

במחצית השנייה של המאה ה-19 גאתה בפולין האנטישמיות עקב ההתפתחויות החברתיות של אותם הימים: באיטיות אך בהתמדה התרחשו בפולין תמורות בתחום התעשייה והחברה. בד בבד באה התרוששות של הכפר הפולני וגרמה לנהירה המונית של הכפריים — לערים (היתה זו תוצאה מכך, שיחרור האיכרים בשטחים, שהיו בשליטתם של האוסטרים והרוסים, בא מאוחר מדי והתממש בצורה גרועה). בין הפונים לעיר היו גם בני האצולה, שירדו מנכסיהם. המהגרים הללו נתקלו, בבואם לערים או לעיירות, בקהילות יהודיות יציבות ומגובשות (בעיירות קטנות היוו היהודים לפעמים 100% של האוכלוסיה) והגיבו באנטישמיות: מן הראוי לציין, שבניגוד לאנטישמיות בארצות אירופה המערבית, היתה זו אנטישמיות "סוציאלית", נטולה כמעט אלמנטים דתיים או "גזעניים".* יתירה מזו גם הבסיס "האידיאולוגי-פוליטי" שלה לא היה אלא תוצר לוואי, מעשה ידיהם של הפוליטיקאים שהשתדלו להפיק הון מרגשות לאומנים בקרב העם הפולני, אף כי הטרידו אותו, אז, במאה ה-19, עניינים רציניים בהרבה. אם כן, שורה ארוכה של גורמים, כגון: המדיניות של השליטים הזרים, בעיית ה"ליטוואקים" והתעוררות האנטישמיות הפולנית על רקע התחרות הכלכלית חברו יחד והביאו להדרדרות ניכרת במעמדם של יהודי פולין, שסבלו שנים רבות מהעוני ובני-לווייתו — הנחשלות הכלכלית והפערים החברתיים.

אלה הן בעיות קשות ומצריכות מחקרים נוספים. עם זאת, חשיבות רבה נודעת לניתוח מהותה של האנטישמיות הפולנית על כל מאפייניה ותוצאותיה. אין ספק, שהיא שונה לחלוטין מן האנטישמיות הגרמנית-אוסטרית, הטבועה בחותם תסביך הנחיתות, וכן מן הצורות השונות של האנטישמיות הרווחת באירופה המערבית, שיש בהן עוינות העולה אפילו על הבז ("אויבי ישו" מקדמת דנא). האנטישמיות הפולנית, לעומת זאת, מושפעת, אפילו בפי העם, מיחסם המזלזל והמשפיל של האצילים הפולניים ("היהודון העלוב שלי"). לכן נמצאו בימי המלחמה אנטישמים פולניים רבים, שהגנו על "היהודים שלנו", כאילו היו אלה חלק מנחלת אבותיהם. ברור שאין זו אלא דוגמה, אך היא משקפת היטב את המורכבות הפסיכולוגית, שמאחורי הרגשות האנטי-פולניים בקרב היהודים. אגב, רגשות כאלה כלפי "הרוזנים והאדונים הפולניים" אפשר היה למצוא אצל רבים מבין שכנינו. פעם, היה תסביך נחיתות מסוג זה רווח למדי בפרוסיה! קורה לפעמים שטפיחה על השכם מכאיבה יותר ממכה, לכן יחסו הידידותי של הפולני כלפי היהודי נתקל עדיין באי-אמון, שמקורו בחשש לשוב ולהימצא תחת חסותה. ההתפתחויות המתוארות לעיל במצבה הפנימי והחיצוני של האוכלוסיה היהודית בפולין הביאו לשינויים פוליטיים משמעותיים בקרב הקהילה היהודית. הרעיונות השמאלניים חדרו לא רק לפרולטריון (ולתת-פרולטריון) היהודי, אלא פעלו אף על חוגים נרחבים של האינטליגנציה והבורגנות. החלה זרימה חזקה של יהודים לשורות תנועת הפועלים הפולנית ורבים ממנהיגי השמאל, היו מקרב הפעילים

* במשך מאות בשנים היתה החברה הפולנית רגילה לא רק למיעוט יהודי ("פראדיטוס הבראורום" — גן עדן עברי) אלא גם לטטרים, ארמנים וקראים.

היהודים. מצב זה גרם למתיחות מוגברת ולחילוקי דעות בתוך השמאל הפולני. הם התעוררו, מחד גיסא, בגלל הנטיה של הפעילים היהודים לבין-לאומיות קיצונית ("לוקסמבורגזים") ומאידך גיסא — בגלל הנטיה של המנהיגים הסוציאליסטיים ממצב פולני לכרוך את השיחרור הסוציאלי עם השיחרור הלאומי. המתחים הללו וחילוקי הדעות נמשכו עד לשנות הששים של המאה שלנו.

הרעיון הציוני, שזכה להיענות כה רבה מצד היהודים במדינות שונות, לא נהנה מפופולריות דומה בקרב יהודי פולין. התפשטות הציונות בפולין נתקלה במכשול עצום והוא הדתיות היהודית העממית שקיבלה השראה מן החסידות. דתיות זו היתה בעלת אופי מיסטי-אסקאטולוגי וצמיחתה החלה במאה ה-18 בקרב השכבה הענייה ביותר של יהדות פולין — מתוך תפיסה משיחית-פילוסופית מיוחדת. היא שללה עשייה הכרוכה בחיי שעה והתנגדה לשימוש בכוח, כדי להכביע רשע. בסופו של דבר השפיעה הגישה הזאת על האופן, שבו הגיבו יהודי פולין על הציונות ויותר מאוחר על ההר, שבה התנהגו בימי הרדיפות וההשמדה תחת הכיבוש הגרמני.

בשנת 1918 זכתה פולין להחזיר לעצמה את עצמאותה, אבל בכך לא נעלמו הדילמות, שבפניהן עמדה בעבר. "הבעיה היהודית" נשארה כבעיית המפתח: מיליונים רבים של יהודים עניים ומרוששים, חסרי יסע, שגם לא יכלו לצפות לעזרה ממדינת פולין העניה אף היא. התקופה הקצרה שבין שתי מלחמות העולם (1918—1939) היתה משופעת בבעיות ובפעילויות הן בתוך הקהילה היהודית, הן במדינת פולין. האופוזיציה הפוליטית הימנית עשתה נסיונות קלושים להעלות, בין שאר הצעותיה, פתרונות אנטישמיים, אולם הם לא הגיעו לכלל מימוש. ערכם היה תעמולתי בלבד ומבחינת חריפותם לא עמדו בשום יחס לרגשות האנטישמיים השוררים באירופה המערבית ובאגן הדנובה. באותה שעה נעשו מצד הגורמים הממשלתיים מאמצים מסוימים לתמוך בציונות, לאמן בסודיות את הלוותמים של ההגנה ושל האירגון ולחפש שטחים, שבהם יוכלו היהודים להתישב. אולם, לא היה בכל אלה, כדי להשפיע באורח מהותי על גורלם של יהודי פולין.

בימי מלחמת העולם השנייה הופרדו היהודים מהחברה הפולנית (הוקמו גיטאות לראשונה בהיסטוריה של פולין) והוחל בהשמדה הדרגתית — תחילה באמצעות עבודה הרסנית ותנאים תת-אנושיים בגיטאות, אחר כך על ידי מבצעים ניידים של ה"איינזאץ-גרופן" מזרחית לנהר בוג בשנת 1941. ולבסוף על-ידי המתה במחנות "קבע", בתאי הגזים באושוויץ ובמחנות שהוקמו במיוחד לשם כך על-ידי גלובוצניק וגרייזר.*

אשר ליהודים, עלו על פני השטח בימים טרגיים אלה האלמנטים העיקריים המצויים במסורת שלהם, אותם האלמנטים שקלטו אותם במערב ואשר התגבשו

* שניים מראשי התלוינים הנאציים בפולין הכבושה: אודילו גלובוצניק, ראש הס"ס המשטרה במחוז לובלין, אחראי להקמתם של מחנות ההשמדה שבאיזורו. נתפס ב-1945 על ידי כוחות הברית והתאבד. ארתור גרייזר, ס"ס-גרופנפירר, מושל ורטהגאן (מחוז פחון ולודז) שטופח לרייך הגרמני, אחראי לגירושם ולרציחתם של המוני פולנים ויהודים. נידון למיתה והוצא להורג בפולין בשנת 1946.

בקרבם לאחר הרדיפות ברוסיה: דעתם היתה, שהתנגדות פעילה לרודפיהם תכפיל את האבידות וכי מטעמים דתיים אין להשיב באלמות על אלמות (חסידות). בסופו של דבר היו גם במסורת זאת גילויים של רוח לחימה של יהודי פולין, הם היו שוליים אבל מתמידים (החל במאה ה-17) והתחזקו עם השתתפותם של היהודים במאבק העצמאות של פולין במאה ה-19 וה-20. אשר לפולנים, הם הושיטו באותם הימים עזרה פרטית ורשמית (שאורגנה על ידי המחותרת הפולנית) וניתנה בתנאים קשים הרבה יותר מבכל ארץ אחרת באירופה.

אולם היו גם תגובות אחרות, שהעידו על השלמה מצד החברה הפולנית עם השמדת היהודים, כי גם הפולנים עצמם היו במצב של כיליון. הגורם הנוסף היה ההפרדה המוחלטת בין החברה הפולנית ובין היהודים (שהיו מומתים מאחורי החומות) וגם ריבוי המודיעים והסחטנים (שמלצובניקי), שלעתים קרובות עלה בידי המחותרת הפולנית לחסלם.

בימים שלאחר המלחמה הגיעה לשיא פעילותם של יהודי פולין (לרבות הבורגנות שלהם) בהנהגת תנועת הפועלים הפולנית. לאחר המהפך בהנהגה הפוליטית של פולין (1944—1945), כאשר השלטון עבר לידי המפלגה הקומוניסטית, מילאו היהודים תפקיד ראשון במעלה במנגנון הדיכוי הממשלתי ועמדות מפתח בתעמולה ובמינהל. תופעה זו גרמה באופן טרגי להחייאת האנטישמיות הפולנית וגרמה להגירתם של יהודים בסוף שנות הארבעים מפולין לישראל, לארצות-הברית או לאירופה המערבית (גם לגרמניה המערבית). מן הראוי לציין, שאופיה של הגירה זו היה מורכב וכבד משקל בהרבה מזה של ההגירה אחרי 1956 ו-1968. כדי לבחון לעומק את גורמיה, דרוש ידע, היכן ואיך עברו על האנשים האלה שנות המלחמה (בפולין או מחוצה לה) ובמה עסקו לאחר שחזרו לפולין, בטרם החליטו להגר. מאידך, הבעיות של שנת 1968 (וגם של 1956!) כלומר, ההתפתחויות בתוך המדינה ועמדתם של המגרים, נוסחו לעתים בצורה מסולפת. הנושאים הללו הם בעיקר פרק בתולדותיה של תנועת הפועלים הפולנית ואינם שייכים לתחום ההיסטוריה של היחסים בין פולנים ליהודים. נושאים אלה חורגים מתחום היחסים שבין הפולנים ליהודים ומהווים אלמנט חשוב במרקם הבתרי-מלחמתי של היחסים שבין הממשלה לבין החברה בפולין (בעיקר עד שנת 1956) וכן בבעיות הפנימיות של תנועת הפועלים הפולנית (עד סוף שנות הששים). כיום, הבעיה היהודית — בנושא פולני פנימי — אינה אלא ענין של הזיכרון הלאומי. יהודי פולין חדלו להיות מרכיב מהותי במציאות הלאומית שלנו. מה שנותר אינו אלא שריד: כמה אלפים של קשישים, מקצת פולנים ממוצא יהודי, בתי קברות ובתי כנסת, המכון לחקר ההיסטוריה היהודית והתיאטרון האידי. הפרק בהיסטוריה של יהודי פולין — הסתיים. השמדתם שינתה את המבנה של החברה הפולנית, שעיצבו נמשך כאלף שנים בקירוב. במקביל השתנה גם העתיד והשתנתה הדמות של היהדות בעולם כולו. איך היו נראים היהודים בישראל ובתפוצות בלי ה"שטטל" הגליציאי? אני מטיל ספק, אם היהודים בני זמננו — באמריקה וגם בישראל — היו נשארים כ"יהודי המקרא". נשאלת השאלה, אם ההשמדה של יהודי פולין אין פירושה, לטווח ארוך, היעלמותה של "היהדות הנבואית", האם ההשמדה לא שמה קץ לתרומה המוסרית והתרבותית, שהביאו היהודים לתרבות העולם? מה יקרה בעתיד — ואין צורך להזכיר מה

מתרחש כבר בהווה — לשאיפה היהודית הנצחית להיות "אור לגויים" ?
זו אחת הסיבות לחשיבות הצלתה של מורשת יהודי פולין ולטיפוח זיכרם.
את התפקיד הזה עלינו למלא לא רק למען הזיכרון הלאומי של הפולנים, אלא
גם למען "הזיכרון הבין-לאומי" של העולם. תפקיד זה, בעל חשיבות מכרעת,
מוטל גם על היהודים עצמם בכל מקום, שבו הם חיים כיום.

מאנגלית — רינה נזר

יוסף גוברין

**מאבקו של "ועד המשלחות היהודיות"
ב"חבר-הלאומים" בז'נבה להחזרת הזכויות
שנשללו מיהודי גרמניה, מאי-ספטמבר 1933***

במאי 1933 הוגשו לחבר-הלאומים בז'נבה שתי פטיציות ביוזמת ועד המשלחות היהודיות שליד "ועידת השלום" בפאריס בענין שלילת זכויותיהם של יהודי שלזיה עילית. האחת, בשם פראנץ ברנהיים, יהודי תושב שלזיה עילית והשנייה, בשם הועד. שתיהן היו דומות בתוכנן, אך נבדלו באופן הצגתן. מגמתן המשותפת הייתה להשפיע על ממשלת גרמניה הנאצית לבטל את גזירותיה האנטי-יהודיות על ידי הפעלת חבר הלאומים בז'נבה, שעליו הוטל מטעם "ועידת השלום" בפאריס הפיקוח על קיום משטר ההגנה הבינלאומי על זכויות המיעוטים. יוזמת ועד המשלחות היהודיות ננקטה בעקבות התקנות והחוקים האנטי-יהודיים, שהחלו להתקק בגרמניה זמן קצר לאחר עליית היטלר לשלטון במגמה להרחיק את היהודים מחייה הציבוריים של גרמניה, לנישולם מעמדותיהם הכלכליות והחברתיות ולהעניק גושפנקה חוקית למדיניות המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית נגדם.

המאבק המדיני סביב פטיציית ברנהיים (אשר מטעמים פרוצדורליים הובאה ראשונה לדיון במועצת החבר בסוף מאי 1933) עורר תהודה ניכרת בעתונות היהודית והא"י בתקווה, שניתן יהיה לכפות על ממשלת גרמניה להחזיר ליהודים בגרמניה את זכויותיהם הנשללות ולעצור בכך את ההדרדרות במעמדם החוקי והחברתי.

* תיאור מקיף על יוזמת המאבק, דרכי ההתארגנות לקראתו ואופן ניהולו מצוי בספרו של פרופ' נתן פיינברג, המערכה היהודית נגד היטלר על בימת חבר-הלאומים, מוסד ביאליק, ירושלים, 1957. (להלן: פיינברג, המערכה היהודית נגד היטלר).

מדוע יהודי שלזיה העילית?

פרופ' נתן פיינברג, ששימש אותה עת רכז הפעולה המדינית היוזמה מטעם ועד המשלחות היהודיות, מעיר בספרו³ כי לשם הבטחת הדין בנושאי הפטיציות שהוגשו למועצת חברי-הלאומים צריך היה לתת להן ביסוס חוקי, מאחר שגרמניה לא נמנתה על המדינות שעם תום מלחמת העולם הראשונה הוטל עליהן משטר ההגנה הבינלאומי על זכויות מיעוטיה ומכיוון שכך לא נדרשה לחתום על אמנת המיעוטים. (מסיבה פשוטה: היהודים נהנו בה או משוויון זכויות מלא ולא נזקקו להגנה).

בנסיבות אלו, כעדותו של נ. פיינברג, עמדו נגד עיני ועד המשלחות היהודיות ארבע אפשרויות, שלפיהן ניתן היה למצוא צידוק משפטי להתערבות חברי-הלאומים למען יהודי גרמניה:

האחת, הסתמכות על סעיף 11 ב"ספר הברית", הגורס בין היתר כי "כל חבר בחבר זכאי לעורר בדרך ידידותית את דעתה של אסיפת החבר, או של המועצה, על כל ענין העשוי להשפיע לרעה על היחסים הבינלאומיים ולפגוע בדרך זו בשלום או ביחסים הטובים שבין האומות, שבהן תלוי שלום העולם". השנייה, ההדעה שנמסרה על ידי גרמניה בשנת 1919 לעידת השלום בפאריס, לפיה תעניק למיעוטיה אותן הזכויות, שהיא תובעת למיעוטים הגרמנים בשטחים שייקרו מגרמניה.

השלישית, החלטת האסיפה הכללית של חברי-הלאומים מ-21 בספטמבר 1922, בה הובעה התקווה, כי המדינות, שאין להן שום התחייבות משפטית כלפי חברי-הלאומים בנוגע למיעוטים, בכל זאת תקיימנה לגביהם לפחות אותה מידה של צדק וסובלנות, הנדרשת באמנות על הגנת המיעוטים.

הרביעית, להסתמך על "הסכם ז'נבה" מ-15 במאי 1922 בין גרמניה לבין פולין, לפיו נתנה גרמניה הסכמתה להעמיד תחת חסותו של חברי-הלאומים ובפיקוחו את המיעוטים בשלזיה העילית. היו אלה המיעוטים היחידים בגרמניה כולה, שעליהם חל משטר ההגנה הבינלאומי, עד למועד שבו פג תוקף ההסכם, שנחתם למשך 15 שנה בלבד (אלא אם כן יוסכם על ידי שני הצדדים. להאריך את תוקפו לתקופה נוספת).

במקרים של הפרת ההסכם היה הצד הנפגע רשאי לפנות בפטיציה לחברי-הלאומים. אם חבר ועדת המיעוטים בחבר או חבר המועצה דרש זאת, היו חייבים, לפי התקנון, להביא את הפטיציה לדיון במועצת החבר. כן נתאפשרה הזכות לבני המיעוטים בשלזיה עילית לפנות בפטיציה אישית למועצת החבר וזו היתה חייבת להעמידה לדיון מוקדם באורח אוטומטי. בכך, להערכת נ. פיינברג, עלתה יתרונה של האפשרות הרביעית על שלוש האפשרויות הראשונות, שלא היה בכוחן להבטיח מראש, כי מועצת החבר אכן תאות לקבל את הפטיציות לדיון מידי. ואילו חסרונה של האפשרות הרביעית היה בכך, שתביעתה הצטמצמה לגבי יהודי שלזיה עילית בלבד.

לאחר דיונים פנימיים והתיעצויות קדחתניות בקרב הארגונים היהודיים, שהיו באותה עת בז'נבה, בראשותו של ליאו מוצקין, נשיא ועד המשלחות היהודיות ליד ועידת השלום בפאריס, הוחלט על הגשת שתי פטיציות, שתסתמכנה

מבחינה משפטית על הסכם ז'נבה. האחת, בשם יהודי מתושבי שלזיה העילית, שפוטר מעבודתו עקב החוקים האנטי-יהודיים, והשניה, בחתימת מספר מוסדות יהודיים, בעלת אופי קולקטיבי. היתה זו מעין פשרה, שהוסכם עליה בתוקף הגסיבות, כאשר מצדדיה סברו, כי "פטיציה קולקטיבית תעשה רושם גדול יותר על חבר-הלאומים. ועל דעת הקהל העולמית", בעלת השלכה לגבי מצבו המקופח של כלל הציבור היהודי בגרמניה.⁴

מבחינה משפטית, איפוא, הסתמכו שתי הפטיציות על "הסכם ז'נבה", אך בעוד זו שהוגשה בשם פראנץ ברנהיים תבעה החזרת זכויותיו וזכויות כל המפוטרים בשלזיה עילית עקב התחיקה האנטי-יהודית, הרי זו של ועד המשלחות היהודיות קבלה גם על התחיקה האנטי-יהודית בגרמניה כולה ודרשה מחבר-הלאומים להתערב למען יהודי גרמניה, כדי "לשים קץ למעשי הזדון, לפצות את הנפגעים בנוק שנגרם להם ולחזור לתת תוקף לחוק שהופר". כן, תבעה מחבר-הלאומים, להגן "על קרבנות השנאה הגזעית מפני העוול המשווע" הנעשה ליהודי גרמניה, שבעטיים "העם היהודי כולו דואב" עליהם.

ליאז מוצקין, לפי עדות נ. פיינברג, היה הרוח החייה בהגשת הפטיציות, האיש שיום אותן, שאירגן את המערכה כולה וניהל אותה.⁵ ואילו א. ביין במאמרו "מעמדו של א.ל. מוצקין במלחמה לזכויות הלאומיות של היהודים בגולה ובהקמת ועד המשלחות היהודית" מעיר בין היתר:

"... שני תפקידים גדולים היו מוטלים על הוועד לפי תפישתו של מוצקין. מטרתו הראשונה היתה להביא לידי אחדות התביעות הלאומיות של הסיעות היהודיות לארצותיהן השונות ולהשפיע על ועידת השלוש שתכיר בהן כתביעות של כלל האומה היהודית כולה. נוסף על כך רצה מוצקין ליצור במוסד החדש נציגות יהודית מתמדת של העם היהודי לכל העינים, עד כמה שאינם נוגעים לא". יצוג העם היהודי בתחום שאיפתו לבנין מולדתו הלאומית היה מתפקידיה של ההסתדרות הציונית. זו לא יכלה להטיל על עצמה נציגות נוספת בעניני הגולה. ראשית, משום שתעודתה המרכזית — בנין א"י — דרשה גיוס כל כוחותיה ושנית, משום שהיא עלולה לערער את עמדתה אם תתערב — בניגוד למסורת הציונית מימי הקונגרס הראשון — בתנאים הפוליטיים הפנימיים של כל מדינה ומדינה. את התעודה הזאת צריך היה להטיל על עצמו המוסד החדש ולנהל את פעולתו ברוח הציונית ובהשתתפותם הראשית של אישים ציוניים. אולם מבחינה פורמלית, באופן בלתי תלוי בהסתדרות הציונית, אפשר יהיה על ידי זה להמשיך אליו כוחות שאינם נמנים עם ההסתדרות הציונית, אבל מודים ביהדות לאומית או על כל פנים אינם מתנגדים למדיניות יהודית המתנהלת על בסיס לאומי.⁶

נ. פיינברג אינו מציין בספרו, מהי הסיבה שמוצקין העדיף לפעול בשם הוועד ולא בשם ההסתדרות הציונית. אך מעדותו של ביין ניתן להסיק, כי הוא ראה בוועד משענת יהודית לאומית רחבה יותר מזו של ההסתדרות הציונית ומטעמים טקטיים העדיף איפוא לפעול בשמו. יחד עם זאת, בולטת פעילותו של מוצקין בתקופת המאבק סביב הפטיציה של ברנהיים ומאוחר יותר בקונגרס

הציוני כפראג באוגוסט 1933, להרתמת ההסתדרות הציונית למאבק למען יהודי
גרמניה. ובתזכיר שהוגש לאסיפת חבר הלאומים בספטמבר 1933 צורף שמה
של ההסתדרות הציונית לחותמיה.⁷

מה היתה עמדת "המשלחות היהודיות" כלפי הפטיציה ?

עם "המשלחות היהודיות", אשר לפי עצם יעודן עמדו על משמר הזכויות של
היהודים, נמנו :

1. ועד המשלחות היהודיות ליד ועידת השלום, פאריס.
2. הקונגרס היהודי האמריקני.
3. הוועד היהודי האמריקני.
4. ועדת החוץ המשותפת של ועד שליחי הקהילות של בריטניה והאגודה
האנגלית-יהודית.
5. "חברת כל ישראל חברים" הצרפתית.

בסקרו את עמדתן של המשלחות הללו כלפי הפטיציות מציין נ. פיינברג,
בספרו :

"... נוכח הטרגדיה האיומה, שהתרגשה ובאה על הקיבוץ היהודי בגרמניה —
ועם זה על העם היהודי כולו — היה מקום להניח, שכל המוסדות הללו
ייוועדו ללא דיחוי לכינוס של שעת תרום, כדי לטכס עצה על דרכי
התגובה ולהחליט על פעולה משותפת, או לפחות על תאום הפעולות,
אם אלו תערכנה ע"ח כל אחד מהם לחד... אולם כה גדול היה כנראה
הפירוד בין המוסדות וכה מורשת היתה המסורת של הסתייגויות הדדיות,
שאף בשעת צרה ופורענות כה חמורה לאומה לא התעלו לכלל הכרה,
שיש להתגבר בכל מחיר על חילוקי הדעות שביניהם..."⁸

מקורם של חילוקי הדעות, שעליהם מעיד פרופ' נ. פיינברג, נבע בודאי
לא רק מהבדלי הגישות של הארגונים הללו, אשר הוקמו ופעלו במסגרות
נבדלות, אלא בגלל דילמה עיקרית: האם יסייע הדיון לענין יהודי גרמניה,
או שמע יחמיר עוד יותר את מצבם? בין אלה, שצדדו בדיון הבינלאומי,
היה ועד המשלחות היהודיות והקונגרס היהודי האמריקני. ואילו על אלה,
שצדדו בפעולה שקטה למניעת אפשרות של נקם מצד הנאצים ביהודים, נמנו
הוועד היהודי האמריקני ומסדר "בני ברית". נוסף לדילמה זו רבו הספקות
על הבטחונות באשר לביסוס המשפטי של הדיון. נוכח העדרות כל התחיבות
גרמנית לגבי הצורך להגן על המיעוטים בגרמניה (להוציא מכלל זה את
יהודי שלזיה עילית) סבר למשל ועד שליחי הקהילות של בריטניה, שהדיון
במועצת החבר חייב להתחסל לכלל יהודי גרמניה ולא רק למיעוט היהודי
בשלזיה עילית, שכן הגבלה זו מצמצמת מראש את טווח הפעולה. משום
כך צדד בעריכת הדיון על בסיס הסעיף ה-11 שבמגילת חבר הלאומים, אלא

שעד מהרה התברר, כי דבר זה חסר סיכוי, הואיל ולשם כך זקוקים להתערבות ממשלה זרה, כגון בריטניה, שלא גלתה נכונות ממשית לכך. ואולם, כאשר נתקבלה ההחלטה על הגשת שתי הפטיציות על בסיס "הסכם ז'נבה", התיצבו לימינן כל הארגונים היהודיים, שהיו מיוצגים אז ליד ועידת השלום בפאריס.

הדיון בפטיציית ברנהיים

כצפוי מראש, אך לא בלי מאמצים רבים "מאחורי הפרגוד", נמצאה הפטיציה כשרה לדיון. בדו"ח שהמרצה לענייני מעוטים הגיש בפני חברי המועצה ב־30 במאי 1933, הצדיק את התביעה, מנה את הזכויות, שנשללו מן המעוט היהודי בשלויה עילית וקרא להחזרתן המלאה, בהתאם לרוח ההסכם של ז'נבה. תוך כדי כך קרא את הודעת הנציג הגרמני, אשר יחד עם הסתיגותו מחוקיות הפטיציה הכריז בשם ממשלתו לאמור, בין היתר:

"ודאי שההסכמים הבינלאומיים, שנעשו על ידי גרמניה, אינם נתנים להפגע על ידי תחיקה פנימית גרמנית. אם הופרו בשלויה העילית הגרמנית הוראות על הסכם ז'נבה, הרי נגרם הדבר מחמת טעויות של פקידים בעלי סמכות משנית, שפעלו לפי פרוש מוטעה של החוקים."

הודעה זו, אם כי הביאה לפטיציית ברנהיים את נצחונה, הרי לא סגרה את מעגל הדיונים. המשתתפים המשיכו להרחיב את הדיבור על מצב יהודי גרמניה ובעקיפין המשיכו לתקוף את המדיניות האנטי-יהודית של גרמניה הנאצית. להלן מספר ציטוטים מהתבטאויותיהם של משתתפים אחדים, העשויות לשקף את אירת הדיון ואת התהודה, שהפטיציה עוררה אצל משתתפיו:

(1) שה"ח צרפת, פול גונקור:

"בשל הכבוד הרב, שהוא רוחש לפרוצדורה של חבר הלאומים, אין הוא רוצה לדון בבעיה מחוץ לתחומי המקרה המיוחד המוגבל לשלויה עילית, אולם הוא יחטא בחוסר כנות לעצמו ולמועצה, אם לא יציין, שמקרה מיוחד זה אינו אלא אחד האספקטים של בעייה כללית יותר ומועזת יותר, וכי חבר הלאומים, שגילה דאגה מוצדקת כל כך לזכויותיהם של המיעוטים, אינו יכול להתעלם מזכויותיו של עם מפורז בכל הארצות..."¹⁰¹

(2) נציג פולין, הרזון רצינסקי

"לכל אחד מחברי המועצה ישנה הזכות לפחות המוסרית לפנות בקריאה דחופה אל הממשלה הגרמנית ולבקש, שתבטיח יחס של שוויון לכל יהודי גרמניה... קיים מינימום של זכויות, שמן ההכרח להבטיחו לכל מי שנברא בצלם ה' ויהיה גזעו, דתו או שפת האם שלו מה שיהיה, מינימום זה אסור שיהיה נתון לפגיעות הקשורות בתהפוכותיהם של החיים הציבוריים..."¹⁰²

3) נציג צ'כוסלובקיה, אוטו סקי:

"בעקבות הפטיציה של ברנהיים נחשפו כמה בחינות של הבעיה, שהן "בעלות צביון כללי, שאינן מענינות פחות ואינן חשובות פחות מן המקרה הקונקרטי הנדון". אכן, הוכח, שאין להשאיר את המצב הקיים, שלפיו אין משטר הגנה בינלאומי חל אלא על מספר מדינות ועל אזורים מסוימים. יש לבטל את ההפליה: הפטיציה יצרה הזדמנות לאספה הבאה של החבר לבחון את הבעיה במלוא היקפה.

הדו"ח של המרצה לעניני מיעוטים אושר על ידי חברי המועצה, בהמנעותם של הנציג הגרמני והנציג האיטלקי. הארגונים היהודיים ובראשם ועד המשלחות היהודיות נחל בכך נצחון מדיני חשוב, אשר נועד לסלול את הדרך להמשך הפעילות המדינית. ואכן, בספטמבר 1933, עם כינוסה של האסיפה הכללית של חבר הלאומים, פתח ועד המשלחות היהודיות בפעולה מתוכננת. הפעם התנהל המאבק בשיתוף פעולה מלא עם כל הארגונים היהודיים, לרבות ההסתדרות הציונית. ב-20 בספטמבר נערך תזכיר משותף, שהומצא לחברי האסיפה בצרוף חומר אינפורמטיבי על מצב יהודי גרמניה ונוסחו בו שלוש דרישות:

- 1) החזרת זכויותיהם האזרחיות של יהודי גרמניה ומתן ערובות לקיומן.
- 2) מאמץ בינלאומי מתוכנן למען הפליטים היהודים מגרמניה.
- 3) מתן הקלות להגירתם של יהודי גרמניה לא"י.

כמו בשעת הדיון על פטיציית ברנהיים כן גם במקרה דגן התפתח דיון מקיף על מצב יהודי גרמניה, שבו גינו רוב משתתפיו את המדיניות האנטי-יהודית של גרמניה. הדבר הממשי שהושג בעקבותיו היה: ההחלטה על מינוי נציג לעניני פליטים, שפעל שנתיים והגיש התפטרותו כמחאה לחוסר שיתוף פעולה מצד הגורמים השונים שהיו חייבים לסייע לו. באותה עת לא היתה עוד גרמניה חברה בחבר-הלאומים והימים היו ימי שקיעתו של החבר ותחילת התמוטטותו.

הערכת המאבק

פרופ' נ. פיינברג מציין בספרו "המערכה היהודית נגד היטלר":

"אם תכליתה העיקרית של פטיציית ברנהיים היתה להעמיד את דעת הקהל העולמית על מצב יהודי שלווה עילית ובעקיפין גם על מצב יהודי גרמניה כולה, הרי יש להודות, שתכלית זו הושגה במלואה. בפעם הראשונה משעה שהיטלר עלה לשלטון גונה משטרו מעל בימה בינלאומית. היה זה נצחון מוסרי גדול, נצחון המצפון נגד העריצות, נצחון הצדק נגד הרשע..."

והישג אחרון: גרמניה לא זו בלבד שלא הצליחה להחניק את הדיון הפומבי בראשיתו ולמנוע ויכוח מקיף על הפטיציה של ברנהיים,

אלא גם לא עלה בידה להסיר את הפטיציה מעל סדר היום אף בגמר הדיונים... זכויות יהודי שלזיה עילית נשמרו עד 15.7.1937 ואם נכשלו המאמצים המדיניים שנעשו על ידי המוסדות היהודיים, הרי מחמת סרובה של ממשלת פולין להסכים להארכת תוקפו של ההסכם"18.

הערכת פיינברג לגבי הישגו הזמני והחלקי של המאבק בודאי מוצדקת. ואולם, מתוך מסמכי משרד החוץ הגרמני ניתן להבין, מה היו המניעים, שהביאו את גרמניה באותה עת להכנע ללחץ של חברי-הלאומים. שני מסמכים גרמניים, (שכנראה לא היו ידועים לפיינברג) ושחלקים מהם נצטט דלהלן, עשויים להעיד על דאגתם ורגישותם של הגרמנים, פן תועלה שאלת זכויות המיעוטים בשלזיה עילית לדיון בזירה הבינלאומית, עוד קודם שגודע ברבים על יוזמת ועד המשלחות היהודיות, והרי הם:

1) מזכר בהול, ששלח שר החוץ הגרמני אל שר הפנים הגרמני כיום 21 באפריל 1933 לרגל הצעת חוק להגבלת השתתפותם של זרים במכללות גרמניות, קובע בין השאר:

"...סבורני, שעלי להסב תשומת לבך האישית לנקודות השקפה אחדות, שהתעוררו בעקבות קבלת החוק "לפקידים רשמיים ועורכי דין" ואשר נודעת לו כבר השפעה על מדיניות החוץ. בראש וראשונה זו שאלה של תוצאות משפטיות ישירות מסוימות, שנגרמו על ידי הסכם גרמני-פולני בנוגע לשלזיה עילית מ-15 במאי 1922, המוכר לך ושעודנו בתוקף עד 1937. בהסכם זה התחייב הרייך להעניק לכל תושבי שלזיה עילית, ללא הבדל מוצא, גזע, דת, לאום ושפה, את ההגנה המקיפה ביותר לחייהם ולחירותם כך ששום חוקה, תקנות או חוק רשמי יהיו מנוגדים או יסתרו קביעות (ההסכם) אלו..."

הנציג הממשלתי הגרמני בוועדה המעורבת בקטוביץ הודיענו, שיו"ר השויצרי של הוועדה המעורבת לשלזיה עילית, מ. קלונדר, כבר הסב תשומת לבו, בהתאם לסעיף 585 של "הסכם ז'נבה", להגבלות הדרסטיות הרבות, שהוטלו לפי חוקים גרמניים רשמיים על אזרחים גרמניים בשלזיה העילית הגרמנית המשתתיכים לגזע היהודי או לדת היהודית, בעיקר עורכי דין, נוטריונים ושופטים, בשימוש במשלוח ידם.

עתה, לאחר שבעקבות מעשה זה השאלה היסודית נפתחה לדיון בינלאומי, נצטרך לנקוט עמדה לגביה. עלינו אפילו לצפות להתענינותה של מועצת חברי-הלאומים בנרון, במיוחד לאחר שלפולנים עניין רב לנוף בנו על אי-קיום התחייבויותיהם הבינלאומיות. החשיבות, שתנתן לדבר זה בארצות אחרות גם כן, מודגמת בשאלות שבבית הנבחרים הבריטי, אם מתוכננת פעולה כלשהי נגד גרמניה על יחסה לאוכלוסיה היהודית בשלזיה העילית. נוסף לתגובות מיוחדות אלו, יש להצעת החוק השפעה חזקה על מדיניות המיעוטים הכללית שלנו, אשר ככלות הכול שזקקת בעיקר על שמירת קבוצות גזע גרמניות בחו"ל, שהנהנה חשובה לרייך...

כמי שעומד בראש משרד החוץ הגרמני, אינני יכול שלא להצביע

על כך, שהחקיקה החדשה מביאה אותנו בעימות עם התחיבויות הבינלאומיות, שהרייך בהחלט נטל על עצמו. לכן אני מציע — ועוד לפני שהחוק מתקבל — לשוחח מיד על האפשרויות אם ישנן ואם כן מה הן, כדי להביא את התמיסה שלנו ליתר הרמוניה עם ההתחיבויות הבינלאומיות, שננטלנו על עצמנו ובתיאום עם מדיניות המיעוטים הכללית שלנו¹⁴ (ההדגשים של המחבר).

(2) אגרתו של ציר גרמניה בפולין מיום 26 באפריל אל מזכיר המדינה במשרד החוץ הגרמני, בה הביע חששותיו מפני פעילות מדינית פולנית נגד גרמניה:

"... יתכן מאוד שהפולנים מעוניינים להביא את השאלה היהודית לכימת מועצת חבר הלאומים. בעוד שקודם לכן הם היו הנאשמים בה. הם יכולים לצפות כעת שהדבר יסתיים בצורה חיובית יותר בקשר לתלונותינו התכופות בענין המיעוטים, יתר על כן, יש להם בדרך כלל ענין ביצירת רגשות נגדנו בכל העולם... העובדה, שהחרם של היהודים כאן מהווה רק חלק מן הפעילות האנטי-גרמנית, מעלה את השאלה, האם מגמת פולין רק לפתוח בדיון על השאלה היהודית בז'נבה, או שמא היא מתכוונת להתקפה על בסיס רחב יותר. בכל אופן, יהיה זה קל מאוד לנצל את המצב המעורער של גרמניה בדעת הקהל העולמית ובאיזה אופן שהוא להשתמש בכך למטרתה העליונה של המדיניות הפולנית, בהבטחת מעמד נכסי שטחיה. תמהני, אם הפרובוקציות הפולניות אינן מכוונות להבאת התקריות שנוצרו למועצת חבר הלאומים בצורה זו או אחרת, ואולי על ידי ישום סעיף 11, כדי לנצלן שם, כפי שנרמז בדיוני ביה הנבחרים האנגלי: כלומר, שגרמניה במצבה הנוכחי אינה בשלה לשויון זכויות או להמשך הטיפול בבני מיעוטים... תהיינה כוונותיה של פולין מה שתהיינה... הדבר הכי חשוב, כפי שנראה לי, שעלינו לעשותו, הוא למנוע כל מעשה העלול להחמיר את המצב עוד יותר, כדי לא לתת בידי הפולנים עילה חדשה לפעול נגדנו... נראה לי, שעלינו לעשות כל שביכולתנו, כדי להביא לידי מצב רוגע וככל האפשר ללא הפרעות. חיוני, ראשית כל להגיע למצב כזה..."¹⁵ (ההדגשים של המחבר).

מן המצוטט לעיל ניתן להסיק: (א) רצונה של גרמניה להבליט כוונותיה לשאת בהתחיבויות הבינלאומיות שנטלה על עצמה. לשם רכישת אמון המדינות כלפיה. (ב) איינכונותה של גרמניה להסתבך יתר על המידה בענין המיעוטים (שהוכרו בתור שכאלה), נוכח גורלם של בני הלאום הגרמני מחוץ לגבולותיה שלשלומם חרדה למדי. (ג) נטיה למנוע פעילות אנטי-גרמנית ובעיקר מצד פולין, כל עוד המשטר הנאצי לא היה מבוסס די צורכו. ואחרון אחרון, העלאת שאלת שלילת הזכויות מיהודי שלזיה עילית היתה צפויה במשרד החוץ הגרמני, ויתכן כי גמלה אצלו המחשבה לוותר על ענין זה עוד בטרם התפתח המאבק נגד גרמניה בחבר הלאומים. מכל מקום אין

ספק, כי המאבק החיש אצל הגרמנים את תהליך ההחלטה לבטל את שלילת הזכויות מיהודי שלזיה עילית. והראייה לכך: הזמן הקצר יחסית, שחלף מיום הגשת הפטיציה עד ליום בו מסר נציג גרמניה במועצת החבר הודעת ממשלתו על הויתור, וזאת לפני שהתפתח הדיון הרחב, בו גינו נציגי המדינות השונות את מדיניותה של גרמניה כלפי היהודים. יתר על כן, נטיית הנציג הגרמני להביא את הדיון לסימומה מהיר מעידה גם כן על שאיפת הגרמנים לצמצם ככל האפשר את מימדי התהודה השלילית לגביהם בדעת הקהל העולמית בשלביו הראשונים של התבססות המשטר.

תגובת העתונות העברית

"הפועל הצעיר", 26 במאי 1933, מאמר ראשי "בן בריתו של השטן" מאת י. לופבן:

"...ישנו שטח מוגבל ומסוים של יחסים, אשר בו בלבד משתרעים הריב והמלחמה של היהודים נגד המשטר הגרמני של היום. במידה שאפשר למצוא עזר וסיוע בדעת הקהל התרבותית של העולם אשר מחוצה לנו, כדי להגדיל את כוח הלחץ שלנו, עלינו לבקש אותו ולהשתמש בו. עלינו גם לעשות את כל אשר לאל ידינו, כדי להשיג ערובות מדיניות בינלאומיות ובטחון הנפש והרכוש, לחרות אורחית של יהודי גרמניה, לחופש יציאתם והוצאת רכושם... בשטח המדיני הבינלאומי יש לעם היהודי קנין היוני בהגנה על חוזים המבטיחים את זכות שיבתנו לא"י, את זכותנו בתור מיעוטים לאומיים אוטונומיים..."

אם כי המאמר נועד להתפלמס עם הרביוניזיסטים, נכללה בו הפסקה, שצוטטה ללא כל התייחסות לפרשת הפטיציה של ברנהיים. אך עם זאת היא באה להעיד על הלך המחשבה בישוב העברי, כי נוכח שלילת זכויות יהודי גרמניה יש לחפש (א) סיוע בדעת הקהל בעולם. (ב) יש לחתור להשגת ערובות בינלאומיות, שתבטחנה זכויות היהודים בתפוצות הגולה.

לענין השגת "ערובות" או "הסכם בינלאומי" נדרש גם יצחק גרינבוים — אישיות ידועה בעולם היהודי. והרי עיקרי מאמרו לאחר הדיון בפטיציית ברנהיים: "בהעולם", 15 ביוני 1933, "הסכם בינלאומי בדבר זכויותיהם של היהודים", כותב גרינבוים:

"...גורל הפטיציה היהודית בגנף הראה, שלחלק קטן של הקבוץ היהודי בגרמניה יש מגן ואפשרות של מלחמה וגם נצחון. יש חווה על דבר שלזיה העליונה, שנשארה בידי גרמניה, המבטיח זכויותיהם. כדי למלא את הדרישה על יסוד החווה הזו התליטה מועצת חבר הלאומים לדרוש מגרמניה, שתבטל הגזירות בחבל זה, וזו הסכימה לכך וברור הוא, שאילו היה חווה כזה חל על גרמניה כולה, אולי לא היה היטלר וסיעתו גוזרים את גזירותיהם על היהודים, או שהיו משתדלים לכסות על מערומיהם,

מה שהיה מביא בהכרח לידי החלשתו, או שהיו מוכרחים להמתין, לפחות אם לא לבטל לגמרי את רוע הגזירות, אף אילו היו גוזרים אותו. בכל אופן, אפשר היה אז ליהודי גרמניה לנהל מלחמה גלויה וחוקית נגד הגזירות והרשעות, שהרי היו כאלה עבירות קשות נגד חוזה בינלאומי, רמיסה ברגל גאווה אחת ההתחייבויות המוטלות על גרמניה. היהדות העולמית היתה אז רק תומכת בידיהם של יהודי גרמניה ולא עושה את משלחתם שלהם. עכשיו אין הללו יכולים להגן על עצמם. שרויים הם בפחד וביאוש ויש שגם מנסים הם כשהם אנוסים לכך להרגיע את היהודים הבאים לעזרתם ולשדלם, שאין מצבם רע כל כך כמו שמתארים.

קשה להגיד, אם מבינים הם יהודי גרמניה את מצבם הרע ואת סיבתו. אולם חושבני, שהיהודים שבכל העולם כולו, הנותנים לעצמם דין וחשבון מהנעשה בגרמניה ובגנף, יודעים כבר ומבינים, מה גדול ערכם של חוזים בינלאומיים בעת מצוקה ואסון. רגילים היינו בזמן האחרון לולול בהם, בחוזים אלה, שהרי ראינו, שאין משגיחים בהם בארצות שחתמו עליהם והתחייבו למלא אחרי סעיפיהם. אולם, הפעם נוכחנו, שהעדרם עושה אותנו הפקר ממש ומוסר אותנו בידי כל רשע ועריץ. הכרה זו צריכה להביאנו לידי דרישות מדיניות חדשות. צריכים אנו להציב את המטרה, להביא לידי כריתת חוזה בינלאומי. אמנה שתטיל על כל הממלכות המשתתפות בכך העמים, לשמור על השיוון האזרחי של כל בני המיעוטים הנזקקים, הלשוניים והדתיים היושבים במדינות ובממלכות אלו..."

"הארץ", 9 ביוני, 1933, מאמר מערכת "הנצחון בזינבה":

"... הנצחון הגמור יותר משיש לו ערך ממשי, יש לו ערך פרינציפיוני וגם זה רק בבחינת התחלה ופסיעה ראשונה. ספק גדול הוא, אם למעשה יוטב הרבה מצבם של יהודי שלזיה העליונה הגרמנית לאחר ההחלטה של מועצת חבה"ל... אם אין הנצחון שלם עדיין, צריכה המלחמה להמשך. אין אנו מזלזלים כמה שהושג בזינבה אבל אין הישג זה נותן לנו סיפוק גמור. אין הוא פותר את שאלתם הכאובה של יהודי גרמניה. ואין הוא פותר את חברי-הלאומים ואת מצפון העולם מן האחריות לברבריות מודרנית, שעמדה בלב אירופה על מאות אלפים בני אדם. להתעלל בהם, להשפיל את כבודם, לשים עליהם מצור של רעב ולהביא עליהם כליה גמורה... לתכלית זו צריכה להיות מכוונת הפעולה הבינלאומית המאומצת והמאחדת של עם ישראל ושל מטרותיו הלאומיים העליוניים בשעה זו..."

סיכום

בדברי המבוא לספרו "המערכה היהודית נגד היטלר" אומר בין השאר פרופ' נ. פיינברג:¹⁶

"... יתכן, שתתעורר שאלה, אם בכלל יש טעם לדבר, שנקדיש היום חיבור מיוחד למאבק היהודי עם היטלר על בימת חה"ל, מאבק, שאינו אלא אפיוודה מדינית, בלא שהיו לה תוצאות מעשיות לגבי חמש מאות

וחמישים אלף יהודי גרמניה. הרי עברו רק שנים מעטות ועל העם היהודי ירדה שואה, שבה שיכל כשישה מיליון איש, ובכללם יהודי גרמניה, להבות שלזיה העילית, ודאי יש מקום לשאלה, אבל תהא זו טעות להעריך את המאבק היהודי המדיני עם המשטר ההיטלראי בשנים הראשונות לקיומו מבחינה מעשית בלבד, או מנקודת ראות של ימינו. לא תמיד קובעות התוצאות המעשיות את מעמדה ומשקלה של פעולה מדינית מסוימת, ויש להזהר מהערכת העבר באספקלריה של ההווה בלבד. היו אלה ימים טרופים, כשהונף הגרון של העריץ המשתולל על עצם קיומו של אחד הקיבוצים היהודיים החשובים ביותר ובוטלו כבמחי יד הישגיה של האמנספיציה היהודית, שעליהם נלחמו היהודים במשך כמאה וחמישים שנה. אותה שעה היתה דעת הקהל היהודית — ואף העולמית — רגישה ביותר לכל גילוי של אהדה למיעוט היהודי המעונה, לכל ביטוי של גנאי כלפי המדכא האכזרי ולכל מילת עידוד לקרבנות הרשע. והתעוררותו של המצפון האנושי, כפי שבאה לביטוי במועצת חבר הלאומים ובאסיפתו משנת 1933, היתה נחמה פורתא ליהודים המדוכאים והמושפלים ולאודהיהם מאומות העולם, שהשתתפו בגורלם...”

קשה לשפוט מה משקל היה לנחמה זו, אם ערכה המעשי היה רב או מועט? האם גברה התקווה אצל המוני היהודים בגאולה קרובה על ידי התערבותו של חבה"ל בענין יהודי שלזיה עילית? ואם כן, האם לא יכלה להוצר סכנה של השענות על כוח אגדתי, שלמעשה לא היה לו כל משקל אפקטיבי במציאות? — שאלות אלו, בדמה לי, נשארות ללא מענה מוחלט. וצדק פרופ' פיינברג באומרו, כי יש להזהיר "מהערכת העבר באספקלריה של ההווה בלבד". אין ספק, כי בהוקעה הפומבית של המדיניות האנטי-יהודית של גרמניה ובהתערבותו של החבר, שהביאה את ממשלת גרמניה לחזור בה משלילת זכויותיהם של יהודי שלזיה עילית, היתה נחמה פורתא. ודאי שלא היה די בכך. אך בתנאים ששררו אז היה בכך הישג. בהתיחסו למאמר זה אמר מוצקין, בין היתר, באוזני באי "הועידה העולמית היהודית השנייה" באוגוסט 1933:

”...הננו עומדים עדיין בראשית המלחמה. כמה זמן תארך — אין איש יודע, אולם נכונה לנו דרך ארוכה וקשה. הנה לפני שלושה חודשים רשמנו בעיר זו, במועצת חבר הלאומים, דף חדש בתולדות הגנתנו העצמית נגד הרדיפות. אני נמנה עם המועטים שניהלו את המלחמה הזאת עם עוד שני חברים, ד"ר אביגדור יעקובסון וד"ר נ. פיינברג, לאחר שגם ד"ר אמיל מרגלית עשה כאן בז'נבה עבודת הכנה והגענו לידי תוצאה מסוימת. המלחמה היתה קשה. הייתי יכול לספר לכם עד בלי קץ. כיצד חקרנו ובקשנו מדי יום ביומו שיטות שונות, כיצד בחנו את כל האמצעים... כדי לנחול נצחון במלחמתנו. גדולה היתה מתיחות עצבינו והתרגזותנו, עד שבאה סוף סוף לידי תוצאה ממשית. רק ב-30 במאי, שבו קמו נציגי שמונה מדינות במועצת חבה"ל ושיתפו עצמם בגורלנו, היה לנו משום

סיפוק מוסרי. הרי תבינו, שעלינו להמשיך את העבודה הזאת ושעלינו לנהוג בזהירות יתרה ולהצטייד במיטב האמצעים. אין לחשוב, שדי לכתוב אגרת לחבה"ל, כדי להעלות על שולחנו את השאלה... זה שלושים שנה, שאני מטפל בשאלת קיפוח וזכויותיהם של קיבוצי יהדות שונים. אולם אין לך פרק מחירי ומזעזע בתולדות רדיפות היהודים, כזה של היהדות הגרמנית. ומשום כך נהיה מוכרחים לנהל מלחמה עד חורמה..."

למאבקו המדיני של ועד המשלחות היהודיות נודע ללא ספק ערך רב בכך, שהיה הראשון מסוגו שהתנהל נגד גרמניה מעל בימת חבר הלאומים. הוא סייע ליצירת דעת קהל אוהדת למצב היהודים בגרמניה, אשר דרכה קיוו יוזמי המאבק להגיע להישגים נוספים בעתיד, בניהול מאבק מדיני מתמשך נגד גרמניה. ואם המאבק לא נשא פרי לאורך ימים, הרי יש לראות בכך בראש וראשונה את חולשתו של חבה"ל, אשר היה בטול כל אמצעים של כפייה על ממשלת גרמניה. ויתורה של ממשלת גרמניה היה זמני ומגובל לאזור מטוים ויש לראותו על רקע רצונה של גרמניה: א) להבטיח זכויות מיעוטיה בחו"ל, שלא תפגענה במקרה ויוכרו על גרמניה, שהיא מפרה הסכמים בינלאומיים, שנתחיבה לקיימם. ב) רצון שלא להכנס בעימות עם חבה"ל ועל ידי כך לפייס את דעת הקהל העולמית נגדה (כל עוד לא היתה בטוחה בביסוס המשטר הנאצי בארצה).

התקבלותה של הפטיציה לדיון הוכיחה, כי היה עוד ערך לחוזים ולהסכמים בינלאומיים באותה עת. אך ערכם עמד ביחס ישיר לכוח סמכותו של חבה"ל לכפותם על הנוגעים בדבר. לאור אדישותן של ממשלות ארצות מערב אירופה לבעיה היתה הפטיציה הפתח היחיד, שדרכו ניתן היה לעורר את בעיית יהודי גרמניה בכללותם מעל במת חבר הלאומים ובכך הצליחה המשימה. ספק רב, אם תביעות לדיון במצב יהודי גרמניה על יסוד משפטי אחר היו מתקבלות לדיון בהבר. וראייה לכך אנו מוצאים גם במסמכים הגרמניים שצוטטו, בהיות הגרמנים חרדים דוקא לענין שאלת יהודי שלזיה עילית, פן תועלה בחבר הלאומים. כהוכחה לכך שגרמניה אינה מקיימת את ההתחייבויות הבינלאומיות שנטלה על עצמה ביחס למיעוטים.

ועד המשלחות היהודיות פעל במהירות ובמרץ, למרות חילוקי הדעות שנתגלעו בקרב הארגונים היהודיים המיוצגים ליד ועידת השלום בפאריס. וזאת הודות לקומץ אישים בראשות ליאו מוצקין, אשר גילו תושיה עצמית ויוזמה ברובה, ללא תדרכים מהנהגת הישוב בא"י או מן ההסתדרות הציונית העולמית ואפילו לא מן העתונות העברית, העברית, אשר גילתה אדישות לענין הפטיציות ערב הגשתן ובמהלך הדיון בהן.

כלפי פנים אנו עדים לפרדוקס מצער. בעוד שבשלב הראשון של המאבק המדיני היה העולם מאוחד בהוקעת המדיניות הנאצית, היה המחנה היהודי מפורד למדי. ואילו בתקופה מאוחרת יותר, כאשר המחנה היהודי הצליח להתלכד, היה העולם החופשי חלוש מדי לפעול.

מבחינה לאומית הביא המאבק לראשית התלכדותו של העם היהודי על בסיס לאומי-עולמי להגנה על זכויות יהודי גרמניה. אין לראות בו אפיוורה

חולפת, כי אם המשך למאבקים קודמים על זכויות המיעוטים היהודיים וראשית ההתארגנות למערכה החדשה. ואם לא היה בכוחו של המאבק לשנות את מדיניותה של גרמניה הנאצית כלפי היהודים, הרי היה בו נסיון חשוב בהצגת תביעתו החוקית של העם היהודי על בימת חבה"ל כתביעה קולקטיבית למען מטרה קולקטיבית.

מבחינה בינלאומית סייעו שתי הפטיציות והמאבק המדיני שהתפתח סביבן לגולל בפני חבה"ל את גורלם של יהודים הנרדפים במשטרים טוטליטריים ופשיסטיים. הכרת החבר בצדקת התביעה, הכרתה של גרמניה בצורך להחזיר ליהודי שלזיה עילית את זכויותיהם האזרחיות והדיונים, שהתנהלו בגין בעייה זו בחבר, נחשבו באותה עת להישג חשוב.

עם זאת, נחרץ גורלו של מאבק זה חיש מהר עקב חולשתו של חבר-הלאומים ועמו חולשת העולם החופשי, לרבות העם היהודי המפורז בתפוצתיו לעזמת עליית עוצמתה של גרמניה הנאצית.

הערות

1. מסמכי הפטיציות בנוסחן העברי הובאו בספרו של נ. פיינברג, ע' 133—145 ובמקורם League of Nations, Official Journal, 14th year, No. 7, pp. 929—933, Geneva 1933.
- Lo. Question de Juifs Allemands devant la Société des Nations, Cahiers du Comité des Delegations Juives, No. 5—8, pp. 15—23, Paris 1933.
2. ב"ד באפריל 1933 הוצא חוק על "חידוש ארגונו של השירות האזרחי". ב"ד 11 באפריל נתפרסמה הפקודה בדבר פיטורי פקידים. ב"ד 17 באפריל הוצא חוק בדבר "הזכות לעסוק במקצוע עריכת דין". ב"ד 22 באפריל נתפרסמה פקודה בדבר "קבלת רופאים לעבודה".
3. פיינברג, המערכה היהודית נגד היטלר, ע' 18—25.
4. שם, ע' 45.
5. גשר — כתביעת לענינים יהודיים, הוצאת הקונגרס היהודי העולמי, ספטמבר 1970.
6. פיינברג, "המערכה היהודית נגד היטלר", ע' 185.
7. שם, ע' 26—27.
8. שם, ע' 181.
9. שם, ע' 70—79.
10. שם, ע' 81, 82.
11. Documents on German Foreign Policy, 1833, pp. 323—324.
12. (מובא כנספח).
13. Docum. German For. Policy, 1933, p. 351—353.
14. מובא כנספח. אם כי מחבר האגרת מעלה בה הצעות לפעולה בלבד, הרי יש בה בכל זאת מעין עדות מסייעת להלך המחשבה שבתזכיר שה"ח הגרמני לשר הפנים הגרמני, שצוטט בעמוד הקודם.
15. שם, ע' 8.
16. א. ביון, ספר מצפון, תרצ"ט, ע' 296.

בימי שואה ומרי

בוניס בן שלום

חניכי תנועת נוער חלוצית בשולי השואה

(קטעים מתוך הספר "לא סוגה שושנים", מאת בוניס בן שלום)

באחד מימי ראשית יולי 1941 הגעתי ברכבת ביחד עם שני חברי, שמואליק (שמואל פוטש — כעת תושב הרצליה) ולייבל (אריה קרפל — תושב תל-אביב), לטשקנט — בירת אוזבקיסטן. היתה זו רכבת פליטי המלחמה, הראשונה שהגיעה לאסיה התיכונה.

באי הרכבת נתקבלו בחמימות על ידי שלטונות העיר. עדיין היה זה חידוש — פליטי מלחמה המגיעים מהמלחמה המתנהלת הרחק במערב. נאומים בקבלת פנים חמה, שאורגנה באולם גדול ליד תחנת הרכבת, והעיקר ארוחה טעימה וטובה, דבר בעיתו לאחר כשבועיים של מחסור וסבל בדרך.

דבר מוזר קרה לי ולשמואליק חברי בצאתנו מחוץ לתחנה. בהיותנו מאחורי התחנה, נתקלנו בשני קצינים בכירים מהמשטרה הפוליטית (ב.ק.ו.ד.). השניים גברים יפים, גבוהי קומה, לבושים מדים לבנים מהודרים. שאלו אותנו, אם יהודים אנו. כשענינו בחיוב, אמר אחד לשני, כאילו כהמשך לויכוח ביניהם קודם לכן — "אמרתי לך שרק יהודים הם הבורחים מהחזית". נימה והתבטאויות אנטישמיות, שנשמעו באסיה התיכונה כבר אז, עד תקופה מסוימת לאחר מכן. לאחר מספר שעות מגוחה בסביבות התחנה הועלינו, ביחד עם שאר באי רכבת הפליטים, לרכבת נוסעים ולאחר חצי יום נסיעה נוספת הגענו לפנות ערב לסמרקנד, הבירה העתיקה של ממלכת אסיה התיכונה.

כיהא לרכבת הפליטים הראשונה שהגיעה לעיר, נתקבלנו בתומורת וועדות קבלות פנים מנכבדי העיר, שסידרו לנו מייד מקומות מגורים ועבודה. מה שונה היתה קבלת פנים חמה זו מקבלת-הפנים, לה זכו המוני הפליטים, שנהרו והגיעו לעיר זו בשבועות ובחודשים הבאים.

אני סודרתי מייד למחרת לעבודה, לפי בקשתי, בבניה והכנה של בתי-חולים

צבאיים לפצועי החזית, שהיו כבר בדרכם ברכבות לאסיה התיכונה. שני חברי סודרו לעבודה במפעל לארגזי משאיות צבאיות, שהוקם בדחיפות במקום. לעולם לא אשכח את העבודה במשך 36 שעות רצופות בבניית בור סופג לבית-חולים, כשהפצועים היו כבר בתחנת הרכבת, חפירה לעומק, באדמה קשה כסלע. העבודה הושלמה, כשהוכנס הפצוע הראשון לבית-החולים. קשים מנשוא היו הימים והשבועות הראשונים בסמרקנד. ידיעות מדאיגות מהחזית על התקדמות הגרמנים לעבר מוסקבה, החשש להתמוטטות השלטון המרכזי והצפוי לנו במקרה כזה. הדאגה המכרסמת לקרובים וחברים, שנשארו אצל הגרמנים.

פצעי הגוף, במיוחד הרגליים, שנגרמו לי בבריחה הנחפזת והאימה מפני הגרמנים מווילנה, נרפאו בינתיים. לא כן הפצעים הנפשיים, שנגרמו לי עקב התמוטטות האמונה באל, אותו ראיתי במו עיני, התמוטטות הענק, באיתנותו התרגלנו להאמין במשך שנים והוא התמוטט כבנין קלפים תוך ימים ספורים.

על המצב לאשורו, נודע לי במקרה, בשעות לפני הצהריים של יום שני, ה-23.6.1941, הוא היום השני לפרוץ המלחמה, מחילופי דברים של קציני הצבא האדום משתי משאיות, שנפגשו באחד מרחובות העיר. מהשיחה, לה הייתי עד מקרי בעברי ברחוב, נודע לי, שהם במנוסת בהלה וכוחות גרמניים גדולים נמצאים כבר לא הרחק מהעיר. בבהלתי הזעקתי מיד את חברי לקבוצה וביחד יזמנו מייד מפגש עם חברים מהקיבוץ, שהיו בעיר ועם ניסן רוניק, חבר ההנהגה הראשית של "הנוער הציוני" באותה עת בעיר, כדי לתכנן יחד את צעדינו להבא. החלטנו הנחרצת היתה לעשות הכל ולא ליפול בידי הגרמנים. היות ותחנת הרכבת היתה פקוקה על ידי אלפי בני-אדם, החלטנו לצאת מזרחה ברגל ובדרך, אם יתאפשר, לתפוס כל אמצעי תחבורה שיוזמן. לפי התכנית קבענו מקומות מפגש בדרך, כמו: תחנות הרכבת במינסק, סמולנסק, קלוגה, זוועות הדרך קשים היו אפילו מזוועות, אותם עברתי בבריחתי מלודו, לוורשה, כשנתיים לפני כן. הדליקות במינסק נראו למרחק של יותר ממאה קילומטרים. בדרך פגשתי חברים מהתנועה, גם כאלה שהגיעו מהקיבוץ של התנועה בשבלי הרחוקה בהרבה מווילנה, שוב איבדתי אותם בתלעות הדרך. בעיר בוריסוב השיגו אותי ואת חיים פלד, שהיה איתי, הגרמנים, אבל הצלחתי להיחלץ ולעבור דרך יערות והמשכנו הלאה מזרחה. אכן, בתחנת הרכבת בסמולנסק פגשתי את שני חברי — שמואליק ואריה, איתם הגעתי לסמרקנד.

בינתיים התגברו בסמרקנד התפרצויות אנטישמיות ועד לתגרות ידיים הגיעו הדברים. כאילו על פי פקודה מגבוה נפסקו תופעות אלה, לאחר מאמר גיגוי בעתון "פרבדה" המקומי ולאחר שידור נרגש ל"אחינו בני ישראל", ליהדות העולם וארצות הברית, מפיו של איליה ארנבורג, ששודר פעמים מספר ובהבלטה באמצעי התקשורת.

כל שעה פנויה שלנו הוקדשה לחיפוש אחר חברי התנועה בין המוני הפליטים שהגיעו לסמרקנד, לסידורם בעבודה ולמציאת מקומות מגורים נאותים בשבילים. לנו, "הותיקים" במקום, היו כבר קשרים במקום והיה לנו קל יותר לעשות זאת. יצרנו גם קשרים, למרות הסכנה שבדבר, עם חברי תנועות נוער ציוניות אחרות, שהגיעו לעיר. קשר עם קבוצה כזו, מלטביה, עזר לי לאחר מכן, בדרכי לגבול, כשפגשתיים בישוב שבקרבת הגבול האפגאני.

באחד הערבים, בחודש אוקטובר, נמסרה הודעה ברדיו "קול מוסקוה" על הטבח, שביצעו הגרמנים ביהודי מינסק, חרקוב, אודסה וקייב. הידיעה נמסרה עם פרטים מוזעזעים של עדי ראייה, שהצליחו לברוח מהמקום. על עשרות אלפים יהודים, ילדים, נשים, גברים וזקנים, שנורו ונקברו בעודם בחיים; תיאורים מוזעזעים כל כך מפי עדי ראייה, שנתקפנו כולנו הלם, בכי והיסטריה. בימים לאחר מכן לא מצאתי לי מנוחה עוד. לכן החלטתי להתגייס.

לצבא הפולני לא היה לי כל רצון להתגייס עקב האנטישמיות, ששררה בין הקצונה הפולנית. שמועות על כך היו נפוצות בין פליטי המקום, מפי אלה שניסו להתגייס. באותו זמן הוקם והתארגן במקום בית ספר לדאונים מטעם הצבא האדום. החלטתי, אפוא, ביחד עם עוד צעיר מעירי לודז' להתגייס למסגרת זו. את המבדקים עברנו בהצלחה, אבל בדיקה של המשטרה הפוליטית פסלה אותנו עקב היותנו פליטים וההורים נשארו אצל הגרמנים. את העבודה עזבתי כבר בגלל הגיוס. ברוב אכזבתי מהפסילה, החלטתי לכת לעבר הגבול, לנסות לעברו, כדי להגיע ארצה. הרי לזה חונכתי מאז ילדותי.

מחמת סכנת חיים, סכנה מוחשית, עקב מעבר הגבול בזמן מלחמה לארץ עויינת, לא היו חברי מוכנים להצטרף למסע כזה. לפיכך אירגנתי קבוצה אחרת של חמישה חברים, עליהם יכולתי לסמוך, כי ישמרו על סודיות מוחלטת מפני עין הרע, שאכן ארבה על כל צעד ושעל.

המשטר באפגניסטן אהד את ארצות הצייר. הצבא הודרך על ידי מדריכים מצבא גרמניה. חיל האויר האפגני הודרך על ידי טייסים איטלקיים, גם צויד במטוסים גרמניים מתקדמים. עקב מיקומה הגיאוגרפי, בין הרפובליקות הסובייטיות בעלי אוכלוסיה מוסלמית בעיקר מצפון, לבין הודו, תחת שליטת בריטניה מדרום, נלקחה אפגניסטן בחשבון בחישובי "הצייר", באסטרטגיה הגלובלית שלהם, החובקת עולם.

כדי לקדם את הרעה, הגישו באחד מימי אוקטובר, בריטניה וברית המועצות, אולטימטום לאפגניסטן, כי זו תוציא את כל מדריכי וסוכני הצייר מארצם. כוחות גדולים של צבא ברית המועצות ובריטניה, רוכזו בשני הגבולות. בעברי את הגבול לאחר חודשים מספר, ראיתי את העקבות שהשאירו הריכוזים האלה. אפגניסטן נכנעה מייד לאולטימטום המסיבי הזה, מפחד לגורל דומה לשכנתה ממערב — פרס, שכוחות בנות הברית נכנסו לתוכה. האפגנים אכן הסכימו להוציא להודו את כל הנתינים, מדריכים וסוכנים של ארצות ה"צייר". לעג הגורל, כי לאחר כשנה הוצאתי גם אני וחברי מכלא קאבול, להודו, כנתיני ארץ אוייבת. הרי מוצאי מלודז' הנתונה לשליטת גרמניה.

מובן מאליו, כי אפגניסטן נבחרה על ידי כיעד, אלו גועדו פנינו למעבר הגבול. בפרס עד טהרן בירתה נמצאו כוחות הצבא האדום, לכן, אפילו לאחר הצלחת מעבר הגבול לשם, היינו נתפסים ללא ספק בתוך פרס, על ידי חיילים סובייטיים. לכן רק אפגניסטן, שהריה, הרי הינדו-כוש והרי פמיר, קרצו לנו, כי נראו ממרחק מאות קילומטרים.

הרכבות באסיה התיכונה באותו הזמן גדושות היו בעשרות אלפי פליטים, שנעו ונדו הלוך ושוב ברחבי ברית המועצות, במיוחד באזורים החמים, מפאת לבושם הדל ביותר. המצב החמיר עם שחרורם של אסירי המחנות, נתיגי פולין,

בעקבות הסכם שיקורסקי. השלטונות הסובייטיים היו מעוניינים לפתור את בעיית הנדידה של מאות האלפים, על ידי יישובם במקום מסוים, הזקוק לכח אדם רב לפיתוח האזור, ממנו יקשה עליהם להמשיך ולנדוד. למטרה זו הועידו השלטונות הסובייטיים את אזור שפך נהר האמו־דריה לים ארל. איזור של אדמת בתולה, משופע במים דל אוכלוסין. רק בספינה על פני הנהר אפשרית היתה התחבורה לשם. היות והנהר חרב בחלק גדול מימות השנה, ואמצעי תחבורה אחרים, כמו כביש או מסילת ברזל לא היו קיימים כלל, קשה היתה האפשרות לצאת משם ברוב ימות השנה.

חרושת השמועות, מהן, שהתבררו גם כאמיתיות, הילכו ברכבת. אחת השמועות דיברה על מסילה צדדית, אליה מנסים השלטונות להוליך את רכבות הפליטים. לכן כשהרגישו נוסעי הרכבת, בה נסעת, כי הרכבת מאיטה ליד העיר פראב, שעל נהר האמו־דריה ועוברת למסילה צדדית, החלו קפיצות המוניות מתוך הרכבת הנוסעת ובריחה המונית ממנה. תוך כדי הבריחה, איבדתי את חברי ולא מצאתים עוד.

בהגיעי למחרת לעיר צ'רג'או שמעבר לנהר, פגשתי את יצחק שפירא מווילנה, כיום תושב רמת גן, איתו יחד עבדתי ולמדתי בהיותי בוויילנה. איתו המשכתי את דרכי לגבול. הוא כבר הספיק לטעום את טעם השילוח למדבר ארל והצליח לברוח משם כל עוד רוחו בו.

בעיר מבצר מארי פגשנו את מיכאל דוידוביץ מליטה, כיום תושב רחובות, יחד התחלנו לתכנן את מעבר הגבול. לאחר חקירה נודע לנו על קבוצת צעירים הנמצאת בקולחוז סאנדי־קאצי, כמאה וחמישים קילומטרים דרומית למארי, ליד גבול האזור, האסור בכניסה, שהשתרע בפס שרוחבו כמאה קילומטרים לכל אורך הגבול. לקולחוז הזה החלטנו להגיע ושם בקרבה יחסית לגבול לתכנן את המשך.

מסילת הברזל מתפצלת דרומה ממארי בכיוון מבצר גבול שני־קושקה. כל האזור, הנקרא עמק מורגאב, על שם הנהר הזורם בו משיפולי הרי הינדו־בוש, הוא עמק פורה ומהווה משולש, כשהצלע המזרחית הוא הגבול האפגני והמערבית — הגבול הפרסי ובקדקוד המשולש, עיר המבצר קושקה. נהר המורגאב חוצה את הגבול מאפגניסטאן מדרום־מזרח לצפון־מערב, לתוך ברית המועצות ויוצר עמק, לפעמים די צר, בתוך שיפולי הרי הינדו־בוש.

לאחר עיון במפה מאטלס לימד ישן, אותו מצאנו במקום, החלטנו לבחור בנתיב שלאורך נהר המורגאב, כנתיב המתאים ביותר לחציית הגבול. להעדפת הנתיב הזה היו כמה שיקולים. הראשון והחשוב ביותר — הלוגיסטי, הוא הפתרון של בעיית המים, שהם בהישג יד לכל אורך הדרך. דרך של לפחות כמאה וחמישים קילומטרים בהרים לא יכולנו לחשב, בכמה ימים נעבור אותה, ובלי מים, לא תיתכן דרך כזו. השיקול השני היה, התמצאות בדרך. קירבת הנהר וכיוונו הוא המנחה המהימן ביותר, אפילו בלילות חשוכים וללא גורמי שמיים, בלילות מעוננים.

קבוצת הצעירים בקולחוז קיבלה אותנו בשמחה. התברר, כי טיפולתי ועזרתי להם כחברי נוער חלוצי, בהגיעם לפני כחצי שנה לסמרקנד. אכן הם אירחו והסתירו אותנו במקום במשך שבועיים ימים. הדבר חשוב היה, כי עינם של

שלטונות המקום היתה פקוחה על כל זר, שהגיע ונמצא בקירבת הגבול. בשבועיים
לשהותנו במקום הצטיידנו בצידה לדרך בכל מחיר שנקבו לנו, בעיירה יולטן,
אליה נסענו להצטייד. גם בסכינים גדולים הצטיידנו, כמגן בפני חיות טורפות
ובפני סכנות אחרות, העוללות לארוב לנו בדרך.

לאחר שיקול החלטנו לא להתקשר למבריחים מקומיים, כי היו שמועות
רבות על בגידת המבריחים בדרך. לאחר זמן ומשיחות עם חברים לאחר שנים
התברר, שהחלטה היתה נכונה וגורלית. אכן רבים נפלו בפת, שטמנו להם
המבריחים, והם הוגלו לשנים לסיביר. מתברר, כי רוב המבריחים היו קשורים
ל-ג.ק.וו.ד. ואף עשו פרובוקציות, כדי למצוא חן בעיני שולחיהם. סיפורו של
חברי — חבר הנוער הציוני דוד ליכטשטנשטיין — כיום תושב כפר שמריהו,
הוא סיפור הרה גורל ואופייני לאי הצלחה עקב שגיאות, שאנו נמנעו לעשותן.
אכן הוא וחבריו בילו זמן מה בסיביר ורק התנדבותם לצבא האדום גאלה
אותם משם. גם גורלנו יכול היה להיות דומה לגורלם של אחרים, לולא
חושיותנו ותגובתנו במקום. על זאת בהמשך.

ביוזמתו של חבר קבוצתנו מיכאל, הצטרף אלינו בעיר יולטאן צעיר ליטאי,
לא יהודי. לדבריו, הוא ניסה כבר עם קבוצה אחרת לעבור את הגבול, אבל
לאחר כמה ימי טיפוס בהרים, נשברו וחזרו כלעומת שבאו. הוא הצליח לשכנע
את מיכאל, כי עז רצונו להצליח בפעם השניה, ביכולתו להביא תועלת לקבוצה
שניה, היות והוא עבר כבר את רוב הדרך פעם אחת והקשיים והדרך נהירים
לו. גם אני השתכנעתי לבסוף והוא יצא יחד איתנו לדרך. מתוכנן היה שגם
אחד מצעירי המקום יצטרף למסענו, אבל הוא חלה, או התחלה מפתח ברגע
האחרון ולא הצטרף אלינו.

לדרך יצאנו בלילה. גם את רוב הדרך עשינו בלילות, למרות הסכנות האורבות
בהליכה בהרים, בגלל הקושי בהערכת מרחקים וסכנת נפילה לתהומות בחושך,
שחייב משנה זהירות והאטת קצב ההליכה. בהליכה באור היום, היינו מתגלים
בוודאי על ידי המצפים, שהיו ממוקמים לכל אורך הדרך.

בהליכה דרומה בשטח מישורי ובהרים נמוכים, עברנו בשני הלילות הראשונים
מרחקים גדולים. הצעיר הליטאי אמנם עזר לנו בתחילת הדרך, כי הוא כבר
עבר בדרך. זו, לדבריו, עם קבוצה קודמת והכיר אותה. במשך שעות היום
הסתתרנו בנקיקי הרים ונחנו. בבוקרו של היום השלישי למסענו נתקלנו ברועי
צאן. אמצעי הזהירות שלנו היו כה מושלמים, שלמרות שעברו לידנו עם
כלבים, לא השגינו בנו.

בגיאיות שבין ההרים מצאנו את הסימנים לריכוזים עצומים של צבא ופרשים,
עקבות האולטימטום, שהוגש לאפגניסטן חודשים מספר לפני כן.

ההליכה לאורך הנהר היתה נוחה יותר, אבל לפי השיקולים שלנו היתה
מסוכנת, כי ללא כל ספק היתה קרבת הנהר שמורה יותר. לפיכך הלכנו בהרים,
כשהנהר והעמק שלאורך הנהר נמצא מימיננו. בלילות היינו יורדים בזהירות
לנהר ומצטיידים ממנו במים ליום המחרת. הדרך בלילות הבאים נמשכה דרומה
מזרחה, כשכוכבי הקוטב הדרומי מנחים אותנו בדרכנו. לאחר לילות מספר
של צעידיה, איבדנו מרוב תשישות את מנין הזמן של שהותנו בדרך. עד היום
אף אחד מאיתנו אינו יכול להעריך ולהיזכר את מספר ימי שהותנו במסע

בהרים. תשישותנו הביאה אותנו לאי יציבות כזאת, שעצמים נראו ממרחק כמקדדים או נעים ממקומם.

באחד הלילות המי יודע כמה נתקלנו באנשי משמר-הגבול, חמישה במספר. הרעש שהקימו, בעברם בסירה את הנהר, הגביר בנו את העירנות. רק מספר גבעולי קנה סוף הפרידו בין מקום משכבנו למקום ישיבתם במשך כמחצית השעה. הנהר עבר במקום זה בקניון עמוק. לאחר הסתלקותם של חיילי משמר-הגבול, טיפסנו, מרוב בהלה, בעזרת הסכינים שהיו בידינו, על קיר תלול של מעל מאה מטרים.

כל הסימנים העידו, שאנו כבר בקרבת הגבול ממש. חפירות, קנים מוכנים לנשק אוטומטי. נתקלנו גם במלכודות עשויות תיל נגד בהמה ואדם, שבקשיים רבים נחלצנו מהן.

ויכוח חריף התעורר בינינו לבין הצעיר הליטאי. בדעתו היה למשוך אותנו לאורך הגבול לפנים ההרים, הרחק מהנהר, בטענה ששם השמירה פחות עריגית מליד הנהר. דעתנו היתה, כי אנו תשושים מדי להמשיך לתוך ההרים, וכי אין כל הבדל בין עירנות המשמרות, אותם שמענו ברורות עוברים לאורך הגבול כל מחצית השעה. כשלא הסכמנו לדעתו, החל לברוח בחשכה. היה לנו מזל, שהשגחנו בכך בזמן. בקושי ובריצה מאומצת השגנו אותו ובסכינים, שהיו לנו, עמדנו לעשות בו שפטים. מחלנו לו לבסוף, כי הוא התחנן ממש על נפשו. עד היום אינני יכול להשתחרר מהחשש, שכונתו היתה למסור אותנו לידי השלטונות הסובייטיים. שמרנו עליו בהמשך הדרך בינינו בעירנות רבה ולאחר שעברה משמרת של משמר-הגבול לפנינו, המקנו בריצה של כמה מאות מטרים אל מעבר לגבול. לאחר זמן, סיפרו לנו האפגנים, כי חיילים סובייטיים, שעלו כנראה על עקבותינו, רדפו אחרינו עשרות קילומטרים לתוך אפגניסטן.

לאחר מנוחה על ההר, בגשם שהחל לרדת, למולנו רק לאחר מעבר הגבול, שתינו כדת לכבוד האירוע מהיין, בו הצטיידנו לדרך, המשכנו באותו יום ובלילה שלמחרת דרומה מזרחה, לתוך אפגניסטן. לא היינו מודעים לכך, כי עוצר-לילה הוטל על דרכי אפגניסטן מאז פרוץ המלחמה. מאוששים ובטוחים בעצמנו, שהסכנה לחיינו כבר חלפה ועברה, צעדנו בדרך עפר, כשלפתע הופיע לפנינו הר-אדם, או מפלצת, שלא מהעולם הזה. לאחר מכן התברר, שהיה זה שוטר-גבול אפגני, בעל ממדים גדולים, שנראה לנו כענק עקב לבושו המיוחד — תרבוש גבוה ומעיל ארוך מצמר גמלים, בלי שרוולים. בקומתו הגבוהה ובלבוש הזה הוא נראה לנו כהר-אדם שלא מן העולם הזה.

צעקות, דחיפות, מכות וקשירת הידיים בחבל מאחורי הגב, הפחידו אותנו עד מוות. חקירות, חקירות לאין סוף. מי עזר לנו? האם השלטונות הסובייטיים עזרו לנו ושלחו אותנו? הרי לא יתכן, שהצלחנו ללא עזרתם לעבור גבול כזה. אירוח אצל נכבדים בכפרי המעבר דרומה. אירוח אצל מושל המחוז תוך כדי שאלות ושאלות לאין סוף, בעירת-הגבול באילה-מורגאב. החרמתה או העלמתה של שרשרת זהב גדולה, של מיכאל דוידוביץ והבשורה הגואלת והמשמחת, כי החזרתנו לברית-המועצות אינה באה בחשבון עוד.

את המשך הדרך לעיר הראט, שעל גבול פרס, עשינו ברכיבה במשך ימים על גבי סוסים. למי, שאינו מורגל ברכיבה במשך זמן ממושך על גבו של

סוס, אין זה מן הדברים הקלים. סבל נורא סבלנו באותם ימים. עוד בהיותי בסמרקנד שמעתי על קהילה יהודית הנמצאת בהראט. חשבנו שיעלה בידינו איכשהו למצוא קשר אליהם. אבל שיכנו אותנו בשני חדרים קטנים ומזוהמים, שהזכירו לי מלונת כלבים, שניים שניים בנפרד. אותי עם מיכאל ואת יצחק עם הצעיר הליטאי. אוכל במשך השבוע לשהותנו שם לא סיפקו לנו. ניוזנונו מהשאריות, שנותרו לנו מהדרך. השמירה עלינו היתה קפדנית ביותר. רחצה לא איפשרו לנו. לשרותים פרימיטיביים ביותר, הוצאנו לאחר צעקות, אחד אחד. נברנים, שרצים ותולעים הסתובבו חופשיים בינינו. הרגשנו שמקיץ עלינו הקץ. בצעקות בינינו, החלטנו להקים רעש ומהומה, כי אחרת נמות במקום ואף אחד לא ידע אפילו על קורותינו.

יחד החלטנו להתחיל להתפרע. לפי סימן מוסכם התחלנו לצעוק, לדפוק בדלתות וכשגם זה לא עזר, לשבור מכל הבא ליד. עד מהרה נזעקו הממונים על השומרים, שלא הבינו את מבוקשנו, כי ידעו רק פרסית (שפת המקום). לאחר זמן הובאו למקום נכבדים דוברי גרמנית ורוסית. שוב חקירה. לבסוף הועלינו על גב משאית מלאת צמר כבשים, בדרך לא דרך דרומה ומזרחה לקנדה. עיר יפה עם שפע מים וגנים, עיר מערבית טיפוסית. את העיר הזו עם קאבול הבריה, כשש מאות קילומטרים מזרחה, קישר כביש במצב טוב למדי. באותם ימים כנראה הכביש היחיד בכל אפגניסטן. לאחר אירוח דל באכסניה, כמובן תחת משמר של ז'נדרמים, הועלינו לאוטובוס, בדרכנו לקאבול. בין נוסעי האוטובוס היה אדם צעיר בלבוש מערבי, דבר יוצא דופן באפגניסטן באותם הימים. הוא הציג את עצמו בגרמנית כרופא, שלמד בגרמניה. לא בלי שביעות רצון, סיפר לנו על תקיפת יפן באותו בוקר את נמל הפנינים (פרל הרבור) בהוואי. הוא הוסיף גם באפגנית, "גיפן אמריקן ג'נג", בליווי תנועות ידיים, שלא הטיל כל ספק, כי איש מכה את רעהו. אכן התאריך היה השביעי בדצמבר 1941.

באותם ימים נקלטה עדיין היטב בארצות אסיה סיטמת גנדי, מנהיג הודו השכנה — "אסיה למען האסיינים". אכן היתה שביעות רצון מהמכות, שסופגות ארצות המערב. הדבר הורגש אפילו בהתבטאויות של פשוטי העם.

לכלא קאבול הגענו לפנות ערב, לאחר נסיעה במשך כל שעות היום, ללא אוכל ושתייה. הוכנסנו בשער הכללי ומשם בשער נוסף לכלא מיוחד שבתוך הכלא הכללי. לאחר מכן התברר כי היה זה כלא מיוחד, השמור היטב ככלא פוליטי. ישבו שם באותו זמן באגף מיוחד זה שנים רבות חברי ממשלה ונכבדים אחרים, עוד כאלה שנאסרו בהפיכה נגד המלך-המתקדם עמנואלה חאן, או כפי שנקרא בפי העם אביבולה-חאן, משנת 1928. כן ישבו בכלא הזה אנשים, שברחו מברית המועצות לפני שנים. לנו הם בישרו את הבשורה המרנינה, "מכאן כבר לא יוצאים ולאף אחד לא יודע לעולם על קיומכם כלל". קאבול שוכנת בגובה של שמונה מאות מטרים מעל פני הים, עובדה הגורמת לשלגים וקור קשים בחורף. מבנה הכלא היה מלבן חד קומתי בתוך הכלא הכללי. הקירות הפונים לכלא הכללי היו אטומים, פרט לחלונות קטנים ומסורגים ליד התקרה. חלונות חדרי הכלא פנו לחצר מלבנית פנימית. רק דלת קטנה, שמורה היטב, קישרה עם הכלא הכללי. מעל גג המבנה הדרומי התנשא הר

גבוה, שנראה היטב מהחצר, למרות ממדיה הקטנים. מזרחה, במרחק קטן מהכלא, היה ממוקם שדה התעופה הצבאי. ההמראות והנחיתות של המטוסים נראו כאילו מאחורי הקיר והיו אינטנסיוויים מאוד.

בין יושבי הכלא היו שלושה פולנים צעירים, שקיבלו את פנינו, כיאה לרוח צעירי פולין באותם הימים — "זיידים מוזהמים הגיעו" ובארשת פנים, שלא הטילה ספק בהרגשתם. גם השלטונות האפגניים היפלו אותנו לרעה כיהודים. בעוד יושבי הכלא, גם הליטאי שהגיע איתנו, קיבלו הקצבה יומית של רופיה וחצי, סכום מתקבל על הדעת כהוצאות קיום באותם הימים, אנו קיבלנו במשך כל החורף שתי פיתות ליום. כמובן קיום דל ביותר להמשך חיי אדם לאורך ימים. חורף קשה ביותר היה בשבילנו באותה שנה. חורף קר במיוחד. השלג מילא את החצר עד מעל לחלונות. לבושנו — לבוש קייצי דל. רק שמיכה דקה אחת היתה לנו, זו שימשה לנו כמצע על רצפת הבטון הקרה, עליה שכבנו, וגם ככיסוי. איך עברנו אותו חורף ולא חלינו, ממש נס מהשמיים. הפכנו לשלדים מהלכים.

לאחר הפשרת השלגים הגיעו אלינו שלושה צעירים יהודים. הם עברו את הגבול כשמונה מאות קילומטרים מזרחית מאיתנו, בחציית האמו־דריה, באותו הזמן שאנו חצינו את הגבול. יהודי נוסף חצה איתם את הגבול, אבל הוא מצא את מותו מתלאות הדרך. שמו היה נילוזה — מהנדס מאודסה. אחרי הפשרת השלגים, בחודש אפריל, הגיע לכלא צעיר נוסף, גיינני חסון, יפה תואר, כבן עשרים. סיפורו היה מסמר שער. הם יצאו אחד עשר יורדי ים מלטביה, ביניהם גם יהודים, בנסיון לעבור את הגבול בשחייה לרוחב נהר האמו־דריה, המהווה את הגבול ברית המועצות—אפגניסטן. חיילי משמר הגבול הסובייטיים גילו אותם וירו בהם כבברווזים. רק הוא ניצל והגיע אלינו, יתר העשרה נפגעו וטבעו.

מעודדים מבואם, החילנו ברקימת תכניות להיחלצותנו, או לפחות לשיפור מצבנו האומלל במקום. כצעד ראשון החלטנו על שביתת רעב ובצעד זה להביא אולי להשוואת תנאינו לתנאי האחרים. אחד החיילים ששמרו עלינו, עסק בקניות מצרכים עבור אסירי הכלא. אותו ניסינו לשחד בפריטי רכוש שהיו עדיין ברשותנו, להעברת ידיעה ומכתב לקהילה היהודית במקום. המכתב הגיע לידי שלטונות הכלא. אסיר יהודי מקומי, שישב בכלא הכללי, עונה, כי התקשה לפענח את תוכן המכתב, שכתוב היה בשפה העברית, משובשת כמובן. (שמו של האסיר — שמואל שבתאי, כיום תושב לוד).

חיילי המשמר התחלפו כל כמה חודשים. כשהופיע משמר חדש וגם חייל שליח חדש, ניסינו שנית לשחדו. אכן הפעם הגיע המכתב לקהילה, החייל אף הביא לנו תשובה מיהודי המקום. העברנו להם את פרטי הזהות שלנו וקורותינו עד כה, כן את כתובות קרובינו וחברינו בארץ. עד מהרה הגיעו לשמחתנו הרבה, גם מכתבים מהארץ. ראשון המכתבים היה מאהרון מזיא, באותם הימים חבר קיבוץ הנוער הציוני בהדר שבשרון. גם ממשפחתי הגיעו מכתבים, בהם הודיעו על מאמצים, שנעשים לשחרורנו. העזרה החומרית, שהגישו לנו יהודי המקום, זכרונה מחמם את הלב עד היום הזה, המסירות שבהגשתם, כמו אם דואגת לילדיה, הוכיחה לנו, כי עם אחד אנו בכל ארצות הפזורה.

המאמצים לשחרורנו החלו להיראות אצלנו. באחד הימים הוצאנו תחת משמר לשגרירות הפולנית בקאבול לתחקיר, נשאלנו אם נסכים להתגייס לצבא הפולני, תמורת שחרור באמצעותם. ההתחננות כלפינו מצד השגריר, לא עוררה אימון וכבוד רב, אבל הסכמנו והיינו מוכנים להסכים לכל דבר. מטרתנו הייתה לצאת מהמקום הארור הזה.

חרדה ועצב מילאו אותנו הידיעות הקשות על נצחונות הגרמנים והיפנים, ששודרו ברמקולי הכלא אותו קיץ 1942. הובלטו במיוחד ההודעות ממקורות הגרמניים. קרבות בסטלינגרד, רומל בגבול מצרים. הסכנה המוחשית לשביב התקוה, שעוד נשארה לנו — ארץ ישראל.. לב כבד וסיוטי לילה לגורלם של קרובים וחברים, שנשארו אצל הגרמנים.

באחד מימי יוני הוצאנו מהכלא לביקור ותחקיר אצל שר החוץ האפגני. הוא התייחס אלינו בכבוד. שאל אותנו על תכנון הבריחה מברית המועצות, על קשיי הדרך, על התייחסות שלטונות הכלא ועל מטרתנו לעתיד. הוצעה לנו אפשרות הגירה לאוסטרליה, אותה דחיתי בתוקף. האפליה הכספית כלפינו תוקנה מייד, לאחר שהתלוננו בפני השר.

בסוף אוגוסט, הופיעה משלחת הקהילה היהודית, עם בשורה משמחת בפיה, על שחרורנו מהכלא למחרת היום ועל שילוחנו מאפגניסטן להודו "כנתני ארץ אויבת", "כנאמנים לביצוע הסכם עם ברית המועצות ובריטניה".

אנשי הקהילה הביאו לנו בגדים חדשים, צידה לדרך ונפרדו מאיתנו בחמימות ולבביות רבה. בשורה קשה היתה בפיהם, מיכאל לא ישוחרר עדיין, היות והוא נתין ליטה, שהיא אחת הרפובליקות של ברית המועצות. הובטח לנו, שנעשים כל המאמצים לשחרורו. הוא שוחרר לאחר חודשים מספר, לאחר שכמעט ירד מדעתו בבדידותו. למחרת אמנם הועלינו שוב על גב משאית טעונה צמר, יצא להודו. דרך מעבר חיבר והכביש שעובר בו, שהוא מפעל הנדסי מרשים, הגענו להודו. קצין בריטי קיבל את פנינו בפשזור. לאחר סעודת מלכים, הועלינו לרכבת בדרכנו לבומבי, תחת שמירה סמוייה ובלוויו של הקצין.

הפגנות סוערות של הודים היו בדרך. היה זה בימי פיזורו בכוח של הקונגרס ההודי ומאסרו של גאנדי, לאחר שהכריזו את ההכרזה המפורסמת שלו "אסיה למען האסיינים" ותבע יציאת הבריטים מהודו. לאחר כמה ימים, ראיתי את ההרס, שגרמו הכוחות הבריטיים לאוהל הענק והנמצא בו, מקום התכנסות הקונגרס.

הקהילה היהודית בבומבי טיפלה בנו במסירות. שיכנו אותנו במלון, שהוחזק על ידם, לשיכון פליטים יהודים, שהגיעו מגרמניה והארצות הכבושות על ידה. גם בבומבי ניסו בשגרירות הפולנית, להטותינו בכל מיני הבטחות ולשלחנו לאוסטרליה, אבל אנו דרשנו בכל תוקף כי ישלחנו לארץ ישראל.

ביום בהיר אחד בתחילת חודש אוקטובר, נתבקשנו לבוא בדחיפות עם המטלטלין למקום מסויים בבומבי. משם הוסענו במכונית צבאית לנמל והועלינו לספינת משא בת עשרת אלפים טונות. יציאתנו היתה מלווה בסודיות. נתבקשנו לא להפרד מאף אחד, פן יודע לאוייב, על התארגנות שיירת ספינות, שהוא סודי בזמן מלחמה. בספינה היו בנוסף לנו עשרות ספנים, בני לאומים שונים,

מספינות שטובעו על ידי היפנים במזרח הרחוק, בדרכם כנראה לאנגליה, לאיוש ספינות חדשות.

לאחר זמן קצר לשהותנו בספינה, יצאנו לדרך. בהיותנו בלב ים, כבמטה קסם, החלו להופיע מכל צד ספינות רבות ונוצרה שיירה של עשרות ספינות, מלוות מסביב בספינות קרב בצבעי הסוואה, שתימרנו מסביב לשיירה העצומה, כמו כלבי רועים מסביב לצאן. אין לשכוח כי היה זה סתיו 1942, זמן שיא של הצלחות יפן נגד בנות הברית והים ההודי שרץ צוללות יפניות. מורטי עצבים היו ימי השייט בים ההודי: אזעקות, לבישת חגורות הצלה — אבל גם מענוגות. השמיים כחולים ללא עבים, הים הכחול ביום ובשולל צבעים זורחים בלילות. את נמל עדן והעיר ראינו ממרחק, כי לא איפשרו לנו לרדת ליבשה למרות שהותנו בנמל במשך יום שלם. ים סוף הרגוע והיפה. חופי אפריקה משמאל, שנראו ברורים וחופי אסיה במרחק מימין, כאילו מכוסים בערפל כחול. לבסוף נמל סואץ.

לאחר חקירה קצרה בנמל על ידי קצינים בריטיים, הועברנו לאיסמעיליה. הימים ימי תחילת קרב אל-עלמין, אמצע אוקטובר 1942. כוחות גדולים של צבא היו מרוכזים במצרים, בכל מקום שפנינו. גם בחילים יהודים מארץ ישראל פגשנו ביניהם. טייסים ארץ ישראלים אף הפליאו מכות בשוטרים מצריים, שהתנכלו לנו. בשבילנו היה זה חידוש מרנין לתעוזתם של צעירי ישראל. לאחר שבוע לשהותנו במצרים, הועלינו לרכבת בליווי קצין בריטי. לארץ הגענו בשבעה עשר באוקטובר 1942.

אני נרגש עד ללא שאת עם התקרבותי לגבולות הארץ. עם השחר העולה במזרח עלה זכר פני אבי, כפי שראיתי בשעת הפרידה באותו בוקר — השלושה-עשר בנובמבר 1939, ברחוב בלודז, כששנינו היינו נרעשים ממראה עמוד העשן העולה השמימה, משריפת בית הכנסת הגדול "האלטע-שטעטישע שוהל" בוולבורסקה ודבריו באותו מעמד: "מלחמה אכזרית לפנינו, אינני יודע אם מי מאיתנו ישרד, פניך אמנם מזרחה לארץ הסובייטים, אבל אתה תעשה הכל, כדי להגיע ארצה. בת וכן, בוגרים ממך, לי כבר בארץ. אם גם אתה תגיע, סיכויי להגיע גדולים יותר, אבל אם לא אזכה להישרד וגם אתה תגיע לשם, לפחות חלק מתכלית חיי תושג".

אכן, הלך וקרבו זמן סגירת מעגל דרכי הארוכה הקשה מאז אותו בוקר. את דברי אבי ראיתי כצוואה. דרכי לא היתה סוגה בשושנים, אלא היתה מלאה מהמורות ודרדרים. שוב, כמו בסרט, עברו לנגד עיני תמונות מהדרך, אותה עברתי בשלוש השנים עד הגיעי הלום. הבריחה הראשונה מלודז' וזוועותיה, ורשה בזמן המצור, שוב חזרה ללודז'. הקרובים והחברים שם וגורלם. ורשה, מעבר הבוג לביאליסטוק. מעבר הגבול לליטה. החברים בוילנה וגורלם, מי מהם עדיין בחיים? הדרך הנוראה לאסיה התיכונה, סמרקנד. מעבר הגבול לאפגניסטן. כלא קאבול, אפיזודה קצרה, רק תשעה חודשים, אבל משקע נפשי כבד השאירה אחריה. הודו, בומבי והמסע עד הלום, מעגל שמגיע לסיומו. חלום חיים, צוואת אב, העומדים להתגשם.

שוב חקירה על ידי המשטרה הבריטית בנמל חיפה. בהיותי במסעדת הנמל, אליה הוכנסו לסעוד את ליבנו, הגנבתי פתק לבעל המסעדה היהודי ובו בקשה, שיודע

לקיבוץ אושה שבעמק זבולון על בואי ארצה, הידיעה אמנם הגיעה לתעודתה. אלק רוננבאום ז"ל וינק דו'ביינסקי (יעקב בן יהודה ז"ל) יצאו בנסיון למצוא אותנו בנמל, אבל אותנו העבירו בינתיים למחנה סנט-לוקס, לכן לא מצאו אותנו. למחרת בשבת יצאתי לבד לאושה. קיבלו אותי בשמחה. בודדים היו אז יהודים, שהגיעו ארצה. חברי מאושה עיכבו אותי ללילה, כדי לברר במוסדות על צעדינו להבא. במוסדות יעצו להסתלק מידי הבריטים, כי ברצונם לגייסנו לצבא הפולני והדבר הזה לא רצוי היה באותו זמן, בגלל האנטישמיות, ששררה בקצונה הפולנית. למחרת הגעתי חזרה למחנה סנט-לוקס, כשאלק ויעקב (חברי אושה) ממתינים בחוץ במונית. בצאת קצין בריטי מהמחנה הלכתי אחריו, נושא את המזוודות שלי, כאילו הוא מוביל אותי החוצה. בתחילת הנסיעה במונית השיגו אותנו, ברעש גדול, שוטרים צבאיים, שערכו חיפוש במזוודות. לאחר שמצאו בהם רק דברים אזרחיים, שוחררנו. היו אלה ימי משפטי נשק נגד סירקין ורייכלין והבריטים היו ערים מאוד ביציאות אנשים עם מזוודות. לאחר כמה ימי מנוחה אצל המשפחה, הצטרפתי יחד עם ארבע בנות, חברותי, איתן הייתי בקיבוץ ההכשרה בוילנה, לקיבוץ גיצנים, באותו זמן בהרצליה ג'. הבנות, שעלו ארצה שנתיים לפני כן מוילנה, גמרו באותו זמן בית ספר חקלאי בנחלת יהודה.

בשנת 1943, עלינו להתיישבות לאדמות חממה בדרום.

תנועת הנוער הציוני בוורשה הכבושה, 1940—1941

זכרונותי האישיים המובאים בהמשך הם נסיון מצדי לספר את תולדות תנועת הנוער הציוני בוורשה ממרץ 1940 ועד מרץ 1941, תקופת ההתארגנות המחודשת של התנועה, כאשר מוקד הפעילות בקיבוץ היתה ההכשרה בוורשה. מיום בואי לוורשה הייתי חבר ההנהגה הראשית ובשליחותה יצאתי במרץ 1941 לסלובקיה. כאן הייתי אמור בהתאם להחלטת ההנהגה לפעול שנה אחת. עקב הנסיבות שהשתנו בלי הרף, נשארתי למעשה שלוש שנים. במרץ 1944 ניתנה לי הזכות לעלות ארצה.

פלישת הגרמנים לפולין ב־1 לספטמבר 1939 מצאה אותי בשרות פעיל בצבא הפולני. בסוף אותו חודש הייתי צריך לסיים את השרות ולהשתחרר, אבל הגורל חרץ אחרת. את המלחמה עשיתי בקרבות הכבדים ליד גומבין וקוטנה ובסיומן נלקחתי לשבי לגרמניה. בפברואר 1940 חזרתי כחייל משוחרר ללודז', כאן נשארתי רק ימים ספורים ויצאתי לוורשה. סיפור זכרונותי מתחיל עם יציאתי מהגיטו וביקורי האחרון במשרדי החברה, שם עבדתי ארבע שנים לפני גיוסי לצבא, ואשר המשיכה לפעול בתקופת הכיבוש הנאצי.

עזבתי את שטח החברה. אני הולך ברחובות העיר המוכרים. עדיין שעות הבוקר, יום אביב יפה להפליא. אני צועד לאורך רח' קלינסקיג'ו, ליד בית מס' 41. כאן גרה משפחת פלדמן, דודים מצד אבי. הלאה עד לרח' ברז'זינסקה, רחוב היציאה מהעיר, מעטים ההולכים, מראה מוזר. האיזור היה מאוכלס בעיקרו ביהודים, כעת כמעט ריק מתושבים. הליכה רגילה, כדי לא לעורר תשומת לב. העיירה הקרובה, ברז'ז'ין ידועה כעיר החייטים. אין כאן להיעצר. ברצוני להגיע בעוד אור יום, לפני כניסת שעת העוצר, לעיירה קולושקי. שם, באמצע העיירה, מול תחנת הרכבת, עובר גבול החוצה בין "וורטה-גאו" לגנרל גוברנמן. כאן בתחנה היו מחליפים רכבת, המגיעה מלודז' ועוברים לרכבת הנוסעת

לוורשה. הכרתי כאן את כל השבילים בחורשות וביערות. באיזור הכפרים והיערות קיימנו מושבות קיץ וחורף, נשמנו אויר צח, מרוחקים מארובות בתי החרושת של לודז', כאן שיחקנו משחקי צופים. לפנות ערב הגעתי לקולושקי, כאן אני לן אצל יהודי, המשכיר מיטות לעוברי אורח. כעין מלון "דהוונס" לסוכנים נוסעים. חדר גדול, מלא מיטות כפולות ובודדות, כאשר וילון מפריד ביניהן. המלון משמש כנראה גם "כמוסד", והמפליא שבעליו ומנהלו הוא יהודי עבדקן. כאן, כמו בכל המדינה, מתחיל העוצר משעה חמש אחרי הצהריים. את הגבול יש לחצות לאור היום, סמוך למועד כניסת הרכבת לתחנה. טכניקת החצייה פשוטה. הגבול הינו באמצע הרחוב לאורכו, התחנה נמצאת בחלק של הג.ג. פטרולים גרמניים מטיילים לאורך הרחוב. עליך להסתתר בפינת בית, וכאשר הפטרול עובר ומתרחק קמעה, צריך להתרומם ולחצות את הכביש, לחבוש על השרוול מטפחת לבנה עם ציור של מגן דוד כחול, כמצווה על היהודים בשטח הג.ג. את המטפחת הכנתי בעוד מועד. אכלתי ארוחת בוקר ובלתי שהיית ביצתי את התרגיל והרי אני מעבר לגבול, לימים התברר, שהייתי בין הבוחדים, אשר יצאו לעת הזאת מלודז'. העיר היתה כבר סגורה. לעומת לודז' חיים עדיין היהודים בשטח הג.ג. בחופש יחסי, נעים ממקום למקום, פרט לנסיעה ברכבת, המותרת לבעלי רשיונות מיוחדים בלבד.

את יתרת הדרך מקולושקי לוורשה, פרט לקטע קולושקי—סקרניביצה, עשיתי במשך שבוע ימים ברגל ובטרמפים בעגלות אכרים. המרחק מלודז' לוורשה סך הכל 135 ק"מ. וברכבת נסיעה של פחות משעתיים, מקולושקי רק שעה אחת, אבל העדפתי לא להסתכן. וכך הגעתי עד לפרושקוב, פרבר ורשה, ומכאן בחשמלית הפרברים למרכז העיר. מדי פעם נדרשתי על ידי המשטרה הפולנית להזדהות, אבל ה"אנטלסונסגשיין" (תעודת-שחרור), מהשבי הגרמני ובתוספת הסבר של חיפוש קרובים מתקבל על הדעת. בוורשה עדיין הצטרכתי להפעיל חוש בלשי, כי הכתובת המוכרת של מרכז התנועה ברח' מרינסקה, לא קיים עוד; הבנין נהרס בעת הקרבות בספטמבר 1939. לבסוף הגעתי לרחוב זמנהוף 49, כאן בדירה מרווחת אבל חסרת ריהוט כל-שהוא, כנראה דירת משרדים לשעבר, נמצא ריכוז חברי הנוער הציוני.

אין בין המצוי לקיבוץ הכשרה ולא כלום. כאן נתקבצו גולי קיני תנועת הנוער-הציוני מהעירות, שהגרמנים הגלו לוורשה. נערים ונערות מגילים שונים, שהגיעו עם הוריהם או בלעדיהם. ההורים חיפשו מקלט בדירות קרובים או בבתי פליטים, ובצר המקום התרכזו כאן הילדים, חניכי התנועה. הבוגרים מתוכם דואגים לקיומם היומיומי. בראש "הקיבוץ" משה מוחה, בחור בן-גילי מזורומין, עיר הולדתי. מסיפורי נודע לי על קורות יהודי זרומין. לרוע מזלם העיירה שוכבת בקרבת הגבול של פרוסיה המזרחית והגרמנים ניקו את השטח מיהודים. יהודי העיירה היו בין הראשונים בעירות פולין, שהוגלו לוורשה. יום אחד בתודש נובמבר, באמצע החורף, רוכזו בכיכר המרכזית ונצטוו לעזוב את העיירה, כאשר כל רכושם והונם נשאר במקום. בעקבות הפגישה עם משה מצאתי את סבי, ישיש מעל ל-80, גר בדירת חדר יחד עם דודתי פרידה וזלברברג, האחוז הצעירה של אימי, בת גילה של אחותי לאה, עם בעלה ושלושת ילדיהם הרכים. סבי הרב ישב במיטה ולמד בגמרא. מנותק מהסביבה, ישב, למד ושינן ללא

משקפיים. אינני יודע, האם ידע לקרוא ללא משקפיים, או מפאת מחסורם המשיך לשנן מהזכרון. גורלו וגורל כל המשפחה נחרץ יחד עם יתר יהודי פולין, לא נשאר מהם שריד.

משה מ, מהראשונים שהקימו את הריכוז התנועתי ודאג גם למנות מזון לדייריו. לאט לאט הגיעו פליטי תנועה נוספים, יוצאי קבוצות הכשרה מקיבוצי הגוער והחלוץ הכלל ציוני. ביניהם חברים, שהיוו את הנהגת התנועה והקיבוץ בעתיד. משה חנצ'ינסקי ואשתו מקיבוץ "בילו" מלודז', האקונום לעתיד, יעקב פרשקר ושושנה, ראש הסניף של החלוץ הכלל-ציוני מלודז', נציג התנועה בוועדות הבין תנועתית ונציג ב-J.S.S., מרדכי אוורבוך וחברתו בלה אשכנזי, הוא מקיבוץ "בדרך" והיא מפלוצק, משה באום, יחזקאל דוברושלסקה מהעירייה רצ'ונו, איש התרבות ועורך עתון התנועה לעתיד. חברים בעלי נסיון ארגוני ורקורד כלל תנועתי. ברור לכולם, שיש למצוא מידית מקום מרווח, שאפשר יהיה לאכסן בו את החברים המגיעים לכאן בלי הרף. בלילה החדשים מפוקקים, ישנים על הרצפה, כאשר כל אחד מקפל למראשותיו את ה"פקלה" שלו. יש להפוך את הריכוז לקיבוץ, להתארגן לשהייה ממושכת. ואומנם עם בואי נתבשרתי, שמאמצי החברים נשאו פרי וכבר בזמן הקרוב אנו עומדים לעבור למעוננו החדש ברחוב דלוגה 27, בעבר בית ספר יהודי לבנות, השומם כעת. קומה שלמה עם הרבה חדרים. המקום הועמד לרשותנו על ידי המדור לדיור ליד הקהילה היהודית. עם בואי לוורשה שוב נפגשתי עם ב. פגישתנו האחרונה היתה לפני 15 חודש בביקורי הלילי הקצר בצ'נסטוביב. המאורעות המדיניים שהתרחשו, הגיוס הכללי בצבא הפולני והעמדתנו בכוננות קרבית בחודש מרץ 1939 טלטלו אותי לקצה פולין, לכפר על גבול גרמניה-פולין. המשכנו בחליפת מכתבים, אבל ברגע שנודע לי על עלייתה הקרובה ארצה, ונדמה היה לי שגורלנו נחרץ, נורא כאבתי את ניתוקנו הצפוי. והנה יד הגורל קבעה אחרת. שוב נפגשנו הפעם החלטתי נחושה: לא עוד ניתוק בינינו, חייבים להגיע להבנה מלאה ולחברות עד שיבוא יום ונגיע ארצה, ונקים משפחה ביחד. שעות רבות טיילנו ברחובות העיר, בלי לראות את העוברים לידנו, מדברים על רגשות ואהבה, ב. מסכימה אבל מסוייגת, אולי יותר מציאותית ממני. בתנאי חיינו מי יכול ורשאי לקבל הכרעות, כאן בתנאי הקיבוץ, כאשר אין כל אפשרות לפרטיות, כאשר ארבע זוגות, משפחות, גרות בחדר אחד, אנו לא נקים משפחה נוספת. על עלייה ארצה אפשר אומנם לחלום, אבל רק לחלום. אינני מוותר. אם אוהבים, ואני מאמין באהבתנו, נתגבר. נעשה הכל, למען לא נפרד עוד. לאחר שעות ארוכות חזרנו בהסכמה לחברות ואהבה, ובהחלטה לעשות הכל למען הישרדות ביחד. אולם הגורל החליט אחרת ועדיין תעתע בנו רבות. תקופות חיינו המשותפים היו קצרות. יציאתי בשליחות התנועה לסלובקיה, ישיבתנו בבתי הסוהר, גיוסי למחנה עבודה צבאי בהונגריה ועלייתה ארצה. עברו עלינו ארבע שנים תמימות של סבל וניתוק עד ששוב נפגשנו בארץ. אבל מאותו יום גורלי בחיינו ידעתי והאמנתי, כי כל מה שלא יקרה — אם רק נחיה, נהיה יחד. לא פעם ברגעי יאוש וכמעט אובדן תקווה, זה עזר לי לחזור ולהאמין בחיים.

עם בואי לוורשה נתקבלתי על ידי החברים ברצון טוב. הבוגרים ביניהם מכירים אותי, צירופי להנהגה הוא טבעי. המעבר מזמנהוף 49 לדלוגה 27, פתח

למעשה תקופה חדשה, אפשר לגשת בתנופה רבה לקליטת חברים חדשים הזקוקים לדיוור. אנו קולטים חברים מהקן הוורשאי למען שחרורם מדאגת פרנסה ולמען יוכלו להתמסר לעבודה חינוכית בקן. אנו מגיעים לאיחוד של כל תנועות הנוער הכלל-ציוניות, כגון הנוער הציוני ב' ועקיבא. מנהיגם אביגדור כץ מצטרף לתקופה קצרה להנהגת התנועה. לקיבוץ מצטרפים לוטק רוטבלט מהחברים הצעירים והבולטים מעקיבא. ישראל קנאל ורבים אחרים. למעשה אין הפרדה בין הנהגת התנועה להנהגת הקיבוץ. רובם גרים בקיבוץ ובודדים אצל משפחותיהם בעיר. אבל בטרם אתקדם בסיפורי האישי-התנועתי, עלי לחזור מספר חודשים אחורה, לחודש אוגוסט 1939. אותו חודש גורלי, שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בצל אניות פליטים המשוטטות בלב ימים, כאשר כל הגבולות נעולים בפניהם, כאשר בארץ ממשלת המנדט הבריטית מבצעת את חוקי הספר הלבן ומברלין נשמעים איומי היטלר, הקורא תגר על כל הסדר באירופה, בתובעו לספח לגרמניה כל שעל אדמה באירופה המאוכלס בגרמנים, מתכנס ב-16 באוגוסט בג'ניבה הקונגרס הציוני ה"א. על הקונגרס להחליט על פעולות התנועה הציונית, על דרכי המאבק לעליה לארץ. עליהם להדריך את העם היהודי בשעה הגורלית. משתתפים בו כל מנהיג מוכר ברחוב היהודי, כל העלית המובילה, בעקבותיהם נמצאים שם כל חברי הנהגת תנועות הנוער והחלוץ. כולם מרגישים את תקתוק השעון המתקרב לשעת האפס, והנה, ב-24 באוגוסט הכה הרעם. במוסקבה נחתם הסכם ריבנטרופ—מולוטוב. גרמניה הנאצית ורוסיה הסטליניסטית חברו יחד. המלחמה בלתי נמנעת. הקונגרס נעל בבהילות, כולם מתפורים, אבל לפולין לא חזרו. אף אחד ממנהיגי יהדות פולין לא חזר לפולין, כולם ערקו. מרכזי התנועה הציונית בוורשה שוממים. אין מי שינהיג את העם בעת צרה, חסא, שההיסטוריה היהודית לא תסלה, ולא תוכל לעבור על כך בשתיקה. קליינבאום (סנה) ברח לרוסיה, בגין, ראש נציבות ביתר, נמצא עם אשתו הטריה באזור הרוסי בצל הוריו. כמוהם גם ראשי הקהילות הלא ציונים, לייבלה מינצברג בלדז', מאזור מוורשה ורבים אחרים ברחו ועזבו את צאן מרעיתם. יבואו על הברכה אלה, שהתייצבו במקומם. ואם גם סרחו ולא עמדו בנסיון, לא הם האשמים. ואל לנו לשפוט אותם. אשמים המנהיגים, שברחו והשאירו את המקום ריק. הם לא ביקשו את המינוי, הם לא דחפו את ראשי הקהילה הנבחרים הצדה. הם באו במקום הוואקום שנוצר, ואולי האמינו, שפעילותם תהיה לברכה. תפקידם כפוי הטובה, העמיד אותם בסכנה יומיומית במגעם עם הנאצים. ואומנם כמעט כולם חוסלו על ידי הנאצים. ממנהיגי הציונים המוכרים נשארו רק מדרג משני או חולים. ד"ר יצחק שיפר ומנחם קירשנבאום שניהם חברי הוועד המרכזי של התנועה הציונית בוורשה, הראשון חולה והשני מחוסר שאר-רוח, פעיל כעת ב"J.S.S. מהכר ההנהגה של הנוער-הציוני והחלוץ הכלל-ציוני, לא נשאר אף חבר במקום. הכתובת המרכזית בוורשה — חברנו סמק קפלן. מראשוני הנהגת הנוער-הציוני, לאחר שוויתר על עליה פרש רשמית מהתנועה, אבל נשאר תמיד קרוב לענייני התנועה. ביתו בוורשה נהפך מזמן "למוסד", וחברי ההנהגה הראשית נהגו לבוא אליו להתייעצות. כעת הוא ציר מרכזי, בביתו מתכנסים לדון. בעזרתו ובהשתדלותו בקהילה מוקצב לתנועתנו

הבית ברחוב דלוגה. בביתו מוקמת הנהגה לקיבוץ ולתנועה. להלן חברי הנהגה ותפקידיהם: יעקב פרשקר ומרדכי אוורבוך — נציגים כלפי חוץ, יחזקאל דוברושקלנקה ומשה באום — אחראים לעניני תרבות ופרסומים, משה הנציגנסקי אקונום, אביגדור כץ ויצחק גולדשטיין (שניהם אינם חברי הקיבוץ) אחראים לחברים ולארגון, ואנוכי — תפקידי סדרן עבודה, ואחראי להעסקת האנשים. ורשה היהודית גועשת, אוכלוסיית היהודים גדלה מיום ליום, יש המעריכים את מספרם בזמן השיא קרוב ל-600,000 נפש לעומת 340,000 לפני פרוץ הקרבות. קהילות שלמות על טפן ווקניהן מגורשות מעיירות קטנות, רבים אחרים מגיעים מתוך רצון למצוא מקום בטוח בריכוז גדול של יהודים, הצד השווה בהם, שמרביתם מגיעים בחוסר כל. מחלקת הדיור של הקהילה היהודית מטפלת בקליטתם. אין כל אפשרות לשכן משפחות בדירות נפרדות. צ'רניאקוב, ראש הקהילה הממונה, מתגלה כמארגן ומכוון. בבתי ורשה ההרוסים למחצה מנוצלת כל פינה לדיור. מוקמים בתי פליטים. כל בניני המוסדות שהתרוקנו, בתי ספר השוממים, מתמלאים בפליטים, האולמות מחולקים בוילונות, ומאחוריהם מספר מטרים מרובעים בהתאם למספר הנפשות של המשפחה. ה-J.S.S. מארגן מטבחים עממיים, בהם מחלקים פעם ביום ארוחה חמה לפי כרטיסי מזון המנופקים לפליטים. ה-J.S.S. בא במקום ה"ג'וינט" וזאת למקרה, שארצות הברית תצטרף למלחמה ומוסדות אמריקאיים לא יוכלו עוד לפעול כאן. מרכז הקהילה נמצא ברחוב גזיבובסקה 26, מרכז ה-J.S.S. ברחוב טלומצקה, ליד בית הכנסת הגדול. ב-J.S.S. מתרכזים שארית מנהיגי יהדות ורשה, אמנים ואנשי רוח וביניהם גם חברנו הבכיר מנחם קירשנבאום.

דומה להתארגנות בתנועתנו, כל התנועות מקיימות מרכזים לריכוז האנשים ולפיתוח פעילות תנועתית. חברי החלוץ-דרור מרוכזים ברחוב דז'ילנה 34, השומר הצעיר — ברח' גלבקי, גורדוניה, למרות שייכותה להחלוץ, מקיימת מעון נפרד. מצב כל התנועות שפיר לעין ערוך לעומתנו. בחודשי החורף והאביב חזרו מנהיגיהם הבכירים למשמרתם. בדרור-החלוץ — פרומצ'יה פלוטניצקי, יצחק צוקרמן וצביה לובטקין, בהשומר הצעיר יוסף קפלן וטוסיה אלטמן, בגורדוניה — אליעזר גלר.

כל הריכוזים התנועתיים, הקיבוצים, הוכרו ע"י הקהילה היהודית ומנהלי המחלקות. לנושא זה אחזור עוד, כאשר אספר על חורף 1940/41, בעת חזרתנו מגרוכוב וסגירת הגיטו בוורשה. הקיבוצים קיבלו סטטוס של "מטבח" מטעם ה-J.S.S., המפריש לנו מצרכים בהתאם לרשימת החברים השייכים למטבח. הרבה מזמנם, ואולי עיקר המאמץ של חברנו אוורבוך ופרשקר, מופנה להשגת ההקצבה וטיבה. רוב ימיהם הם מבלים במשרדי ה-J.S.S., כמוהם גם ראשי שאר התנועות החלוציות, כאשר המקום נהפך למקום מפגש והתיעצויות של "הוועדה הקואורדינטיבית". מטבחים המנוהלים בצורה קיבוצית מבטיחים חלוקה צודקת של האוכל, ומאפשרים גם לצרף "למטבח" ולחלק אוכל לחברים הזקוקים, המתגוררים מחוץ לכותלי הקיבוץ, ובעיקר לפעילי הקו, למען יוכלו להתמסר לתפקידים חברתיים וחינוכיים בתנועה. קיבוצנו מונה כ-150 חברים, קלט חברים מכל הקשת הכלל-ציונית, וכולם נטמעו ללא היכר, וכאשר החבר אביגדור כץ מסיבות לא ברורות לי, פרש בקיץ 1940 מהנהגה המשותפת, חבריו לשעבר

נשארו בקיבוץ וגם החיצוניים לא ניתקו אתנו מגע. מציאותו של "מטבח" בקיבוץ, המבטיח קיום ללא מאמץ אישי, היווה אנטי-תיוה ל"הכשרה" ולכל החינוך התנועתי. קיים חשש, שחברי הקיבוץ יתחנכו לבטלה. ואומנם ערים היינו לסכנה האורבת והמאמץ כוון לשני כיוונים: לעבודה ולתרבות. מדי ערב נערך "סידור עבודה" לכל חברי הקיבוץ: למטבח, לשרותים ובעיקר לעבודות חוץ. בפועל מקור לעבודות חוץ לא קיים, כי הרי המפעלים נלקחו מידי בעליהם היהודים, המקום היחיד הקיים הוא מחלקת-העבודה בקהילה, המספקת קבוצות לעבודה לפי דרישת השלטונות, כדי להניא את הגרמנים ממבצעי חטיפות יהודים ברחובות לעבודות יזומות או מדומות. תמורת קבוצות העובדים משלמת הקהילה לקופת הקיבוץ. הוצאת קבוצות עבודה הגיעה לשיאה בחודשי החורף, עם סגירת גיטו ורשה. כעת עדיין אביב 1940. עיקר המאמץ שלנו מופנה ליצירת מקומות עבודה ומכאן לרעיון הקמת בתי מלאכה ליד הקיבוץ. גולת הכותרת של פעולתנו במועד זה היתה הקמת בתי המלאכה ברח' לשנו 29.

לרשותנו הועמד הבנין. הקמנו כאן בתי מלאכה למקצועות שונים, כגון: סנדלרות, חייטות, נגרייה, שהתקינה ידיות לכלים חקלאיים, אתים, מקושים, מעדרים וכדומה עבור הוועדה החקלאית "טופורול". ובסוף בית מלאכה למברשות. רעיון בית המלאכה למברשות הובא אלינו על ידי יהודי בשם רוזן, איש נהדר, קטן קומה, מברשתן מקצועי, ובעליו של מפעל לפני המלחמה. הוא מלמד את חברנו את המקצוע, מפקח על התוצרת, והעיקר יש לו האפשרות להשגת חומרי גלם, ומשרד המשווק את התוצרת. בית מלאכה שבמשך הזמן קלט את כל החברים, שיכולנו להעמיד לרשותו.

בעת ובעונה אחת נעשו מאמצים להקים שלוחות לקיבוץ בערי-השדה, למען קליטת יותר חברים הנמצאים במצוקה כלכלית. בין היתר מגשים בחוזה צ'נסטונייב להאחו בה מתדש, שאכן הוכתר בהצלחה מאוחר יותר בתודשי הקיץ. כאן באה פרשת גרוכוב. בשכונת פרגה, הפרבר הידוע שבמזרחה של ורשה, הוקמה בשנת 1920 על ידי תנועת החלוץ הכללי חוזה להכשרת חלוצים לפני עלייתם ארצה. במשך שנות קיומה נהפכה לסמל ולגאוות התנועה החלוצית בפולין. תמונות החלוצים, הצועדים ברחובות ורשה בתהלוכות ה-1 במאי עם קלשונים על הכתף, התפרסמו בכל העולם היהודי. בספטמבר 1939, עת גייסות הגרמנים התקרבו לעבר ורשה, פונתה החוזה. למעשה הרס החוזה החל על ידי שכניה, עוד לפני פינויה. הם בזזו כל אשר ניתן לבזז, פרקו דלתות וחלונות מהמבנים, כל היתר-נהרס עד היסוד. נשארה רק אדמה שוממה. כאשר שכנו הקרבות, החלו המאמצים לקבל רשות מהשלטונות הגרמניים לחידוש החוזה. ראשי הפעילים לכינונה היו חברי הנהגת החלוץ הכללי, אבל רק בעזרת צ'רניאקוב, ראשי ה-J.S.S. עם מנחם קירשנבאום ובעיקר הודות לטיפול הבלתי נלאה של האגרונום סודוביץ, שעמד בראש "טופורול", נתקבלה הרשות לחידוש החוזה. אבל לכולם, כולל לראשי החלוץ הכללי, היה ברור, שהמשימה קשה הקיבוץ. גולת הכותרת של פעולתנו במועד זה היתה הקמת בתי המלאכה ומסוכנת. החוזה נמצאת בלב איזור מיושב באוכלוסייה פולנית עוינת. השטח פרוץ ובלתי מגודר. גם בשנים כתיקונן היו נסיונות לשוד ולרצח מנת חלקם

של החלוצים. מי יכול לנחש, איך יגיבו השכנים להופעה מחודשת של יהודים, כאשר יחס השלטונות ידוע כעוין. ומכאן ההחלטה החד משמעית של הנהגת החלוץ למסור את ה"בייבי" לזועדה הקואורדינטיבית, וזו תקים את החווה כמפעל חלוצי לאומי, בו משתתפות כל התנועות החלוציות. למעשה היה זה מפעל ציוני לאומי ראשון ואולי יחיד, שהוקם בפולין בעת שלטון הנאצים. השתתפו בו תנועת השומר הצעיר, גורדוניה הנוער הציוני, בת אחת נציגת החלוץ המזרחי (היתה זאת טוסיה קופלמן, בת דודתי מלודז') וחברי החלוץ הכללי, כל תנועה שלחה קבוצה ייצוגית ממיטב החלוצים שברשותה. הקבוצה שלנו כללה ששה איש, 4 בנות, (בלומה, זהב, צמרת וחנקה מטורון) ו-2 בנים, חיים שלמה (מדמבלין) ואנוכי. הבנות וחייה שלמה בזכות היותם חיתום חברי צינסטונייב ואני כנציג התנועה. הנהלת החווה הורכבה מנציגי התנועות המשתתפות במבצע, כמוזכיר נקבע החבר משה רובנצ'יק (איש החלוץ), תפקידי היה סדרן עבודה.

יצאנו למקום בהתלהבות וזיק של תקווה, אולי נצליח בזכות עבודתינו הפיוזית לשנות את דעת הגרמנים. ואומנם במידה מסויימת היתה הצלחה בנסייגנו הנאיבי. דוגמה לכך האופטמן פון בולנבך ממפקדי הגיסטפו, הממונה על החקלאות בשלטון הכיבוש הגרמני. כנראה הגיעה אליו השמועה על יהודים, פועלים חקלאיים, ובתוקף תפקידו החליט לבקר במקום. זמן קצר לאחר שהתחלנו לעבוד בגרוכוב, הופיעה פמליית גרמנים, כולם לובשי מדי קצינים של הסי"ס. את הגיפיים עצרו על הכביש הראשי ובשורה עורפית צעדו לתוך החווה. מבוהלים הסתכלנו לעברם, מדי פעם נעצרו ליד קבוצת עובדים ושאלו לפשר העבודה ולירק, שעתיד לגדול בערוגות הסמוכות. לאחר סיור צבאי גרמני טיפוסי, עזבו את השטח. מספר ימים לאחר הסיור, עבדתי במרחק לא רב מהכביש בהנחת יסודות למחפורת חורפית, בה התכוננו לאחסן את יבול השדה לעונת החורף. והנה מכוון הכביש בא לו גבר בגיל העמידה, לבוש חליפה אפורה, ניגש אלי בירך אותי לשלום בגרמנית, שואל לשמי ומנין למדתי מלאכת הבנאות, השבתי לו בגרמנית והאיש הציג את עצמו: פון בולנבך, אותו קצין יהיר שצעד בראש השורה העורפית בסיור הקצינים מהסי"ס. מבוהל קראתי למוזכיר הקיבוץ ושלושתנו המשכנו לסייר בשדות, כאשר הרגשנו, איך הגוי מתרכך ונתפס. ספר על עברו. יש לו אחוזה בפרוסיה, השייכת למשפחתו הרבה דורות. חקלאי, האוהב שדות, והנה מעולם לא ראה יהודים העובדים בחקלאות. לאחר הסיור הרשמי החליט לחזור ולראות עוד פעם את הפלא. אין אני יודע, אם שינה האיש את דעותיו ביחס לכלל היהודים, אבל כלפינו היו לביקוריו תוצאות ממשיות עד מאוד. עם הגיענו למקום, מצאנו מקום שומם ללא כל מבנה. הקמנו צריף למטבח וסככה כחדר אוכל. למגורים במקום טרם מצאנו פתרון. בינתיים אנו מגיעים הנה בשעות הבוקר ועוזבים אנו עוברים הרבה רגעי חרדה. משאיות עם שוטרים או חיילים מתמקמים ליד הגשר, עוצרים בעד כל החוצים את הגשר, חיפוש אחרי מבריתי מזון, ומדי פעם חוטפים אנשים לעבודות למחנות או למשרדים הגרמניים. חיפושים וחטיפות, המלווים מכות והשפלות. הנסיעות מהוות עברנו סיוט יומיומי. לבניית צריפי מגורים ולחומרי בנייה הייבים להשיג אישורים מהממשלה. בשוק השחור המחירים

מרקיעים שחקים. אין לנו בהמות עבודה, ואת כל העבודות בשדה אנו מבצעים בידיים. במקום לחרוש אנו חופרים באתים. עבודה קשה, מפרכת ופחות יעילה. לו היה לנו זוג סוסים, היינו בין העשירים, אבל לקנות סוס מהיכן? והנה ביקורו של בולנבך בא לנו כמו מתנת אל. תוך כדי סיור ושאלות מעשיות אנו מעלים את כל המציק לנו. מתארים לפניו את בעיות הנסיעות וה"חטיפות" לעבודה. לבולנבך פתרונות פשוטים, עלינו להגיש רשמית למשרדו תזכיר ופרוט הבקשות, שאנו מבקשים. לצרף רשימה של כל חברי החווה. בקשה לחומרי בנין, סוסים לעבודה, פרות חולבות ואחרון אחרון רשות להסתובב בלילות ולשמור על השדות. בולנבך ביקר עוד מספר פעמים בחווה, וניכר, שהוא מלא התפעלות לפרעלנו. תוך זמן קצר נענו בקשותינו. נתקבלו תעודות אישיות בהן צוין שיוכנו לחווה חקלאית, רשות לנוע באיזור ופנייה לכל הגורמים הגרמניים לא לחטוף לעבודה ולא לעצור את מחזיק התעודה. (תעודות אלה היוו עבורנו תקופה ממושכת נכס בל ישוער). כל בקשותינו אושרו, אם כי הוצאות ביצוען ורכישתן הוטל על הקהילה היהודית. הותרה לנו שמירת השדות בלילה, כאשר אנו מצוידים במקלות. במרץ ניגשנו להקמת צריפי מגורים, אבל ראשית כל ארווה, ורפת לאינבנטר החי. תוך חודש הוקמו הצריפים. לסיום ההקמה התקיימה תגיגה גדולה, נוכחו כל המי ומי ובראשם צ'רניאקוב, השושבין סדוביץ ואחרים. את רוממות הרוח ביטא צ'רניאקוב בברכתו, מודה הוא לנו לחלוצים, על שאפשרנו לו ביקור חטוף בתוך ארץ ישראל. הכיבוד בחגיגה תפוחי אדמה וחמיצה מסלק. עם הקמת הצריפים והמעבר למגורים במקום הושם קץ לנדודים היומיומיים, כבר לא מחנה עבודה, כי אם קיבוץ חקלאי. אומנם הבעיות מורכבות מאוד מבחינת הקיבוץ והרכבו האנושי התנועתי. הצד המקצועי בידי שני ממונים מטעם ה"טופורול". המנהל הראשי, יהודי בעל אחוזה, חקלאי מדורות מאיזור פוונן, שהגרמנים נשלוהו מאחוזתו. עזרו האגרונום קרול. שניהם אנשים מבוגרים, בעלי ידע מקצועי, אהבי סדר ועבודה. דרכי ניהול משק חקלאי נהירים להם. אשר ליחסים בינם לבינינו, חברי המזכירות, קיבלו את דין החברה הקיבוצית. הם נותנים הדרכה והוראות מקצועיות, את מספר העובדים הדרושים לכל חלקה, ותו לא. סידור אנשים בעבודה, בעיות משמעת, שייכים לנו ובטיפולנו הבלעדי. בסך הכל היחסים בינינו טובים. אבל העוקץ ביחסים הפנימיים. אנו 40 חברים, המחולקים לקבוצות תנועתיות. קיימת תחרות סמוייה בין הקבוצות. המרגישות כל אחת כנציגת התנועה. קבוצתנו הצטיינה בכל עבודות השדה וזכתה לשבחים בלתי פוסקים מהמנהל ועוזרו. קבוצת הבנות ובראשן בלומה מובילות בראש כל קבוצות העבודה. נסיונן בצ'נסטונייב עמד להן, ובעיקר הרצון להוכיח את עצמן. חיים שלמה כאילו חקלאי מבטן ומלידה. מרגע שנתקבלו הסוסים, הרי הוא החורש והמוביל. לעתים רואים אותו לפנות ערב רוכב על הסוסה להנאתו. אני, נוסף לתפקידי כסדרן עבודה, יוצא כל בוקר לעבודה יחד עם כל החברים, מנצל את הידע לעבודות בנייה והקמת המבנים. וכשנשאר עדיין זמן פנוי הריני מצטרף לעבודות בשדה, בה אינני מהמצטיינים, אם כי עמדה לי ה"הכשרה" בצ'נסדורף שבגרמניה. בשעות היום ובשטח אין חילוקי דעות, העבודות מבוצעות לא לפי חלוקה תנועתית וכפיקוח. גויטרלי. אבל המאבק הבין תנועתי, ובעיקרו בין אנשי

דורות החלוץ ובלוק של חברי כל יתר התנועות קיים ומופיע לאחר העבודה; בשיחות בין חברים ובאסיפות הקיבוץ. הנהלת הקיבוץ. המזכירות מורכבת מנציגי כל התנועות, וכאן מתנהל מאבק על שוויון זכויות נגד רצון ההשתלטות של החלוץ. ואם במזכירות לא מגיעים להכרעה, העניינים מובאים לאסיפות הקיבוץ. תנועת החלוץ, לה השתייכה החווה בעבר, רואה בחווה רכוש פרטי שלהם. הבונים של היום, אורחים הם ותו לא. אנו חייבים להם תודה על הזכות, שנתנו לנו לעבוד ולשקם את המקום, אבל אל לנו להתערב יתר על המידה בניהול העניינים. על אורחים להכיר את מקומם. עם איסוף ראשית היבולים בשדות, חלק נמכר לחנויות ירקות בפיקוח המנהלים, כאשר הכסף מוכנס לקופה, אבל הרוב מובא למטבח ומכאן מובל לקיבוץ בוורשה, לדזילנה. אנו נציגי כל יתר התנועות, דורשים לשתף בחלוקה היחסית גם את הקיבוצים שלנו בוורשה, הסובלים כמוהם מתת-תזונה וחוסר ירק טרי. בישיבות המזכירות דרישתנו לא מתקבלת, וגם באסיפות הכלליות מובטח להם רוב מוחלט מראש. לאסיפות מופיעה גם צביה, הרואה בדרישתנו חוצפה והשגת גבול. אין היא משלימה, שעם שותפים יש להתחלק אפילו אם הם זוטרים בלבד. לדאבוננו זאת תכונה אופינית לתנועת העבודה על כל גלגוליה. צעירים היינו וניסינו להלחם על הצדק והיורש.

פרט לחיכוכים על רקע תנועתי הרי היחסים האישיים טובים, צריך המגורים המשותף לנו ולחברי השומר הצעיר הוא מבוקש מאוד והיחסים נשמרים גם לאחר חיסול החווה, ועד עצם היום הזה. לצערנו רק בודדים נשארו. חודשי קיץ טובים עברו עלינו. יחסי עם בלומה טובים ומאשרים. פרט למקרה אשר כמעט והביא לניתוק בינינו כאשר יום אחד חלתה באבעבועות רוח, בהן נדבקה מחברותיה לחדר. לפי הוראת האחות נמנעתי מלהכנס אליה כל תקופת מחלתה, למעשה הוטל הסגר על חדרה. אבל יתכן, שאחרים נכנסו לחדר בחשאי, בלומה נפגעה מאוד וכאשר הבריאה, סרבה לדבר אתי. לא הואילו כל ההסברים שלי ולאחר מספר ימי נסיונות לדבר אתה כמעט שהתיאשתי והשלמתי עם הניתוק. אבל אז החליטה בלומה שדי עם הברוגו ופנתה ראשונה אלי. ושוב אנו חולמים על עליה וקיבוץ ואפשרות להקים משפחה בארץ. אנו מקווים, שינתן לנו עד אז להיות יחד. אבל העתיד מי ישרונו, ובעיקר בימי מלחמת עולם, ובשלוט הנאצים.

מדי שבוע אני נוסע לוורשה לישיבות ההנהגה. מוסר דו"ח על המתרחש אצלנו, ומדוחו על הנעשה בקיבוץ, בתנועה ובוועדה הקואורדינטיבית. אני מביא אתי עלונים בלתי ליגליים, המופיעים מטעם המחתרת הפולנית והמובאים אלינו על ידי שוטרים פולניים, המבקרים מדי פעם. לכל אירוע מרכזי בקיבוץ בוורשה מופיעה כל הקבוצה. משתתפים במסיבות לערב הרצל וחג. ביאליק. פעילות התנועה מתחדשת, מופיע עתון התנועה בעריכת יחזקאל דוברושקלנקה ומשה באום. נוסעים לביקורים בקינים השונים, שהוקמו מחדש בערי השדה. בקיבוץ רוזשט פעילות מתמדת. קבוצות מהקן המקומי מקיימות כאן מפגשים, באין קן מרכזי אחר, ובערבים ערבי ספרות, חוגים ללימודי עברית. חוגים את החגים בנוסח "אף על פי". ליל הסדר של שנת 1940 חגגנו בקיבוץ ברחוב דלוגה. רבים האורחים שהוזמנו. על כולם לבוא לפני השעה חמש, עת כניסת

שעת העוצר ולהשאיר איתנו כל הלילה. התכונה בקיבוץ רבה. על החלונות הותקנו שמיכות, המסתירות כל שביב אור, לבל יראה בחוץ, נוסף לכך גם לאטום קולות שירה בציבור. משמרות הוצבו ליד השער, עליהם להיות ערים כל הזמן, ומיד עם התקרב משמר חיילים בקצה הרחוב לכווננו לאותת לנו, למען נפטיק את השירה עד יעבור המשמר. הכיבוד על השולחנות דל. את השולחנות המאולתרים כיסינו בסדינים, ובאין יין שותים חמיצה. קוראים קטעי הגדה, מתובלים בקטעי ספרות מתאימה. ד"ר שיפר נואם, חברים תורמים מפרי רוחם. שעות הסבנו ליד השולחנות, לקראת חצות סיימנו את ה"סדר" בשירת התקווה כבושה. החגים נחוגים בקיבוץ כבזמנים כתיקונם.

מאז בואי לוורשה ופגישתי המחודשת עם בלומה-אנו כותבים מכתבים משותפים להורי ולמשפחה. הגיטו בלודו' נסגר הרמטית, אין עוד יוצאים ממנו. הקשר היחיד אתם ומהם הוא בדואר. טוב, שרומקובסקי דאג להקמת דואר בגיטו. תשובותיהם נדירות, אבל אנו כותבים גם כאשר התשובות לא מגיעות במועדן. מהמכתבים אנו יודעים, שאבא קיבל סידור במחלקת החינוך, וקיומו מובטח. קיומה של משפחת בלומה פחות מדאיג אותנו. אביה בגיל אבי, אבל לידו נמצאות שלוש בנות בוגרות ובן צעיר, המסוגלים לגונן עליו ולעזור לו. לנו אין בשלב זה כל אפשרות של הגשת עזרה. משתדלים לשמור על קשר מכתבים.

ורשה, קיץ 1940, יהודים עדיין מתגוררים בכל העיר, אם כי מדי פעם פושטות שמועות על כינון גיטו. חדשות לבקרים מזכירים רחובות, שיצורפו לתחום הגיטו העתידי או יוצאו ממנו. השמועות גורמות לתזוזת משפחות ממקום למקום, בחיפוש אחרי מקום מגורים בטוח. אנחנו עם אופטימי, מאמינים באמונה שלמה, שהגרמנים יפסידו את המלחמה, אם כי כל הסימנים מעידים על ההיפך. היחסים בין רוסיה וגרמניה כמעט ידידותיים, היטלר וגבלס בנאומיהם המשודרים ברמקולים ברחבי העיר (מכשירי הרדיו הוחרמו מהאוכלוסיה האורחית) תוקפים בלי הרף את הקפיטליסטים בעלי ההון היהודים, מבטיחים לנצח את העולם המערבי ולהשמיד את היהודים. בהתקפת האביב השתלטו תוך פחות מחודש ימים על כל מערב אירופה. קוו מגיינו המפורסם כאילו לא היה בכלל. צרפת נכנעה ב-5 ימים כמעט ללא קרב. גאוות הפולנים הרקיעה שוב. כבר לא בושה על ההפסד לגרמנים. פולין לבדה לחמה חודש ימים, כאשר מגבה נעצה בה סכין הרוסים. ורשה התגוננה וכמעט שנחרבה, לעומת פריס שנכנעה ללא קרב, וכל עוצמת המערב, שנשחקה תוך כדי התקדמות הצבא הגרמני המנצח. אנגליה בודדה, כשבראשה צ'רצ'יל, ממשיכה בקרב, אם כי כרגע רק-מילולי, ורק התעלה מפרידה בין העוצמה הגרמנית והאיים הבריטיים. בוורשה מאמינים, שגרמניה תפסיד "אף על פי שזה יתמהמה", עלינו לעשות הכל, כדי להישרד בחיים. ועל זה המאבק.

הקייץ חלף, מתחיל הסתיו ואתו הגי ישראל. ליום הכיפורים בחרו הנאצים את היום, בו ידעו לראש קהילת ורשה על כינון הגיטו. שטח הגיטו יוקף בקיר גבוה מלבנים. רחוב-דלוגה מחוץ לגבולות הגיטו. על הקיבוץ לנטוש את מעונו ויחד עם המוני היהודים, שהתגוררו ברחבי העיר, לחפש פתרון למגורים בתוך השטח המצומצם. למזלנו, בחוגי הקהילה מושיטים לנו עזרה

ואנו מקבלים את משרדי העתון הציוני-הפולני "נש פשגלונד" ברח' נובוליפקי 7. אנו בגרוכוב עדיין מאמינים, שהגזירה לא תחול עלינו, הרי אנו תחת הפרוטקטורט של בולנבך, ציבור פרודוקטיבי ויצרני. אם כי ברור לנו, שהדבר פירושו להתנתק ממרכזי התנועות. התערבות ראש הקהילה אצל הגרמנים לא נשאה פרי, וגם אנחנו חייבים לנטוש את גרוכוב ולהכנס לגיטו. הורשה לנו לקחת את כל היבול. חודשי הקיץ ואתם האושר חלפו, ואנו חוזרים, כל קבוצה לקיבוצה. חילקנו בינינו את יתרת היבולים, אותם אכסנו לתקופת החורף. ובעגלה עמוסת ירקות חזרנו לקיבוץ בוורשה. ב-15 בנובמבר 1940 עזבנו את החווה, הפעם על פי צו הגרמנים. שבעה וחצי חודשי עבודה, מאבק עם השכנים העוינים, מסירות, תקווה וחלומות הגיעו לקיצם. בקיבוץ בנובוליפקי קיבלו אותנו בטבעיות, הרי אנו חלק אורגני של הקיבוץ, סיימנו שליחות. הצפיפות במקום המגורים החדש רבה, דומה לצפיפות בגיטו כולו. מיטות הוקצו רק לבנות. שורת המיטות צופפו יחד על מנת לאפשר ליותר בנות לישון יחד, חדר אחד נפרד, מעבר למטבח, הוקצה לזוגות, שם ישנים ארבע זוגות, בכל מיטה זוג. אנו הבנים, הרווקים ישנים על מצע מאולתר על הרצפה, כאשר כל בוקר מערימים את המצעים בערמה אחת, כדי לפנות את השטח החופשי בשביל חדר אוכל כללי, ולמקום לפעילות חברתית בשעות היום והערב.

עם חזרתנו לקיבוץ, שוב מוטל עלי תפקיד סדרן-העבודה. תפקיד קשה ובעל ערך הינוכי רב. כי הרי אין זה סוד, שאנו מקבלים הקצבות מזון מהי.ס.ס., והאוכל יוגש לכל חבר ללא קשר אם יעבוד או ימנע מכך. טבעי, אפוא, שיש המשתמטים מעבודה, ועליהם יש לפקוח עין ולא להרשות לשום סטיה בנדון. מאידך מתעוררת בעיית עזרה להורים ולמשפחות במצוקה. לרבים מהצעירים, הנמצאים בקיבוץ ולחמם מובטח, הורים המתגוררים בגיטו בוורשה או בגיטאות אחרים, כשמצבם בכי רע, וסובלים מחרפת רעב. מוכרחים למצוא דרך, שתאפשר לחברי הקיבוץ להגיש עזרה כלשהי לקרוביהם. לאחר דיונים בהנהגה הוחלט כי בסדנאות יקבע לכל חבר מינימום הכרחי של ייצור, והמייצר מעל מכסה יקבל את התמורה במזומנים ורשאי את הכסף לתרום לקרוביו. ברור כי למען לשמור על עקרונות קיבוציים. המכסה שקבענו אינה אחידה, כי אם מתואמת לכושר התפוקה של החבר. המרבה בייצור מכסתו גדולה יותר. במסגרת תפקידי לא יכולתי להרוויח מזומנים, אבל הודות לבלומה, יכולנו לרכוש חבילות מזון ולשלוח ביחד למשפחותינו בלודז'. בלומה רכשה לה במהירות את מקצוע המברשתנות ובוריות ידיה הגיעה לתפוקה מדהימה. ברור שהמכסה שקבענו לה היתה כפולה מהממוצע. ועדיין הצליחה לייצור פי ארבעה מאחרים, ובכסף שהרוויחה רכשנו חבילות מזון. תרגיל זה, בו חייתי על חשבון עבודתה חזר גם בתקופת שהותנו בהונגריה, עיסוקי בענייני ציבור מנעו ממני כל אפשרות לרווחים.

מדרכי אביה של בלומה, נפטר ביום הכיפורים 1940. את הידיעה על כך קיבלנו במועד מאוחר יותר, בהיותנו בגיטו ורשה. נפטר זוכה להיקבר בבית הקברות היהודי בלודז'. קשר המכתבים בין הגיטאות היה מקוטע ולא סדיר. שינוי כתובות ושיבושים במסירה גרמו לעיכובים. אבל כדי לשמור על הקשר, נוהגים היינו לשלוח מכתבים לעתים. מזומנות, מבלי לחכות לתשובה.

בתי המלאכה התרחבו, ובעיקר מחלקת המברשות, רוזן — הרוח החיה במפעל, בעל יוזמה, דואג לתומר גלם, לשיווק התוצרת ומשלם לקופת הקיבוץ תמורת כל התוצרת בבית המלאכה. יתר הסדנאות קטנות בהיקפן, ועובדות למען צורכי חברי הקיבוץ. מקומות העבודה כאן מוגבלים ועלינו למצוא תעסוקה ליתר חברי הקיבוץ. כפי שכבר כתבתי לעיל, נוהגים הגרמנים לחטוף יהודים ברחובות, להעלותם על משאיות ולהובילם למקומות עבודה שונים, החטיפות והעבודות מלוות מכות, ולא פעם מוחזרים האנשים בסיום יום העבודה, מוכים ופצועים. הקהילה היהודית נאבקה עם השלטונות ומנסים להגיע להסדר קבוע, שעל פיו ימסרו השלטונות את רשימת מקומות העבודה ומספר העובדים הדרושים להם. מכוניות גרמניות יבואו מדי בוקר למקום ריכוז של הקהילה, וכאן יקבלו קבוצות מסודרות עם אחראים לכל קבוצה, שידאגו לביצוע נכון של העבודות, ובלבד שתפסק חטיפת אנשים ברחובות.

הקהילה התחייבה להטיל על כל בוגר מכסת ימי עבודה, בהתאם למספר העובדים הנדרשים על ידי הגרמנים. לחליפין איפשרה הקהילה לכל הרוצה בכך להשתחרר מעבודת הכפייה תמורת תשלום. אנשים שהתייצבו, קיבלו מקופת הקהילה שכר יומי תמורת העבודה. למעשה אין מחסור באנשים הבאים מדי בוקר לזכות ביום עבודה בשכר. אנו הגענו להסדר עם הקהילה, המקציבה לנו מדי יום מספר קבוע של עובדים, כשהאחראים על הקבוצות שלנו גם הם חברי הקיבוץ. יודעים בקהילה, שהאנשים שלנו ממושמצים בעבודה, לא יברחו מהעבודה לעסוק במסחר עם עוברים ושבים. תפקידי מדי ערב לסדר סידור עבודה כללי לכל חברי הקיבוץ. כולל לסדנאות השונות, הרכב הקבוצות והאחראים לעבודות במסגרת הקהילה. בעוד לילה יש לקום ולהעיר את האנשים, לציידם בארוחה יבשה ולצאת אתם למקום הריכוז בחצר הקהילה. בחורף הלילות ארוכים, בחצר הקהילה שורר חושך. רק בידי האחראים מוועדת העבודה של הקהילה פנסי רוח. עלי למצוא אותם. למסור את הקבוצות לידיהם ולקבל אישור על מספר האנשים, שנמסרו להם. אני עוזב את המקום לאחר שהקבוצות עלו על המכוניות ויצאו למקום עבודתם. בשעות אחרי הצהריים עלי לחזור לוועד הקהילה, לשבת עם האחראים ולקבל סידור עבודה ליום הבא. פעם בשבוע עלי להתדפק על דלתות הגזברות ולגבות את שכר העובדים.

תפקידי מתיש, כל ערב לעמוד בלחץ חברים, המסרבים ללכת לעבוד אצל הגרמנים. ומקנאים למסודרים בעבודה בסדנאות. השכמת האנשים מתחילה מדי לילה בשעה ארבע, כי בשעה חמש עלינו להיות במקום הריכוז. בשעות היום החופשיות אני עובד בנגריה, או במברשות. לשכר יתר מעולם לא הגעתי. שטח הגיטו צר מהכיל כל אותם מאות אלפים, שנדחסו בו. שעת העוצר היומי מתחילה בחמש אחרי הצהריים, וכולם מכונסים בבתיים, החלונות אטומים, לבל יסתנן אור החוצה. עם בוקר הכל יוצאים לשאוף אויר צח. הרחובות מלאים בני אדם, הזורמים לכל רוחב הרחובות, הדוחק רב. תמונות הרחוב איומות. ליד הקירות שוכבים אנשים, חולים, מוכי רעב, המצפים לנדבות. פה ושם גוזיות מכוסות בנייר עתון. אלה המתים, שהוצאו לפנות בוקר מהבתים, אלמונים במותם. בתוך בתי הפליטים משתוללות מגיפות אבל נמנעים מלמסור לוועדה הסניטרית של הקהילה מפקד של ה"קרנטינות". בית, שנתגלתה בו מחלת

הטיפוס, מוכרו עליו הסגר, אין יוצא ובא ממנו, פרט לגוויות המתים המוצאות מדי יום. ההסגר מורד רק עם שוך המגיפה מעצמה, כי תרופות אין. מתפתחת שחיתות, כאשר תמורת שוחד אפשר להשתחרר מההסגר. הקרנטינה היא למעשה פסק דין מוות לנשואים בפנים, ורק נס יכול להצילם.

בגיטו מתפתח "שוק", בו סוחרים בכל דבר, החל מחליפה משומשת, כלי מיטה וגמור בספרים. אנשים מוכרים את הנותר להם, כדי להשיג תוספת מזון. הכל כאן בזול, פרט ללחם; שמחירו מאמיר מדי יום. מספר המתים גדל מדי יום, העגלות של "פינקרט" מלאות עבודה, אוספים מתים מהרחובות, דוחסים לתוך העגלה, כאשר משוגע הגיטו רובינשטיין מלווה היחידי ומספידם. רץ אחרי העגלות וזועק "רוק זיד, מען דארף נאך א פלאץ" (זו, צריך עוד מקום). ואמרתו המפורסמת "מען וועט זיי איבערלעבען" (אנו נבלה אותם) מצוטטת בפי כל. בפנית רחוב עומד לו מדי יום, אדם לבוש חליפה כהה, הזוכרת ימים טובים יותר ומנגן בכינור. מבצע קונצרט שלמים בעל פה. נגינתו נפלאה, כאילו מעולם אחר. אין איש מכיר, אין הוא מבקש נדבות. לפי השמועות מוצאו ממשפחה חסידיית מיוחסת. בילדותו התבלט בנגינתו על כינור, גלקח על ידי פרופסורים מפורסמים ללמדו נגינה. כשגדל הבחור, נשלח לאנגליה, שם התבלט בכשרונו. התנצר, חזר לוורשה וניגן בתזמורות מפורסמות. עם כיבוש פולין נזכרו "ידידי" במוצאו היהודי ונשלח לגיטו, יחד עם הרבה מומרים. אינו שומה קשר עם המומרים בגיטו, ניתק עצמו מהם ומכפר על עברו בנגינה ברחוב. רטט עובר, כאשר עוברים לידו ורואים אותו מנגן בלהט ובעיניים עצומות, לעצמו ולעולם כולו.

ליד הרעבים והגוזעים קיימת שכבת עשירי הגיטו, המקיימים נשפי חשק וולילה. אלו אנשים, המקיימים קשרי מסחר עם הגרמנים, או סוכנים גלויים של הגרמנים. למענם נפתחו מסעדות, המגישות אוכל במחירים מופקעים. לשמירת הסדר בגיטו הוקמה המשטרה — ה"אורדנונגס-דינסט" — היהודית. יוזמיה ומקימה — הקהילה היהודית. גם אנו תנועות הנוער והחלוץ, מכל הזרמים ללא יוצא מן הכלל, מקדמים בהבנה את הקמתה, וגם שולחים מספר חברים להתגייס לשרות זה. הם כפופים לראש הקהילה ומקבלים משכורות מקופת הקהילה. אבל קיימת גם משטרה נוספת הנקראת ל-13 וזאת על שם כתובת משרדם אשר ברחוב לשנו 13. רשמית הם מכהנים כמשטרה כלכלית, הממונים על יושר וסדר כלכלי. אין להם כל קשר להנהלת הקהילה. הוקמו ומונו ישירות על ידי הגיסטפו, והם סוכני הגיסטפו בשטח הגיטו. בראשם מאנשי עולם התחתון היהודי לשעבר. שודדים את יושבי-הגיטו. סוחטים באיזמי הלשנה. מתלבשים במדים ומגפי עור גבוהים. שנואי הגיטו וזכרונם יישאר לדראון עולם. שירתו את הגרמנים מבחירתם החופשית וחיו חיי הוללות על חשבון הזולת. הרבה תמונות זועה נחרתו בזכרוני, אבל ה"ברייחה" עלתה על כולן. השערים לגיטו, בדרך כלל נעולים, כשלידים שמירה משולשת, בפנים הגיטו אנשי ה"אורדנונגס-דינסט", לצדם המשטרה הכחולה הפולנית ומהצד החיצוני המשטרה הגרמנית, אך לא בקביעות. פותחים את השער ליציאת הקבוצות לעבודה ובחזרתם, כאן גם מבצעים חיפושים בכלי החזורים. מכאן נכנסת החשמלית החוצה את הגיטו כשכל דלתותיה נעולות, אין עולים ויורדים ממנה, נוסעת תוך כדי

צלצול בלתי פוסק בפעמון הרגלי להרחקת הולכי הרגל. לעתים נפתח השער ברעש כשדרכו פורץ פנימה גיפ בודד או שיירה עם גרמנים. כניסתם בסערה, מגמת פניהם לא ידועה, לפעמים דוהרים לכיוון בית הסוהר ה"פּוּוּיאַק", הנמצא ברחובות פּוּוּי־דוּי־לֵנָה, לעתים כניסתם לשם משחק שטני בלבד, כאשר נכנסים ויוצאים דרך שער אחר, או אפילו מסתובבים במקום ויוצאים בחזרה. דוהרים ברחובות הגיטו ודורסים כל הנמצא בדרכם, מפעילים את נשקם ויורים לכל עבר. כל יריה "בול", פוצעים והורגים ללא כל התרעה, כל המזדמן בסביבת השער ורואה בכניסתם מתחיל בבריחה. רצים לתוך חצרות סגורים. כל המזדמן ברחוב מתחיל לרוץ ולהסתתר. רצים מקצה הגיטו ועד לקצהו האחרון, מבלי לדעת את הסיבה. לעתים הגרמנים רק נכנסו ויצאו בחזרה ובמקום האירוע כבר נרגעו הרוחות. אבל ברחובות הבאים עדיין בורחים ומסתתרים. עובר עוד הרבה זמן, עד שהרוחות נרגעים וההמון יוצא בחזרה לרחוב.

בקיבוץ מתארגנים לקראת חיים תחת המשטר הנאצי. נעשים סידורים להפוך את החיים לסבילים. הערבים מנוצלים ללימודי עברית מארגנים ערבי ספרות. מוזמנים מרצים מבחוץ ומתכבדים באותה הזדמנות בארוחת ערב ובוקר קיבוצית וזה תגמולם. נוצר קשר מכתבים עם התנועה בערי השדה ונערכים גם ביקורים מחתרתיים. בחורף 1940/41 קיבלנו ידיעה, שהנה, חודשה ה"עלייה" לארץ. הסוד הכמוס ביותר בדוּי־לֵנָה דלף אלינו ע"י חברה ידידה מימי גרוכוב. לדבריה, יוצאים אנשים בחשאי לגבול סלובקיה, שם פועל מנגנון החלוצי, המעביר את האנשים דרך הגבול. מסלובקיה קיימת "עלייה". מאחר שהיא בין היוצאות בקרוב, ראתה צורך נפשי להיפרד מבלומה. מופתעים מהידיעה, היחכן שקיימת אפשרות עלייה, אשר פירושה הצלת אנשים מהתופת והענין מנוצל על ידי החלוצי מבלי לשתף גם אותנו? אנו דנים על הנושא בהתנהגה ומטילים על חברנו בוועדה הקאורדינטיבית, למחות על ההתנהגות הבלתי חברית של אנשי דוּי־לֵנָה ולדרוש שיתופנו המידי במבצע. ועדה זאת הינה כעת הגוף העליון המשותף לכל התנועות החלוציות ובה דנים בכל הנושאים הנוגעים לתנועה החלוצית. בראש הוועדה נציגי דוּי־לֵנָה. הייצוג בוועדה הוא בהתאם ליחסי הכוחות בתנועה החלוצית לפני המלחמה, כאשר ערכינו כ-5%. הקשר עם חץ לארץ, בפועל הקשר היחיד, קיים עם "לשכת הקשר" לציוני אירופה בשוויץ, שם שוהים החברים נתן שוולבה ואולמן, מתקיים דרך דוּי־לֵנָה. עליהם החובה למסור כל אינפורמציה המגיעה אליהם. כספים, המגיעים כעזרה, מוחזקים בידיהם ומחולקים לפי המפתח הטרומ-מלחמתי, מבלי להתחשב במצב החדש הקיים כעת. למרות שקיבוצנו-משתווה למספר חברי דוּי־לֵנָה, הרי הם נהנים מעדיפות בטובות הנאה. נציגיהם תקיפים, צביה ופרומציה לוחמות כלביאות ולא מוותרות על שום הישג מהעבר. אבל הסתרת אפשרות ל"עלייה" מיתר חברי הוועדה הרי זה חטא שלא יסולח. בלחץ חברינו אוורבך ופרשקר גילו את סוד ה"עלייה". לפי דבריהם הקימו בעיירה טרנוב, בדרום פולין מנגנון בראשות חברים לבן, "האפרט". עד לטרנוב יש להגיע בכוחות עצמיים, שם מטפלים בבאים, מסתירים עד לרגע, שמזדמנת אפשרות לגנוב את הגבול. בסלובקיה, מדינה לא כבושה, קיים עדיין משרד ארצישראלי המעלה חלוצים ארצה. כתנאי לשיתופנו עלינו לשלוח לגבול חלוצים בעלי וותק ובהתאם "למפתח" העלייה המפורסם.

לכן לא יעביר אנשים אלא בהתאם למכסה הנ"ל. תנאי זה נשמר בקפדנות עד להפסקת פעולת החלוץ בגיזרת הגבול הסלובקי. חברינו עוכבו על הגבול, כאשר לא היה מספר מתאים של חברי החלוץ למעבר הגבול. מאחר שטרם נשלח חבר מטעמינו, הרי אנו רשאים לשלוח מידי חבר אחד. לאחר דיון בהנהגה הוחלט לשלוח את חבר ההנהגה יצחק גולדשטיין. השיקול היה, כי האיש חייב להיות מסוגל לייצג בסלובקיה את התנועה, ומעמדו עלול להיות קשה במיוחד, מאחר שתנועתנו לא קיימת שם. יצחק הסכים לשליחות, אבל ביקש לתת לו אורכה של שבועיים לסידורים משפחתיים. בהתקרב מועד היציאה נסוג מהסכמתו. יצחק לא גר אתנו בקיבוץ, משפחתו מבוססת, דודו בעל בית מרקחת, מאותם בעלי עסקים, אשר גם בזמן הכיבוש עסקיהם פורחים. תרופות הן מצרך יקר ונדרש בגיטו. בעליהם מוגנים על ידי השלטונות, הם ומשפחותיהם קיבלו תעודות המגינות עליהם מכל רע. בישיבת ההנהגה, בה מסר על סירובו לצאת, הוצע לי לצאת לתפקיד. זכותי מבחינת וותק חלוצי היה בין הנמוכים, אבל יתר התכונות וגם נכונותי האישית לצאת מיד לדרך הכריעו את הכף. לאחר דיון קצר הודעתי לחברי, שאני מסכים לצאת לשליחות. בהתאם לסיכום, עלי להשאר בסלובקיה תקופה של שנה, כדי להכשיר מחליף במקומי. מאותו רגע התחלתי בהכנות ליציאה מהגיטו, בלימוד דרכי היציאה ובתכנון כל המהלכים הבאים. וכאן אזכיר קוריוז אישי. בטרם עזובי את הגיטו, כתבתי מכתב ל-O.K.W. (מטה הכללי של צבא גרמניה) ומסרתי נתונים צבאיים אישיים שלי, מועד נפילתי בשבי ויום השחרור, דרשתי לקבל מהם דמי זילד בהתאם לאמנה הבינלאומית. למען יתר בטחון שלשלתי את המכתב לתיבת הדואר ביום יציאתי מהגיטו. תוך תקופה קצרה הגיעה לקיבוץ תשובה. עם חשבון מדויק בצרוף צ"ק. סדר ויסודיות גרמניים למופת.

בקיבוץ רבה התכונה לקראת יציאתי, חילופי משמרות בתפקידי. מתעלמים מהקשיים והסכנות בדרך, רואים בי "עולה". בערב לפני היציאה נערכה לי מסיבת פרידה, בנוכחות אורחים ומנהיגי התנועה הציונית, מדגישים את חשיבות ה"עלייה" לעת כזאת, ואת העול המוטל עלי להביא את זעקת יהודי פולין לעולם החופשי. מאמינים בהצלחתי ומקווים להתראות. לא עלה על דעת אף אחד, שלמעשה אני נפרד מהם לנצח ופרט לבודדים, שהגיעו אחרי לסלובקיה, לא נשאר בחיים אף לא אחד מכל חברי הקיבוץ שלנו, לפי כל הידוע לי. באותו לילה מצב הרוח היה מרומם, והאמנו עדיין בעתיד. כל הלילה כמעט שלא הלכנו לישון. האורחים נשארו אתנו עד אור הבוקר.

קשה עלי הפרידה מבלומה, האמנו, שנעשה את דרכנו ביחד. פעם נפרדנו ביציאתה להכשרה וכמעט שנפרדו דרכינו. חברי ההנהגה, וראשית כל בלומה, הבטיחו לי שאכן היא תגיע אחרי. הפעם אני סומך עליה, שהיא אומנם תבוא, זכויות לעלייה חלוצית יש לה ואני בטוח, שיהיה לה גם האומץ. עלי רק להצליח בדרכי והיא תבוא אחרי.

מהבוקר עד לשעת בין הערביים, השעה היעודה ליציאה מהגיטו, הלכתי לבקר אצל סבי, הדודים וגם אצל קרוב משפחה ברל הימלאפרב, עליו רבות שמעתי בילדותי. קרוב של אבי, אדם מתקדם, משכיל, שרק מקרוב הכרתיו, נפרדתי מהם מבלי למסור פרטים על יציאתי ובפרט על מסרת היציאה. ברור

לי, שהיו מתנגדים ליציאתי מהגיטו ולסיכון הרב, הכרוך בהרפתקה הזאת. תרמיל על גבי ובתוכו קצת בגדים להחלפה, יומן, תמונות מהבית, עם חברים בוורשה, בגרוכוב, וביניהם תמונות רוב בתי הכנסת הגדולים בלודז, אותם צלמתי לפני שנים. סכו"ם שקיבלתי מאמי. ובכיס קצת כסף להוצאות הדרך, ותעודת השחרור מהשבי, בה אעשה שימוש כל אימת, שיחקרו אותי בדרך, להורים אינני כותב על יציאתי מהגיטו, להיפך השארתי מכתבים לעתיד, אותם תשלח בלומה אחרי יציאתי, כך תנהג גם בלומה, כאשר תעזוב את הגיטו.

בשעות אחרי הצהריים המאוחרות, כאשר התנועה ברחובות הגיטו בשיאה, ובאיזור השערים חוזרים קבוצות הפועלים העובדים בחוץ, אני מגיע לקצה רחוב לשנו. כאן חומת הגיטו, צמוד אליו חורבת בנין. אני מסתתר בפנים, בוחר רגע מתאים, כאשר ההמולה והרעש בשיאם, מטפס על הגדר, לפחות שלושה מטר גובה, ויורד לצד הארי, ממשיך ללכת עם זרם ההולכים ברחובות ורשה המוכרים לי היטב. בפנים הגיטו כבר החל העוצר, כאן שעת העוצר מתחילה בשעות הערב המאוחרות ומסתיימת לפני שעות הבוקר. את שעות הלילה אצל מכר, סמל משטרה פולני, המתגורר ברחוב דלוגה 27, בשכנות עם מעון הקיבוץ לפני עוברנו לגיטו. נדברנו אתו טלפונית והוא הסכים לארח אותי.

עם אור ראשון, כאשר תם העוצר, נפרדתי ממארחי ואני הולך לתומי לכיוון תחנת הרכבת. זאת שעת היציאה של הפועלים, המקדימים למקומות עבודתם, במפעלים בעיר ובסביבה. בתחנת הרכבת מעטים המחכים לנסיעה, התור לכרטיסים מועט עדיין, אני רוכש כרטיס לקרקוב. מתהלך ללא סמל על השרוול, מעמיד פני פולני. שלטים מאירי עיניים בכל פינה "ליהודים אסורה הנסיעה ברכבת", עלי להיזהר ממשטרה גרמנית, את המשטרה הפולנית אפשר לעת צרה לשתד במעט כסף, אבל הצרה העיקרית "מידידנו" הפולנים האזרחים, הסוחטים כסף ואחר כך מסגירים לגרמנים. עד כאן הכל הולך כשורה, הלכתי בראש מורם, יחד עם כל הזרם, עמדתי בתור מבלי להסס, אבל עכשיו יש לחכות לרכבת, מתיישב בפינה ומחכה, תוך כדי העמדת פני רדום. כניסת הרכבת לתחנה מקפיצה אותי, ניגש לאט לקרון, בוחר תא עם נוסעים הנראים לי ומתיישב ביניהם. נסיעה של שעות, ביקורי משטרה גרמנית בקרונות, מחפשים מבריחי מזון. תרמילי דל ואינו מעורר חששות, ופתגם שגור בפי, "חזרתי מהשבי ומחפש קרובי". מטרת הנסיעה קרקוב, להיפגש עם מר וייכרט מראשי ה-J.S.S. בפולין. מן שהיה לפני פרוץ המלחמה מראשי התיאטרון היהודי בפולין, ממקימי ה"וויילנער אידישע טרופע" ו"יונג טעאטער". כעת מהאנשים המרכזיים ב"ס.ס.ס. בידו המפתח להעניק לתנועתנו עזרה כספית, אשר תידרש לנו לביצוע ה"יציאה לסלובקיה".

זאת לי פעם ראשונה בקרקוב. עיר קדומה, עיר הבירה לפני ורשה, כאן הוואבל, טירתם העתיקה ומקום קבורתם של מלכי פולין. כאן גם נקבר בשנת 1935 המרשל פילסודסקי, מחדש עצמאותה של פולין לאחר מלחמת העולם הראשונה. שלטונות הכיבוש הגרמניים הורידו את ורשה מגדולתה, וקבעו כאן את מקום השלטון המרכזי שלהם. ראשית דרכי לכיוון פודגוז'ה, כאן מקום הגיטו המיועד. האיזור הוכרז כגיטו, אבל עדיין פתוח, יהודים בתהליך המעבר לגיטו, ואפשר עדיין לפגוש אותם בכל העיר. לאחר מספר שאלות בדרך הצלחתי

להגיע למשרדו של וייכרט. הטלתי עצמי עליו, אין לי זמן ואפשרות לסידור של פגישה פורמלית, אצה לי הדרך, השיחה אתו קצרה ועניינית, בנושא הנוער ועתידו, סיפרתי לו על נסיוננו לפרוץ מהגיטו לכיוון הגבול, ולגוע, המטרה ארץ ישראל. מספר לו על עברי, הצבא, שבי, גרוכוב, ורשה וכעת בשליחות התנועה. לסיום אני מקבל הבטחה לעזרה כספית ישירה לתנועה. נפרדים, עלי להודרו, לצאת את האיזור היהודי, בחזרה העירה. באותו יום לא יכולתי להמשיך בנסיעה, כי היה מאוחר. את הלילה ביליתי במסתור באיזור התחנה, ועם אור היום רכשתי כרטיס לטרנוב. אומנם יעד בנסיעתי הוא גובי-סונץ', עירת הוינוק לגבול. מוטל עלי לבדוק ולהכין את הדרך לפעולה עצמאית, אם שיתופנו במעבר הגבול לא יעלה יפה. טרנוב עיר מחוזית, היהודים עדיין בחופש יחסי, הקהילה היהודית מקיימת פעילות עניפה, גם תוך הגשת עזרה לפליטים, כמקובל מאז ומתמיד ביהדות פולין. כאן אני עונד על שרולי את המטפחת עם מגן דוד כחול. מבקר בקהילה היהודית, מוצא פעילים מהתנועה הכלל ציונית, קושר קשרים, ומכין אפשרות להשתמש בהם במקרה הצורך. מהם נודע לי על מקום מפגש של חברים ואפשרות ללינת לילה. מחכה לי כאן הפתעה, החבר לבן מחפש אחרי, הגיעה אליו הידיעה על המצאותי במקום. הפגישה חברית, כאילו היכרנו כבר קודם. השיחה מעניינת ועניינית. "האפרט" עליו דובר כה רבות בוורשה, הרי הוא לפני. עוזרים לידו בחורים מהסניפים במקום. לבן יליד קרקוב ומתגורר שם, חבר דרו-פרייהייט, בחור כבן גילי, יפה תואר, משכיל, מלא מרץ, להתברך בנוער כזה. מבטיח לי שיתוף פעולה מלא, יעזור לאנשינו, שיגיעו לכאן לעבור את הגבול, אבל כפוף להחלטות המרכז שלו, וכמות האנשים תלוייה במסגרת האחוזים המוקצים לתנועותינו. מכיון שעד היום טרם עבר את הגבול חבר הנוער הציוני, אין כלפי כל מגבלות, וברור שאהיה בין הראשונים, שיצאו לגבול. חושש אני ואולי חושד אני בכשרים, שהלהט להעביר אותי בהקדם נעוץ בפעילותי בדרך, בקרקוב, בטרנוב. למחרת עלי לצאת ברכבת עד לגובי-סונץ' ושם אשאר עד ליציאה לגבול.

גובי-סונץ' — עיירה פולנית-יהודית טיפוסיית למרגלות הרי הקרפטים, מקום אחרון בדרום פולין, שעדיין מתגוררים יהודים. מכאן ועד לגבול, במרחק של 25 ק"מ, השטח נקי מיהודים. בעבר גרו כאן הרבה יהודים, וגם משפחות בודדות בכפרים, כאשר מרכזם היתה העיירה סטרי סונץ', היום עיירה נקיה מיהודים. עיסוקם היה מגוון, חלק עסק בחקלאות, חלק בהספקת שירותים מקצועיים ובין היתר סחר בסחורות מוברחות מצ'כיה. אני נזכר בימי הילדות, כאשר עיירתי שימשה מרכז למבריחי הטבק מגרמניה, וקרבות רחוב, מלווים ביריות פרצו מדי פעם בינם ולבין שוטרי הגבול והמכס. כאן מבריחים חוטים ובידים מטלובקיה (לשעבר חלק מצ'כיה). המבריחים "גורלים", ילידי ההרים, מכירים כל שביל וכל עץ בודד הגדל בהרים. מפעיליהם יהודים. הברחת אנשים בגבול הוא עיסוק צדדי של המבריחים, רווח נוסף, אבל נאמנותם למוברחים מסוייגת. במקרה של מפולת בדרך, כאשר שוטרי הגבול או כלביהם יגלו אותם, לא יהססו לנזח את האנשים ולהציל את עורם. תנאי זה ידוע גם לנו, לכן גם, התשלום תמורת הברחת אנשים מבוצע רק לאחר חזרתם מהמבצע, ובידם "הוכחה" מוסכמת, שהאנשים הגיעו ליעדם.

למחרת בשעות הבוקר נסעתי ברכבת לנובי-סונץ, התחנה האחרונה לפני הגבול, עיירה שוקקת חיים, יהודים על כל צעד ושעל, אין כאן גיטו ליהודים. אני מתאכסן אצל משפחת חברים מהחלוץ, אומנם תמורת תשלום. את כל שעות היום אני מבלה ברחוב, מכיר את יהודי המקום ומחפש ביניהם "מפעילים". פעילותי לא נראית ללבן, והחליט לשלוח אותי בהקדם. קוו ההברחה המקובל הוביל לסלובקיה לעיירה "ברדיוב", מרחק הליכה של לילה אחד. אני צורפתי לקבוצת מברייחים, שתעשה את דרכה לכיוון הגנה "פופרד", העובר את הטטרים הגבוהים. אבל זאת ידעתי רק אחר-כך. שם לא חיכה לי אף איש. היכרות עם המבריה עשיתי בבית המפעיל, עלי להגיע לביתו בסטרי-סונץ. את הדרך מגובי לסטרי-סונץ עלי לעשות בעגלת איכר, המביא לכאן את תוצרתו למכירה, ובשובו הביתה יסיע אותי תמורת תשלום נאות. לפני הכניסה לעיירה עלי לנטוש את העגלה, כדי להימנע מהתקלות במשטרה הפולנית. בכל מקרה אם אתקל בהם, עלי לתחוב לידיהם עשרים זלוטי ולהימנע מוויכוחים. הדרך הררית, וכמקובל בנסיעה בעגלה הרי בעליות יורדים ודוחפים את העגלה, רק בירידות ובמישור יבש נוסעים בעגלה. טווח קצר, אבל נסיעה ארוכה, לפנות ערב הגעתי לבית המבריה. את הבית מצאתי לפי סימני דרך, שמסר לי המבריה ערב קודם. בית בודד בקצה העיירה. כאן הציעו לנו מיטת אכרים רחבה, בחדר האחד ורחב הידיים. לנום ולהנפש טרם יציאה לדרך. מחכה לנו דרך ארוכה וקשה. ואולי העדיפו, שנשכב ולא נעורר חשד אצל העוברים בחוץ. עם חצות אנו יוצאים לדרך. עלינו להגיע להרים בטרם יאיר היום, שם נהיה בטוחים ממשקפות שומרי הגבול, העוקבים אחרי כל המתקדם לכיוון ההרים. בהרים נלך כל היום הבא, כאשר אנו מטפסים לפסגות. הגבול כאן שמור רק בנקודות בודדות הידועות היטב למברייחים. ההליכה חופשית אבל קשה בשבילנו ילידי המישור. ההליכה נפסקת רק להפסקות קצרות לאכילה וממשיכים ללכת. הדרך עדיין רחוקה. עלינו להגיע טרם אור למדרון הסלובקי ולהכנס לעיירה מוקדם ככל האפשר. הלילה חשוך, אפשר למשש את החושך. לא רואים במרחק של מטר. אני מחזיק בשארית כוחותי במעיל המבריה על מנת שלא לאבד אותה. חברת השומר הצעיר, רות שמולביץ ההולכת אתנו, מתחננת שלא אאבד אותה. תרמילה עלי, והיא מחזיקה בכנף מעילי. סימני הדרך למברייחים, עץ בחד שבור, אבן בולטת. מדי פעם עוצרים ומתווכחים ביניהם, ושוב ממשיכים בהליכה. אני יודע, שרגע אחד של חולשה ואנו אבודים כאן שנינו. קרוב לשלושים שעות של הליכה בלתי פוסקת בהרים. והנה אור ראשון של שחר, אנו ליד עץ, המבריה מצויה עלינו לשבת, הוא יחזור תוך שעה קלה. מתישבים תוך אנחת רווחה. חוזר ומדעל לנו, כי טעינו בדרך, ליד העץ הזה היינו בחצות בטעות הלכנו סחור סחור וחזרנו לכאן, שעות הליכה מיותרות, נוספות, והגרוע — נצטרך להתקדם כעת לאור היום, כאשר הסלובקים אורבים לנו. התווספו לנו ארבע שעות הליכה מייגעות. בזהירות, עם אתנחתות רבות, אנו ממשיכים לאור היום, לעיירה הקרובה בצד הסלובקי כבר נגיע בשעות הצהריים. קרוב לארבעים שעות הלכנו ברציפות. עוקפים את העיירה ונכנסים לבית המפעיל המקומי. עיירה קטנה הררית. זו המגיע מעורר סקרנות ותהיות. אין כאן מי שיחכה לנו ויטפל בהמשך דרכנו. יהודי, לביתו הוכנסו באקרעי, מקבל אותנו

כמו כל יהודי סלובקיה — טוב ומוכן לעזור. אבל מעוניין, שלא נשאר בעיירה, כל נעורר חשדות נגדו. אני מספר לו על גיטו ורשה ועל הגיהנום שאנו חיים בו, על הרעב והרצח. אנו מתרחצים מאבק הדרך, שמים את הרגליים בגייגית מים, עוד רבה הדרך לפנינו, עד שנגיע לברטיסלבה. מוזמנים לארוחה, לחם חופשי, חלום שמתגשם. אז ידעתי, במה אכבד את בלומה, כשתגיע אחרי. אכין עבורה לחם עגול גדול, אותו אפקיד אצל שלמה ציגלניק, היושב בברדיוב ומקבל ראשונה את הבאים מפולין.

סוף דבר

את ורשה עזבתי בתחילת מרץ 1941, ב־22 ליוני אותה שנה יצאה בלומה. עזבנו במקום קיבוץ עם כ־150 חברים, כולם צעירים ומלאי רצון חיים. במשך שנת שהותי בסלובקיה קיימתי קשר רצוף עם ההנהגה, שנותק במרץ 1942 עם תחילת גירוש יהודי סלובקיה, כאשר עם כל קבוצת הנוער הציוני מפולין עברנו להונגריה.

עשרות שנים מנקרת במוחי השאלה, שטרם מצאתי תשובה מספקת, איך זה קרה, כי מכל חברי הקיבוץ לא נותר אוד אחד לפליטה. לשוא חפשתי בכל הספרות שנתפרסמה עד היום עדות ישירה של חבר הקיבוץ בוורשה, עדות לחייהם ומותם של חברינו.

לצערי, אנו יכולים רק ללקט שברי עדויות הנוגעים לחברינו מתוך הספרות שנתפרסמה ואשר בהן מוזכרים דרך אגב ובאלמוניות שמות חברינו ואתרי הקרבות הקשורים בהם. אשתמש בשתי דוגמאות בלבד.

אתרי הקרבות

בסיפורי הקרבות מוזכר לעתים "שטח המברשתנים" להבדיל מה"שופיים". בראשית פעילותינו בקיבוץ הקמנו למען העסקת האנשים, בתי מלאכה שונים וביניהם בית מלאכה למברשות. בתי המלאכה השונים לא התפתחו והעסיקו מספר מצומצם של חברים, לעומתם הצלחנו הודות ליזמתו ועזרתו של מר רוזן, ידיד הקיבוץ, (הזכרתי אותו בזכרונותי) להרחיב את בית המלאכה למברשות לשטח כל הבנין, שעמד לרשותנו. בעת יציאתי מוורשה עבדו בו עשרות מחברינו, למעשה כל החברים שלא נמצאה עבורם תעסוקה אחרת. אני מניח, אפוא, שקיים קשר בין בתי המלאכה של הקיבוץ ל"שטח המברשתנים".

חברינו בפיקוד המרד

ברשימת מפקדי הפלוגות מוזכר חברינו יעקב פרשקר ז"ל כמפקד פלוגת הנוער הציוני. בספרו של פרופ' ישראל גוטמן "יהודי ורשה 1939—1943, גיטו—מחתרת—מרד" מוזכר שמו של חברינו ישראל קאנאל ז"ל.

י. קאנאל, חבר הקיבוץ, נשלח על ידינו, עם הקמת ה"אורדנונגס־דינסט" ליד הקהילה, לשרת בה. היתה זאת החלטה של כל המרכזים להיות "בפנים". עם תחילת המרד היה בין הבולטים. הוא אשר ביצע את ההתנקשות בראש המשטרה היהודית, המומר יוזף שרינסקי — פעולה ראשונה של המחתרת היהודית ואשר סמלה את ראשית המרד הגלוי. שימש כמפקד הגיטו המרכזי, ולדעת פרופ' גוטמן מילא תפקיד של ראש המטה של המרד. איש מפפר שניים בהנהגת המרד. למרות האמור לעיל, שמו נשאר אלמוני ובלתי ידוע בציבור. על שמו לא נקרא ישוב בישראל, ואפילו לא רחוב בכל רחבי מדינת ישראל. אנו אשמים, שלא דאגנו להנציח את זכר חברינו במקום הראוי להם. אשמנו, כי לא דאגנו לאיסוף עדויות ולפרסמם, כפי שעשו זאת יתר התנועות.

יהא מאמרי מוקדש לזכרם הקדוש, תזכורת ופנייה לחברים, ששרדו. אנא בואו וספרו את המשך הסיפור, ובעזרתכם נוכל לגלות את סוד ימיהם האחרונים של חברינו בוורשה.

מזכרונות ניצולי השואה

נאוה סמל*

איגוף בינשמתי

לכתוב על השואה

אנשים שואלים, בתימהון לא מוסתר: על השואה? למה לך? ולפעמים מוסיפים בקול מונמך — נושא יותר עליו לא יכולת לבחור. אני מוצאת את עצמי בעמדה של התנצלות, מתגוננת, או לפחות מחויבת להסביר. כתיבה היא לא שאלה של בחירה. אולי נכון יותר לדמות אותה לעבודת כפיה, כשאתה, הכותב, אינך יודע מי הישות העיקשת שהודפת את ידך אל הניירות ותובעת ממך להתחכך עם חומרי חייד. היא לא תניח לך לשקוע במלכב, אלא תחבוט בך ותדחוק בך אל החומרים הקשים הצורבים, אלה שחפנת באגרופים מוצנעים. הם דולפים מכל הסכרים שבנית בעמל, מתיזים עליך וגורפים אותך אל השפך. וכי אני עצמי לא התרסתי נגדה פעמים אינספור, והאם לא מרדתי? במהלך ארבע השנים שבהן כרכתי על עצמי את קובץ הסיפורים "כובע זכוכית" צעקתי לא פעם — די!!! למה דווקא אני. כאילו מישוהו הורה עלי באצבע והכריח. זו לא היתה חובה, אולי שטר שהגיע מועד פרעונו. אפילו לא הייתי מודעת לתהליך הערמומי שבו משכה אותי הישות המזורה אל המלכודת. הרי גוננתי על עצמי כל השנים ולא הבאתי הביתה זכר. בגדי בורות עבים לבשתי. בית ילדוטי התבצר כנגד הזכרונות הישירים או הדיהם המשוחזרים בפולחן הציבורי. את הספר "בית הברכות" של ק. צטניק, שהבאתי מן הספרייה בתום לב, נטלה אמי, טרקה כמו דלת והורתה: מחר בבוקר תחזירי לספריית בית-הספר! ואני צייתי, ולא פתחתי אפילו להציץ בגניבה. ביום השואה נחסמו הרדיו, וכשגדלתה, הטלוויזיה — רק לעבור את היום הזה — ואף-על-פי-כן אני מתחדדת לזכור איך קול הצפירה היה מגקב את הקירות. כן, לימדו אותי

* נאוה סמל, כתבה את "כובע הזכוכית", קובץ סיפורים בהוצאת ספריית פועלים.

לחלוק כבוד, לעמוד בדם מתוח ולא להניע שריר. אפילו לא שריר בנפש. משהו שלעולם לא אהיה מסוגלת להבין. חומת רתיעה נבנתה מלבנים קפדניות ומטיח מהיר. למשך שניות הצפירה היה הגוף נדרך ואחר-כך מרפה. הדחקה משולה לאותם ישישים שממלאים את הבית בגרוטאות וסמרטוטים, ובשקים אחדים הם טומנים גפוליוני זהב ישנים. רק במותם נחשף "האוצר" שבבית. ישיש וילד היינו הך. מלאכת האגירה שגורה בנפשם.

השדה סביב המלה שואה היה רחב מאוד. היה אפשר לעמוד בשוליים ולהישאר מוגנת. למלה אושוויץ לא היה שדה בכלל, שום היקף, בלי חוקי כבידה מוכרים. רק חור שחור שמאותת ללא הרף על איזור סכנה. רצף של תחושות מתרידות שמצטמקות למלה אחת. עורבנית, נדבקת בקירות וברצפות הבית, נוגעת אפילו בצעצועי הילדים.

בגיל עשרים ושבע, שנה אחרי שאני עצמי הייתי לאם, אני ניגשת לשולחן ומתחילה להניח אותיות. משהו טורד אותי. סיפור יחיד שסיפרה לי ערב נישואי. יתוש טיטוסי מנקר ולא מניח לי. סיפור יפה. על חסד בתוך הבהמיות. על אשה אחת שהכירה במחנה. שום דבר זוויתי, רק חמלה, מעין זוהר של אדם. מן הדלת האחורית אני נכנסת בלי משים. ואני כותבת ומניחה בצד, ואחר-כך ממששת זיכרון נוסף ומניחה בצד, וגם שלישי צומח לו, מתמגנט לאותו מקום. סתם גישושים, אני פוטרת את עצמי דוחקת הכול למגרה נידחת. אבל היא רומזת לי, ואחרי חודשים אחדים אני מתפתה וקוראת את הכתוב. מה זה עשיתי? לאן הלכת? יצאת מדעתך? התקרבת אל המלה הזאתי, שאם רק תעזי לשאול עליה מי ידע מה יקרה. היא תבכה, היא תתפרץ, היא תתמוטט. הכול עליך. מה יקרה. ילדים יש להם תפקיד נסתר להגן על אמהות. אושוויץ היא מלת הקוד של כל האיומים. ה"שומשום היפתח" של מה שמאחוריו רק שיגעון מוחלט. אז אל תעשי, אל תכתבי בבקשה. זו אני שמתחננת, זו אני גם אני שנכנעת. לא אכתוב. בטן המגרה בולעת אבל לא מעכלת, ממשיכה לארוב. הרגע הנכון יגיע.

בארץ זרה אני פוגשת דוקטור מכובד אחד. הוא חוקר בהיידלברג את מסתרי הגרעין, איש נאור, עטוי ארשת למדנית שמתחלפת בצדקנית — אומרים שהשואה היא פרופגנדה של יהודים. יריות היו, כמובן, והרג בודאי, אחרי הכול זו היתה מלחמה איומה. אבל חיסול שיטתי? תאי גאזים? באמת, זה מוגזם!! בית-קפה של קיץ מיוזע. היה שם ים שנהם כמו חיה מוסתת. על השולחן בירה ויין זול, ואני מושכת את השרוול הלא-קיים אל המספר הלא-קיים במחווה דרמטית מדי. וכשאני שבה לארץ-אין מוצא אחר. נלכדתי. עם קנה שקוף בגב אני יושבת זקופה, שולחן-כתיבה עדיין אין, ובמטבח, כשהתינוק ישן, אני כפויה, דרוכה, עם העט ב"היכון" לסכנות. את שרירי הלסת אני מוצאת אחרי הכתיבה חשוקים לעווית. בשינה שלי גופל אפר, לפעמים אינני יכולה לשים את הגבול בין מה שקורה במציאות ובין הדמדומים תחת הרפיון הביולוגי.

אני באה אל אמא. בזהירות של רופא שרק החל להתמחות, מניחה את המלה על השולחן. הגוף קפוף וכואב. לפני הרעם. אבל היא לא מתפרצת ולא מתמוטטת ולא בוכה. את שתיקתה מפרה לבסוף, ואני מוזה הקלה. מישוה שאל, סוף סוף. היא מותחת מן הפקעת ההדוקה מדי חוטים דקים, שלא תקרע חלילה. במשך

ארבעים שנה לומדים להיות זהירים עם חומרים מסוכנים. כשאני מקשיבה אני מרגישה איך בפסיעות קטנות של רקדנית, אני מתקרבת אל השוליים המקיפים את המלה. אני מרגיעה את עצמי ללא הרף הרי אמא איתי, אני מוגנת, אני לא לבד. ככל שאני מתרפה, ככל שאני מתמסרת, מתגבהים הקולות סביבי. התנגדות קשה. ילדות מוטב לה שתישאר מאחורי בריחים מוגנים. זה לא יוביל לשום מקום, רק נזק. באיוז זכות את באה ומחטטת בפצעים של אחרים? אז מה אם היא אמך, תתחשבי גם באחרים. זו לא את, זו רק ילדותך המוצללת, וזה האיזור החרוך שבנפשה. ויש גם נפשות אחרות שיושבות בשוליים ולא העוז לקום. מה זו תאוות הכתיבה, חולנית, חולנית — אבל אינני יכולה להיענות למושכי השרוול, זה צורך קיומי, מתחת לעור, את רשומה במשחק חתול ועכבר שאין לך שליטה בו.

הכתיבה היא עכשיו כמו הנכים שמציירים. קושרים לך את הידיים ואת כותבת בפה. הפה משותק אבל אתה אווזו בעיפרון בזרת הרגל. שרק יפול, שרק לא אפול. הרי משרק נמצא הסדק את נשטפת וגואה. מה לעשות עם ציפת הזכרונות הקטועים והבדויים שאת מבקשת לאחות. אמא — מנין הארנק השחור, רקום בגובלן הפנינים, שהיה במגרת הצעצועים? הבאת אותו משם, נכון? השייכות והזיקה של החומרים אל חומרים אחרים שהשיקו לחייו. אָלף טבורים. הילדות שלי היא לא רק שלי. אבא ואמא הם לא רק שלי. הם גם של עצמם. מה שקיבלת נמסך במינונים פרוצים ולא מחושבים בכל רדיוסי הטבעת שקרויה בית.

לא קוראת אחורה את מה שכתבתי, לא מתרפקת, אלה לא האיזורים הוורודים של הילדות והם לא מורכבים מצביטות בלחיים. בכתב ראי של ליאונרדו היא חזרת, רקומה בתוך כל הדמויות שנבראו ממני, גובלן פנינים עדין. הילדה שהייתי מושכת בחוט הדק שקשר אותן ומפורת בכל החדרים. דוד, ברגר, מה אתה רודף אחרי הגרמני העתיק ההוא, ואם הוא הציל את אמא שלך, הוא בטח תבע ממנה משהו בתמורה. חשבת שיש בני אדם עם אצילות. ונעמי מה היא אוגרת במחסן שלה לשעת חירום? את אמא שמרעיבה את עצמה למוות, ואיתן ליברמן, למרות השם, לא רוצה להיות אהוב. מי שעושה ילדים מתחייב אליהם בעבותות דאגה לכל החיים. הם גולים, האנשים שלי, מתפתלים בחוסר מנוחה, לא יודעים לצעוק. מילאתי אותם בזוויות משלי כדי לעבור בבואה של חוויה. גם כעת, בפעם הראשונה שאני מנסה לשחזר את הפרודות שמהן נבראו, אני מושכת על עצמי שמיכה עם פחדים ורוצה לכסות את הראש, שלא תגיעו אלי, שוב אני כותבת בדיוק על קווי הקיטוע שמלפני ארבע שנים, וגם על סימני התפרים. הכתיבה תלשה ותפרה אותם בעת ובעונה אחת. זכרון הבהלה של אז, להיות הקרוב העני של עצמך, גם עכשיו אני מאתרת דרכי בריחה אפשריות, הרי שיננתי היטב את השעור. אבל כבר לא מתנצלת. נכון, כתבתי על המלה רוויית הסמלים והקודש הבלתי מושג. כתבתי על השואה. לא צריך להתבייש, רק לפחד. זה שייך גם לי, בדרך הגנטית. פרט מהביוגרפיה, שום ניתוח לא יסיר אותו, שואה פרטית. מקצוען של ספרות. משך בכתפיו ואמר: אנחנו לא יודעים איך לאכול את זה. לארוחת צהריים או ערב?

אחרי שהספר רואה אור מתחילים כמה מקוראיו מזדהים לפני. הסטניים, מבוהלים משהו. אומרים, גם אני כזה — את יודעת — גדלתי בבית כזה. מי

שגילה לפני הפרסום אמר, כתבי גם בשבילי, אולי סוף סוף אבין את הילדות הבלתי מופענת הזאת. אחד דוד ברגר אמיתי מצא אותי ובכה. היו שאמרו, תסלחי לי, לא יכול לקרוא. זה מכאיב. ידידה יקרה שלי — עם ילדות דומה — הניחה בצד. מי כמוני מבינה אותם. אילו מישוהו היה מבקש ממני לקרוא ספר על ילדים של ניצולי שואה גם אני הייתי ממאנת, לא, תודה.

"הן לילדו של הניצול לא ניתן לגדול בחסות הגבורה, כמו ילד שאביו נפל בקרב או חרף נפשו על אדמה. תחת כיפת השפלה צמחתי, כעשב מבוהל. נתייסרתי משום קלונם של אב ואם שבזו. אינך מבין שנולדתי לגבר ואשה שבמועד מסוים בחייהם חדלו להיות יצורי אדם, אנחנו ילדיהם של יצורים לכודים בחרפה". איתן ליברמן מיטיב לדבר עכשיו בשמי. לא נתתי במצחם מדבקות קליניות, די להם במה שנדבק בהם בלאו הכי. בסך הכול עשרה אנשים בסיפורים, לא צעקניים ולא קולניים, וכשמבקשים מהם לקום מול הכיתה ולומר משהו הם מתכסים מיד ברגשות אשם. מה לעשות, הם קצת צורמים, לא בדיוק הדימוי של הישראלי החדש, הצבר החסון. אין קיבורי שרירים מפותחים, לא אחד מהחברה שגונב תרנגולת פלמ"חית לקומוץ. אמא שואלת מדי פעם, כעת בקול רם, אולי הטאתי לכם, למה הייתם צריכים לרשת סבל?

אנחנו? סובלים? בדיחה גרועה. אלוהים אדירים, אני לא מסוגלת להתמודד עם מה שהיא עברה והיא חסה עלי. עברתי עם ציפורן על קווי השרטת שלה והיא אפילו הנחתה את פרק היד. לא למדתי לשגר את השרטת כמו שעושים פוליטיקאים מיומנים. הם יורים אותה, סחורה שמישה מן המותן העבה. הכאב החד של הכתיבה חוזר אלי. הגדם שולח תשדורות גם זמן רב אחרי הכריתה. לאושוויץ נסעתי אחרי שסיימתי לכתוב. משותקת מפחד, קמאי, חסר היגיון. האמונה שבגורל לא מתגרים פעמיים. הוא לא סובל מאמנויה. קו ישר מתוח בין שתי נקודות. ישראל-אושוויץ. לא קו הפאתוס והרגשנות המזויפת עם המושג המצדיק כוחניות, עם סיסמת "צאן מובל לטבח" שנשחקה. אינסטנט שואה, נגרסת בשיניהם של הפוליטיקאים, בלה מרוב זילות. באושוויץ הניחו המתכננים את ה"מוצגים" מאחורי מחיצות זכוכית גבוהות, כדי שהריח לא יעבור, רק המראה החסום מנקודת מבט מעבדתית. כדי שלא תקרוס מול הזכוכית. שם ראיתי את המסמכים המסודרים, מתייחסים לחרקים ומויקים, הפיכת האנוש לישות של מקק. שם ראיתי את המלה "פרניכטונג". לא דייק מי שתרגם אותה לעברית: השמדה. השמדה מכירה בקיומו של הנשמד. פרניכטונג מורידה את הסף אל מאחורי האפס, באיזור שהוא מחוץ לטבלה הקיומית פתאום, בשנים האחרונות, מבצבצת מלה דומה בעברית, חידוש לשוני. התאינות, מלשון אין. האם היה זה מקרה שביום שהמראתי לוורשה דיבר רמטכ"ל בישראל על "ג'וקים מסוממים" וגו'.

בקבוק עשוי זכוכית כמו הכובע לראשי, או שמא כבר הוחלף בפלסטיק קשיח. גם לו יש תכונות מופלאות, חומר שחוסם חלק מהמראות והקולות, מסנן אותם דרך חיץ סינתטי, מעובד. ההיסטוריה אינה סובלת ממחלת השיכחה. האנשים שלה כן. אחרי הכול הגזע השתנה. כמה השתאו הפולנים למראה היהודים שחזרו. הם כל-כך אחרים. מוזר מאוד. אולי היתה זאת החלמה בתאוצה. או מה אם רואים את החיבורים, לכל ניתוח יש מחיר. קצת תפחנו פה ושם,

והלחיים הוורידו מבריאאות, ומה שקרה שם נהפך לחומר שמיש לכאן. וכשנסעתי לפולין לפני שלוש שנים נראו לי סימולי החרקים והבקבוק כביטויים החריפים והגזעניים ביותר שאפשר. חריג שלא ייתכן. הוא ישקע. אין דרך אחרת. הכהנא עדיין לא נולד. מיכל האשפה כבר נע על-פני האדמה אבל עוד לא חנה, עוד לא התחשל, טרם התנחל. בסופו של דבר יישאר תמיד משהו בלתי פתור. בתולדותיה של אמי לא יסופרו אף פעם הדברים מראשית ועד אחרית. מה ששקע כבר שקע וגם לא ההזיה שלי תחלץ אותם. האמת האובייקטיבית כבר חדלה להתקיים, קודחת רק האמת שבזיכרון. הזיכרון הזה הוא עול ויש למשוך אותו. לפעמים הכתפיים מתפוקקות מהמאמץ, לפעמים אתה בוכה ונשבר. הבעיה היא לא אם לזכור אלא כיצד לזכור. מתוך שנאה ונקמנות או מתוך התעלות? ילדתי תישאר לעד בלתי פתורה. אולי לא קיים בכלל המושג ילדות מפוענחת. את הבלתי-פתור אני אוליך אל בגרותי בקבלת דין שיש בה מידה של אהבה. הבלתי מושלם הזה הוא סופי. יש גם משהו סופי לגמרי בהבנה שמה שקרה לפני ארבעים שנה — פרטי כקולקטיבי — טבוע בתשתית חיי. אבן פינה קדורנית שאני מרותקת אליה בשלשלת. כך גם האחרים. זו ילדותנו המשותפת, ילדי נרדפים. להיות נרדף דור שני פרושו לסמן דרכי נסיגה אפשריות מכל מקום עוד לפני הכניסה אליו. ילדים של אנשים עצובים. הם שכחו הרגלי שמחה. תיקון — אי-אפשר לשכוח את מה שלא לומדים. חכם ממני אמר, כדי שהאמת תצא לאור דרושים שניים, זה שאומר אותה וזה שמקשיב. שני התנאים התמלאו אצלי בגיל עשרים ושבע. לא גיל צעיר. רצתי בשדה חרוך שמטאור חלף על פניו. כל מה שצמח פה פעם האפיר ונשרף. אני יושבת בשולי השקע שהשאירה המהלומה על הפלנטה ושואלת, איך הגיע, מאיזו זווית באיזה מסלול, והאם בסיבוב החוזר יפגע שוב, אורב מאחורינו. איך עושים איגוף בינפּלנטרי, איגוף בינשמתי.

המאמר פורסם בירחון "פוליטיקה", אביב 1986. באדיבותה של המערכת.

זכרונותי — 1943—1983

ארבעים ושלוש שנים חלפו מאותם הימים הטרגיים, מאותן השנים, שנות הסייט. למרבה הצער, האירועים, שחיותי בעבר, נמחקים והולכים מזכרוני. אולם כעת, כאשר אני נוסע למדינתנו החופשית, לישראל, לכינוס העולמי הנערך לכבוד גיבורי המרד היהודי, לכבוד אלה שלחמו בימי מלחמת העולם השניה — מתעוררים בי זכרונות השונים מן השנים העקובות מדם.

מלחמה. כמו רעם היכתה בנו, היהודים, הבשורה המרה, שהגרמנים מתקדמים וכובשים את פולין. מהר מאוד הרגישו היהודים, כי צרות גדולות צפויות להם תחת השלטון הגרמני, אולם איש מאתנו לא שיער, עד היכן יגיעו המעשים הברבריים. עדיין אי אפשר היה להאמין, כי בגלל המוצא שלנו נשלם מחיר כל כך גבוה... לנגד עינינו הומתו קרובינו היקרים, יום יום נשפך דמם של הקרבנות החפים מפשע.

או התעוררה בלבנו, בלב אלה שנותרו בחיים, שאיפה חזקה אחת והיא — הנקמה! מעתה היא הפכה למטרת חיינו. עלינו לנקום את דמם של אחינו המעונים, הנרצחים על לא עוול בכפם. ללא נשק בידינו יצאנו, אני ועוד צעירים כמוני, לקרב נגד התליינים, העולים עלינו בכוחם.

עבודתי הפעילה התחילה ימים מספר לאחר שנכבשה העיר וילנה. בשנת 1941, בטרם כלאו אותנו בגיטו, עבדתי בבית מלאכה גרמני, שבו רוכזו זוגות רבים של אופניים המיועדים למשלוח לחזית. טיפלנו בהם ובדקנו את תקינותם. בית המלאכה היה ברחוב ז'ליגובסקה מס' 4. אני וחברי חיים ראצר, בחור מפצנז'ין שליד קולומיי ועוד כמה צעירים, התארגנו והחלטנו לבצע מעשי חבלה שונים בבית המלאכה. חתכנו את צירי הגלגלים וכמובן, באופניים אלה לא יכול כבר הגרמני להשתמש. בדרך זו הצלחנו לקלקל כארבע מאות זוגות אופניים. זה היה נצחוננו הקטן, אולם מהר מאוד שמו לו הגרמנים קץ. גם שעתנו הגיעה להיכלא בתוך הסמטאות הצרות של הגיטו.

אפילו עצם הכניסה לתוך הגיטו לא באה עברונו, היהודים, בקלות. נאסרנו ונשלחנו לבית הסוהר לוקישקי, שבו בוצעו "אקציות" שונות וסלקציות. לרוצחים החמושים והמתורגלים לא היה כל קושי לרצוח את היהודים המיוסרים וחסרי המגן והם עשו זאת בשיטות שונות. שיטו בנו בשקרים, רימו אותנו והוליכו שולל, הפרידו בין בני המשפחות ושלחו אותם למוות. רבים גשלו לפונאר. בימים שלפני המלחמה ידוע היה פונאר כאתר גופש היפה ביותר של וילנה ופתאום נהפך למקום של קברות אחים ולקרמטוריום.

מבית הסוהר שוחררו רק בעלי מקצוע ומשפחותיהם וכך שוחררתי גם אני מגיהנום זה הודות לתעודת טכנאי, שהיתה ברשותי. שלוש פעמים הייתי אסור בלוקישקי ושלוש פעמים הצלחתי לצאת משם. את משוחררי לוקישקי החזירו אל הגיטו ובודדו אותם מכל האוכלוסייה היהודית והארית, בידוד מכל העולם החיצוני. כמה קל היה להם, לרוצחינו, "לגמור" אתנו בתוך הסימטאות המועטות, ללכוד ברשתם ככל שעלה על דעתם ולבצע את זממם בלי עדי ראייה ובלי כל התערבות מצד העולם.

לפני פרוץ המלחמה חיו בוילנה כ־80,000 יהודים, בגיטו היו 17,000 ומספר זה פחת והלך מיום ליום. באותה העת התארגנה ה"פאטינגא" הליטאית, שמטרתה היתה לתפוס את כל היהודים, שמצאו מקומות מחבוא מחוץ לגיטו. בכלל היו הליטאים גורם יעיל ביותר למען הגרמנים. הם עזרו בביצע כל ה"אקציות" ובכל מעשי האינקוויזיציה נגד אחינו.

לבסוף, הבין כל יהודי שראה את המתרחש, שאנחנו חייבים למהר ולאזור כוח. ידענו, שלא יהיה זה כוח רב־כמות אך איתן באיחודו. ידענו, שחייב לקום אירגון, שיתחיל מיד לפעול ישירות כדי להציל את אחינו, שנותרו בחיים. . הוקם אז אירגון הקרוי פ.פ.א. (האירגון המאוחד של פרטיזנים). הוא הורכב מכל המפלגות הפוליטיות, אולם כעת איחד אותן הרעיון המשותף והיחיד. האירגון היה חשאי וכחברים נתקבלו רק מי שהיה להם חינוך פוליטי כלשהו וידעו מהי משמעת. נתקבלתי לשורות ה־פ.פ.א. ונתמנית למפקד פלוגה. הייתי חבר ב"הנוער הציוני" והנציג של תנועתנו היה אז ניסן רוניק. הוא הציג אותי לפני חבר המפקדה של ה־פ.פ.א. — אבא קובנר. המפקדה היתה מורכבת מחמישה חברים וכל אחד מהם ייצג את מפלגתו. בראש המפקדה עמד הגיבור הבלתי נשכח — יצחק ויטנברג. מטרה אחת היתה אז לנגד עינינו והיא שאיחדה וליכדה אותנו.

תפקיד קשה מאוד הוטל על חברינו. אנחנו, לוחמי הגיטו, היינו חייבים להתיצב לעבודה.

הדבר החשוב ביותר היה להשיג נשק בכל דרך ובכמות הגדולה ככל האפשר, כדי לצייד בו מספר גדול של לוחמים. אחר כך היינו חייבים ללמוד כיצד להשתמש בנשק. אני עבדתי בבית המלאכה למכאניקה בתוך הגיטו. החברים, שעבדו מחוץ לגיטו, סיכנו את חייהם, כשגנבו נשק מן הגרמנים או קנו אותו מהפולנים והבריחו אותו לגיטו. בבית המלאכה עבר הנשק בדיקה יסודית ואחר כך חולק בין החברים. עשינו הכל כדי לעזור איש לרעהו והיינו מוכנים להקריב הכל למען הזולת. הקשר הזה הוא שעזר לנו להציל ממלחעות הנאצים את חברנו יוסף גלומן, חבר המפקדה של פ.פ.א. הגרמנים דרשו מהיהודים בגיטו

את הסגרתו של גלזומן. הוא הובל בעגלה, כבול באזיקים אל שער הגיטו. ברגע האחרון שיתררו אותו לוחמי ה-פ.פ.א. וגם לי היתה הזכות להיות ביניהם. היה שם אתי שמוליק קפלינסקי ושוטר יהודי מאנשי פ.פ.א. אך את שמו אינני זוכר. במהירות רבה חתכנו את האזיקים ולא הסגרנו את גלזומן לידי התליינים (יוסף גלזומן נפל ביערות גרוץ).

לצערנו, שונה היה גורלו של ראש המפקדה שלנו, יצחק ויטנברג שאת שמו כבר הזכרתי. מרצונו הסגיר את עצמו לידי הגרמנים, כדי להאריך, ולו במקצת, את ימי קיומו של הגיטו. גם הוא וגם אנחנו ידענו, שאין במעשה זה כדי לשנות את גורלנו, אולם היהודי התמים והנפחד בגיטו נאחו בכל שביב של תקוה, כי רצה להישאר בחיים והאמין לגרמנים, שאימו בחיסול הגיטו כולו, אם יצחק ויטנברג לא ייכנע. אנשי פ.פ.א. ניסו לפקוח את עיני היהודים האומללים והשתדלו להסביר להם, שאין זה אלא אחד התכסיסים של הגרמנים, אך ללא הועיל. אף כי ידענו, שקיימת רק תגובה אחת והיא — המאבק, לא יכולנו לעשות מאומה. הברירה שעמדה לפנינו היתה להילחם תחילה באחים שלנו המסכנים, שהגרמני הצליח לשטות בהם. במצב טרגי זה החליט יצחק להסגיר את עצמו לגסטפו והם רצחוהו. יצחק ויטנברג מת על קידוש השם. נעלה בכבוד את זכרו.

אנשי הגסטפו חשבו, שלכידת אישיות כה חשובה כויטנברג תשתק כליל את פעילותם של לוחמי הגיטו, אולם לא כך קרה. באגרופים קמוצים, בשורות מלוכדות יותר ובכוח מוגבר המשכנו בפעילותנו, כגון המשך המאבק ביערות. לאחר שהוסגר ויטנברג הפך המצב בגיטו לטרגי אף יותר. ידענו, שקרב והולך הסוף. קשה היה מצבה של המפקדה שלנו שחבריה חייבים היו להחליט, כיצד להמשיך בדרך המאבק. כפי שהזכרתי קודם, לא יכולנו לעשות דבר בתוך הגיטו. לא היתה כל אפשרות לפעול בקרב האלמנטים חסרי ההבנה התודעה. על כן החליטה המפקדה, שעלינו לצאת אל היערות ומשם לנהל את מאבקנו במשותף עם שאר הפרטיזנים. הייתי בקבוצת האחרונות, שיצאו מן הגיטו דרך תעלות הביוב. קבוצות רבות יצאו דרך השער הפונה לרחוב יאטקובה בעזרת המפתח, שהיה ברשותי. התאמתי אותו, בלי קושי, בשעה שעבדתי בבית המלאכה בגיטו. הפעולה כולה נעשתה באחריות מלאה ובסודיות מוחלטת. החיילים הליטאיים והגרמנים סובבו סביב הגיטו ולמרות שמירתם עלה בידינו להגיע אל הבסיסים שלנו ביערות. הפרטיזנים הראשונים שלנו נלחמו ביערות גרוץ והאחרים ביערות רודניצקי. כאן אירגנו ארבעה "אוטריאדים" (יחידות) של לוחמים יהודים באישורו של יורגיס, ליטאי, ראש המטה של כל ה"אוטריאדים" הליטאיים הנלחמים ביערות.

מפקד היחידה שלנו היה קראוקליס, גם הוא ליטאי. שניהם, יורגיס והוא — צנחנים ששוגרו ממוסקוה. בימים הראשונים היתה כמות הנשק שבדיינו מצומצמת ביותר, אך עובדה זו לא הרתיעה אותנו. התאוה לבקום היתה חזקה, אין לשער, לבקום את דמו של כל חבר ואח יהודי, כי הרי לא היה עוד מה להפסיד. אבד לנו הגיטו על כל יקירינו הכלואים בו ואת טעם חיינו ראינו בדבר אחד בלבד: מפלת הגרמנים לנגד עינינו! בכוחה של האמונה צעדנו קדימה. באוקטובר 1943 העלינו באש שני גשרים וקטר של רכבת, כדי שהאויב לא

יוכל להגיע בקלות אל הבסיס שלנו, מפני שסביב יערות רודניצקי חנה הצבא הגרמני. המשימה שלנו היתה לפעול באיזור ז'גארינה. ככל שהתקרבה החזית הרוסית כן רבו המשימות, שהוטלו על הפרטיזנים שלנו. לא חסר לנו עוד נשק היינו תמושים כראוי. בין נובמבר 1943 ובין מאי 1944 השתתפתי בפיצוץ שלוש רכבות צבאיות בקו וילנה — לידה. השמדנו חיילים איטלקיים רבים על כל צידום, הרסנו את כל ה"אשלון" ופוצצנו שני קטרים. הורדנו מן הפסים שני משלוחים של חיילים גרמניים, ולא ניתן לקבוע את מספר ההרוגים. על התוצאות שמענו באמצעות מקלטי הרדיו, שהיו עמנו בבסיס. כדי לשבש את התקשורת הפנימית של הגרמנים בינם לבין עצמם, הפלנו את עמודי הטלגרף, וחתכנו את הקוים לאורך של כארבעה קילומטרים, בין וילנה לגרודנו. הנצחונות הללו עודדו אותנו וחיזקו. את אמונתנו בעתיד טוב יותר. הרגשנו, שיש עדיין טעם לחיינו ולקיומנו. לא שבענו עדיין מכל המשימות הללו ובער בנו הרצון להשמיד את הרוצחים עד תום. זו היתה המטרה היחידה, זה היה היעד.

אני זוכר, איך הרכבנו במו ידינו מוקש, הנחנו אותו בכביש ופגענו ברכב צבאי, שנסעו בו כ-25 גרמנים. הכל הועף באויר.

אבל לא תמיד היתה ידינו על העליונה. פעמים רבות קרה, שאחרי מילוי המשימה לא כולם חזרו לבסיס. היו אלה שעות של כאב ועצב. כמו במחזה עוברים לבגד עיני הלוחמים הגיבורים, החסונים והגועזים, שכל כך רצו לחיות וללחום, אך למרבה הצער והכאב — נפלו על משמרתם.

כמו חי עומד מול עיני מוטקה, שלא אשכחנו לעולם. מוטקה שלנו חייכן יתמיד מלא שמחה. היה זה בשעה של ביצוע משמה, שהוטלה עלינו, ארבעת

המחבר יעקב שטול וחברו צבי לוינ ז"ל בתקופת פעילותם בתנועת הפרטיזנים.

הפרטיזנים היהודים. נצטוונו לבדוק היטב את הסביבה ולפגוע ברכבת בקו גרדנו—וילנה. הדבר נודע לאוייב וחייליו הקיפו אותנו מכל עבר. בקרב, שפרץ בינינו, לא היו הכוחות שווים. מוטקה נפצע קשה וגם בי פגע הכדור ופצע את רגלי. למזלי לא הגיע עד העצם. שותת דם זחלתי אל מוטקה וראיתי את פניו המעוותים מכאב. מראה זה לעולם לא יימחק מזכרוני. על שפתיו החיוורות הבויק מעין חיוך הוא התחנן, שאירה בו, כדי לשים קץ ליסוריו. לא היה בכוחי למלא את בקשתו, כי קרוב כל כך היה הוא לי. בשארית כוחותי אחז מוטקה באקדחו וירה בעצמו. חברי היקר! חייך היו חיי גבורה וכגיבור נפלת על משמרתך. תמיד היית לנו למופת וכך נזכור אותך תמיד, אנחנו חבריך, שהכרנו אותך כה טוב. יהי זכרך ברוך.

גם חברנו השלישי נפצע בשעת מילוי אותה משימה. שמו של החבר — בונק. הכדור, שפצע אותו, פילח את ידו. רק חברנו הרביעי, נמזר, יצא ללא פגע. את הרובה של מוטקה, מסוג "פ.פ.שא." החזרתי לבסיס, כי שם היו זקוקים לו, גם לא רציתי, שיפול בידי הגרמנים. לא קל היה לעשות זאת, כי הייתי פצוע והירי של הגרמנים ליווה אותנו בלי הפוגה, אולם הרגשתי, שזו חובתי ועלי למלאה ויהי מה! את העזרה הרפואית הראשונה קיבלנו בדרכנו לבסיס, בבית החולים של הפרטיזנים. כעבור זמן מה נודע לנו, שבאותו קרב נהרגו ארבעה גרמנים ושניים נפצעו.

היתקלויות כאלה החלו להתרחש לעתים יותר ויותר קרובות. החזית הרוסית הייתה קרובה ושוב נגרמו לנו אבידות. אבל אנחנו לא חדלנו לפעול, נהפוך הוא! ככל שקרבה והלכה החזית, כן גאתה בנו השאיפה לנקום ודבר לא הפחיד ולא הרתיע אותנו. שוב השחתנו את מסילת הברזל בקו וילנה — לידה. בשנת 1944 כבש ה"אוטריאד" היהודי שלנו עם הצבא האדום — את וילנה. מסרתנו הושגה! זכינו לראות את מפתם של הגרמנים וחינו, חיי הלוחמים היהודים לא נראו לנו עוד כחשובים. העיקר שזכינו למפלתו של היטלר! אני מניח, שהדברים שכתבתי אינם בבחינת חידוש. ספרים רבים, רבים מאוד נכתבו כבר על הנושא. אבל לא את כל המעשים הללו אפשר להעלות על הכתב, גם אם יוסיפו ויכתבו עוד ועוד, יוכלו אך בקושי להנציח את השנים של הגבורה העילאית.

הרגשתי צורך לחזור ולהזכיר ולחלוק כבוד לחברי היקרים, לוחמי הגיטו והיערות, לאלה שנתרו בחיים ולא להאלה שהבאנו לקבורה בבסיסי הפרטיזנים, אף לאלה, שלא נודע מקום קבורתם.

אני סבור, שמאבקנו ודמנו שנשפך, לא היו לשוא. כל אותם הלוחמים שנפלו, היו לאבן פינה בבניינה של המדינה היהודית. אני מקוה, שהשלום יבוא על ישראל ועל האנושות כולה והדורות הבאים לא יודקו עוד לא לקרבות כה רבים, אף לא לנצחונות, לא ללוחמים וגיבורים. מוטב שיהיו ללוחמי התרבות והמדע. אמן!

מיידיש — רינה נזר

דרכי הבריחה מקובנה שבליטא

באוגוסט 1944 חזרתי כפרטיון מאיזור אוגוסטובו לעיר קובנה. כבר בימים הראשונים, בהיותי עם חברים שהכרתי בגיטו וידעתי על עברם הציוני, התחלתי יחד אתם לרקום חלומות על יציאה מהאיזור הסובייטי, כדי להגיע למקום, משם נוכל להגשים את שאיפתנו לעלות לארץ ישראל. עדיין לא היה לנו מושג, איך אפשר לצאת את גבולות ברית-המועצות.

הגיעו אלינו שמועות, שבילנה מתחילים לשלח חברים לגבול הרומני, כשהם מצויידים בכל מיני תעודות. אבל יותר פרטים לא ידענו. עד שהגיע אלינו ניסן רוניק, גרנו בקומונה וכך נודעה לו כתובתנו. התאספנו ושמענו מפי ניסן על האפשרויות לצאת מליטא. עלי הוטל התפקיד לעמוד בראש תנועת העליה הציונית, שפעלה במחתרת. ברור שכל העבודה היתה צריכה להתבצע בסודיות מוחלטת. היינו צריכים להיזהר מאוד מהלשנה על ידי חברים לנשק, שהיו בדעה, שמעשינו הם בגדר בגידה במולדת הסובייטית.

אולם כל הזהירות, שנקטנו באותם הימים, לא עזרה ובסוף ספטמבר אסרו אותי 2 ז'אנדרמים והובילו אותי למקום ריכוזו של גדוד הנענשים, שהיה בפרבר שנץ על יד קובנה. בדרך הצלחתי להתחמק משומרי והסתתרתי בבית-הכנסת בקובנה במשך שבוע ימים הודות לעזרתו של הרב מרדכי פוגרמנסקי ז"ל. בעזרתו של ד"ר בלזברג, שסידר לי מכונית צבאית, הגעתי לילינה. התקשרתי לניסן רוניק והוא יחד עם אבא קובנר ז"ל החליטו, שאתגייס ליחידה פולנית, שמטרתה היתה להשתתף בשחרור ורשה. הייתי חייב להופיע כפולני נוצרי, כדי שהשלטונות הסובייטים לא יעלו על עקבותי. בסוף אוקטובר עזבנו את ילנה לכוון ורשה כחיילים פולנים לכל דבר.

כשהגענו לביאליסטוק קפצתי מהרכבת ובעזרתה של ראש הקהילה באותם הימים, הגב' בלום, החלפתי את המדים הצבאיים לבגדי אזרח ונשארתי שבוע

ימים בעיר. פגשתי שתי משפחות מקובנה: קפולסקי וקגן, שלימים הגיע למעמד של לורד באנגליה.

כשהייתי משוכנע שאין מחפשים אותי, המשכתי ללובלין. בימים הראשונים של חודש נובמבר הגעתי ללובלין. באותו זמן לא היה שם עדיין אף אחד ממנהיגי תנועות הנוער הציוניות.

המצב היה ככי רע בשני הריכוזים של שרידי השואה, בבית פרץ ובבית שלום-עליכם. מיוזמתי הפרטית החלטתי לפעול, כדי להציל את הנוער, במיוחד את הבנות הצעירות, שהיו טרף לאנשים מבוגרים, שאיבדו כל צלם אנוש. בימים ההם היה בלובלין ד"ר אמיל זומרשטיין, שהיה שר בממשלת פולין. כעבור כמה ימים הצלחתי להתקבל לראיון אצל ד"ר זומרשטיין. הוא היה מאוד נרגש משני דברים: מהסיפור האישי שלי בענין הבריחה מהפורט התשיעי ובמיוחד מזה, שאדם צעיר, במקום לדאוג לעצמו, הציב לעצמו מטרה לדאוג ולעזור לאחרים שהיו בסכנה.

באותו יום קיבלתי מהוועד היהודי אישור לאכלס את מרתף הבית ברחוב צ'שיכה 8. קיבלתי גם כסף לקנות מזרונים, שמיכות, בגדים ונעלים מכל המידות וגם מזון. כך הצלחתי לארגן את המעון הראשון בלובלין עבור 200 בנות צעירות.

אחרי כמה שבועות הגיעו ללובלין אבא קובנר ז"ל ויבל"א גיסן רוניק, חיים לזר, מרדכי ריומן ואחרים. אז רכשנו עוד דירה ברחוב לברטובסקי 23, בקומה א'.

לפי בקשתו של גיסן רוניק יצאתי בשליחות לביאליסטוק לשכנע את החוזרים מהמחנות לא לנסוע לברית-המועצות, כי משם לא תהיה דרך חזרה. מצאתי לנכון לפרסם את הדברים האלה בתגובה על מאמרו של שלמה קלס, בילקוט מורשת חוברת מג'מד, הלוקה באי דיוקים ומתקבל הרושם, שעיקר ורוב הפעולות נעשו על ידי תנועת "השומר הצעיר". אם המחבר הנכבד היה מתאמץ קצת, היה מוצא את עדותי ב"יד ושם" ובארכיון של גבעת חביבה.

קיבוץ תל-יצחק

פרקי זכרונות מתקופת השואה

נולדתי בשנת 1916 בצ'סקי — בדיוביצה, צ'כיה. עד מלחמת העולם הראשונה היה אבי ז"ל בעל קרקעות אמיד ומשפחתנו התגוררה בחווה גדולה בתבל גליציה בתחום הקיסרות האוסטרו-הונגרית לשעבר. אולם, בגלל הקרבות העזים, שהשתוללו בתחום מגוריהם במהלך מלחמת העולם הראשונה, נאלצו לעקור מביתם ולהתיישב בצ'כיה עד יעבור זעם.

במהלך המלחמה נחרבה החווה ואדמתה חולקה בין האריסים. הממשלה הפולנית החליטה אמנם על תשלום פיצויים לבעלי האדמות לשעבר, אולם הדבר לא יצא לפועל.

בהיותי כבן שנתיים נסתיימה המלחמה והורי ניסו לשוב לחוותם. משנוכחו לדעת, כי היא חריבה ואדמותיה חולקו, כאמור, החליטו להגר לעיירה פוטילה בבוקובינה, בה נולדה אמי ז"ל.

פוטילה היא עיירה יפה בהרי הקרפטים, המרוחקת כ-40 ק"מ מהעיר ויז'ניץ. כיום היא מצוייה בתחום ברית המועצות ומהווה חלק מאוקראינה המערבית, אולם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היתה שייכת לרומניה. אוכלוסייתה מנתה כאלפיים תושבים, רובם יהודים.

בעיירה ציורית זו עברה עלי תקופה מאושרת של ילדות. סיימתי בה את חוק לימודי היסודיים, אך את המשך הלימודים נאלצתי לעשות בבית-ספר תיכון בעיר הבירה צ'רנוביץ, כיון שבפוטילה עצמה לא היה בית-ספר מעין זה. חודשים ספורים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה נרשמתי לבית-הספר הגבוה לטכנאות טקסטיל בצ'רנוביץ, ואף החיליתי ללמוד בו. כך התנהלו חיינו על מי מנוחות עד בוא המבול.

הפלישה הנאצית לרוסיה ב-22 ליוני 1941 ("מבצע ברברוסה") השיגה אותנו בפוטילה. כידוע, הופתע הצבא האדום מן הפלישה הפתאומית ונסוג תוך תבוסות קשות, שהיו כרוכות באובדן רב של אנשים וציוד. האוקראינים, כמו אחרים

מעממי ברית-המועצות, בגדו בצבא האדום ושיתפו פעולה בהתלהבות עם הכובשים הגרמניים, במיוחד בכל הקשור לרדיפת יהודים והשמדתם. משהגיעו אלינו השמועות על פלישת הגרמנים לרוסיה והתקרבותם המהירה אל עיירתנו, ברחו רבים מאיתנו, בעיקר הצעירים, אל היערות שבסביבה וממקומות מחבואינו צפינו בהתקרבותו של הצבא הפולש. אחדים מאיתנו ניסו להצטרף אל חיילי הצבא האדום הנסוגים. אולם הדבר היה כרוך בסבל וסיכון רב, כיוון שמטוסי חיל האויר הגרמני הפציצו את היחידות הנסוגות ללא הרף. ידידים ביקשוני להצטרף אליהם במנוסתם למזרחה, לחלק האסייתי של ברית המועצות, אך נמנעתי מכך, כיוון שמהורי נבצר להצטרף אלינו. החלטתי לקשור את גורלי בגורלם ולשוב מן היער לעיירתנו פוטילה. כאשר אך עזבנו את היער, נתקלנו בקצינים גרמניים, אשר היכנו באכזריות רבה, עד זוב דם.

ב-1 ליולי 1941 גורשנו מביתנו. צעדנו מאות קילומטרים ברגל, לרדויץ וממנה לדינץ, מן הגרועים והאימים שבמחנות הריכוז. במשך כל המסע הרגלי הארוך הממושך לא קיבלנו מאום לאכול. עברו עלינו ימים תמימים של רעב קשה, אשר אליו נלווה תכופות אף מחסור במים. מי שניגש לבאר על מנת לשתות מים, היה צפוי לכדור בראשו. לא היה קץ להמצאות השטניות של הגרמנים לשם התעללות ביהודים בדרך. מדי פעם עטפו הנאצים יהודים בחבילות קש והציתו אותם כשעשוע סאדיסטי. לעולם לא אשכח את מחזה הזוועה של אשה עטופה בקש, אשר בערה כלפיד חי, בעוד שפתיה ממלמלות תפילה או קללה. אנשים הוצאו להורג בשל סיבות קלות ערך. חלקם נרצחו למטרות שוד וביזה. אחרים נקברו בעודם בחיים והאדמה המשיכה לרעוד ולזוע עוד זמן רב לאחר מכן.

מי יכול לשכוח מראות מזעזעים אלו ?

רק מעטים מבינינו שרדו ממסע אימים זה והצליחו להגיע בכוחותיהם האחרונים למחנה דינץ. בבואנו למחנה זה הכריעה אותי התשישות המצטברת, כחי כשל, נפלתי בפינה כלשהי ונרדמתי מאפיסת כוחות. בדיעבד הסתבר כי תרדמה זו הצילה את חיי, שכן כל הגברים שבמחנה נצטוו באותה שעה בדיוק להופיע בפני מפקדת המחנה, כביכול לשם קבלת הוראות לגבי כללי ההתנהגות במחנה. כל אלו, שהתפתו להאמין בכך והתקבצו שם, נשלחו מיד להוצאה להורג. כך עברו עלינו הימים הנוראים של שנת תש"ב.

מקץ כמה שבועות חוסל המחנה והשרידים קיבלו פקודה להמשיך את הצעדה הרגלית הנוראה. כך המשכנו לצעוד מאות קילומטרים. היה זה סתיו קשה מלווה בגשמים עזים, שלג וכפור. לא היתה, כמובן, כל אפשרות של לינה בבתים, תחת קורת גג כלשהי, אלא רק בשדות, תחת כיפת השמיים. תמונות הזוועה רדפות אחרי עד עצם היום הזה, כי מי אשר חזה בהן, לא ישכחן כל ימי חייו. בלילות האימים לא היה קץ לצעקות ולזעקות, צעקת המעונים למוות, צריחות היסטטריות של נשים ובכי קורע לב של ילדים רבים. בלילות גורליים אלו הדהדה במוחי תפילת הימים הנוראים "מי יחיה ומי ימות, מי בקיצו ומי לא בקיצו, מי במים ומי באש, מי בחרב ומי בחיה, מי ברעב ומי בצמא, מי ברעש ומי במגיפה, מי בחניקה ומי בסקילה..." הימים לא היו טובים

מן הלילות. לא היה קץ להתעללותם של החיילים הגרמנים. במהלך הצעדה היו מקרים, בהם הכניסו הנאצים ועוזריהם גברים, נשים וטף לתוך בתי כנסת, נעלו את שעריהם ושרפו חיים את הכלואים האומללים.

בתום צעדת מוות זו רק מעטים זכו להגיע לנהר הדנייסטר בגבול בסרביה—אוקראינה. במקום זה פגשנו ביהודים, אשר גורשו מדרום בוקובינה וכן במגורשי דורוהוי, שהובאו ברכבת לטרנסדניסטריה. בראותם אותנו לא העזו להתקרב אלינו בשל מראנו המזועזע. היינו שלדים מהלכים, "מוזלמנים" אמיתיים, מורעבים עד מוות, לבושי טלאים וקרעי בגדים ושורצי כינים למכביר.

עם הגיענו לעיר מוגילב—פודולסקי, ריכוזנו הגרמנים באולם קולנוע. שם מצא אבי ז"ל את מותו האכזרי בידי הגרמנים. בנסיונות השוא שלי להצילו נחבטתי בקת רובה בראשי על ידי חייל גרמני.

רגליה של אמי קפאו בקור העז ונבצר ממנה להמשיך לצעוד רגלי. היא גפלה לתוך הבוץ בצידי השביל והתעלפה. נשאתי אותה על גבי, בעזרתו של ידיד, כברת דרך ארוכה. כך הגענו לעיירה האוקראינית לוציניץ. אמי היתה כבר בשארית כוחותיה וכך אף אני ולא יכולנו להמשיך. מחוסר ברירה ניגשתי אל קציין גרמני, הראיתי לו את דרכוני וטענתי כי הנני נתין זר ובטעות גורשתי למחנה. ריכוז. מאוחר יותר הובררה לי חומרתו של צעד זה, כיוון שנודע לי, שרוב הנתינים הזרים נשלחו מצ'רנובויץ אל מעבר לנהר בוג ושם נרצחו רובם ככולם על ידי הגרמנים. למרבה המזל, הועילה פנייתי לקציין ושינו, אמי ואני, הושארנו במקום ולא גורשנו אל צידו. השני של הבוג, דבר שהיה מסתיים קרוב לדאי במותנו.

מקץ זמן מה נודע לי כי במוגילב, בירת טרנסדניסטריה, השוכנת במרחק של כ-80 ק"מ מאיתנו, מתגוררים בני משפחה של אמי. כדי להיות בקרבם התגנבנו בלילות, כיוון שהתנועה בשעות היום היתה מסוכנת בעבורנו.

באותה תקופה הועבדנו בפרך בכניית גשר חדש על נהר הדנייסטר. גשר העץ הישן נהרס בשטפונית, שפקדו איזור זה של הנהר והגרמנים החלו בקדחתנות לבנות באותו מקום גשר חדש, עשוי פלדה ובטון, כדי שיוכלו להמשיך בניהול המלחמה נגד הצבא האדום. מי שלא עבד, היה צפוי לגירוש למחנה השמדה. הגרמנים לא סיפקו לנו אף פעם מזון והיה צורך להשתמש בתחבולות שונות ובדרכים עקלקלות כדי להשיג פירורי מזון ולהיות בהיים. רק מעטים שרדו. רוב רובם של העובדים מתו ברעב ובמגיפות שונות, או מחמת תשישות מוחלטת ואפיסת כוחות, או שהומתו על ידי השומרים, אנשי הס"ס ומשפטי הפעולה האכזריים, במכות רצח ובדרכים שונות, לפי מצבייהרוח המשתנים, שפקדו אותם. אחד מתעלוליהם הסאדיסטיים היה לתפורס כמה מן העובדים ולסגור אותם במלט בעמוד בטון וכך להופכם לאנדרטות "אנושיות". התוצאה בדרך כלל היתה מוות אכזרי, או במקרה הטוב נכות קשה תמידית, כפי שקרה לידידי הטוב באוחו מחנה.

אני הועסקתי בנשיאת חלקי מסילת ברזל, שנועדו להנחת פסי רכבת בסמוך. זו היתה עבודה קשה ומפרכת מאין כמוה, במיוחד לאנשים מורעבים ותשושים, המצויים באפיסת כוחות מוחלטת. ברגע מסויים הרגשתי, כי כוחותי אפסו לחלוטין ואין ביכולתי להמשיך בעבודה. ברוב יאושי ניגשתי לקציין גרמני

וביקשתיו להורגני, כיוון שאינני מסוגל יותר לעבוד. לתדהמתי הרבה קרה לי גם ותחת למלא את בקשתי נתן לי אותו קצין את ארוחת הצהריים שלו. הרגע הקשה חלף וחיי ניצלו.

במרץ 1944 כבש הצבא האדום את אוקראינה ושיחרר אותנו מן המחנה. ביום השיחרור שקלתי 40 ק"ג. למרות משקלי המועט ותשישותי החלטתי להתנדב לצבא האדום. יצר הנקמה בער בי ובצעירים אחרים, שניצלו ממחנות הריכוז וההשמדה והתארגנו יחד להקים בטליון יהודי על מנת להילחם בקלגסיו של היטלר.

המפקד הממונה עלינו, למרות שהיה יהודי אף הוא, זלזל בחיינו והחליט לשלחנו ללא אימונים לקרב על שחרור העיר יאסי שברומניה. לא היה איכפת לו, כנראה, ששרידי מחנות הריכוז, אודים מוצלים מאש, אשר שרדו בניסי ניסים מן התופת, יפלו כזבובים על מזבח המולדת הסובייטית. מפקד זה עוד הגדיל לעשות בכך, שלא צייד אותנו אפילו במדים של הצבא הסובייטי ובכך היה גורם, שהגרמנים ושותפיהם הרומנים היו מחשיבים אותנו כפרטיזנים ומוציאים אותנו להורג ללא היסוס וללא רחמים במקרה של נפילה בשבי.

ברגע האחרון ממש אירע לנו נס, כיוון שנתקבלה פקודה מן המפקדה העליונה, מסטאלין, לא לשלוח את ניצולי המחנות לחזית הקדמית, כנראה, משום שלא נחשבו כשירים ללחימה בחזית. תחת זאת צורפנו לגודי עבודה, שהועסקו בבניית שדות תעופה עבור הצבא האדום, סמוך לקוי החזית. עבדנו שם בחודשי הקיץ של שנת 1944, מזריחת השמש ועד שקיעתה, בתנאים קשים ובתת תזונה. מנת האוכל היומית שקיבלנו כללה 400 גרם לחם ומרק ללא בשר. היחס הכללי כלפינו מצד המפקדים הממונים עלינו היה גרוע יותר מאשר יחסם אל שבויי המלחמה הגרמנים והרומנים, שנפלו בידי הצבא האדום בהמוניהם באותה תקופה.

יצאנו ברכבת ממגילב—פודולסקי, בדרכנו עברנו בשטחים, אשר זה עתה שוחררו מידי הנאצים. נתקלנו במקרים רבים של גילויי שנאה עזה מצד התושבים המקומיים כלפי המשטר הסובייטי. תחנתנו הראשונה היתה בעיר סמולנסק. כאן פגשנו ברכבות נוספות, שהסיעו את חיילי הצבא האדום לחזית. עד שעות הערב הספיקו רוב הרכבות לעוזב את התחנה ורק בודדות נותרו ללא קטר, ושלנו ביניהן.

בלילה, הופצצנו על ידי מטוסים גרמניים. המטוסים האירו את שטח התחנה, הנמיכו טוס, הטילו פצצות וצלפו בנו במקלעיהם. החיילים שישבו בקרונות נבהלו והחלו לברוח מן הקרונות ולהתרחק משטח התחנה. נפלו קרבנות לא מעטים וביניהם גם אחדים מבני משפחתי. אני נשארתי בקרון. בן דודי, שהיה יקר לי כאח ממש, נבהל מן ההפצצה ולמרות הפצרותי ברח מן הקרון החוצה, אל מותו. בבוקר מצאנוהו מחוץ לתחנה, פגוע בראשו וללא רוח חיים. ברוב צערי ויגוני נשכבתי בצד גופתו וביקשתי את נפשי למות ולהיקבר יחד איתו. למחרת המשכנו את מסענו ברכבת והגענו לביילורוסיה. הוצבנו לעבודה בסביבות מינסק הבריה. העבודה היתה קשה מאוד, כאמור, והתנאים הסניטריים היו ירודים ביותר. במהרה פרצה מגיפת דיזנטריה בין העובדים. אף אני חליתי ונשלחתי לבית החולים. לא היה לי כל רצון להתאשפו במינסק ולכן עליתי

לרכבת והמשכתי בדרכי על מנת להצטרף אל בני משפחתי, אשר נותרו בחיים. לבסוף אושפזתי בעיר רובנו באוקראינה המערבית. לאור נסיוני בחדשים האחרונים, העדפתי למות בחזית הקדמית בקרב נגד הקלגסים הנאציים ועוזריהם, מאשר לגווע מרעב בגדודי העבודה של הצבא האדום. בעיר ז'שוב בפולין התרכזו יחידות של צבאות פולין וצ'כיה. הצטרפתי אליהן ואחר כך עברנו אימונים צבאיים בעיר פשמישל. בדצמבר 1944 יצאנו לכיוון החזית, שהיתה אז בסביבות ורשה. ב-12 לינואר 1945, חצינו את גהר הויסלה ונכנסנו לעיר ורשה. מחלקתנו היתה בין הראשונות שנכנסו לעיר וכל חייל זכה במדליה מיוחדת לציון שיחרורה של ורשה.

החל מצעד הנצחון לעבר ברלין. קרבנות רבים המשיכו עדיין ליפול, אולם אחרי שהגרמנים הוכו ונסוגו, עברו הטנקים שלנו קרוב ל-300 ק"מ ביום. שטחים נרחבים היו אמנם עדיין בשליטת הנאצים, אולם הרגשנו וידענו בבטחה, כי המלחמה הולכת וקרבה לסיומה ותבוסת הנאצים תהא שלמה ומוחלטת. עם התקרבותנו לגבול הגרמני, בלטו שלטי כבישים המציינים את המרחק לברלין, הבירה. לשמחתנו לא היה גבול. אלו היו ימי אושר עבור צבאות בנות הברית, אשר לחמו נגד הנאצים ושותפיהם. בעבורי, אישית, כניצול השואה, היתה זו זכות גדולה ביותר להפוך מנרדף על ידי קלגסי היטלר, לרודף, לוחם ונוקם בנאצים.

הטיול להרי הטאטרה של חברי תנועת "עקיבא" — באוגוסט 1939

(קטע מן הספר "שנות הנעורים", המוקדש לזכרם של ששת החברים
שנספו בטיול זה)

(...) במחנה האיזורי של תנועת "עקיבא", על יד העיר רדום, הייתי אחראי לקבוצת החברים מקן קיילצה ונוסף על כך הרציתי בחוג לידיעת ארץ ישראל. לא כן במחנה המרכזי, הכל-ארצי של התנועה, בבנסקה ויז'נה. כאן הייתי מעין "שומע חופשי" במכללה. לא הייתי אחראי לאיש זולת עצמי, הייתי שלו ומרוצה. כמו כל אחד מן המשתתפים מילאתי בקש את המזון והעליתי אותו לעליית הגג של אסם התבואות, שנועד למקום הלינה של הבנים, חברי גדוד הבוגרים. למחרת, בבוקר השכם, נערך מיסדר כללי ברחבת המחנה ולצלילי החצוצרה הועלה לראש התורן דגל כחול-לבן. השתתפתי בחוגים על נושאים שונים ולמדתי עברית באחד הקורסים. במוקד ההרצאות שהושמעו עמדו הבעיות הקשורות בקונגרס הציוני הקרוב. וכן נערך דיון מעמיק בתורתו של מרטין בובר, שעלה אז לארץ. נטלתי חלק פעיל-בשיחות ובוויכוחים.

ביום ששי, עם ערב, ערכנו קבלת שבת מסורתית עם קידוש על היין, שרנו ונהנינו מן הארוחה, שטעמה היה טוב במקצת מזה שבימי חול.

(...) לקראת סוף השבוע השלישי של שהותנו במחנה, התקיימה ישיבה של הנהלת התנועה ובה נבחר "הוועד המרכזי" החדש. היו בו כמה עשרות חברים והיתה זו הפעם הראשונה, שגם אני הייתי בין הנבחרים. כן נבחרו: מילק גולדברג חברי, יוסקה שרצר, ראש הקן בשניאטין וראשי הקנים בגליציה המזרחית. כדי להנציח את האירוע — הצטלמנו והתצלום הוא המזכרת היחידה, שנותרה לי מאותם הימים.

כנהוג מדי שנה בשנה בתנועתנו, נערכנו לטיול בחלק הגבוה ביותר של הרי הטטרה.

עלי להעיר, כי בשעה שהיינו שקועים ראשנו ורובנו בהכנות לטיול ובעת הטיול עצמו, התרחשו באירופה תמורות פוליטיות ואסטרטגיות חשובות, שהיו עלולות להשפיע באורח מכריע על חיינו בעתיד הקרוב ביותר ואנחנו לא שיערנו ולא ידענו מאומה. אז חלה ההתקרבות בין גרמניה של היטלר ורוסיה של סטאלין, נחתם הסכם אי-ההתקפה ביניהן והוחלט על חלוקתה של פולין. כפי שהתבטא במשפטי נירנברג הפושע הנאצי, הרמן גרינג, היה ההסכם הגרמני-רוסי מאוגוסט 1939 שווה-ערך, בשביל גרמניה, ל-50 דיוויזיות.

המדריך האחראי לטיול היה ראש הקן בו'שוב, בחור צעיר ונמרץ, צבי יפה. בעל בלורית בלונידית, מתולתלת, וגוף חטוב, היה צבי בן ה-24 ספורטאי מצליח ודינמי וחיוך מלבב היה תמיד נסוך על פניו. עבדנו יחד בחודש יולי במחנה הקיץ האיזורי וחיבבתי אותו מאוד.

קבוצתנו, שמנתה כמה עשרות בנות ובנים, יצאה מבנסקה ויו'נה וצעדה בדרך גובלובקה — זקופנה. היעד היה פסגת ההר שביניצה המתנשא לגובה של 2,300 מטר. הקבוצה השנייה, אף היא מן המחנה שלנו, פנתה ליעד אחר, לפיסגת ההר קושצ'ילץ.

לאחר טיפוס מאומץ, שארך מספר שעות, הגענו כבר לרכס ז'ברט. פתאום נשבה רוח חזקה מאוד, השמים התקדרו בעננים שחורים וכבדים וירדו טיפות ראשונות של גשם. מה לעשות? שאלה זאת הטרידה כל אחד מאתנו. הנישאר על גבי הרכס (שגובהו 2050 מטר) בלי לדעת כמה זמן? הנחזור, בגשם ואולי אף בשעת סערה, בדרך המפרכת, שזה עתה עברנו? טיפסנו בשבילים צרים ותלולים, שמשני עבריהם נפערה התהום, נאחזנו בכל הכוח בוים ובשרשראות, הנחזור בה? שמא נמשיך, כפי שתכננו אל פיסגת שביניצה, למרות הסערה, ומשם נרד אל פונדק ההרים בקספרובי? כדי לשמור על המורל לא הפסקנו לשיר: "הסערה לא תפחידנו!"...

המדריך האחראי, צבי יפה, לא בירר בתחנה המטאורולוגית בקוויניצה, שעל ידה עברנו, מהי תחזית מזג האויר. הוא גם לא ביקש, שיתלווה אלינו מדריך מקומי, כי הרי הכיר היטב את המסלול. הוא החליט, שעלינו להמשיך לפיסגת ההר ומשם נרד לפונדק בקספרובי. פתרון זה היה בעיניו יותר קל ומהיר. ניתן עלינו גשם שוטף, בשעה שטיפסנו והתקרבו אל ראש ההר. הפיסגה עצמה היתה כה צרה, עד שבקושי הספיקה למדרך כף רגליהם של אנשים מועטים. על עמוד האבן הניצב שם חרות היה ציון הגובה. ראשוני הקבוצה עברו כבר את הפיסגה והחלו לרדת בנזקק צר, במורד ההר. רוב החברים המשיכו עדיין לטפס. פתאום התחוללה סערה עזה. הברקים הבריקו והרעמים הלמו בזה אחר זה. הגעתי לראש הפיסגה, השתופפתי ונאחזתי בזו הסלע, כדי לא להיסחף ברוח — לתהום. עלטה היתה סביבי. ענן קודר אפף את הכל ופתאום הבריק מתוכו ברק מסנוור. הוא פגע בסלע ממש על ידי והרעם התריש את אוזני. חשתי זעזוע וריח של חריכה עלה באפי ושוב הלמו רעמים בזה אחר זה, קרוב מאוד אלינו. מה נוראה ההרגשה להיות בודד בראש ההר בלב הסערה, תלוי בחשרת העננים. בתחושת אפסות וחוסר ישע לא יכולתי עוד לעמוד

במתח ונדחף בכוחה של האימה, לא דווקא בכוח הרצון — גלשתי לתוך הנסיק, שבו ירדו מקודם אחדים מחברינו. כאן נתגלו לעיני התוצאות המחרדות של החלטתו האומללה של צבי: בנסיק, היו מוטלים, מפוזרים, בני אדם. הם גנתו וקראו לעזרה. לא ידעתי, אם פגע בהם הברק, אם נפגעו מן האבנים המדרדרות מן ההר. אולי נפלו ונפצעו, אולי היו רק אהווי הלם? לא יכולתי לעזור. איש, באין שום אמצעי עזרה ראשונה בידי, אף לא טיפת מים במימיה שלי. רק זאת יכולתי לעשות: להזעיק במהירות צוות הצלה. כדי לעודד את רוחם אמרתי, שארוץ ואביא עזרה לכולם, אך אסור לי להתעכב ולהפסיד זמן. חייב הייתי להגיע במלוא המהירות לפונדק בקספרובי, אף כי לא הכרתי את הדרך ולא עברתי בה מעולם. ירדתי בגלישה בנסיק ואחרי כמה עשרות מטרים היה לפני שטח פתוח. המחזה שראיתי כאן היה מזועזע אף מקודמו: על המשטח, בין גושי אבנים היו מוטלות, מרוחקות זו מזו, ארבע דמויות שותתות דם. אלה היו חברי. אחד מהם — צבי יפה. ניסיתי לגעת בהם, להניע אותם, אך לא היה בהם סימן חיים. לא רחוק מגופתו של צבי ראיתי גופת נערה, שגולגולתה היתה מרוצצת.

החלטתי היתה נחושה: עלי להזעיק עזרה ומיד. איך? בגשם זלעפות, באפרוריות הקודרת של העננים הנמוכים, דילגתי במורד על האבנים החלקלקות ובקפיצה עברתי סדקים רחבים הפעורים בין גושי הסלעים. עדיין אינני מבין, איך יכולתי לעשות זאת. כל מה שרציתי היה לרדת עוד ועוד הרחק מן הפייסגה ואחר כך לחפש את קספרובי. לפרקים נשמעו עוד רעמים והדהדו בין הסלעים. עברתי בריצה שטח של אבנים מידרדרות ועליתי על שביל הנמתח קרוב לגבול המדיני. להרף עין פיזרה הרוח את העננים ואז ראיתי, כמו בערפל, את קוי בניינו של הפונדק. זה בודאי הקספרובי — חשבתי בלבי. הוא היה גבוה בהרבה מן השביל שבו רצתי. עלי להגיע אליו כי זו ההצלה. פתחתי במירוץ עם הזמן ועם המרחק, נאבקתי על חיי הפצועים.

כאשר רפה מעט המתח, הרגשתי כאב חד בכף רגלי הימנית. למרות הדקירה המייסרת לא עצרתי אפילו לשניה. לרגע התבהרו השמים ועיני צדה, קרוב לשביל שלי, מערה. על יד הפתח עמד אדם, שעל פי תלבושתו ניכר, כי היה תושב ההר. נכנסתי לרגע, כדי לשאול, אם הכיוון שבו אני רץ הוא הכיוון הנכון. במערה היו אותה שעה שני תיירים, שמצאו בה, כנראה, מיסתור בשעת הסערה. אך נכנסתי, הגיש לי האיש כוס חלב בלי לשאול דבר. שתיתי בשקיקה והמראה שלי עורר בוודאי את חמלתו. מתנשם ומתנשף שאלתי היכן הקספרובי. בתנועת יד הראה לי, כי עלי להמשיך ולהתקדם בשביל, שבו הגעתי. הספקתי רק למלמל: "תודה! אני רץ להזעיק עזרה." תוך דקות הגעתי לפונדק. מיד הקיפו אותי התיירים, שהיו במקום וכמה עיתונאים שהיו שם, אולם חמקתי מהם ובשארית כוחותי התקשרתי בטלפון לתחנת ההצלה. דיווחתי על האסון, תיארתי את המקום שבו אירע, מסרתי את המספר של המטיילים ואמרתי מה מצבם. שמתי לב כי בשעת השיחה עמד מאחורי אדם, שרשם משהו בפנקסו. ביקשתי מהצוות, שאנשיו יצאו מיד לדרך. כשסיימתי, צנחתי באפיסת כוחות, באחת הפינות, על הריצפה. הייתי רטוב עד לשד עצמותי. מישוהו עטף אותי בשמיכה ודיבר אלי, אך לא קלטתי מאומה. ראשי היה סחרחר. במאמץ עליון

הצלחתי לחלוץ את הנעל ולהסיר את הגרב מרגלי הכואבת. היה זה מסמר בנעל, שפצע את כף רגלי עד זוב דם...

הצוות הופיע כעבור שעה כאשר שככה הסערה. היו בו ששה גברים מצוידים היטב בכלים שונים. הם ביקשו לשוחח אתי ואני הסברתי להם את תוואי הטיול שלנו, מסרתי את מספר המשתתפים ואת גילם וסיפרתי מה ראיתי בדרכי הנה. התרשמתי שהם מצילים מנוסים, היודעים את מלאכתם. הנהנו בראשיהם, כשביקשתי שיזדרזו — ומיהרו לצאת לדרך. לפנות ערב הביאו המצילים את שאר המטיילים לפונדק. ששה חברים נעדרו. אחדים היו פצועים וחבולים, אחרים התחילו להתאושש באיטיות מן ההלם. הבשורה המרה עשתה לה כנפיים והגיעה למחנה בבנסקה. בבוקר המתינו על יד זקופנה כמה עגלות, שנשלחו, כדי לאסוף אותנו למחנה. חזרנו קודרים ומדוכאים. למחרת קראנו בגליון של העיתון "קורייר" ידיעה על האסון בהרי הטטרה: ששה הרוגים. גופתו של אחד מהם נמצא מעבר לגבול שבין פולין לסלובקיה.

הוחלט לסיים את המחנה שלושה ימים לפני המועד המתוכנן, כדי שנוכל להשתתף בהלוויות בקרקוב ובזקופנה.

בקרוונת הרכבת, המלאים עד אפס מקום, שמענו כבר שמועות על הסכנה המתקרבת של מלחמה. נופשים רבים נחפזו לשוב לבתיהם וחייילים רבים נסעו ליחידותיהם, אף כי פולין לא הכריזה על גיוס, מחשש שהגרמנים ינצלו זאת לפתיחה במלחמה.

למחרת, לאחר שחזרתי הביתה, כתבתי דיווח מפורט על האסון ומסרתי אותו לגוסטה דוידסון ("יוסטטינה"), חברת המערכת של "דברי עקיבא", השבועון של תנועת "עקיבא". הרשימה היתה אמורה להופיע בגליון של ראשית ספטמבר 1939. גליון זה לא יצא לאור לעולם.

מפולנית — רינה נזר

נומדף הספרים

ד"ר יוסף קרמיש

לתולדות כתב היד של "הספר השחור" בעריכת איליה ארנבורג וואסילי גרוסמן

לאחר הכנה ממושכת הקשורה בעיקר בשיחזור ממקורות שונים של חלקים חסרים בכתב היד של הספר השחור, שקיבל ארכיון יד ושם עוד בשנת 1965, יצאה לאור בשנת 1980, בשפת המקור עבודה קולקטיבית גדולה זו של היהדות הסובייטית. סוף סוף באה על תיקונה עבודת התיעוד רחבת המימדים על דרך היסורים ועל גילויי ההתנגדות של מיליוני יהודים, שריכו וערך איליה ארנבורג בעזרתו של ואסילי גרוסמן, עבודה שנועדה לדורות הבאים ונעשתה בעצם שנות ביצועה של תכנית היטלר לחיסולה של יהדות אירופה — מסמך נדיר בספרות העולמית, שעליו ציווה משטרו של סטלין גזר דין של השתקה. על עבודת האיסוף והתיעוד הגדולה של איליה ארנבורג, הסופר היהודי הסובייטי המפורסם, שמעתי לראשונה מפי הפובליציסט הנודע בן-ציון גולדברג מניו-יורק, שערך ביקור אצל הוועדה המרכזית להיסטוריה יהודית בפולין, שבועות אחדים לאחר גמר מלחמת-העולם השנייה. גולדברג מסר לנו באותם ימים, שהוא הוזמן על ידי ארנבורג למוסקבה, כדי לדון בהוצאה לאור של אוסף מסמכים וחומר, המוקדש למרטירולוגיה, לאובדנה ולמריה של היהדות הסובייטית, גם בשפה האנגלית.

החוקרים היהודים של פולין המשוחררת ציפו בקוצר רוח להופעתו של ספר זה, גם משום שניצולים רבים מסרו את המסמכים, שהצליחו להציל, לא רק לוועדה ההיסטורית היהודית שזה עתה (1944) הוקמה בפולין המשוחררת כבר בחלקה, אלא לארנבורג עצמו, שהיה באותם ימים אחד הסופרים הפופולריים והאהובים ביותר בברית המועצות. בכתבותיו ובמאמריו מלאי הזעם, שפרסם במהלך שנות המלחמה (מאו התקפת גרמניה הנאצית על ברית המועצות), תרם לניצחון על האיוב.

הכתבות והמאמרים האלה עלו לא אחת על כתבותיהם של סופרים סובייטיים אחרים בנימתם הכנה ובקריאתם לנקמה ב"רוצחי עמים" (ביטוי של ארנבורג). הצבא אהב אותו והנוער הסובייטי העריץ אותו במיוחד. אגב, המוניטין שלו הן בחזית, הן בעורף, גרם לקנאה לא מעטה. סופרים כמו מיכאל שולוחוב ואחרים הביעו לא פעם את יחסם העויין לארנבורג. הם לא יכלו להשלים עם העובדה, שיהודי הוא אחד המבטאים החזקים ביותר של רגשותיה של רוסיה בזמן המלחמה. אין, איפוא, להתפלא על כך, שחברים לעט קראו לו בפומבי "ארנברג", כדי להדגיש את מוצאו. אלא שאתה קינאה — שינאה, לא היה בכוחה להבאיש את ריחו. לא זו בלבד שבשנות המלחמה 1941—1945 כתב ארנבורג מאמרים בעתונות הסובייטית, בהם חזרה ונישנתה הקריאה "לא לשכוח ולא למחול", אלא שמן הרגע בו פרצה המלחמה החל באיסוף חומר ומסמכים על הפשעים הגרמניים ועל החורבן היהודי, כמו כן על גילויי ההתנגדות והגבורה היהודיים. חיילי הצבא האדום סיפקו לו יומנים, צוואות, תמונות, שירים ומסמכים שונים, שמצאו במאות ערים ועיירות, שהפכו לתלי חורבות; פרטיזנים המציאו לו תעודות ועדויות על גבורה יהודית. כפי שמוסר המשורר הפרטיון אברהם סוצקבר, נהג ארנבורג — בעת שסוצקבר סיפר לו על החורבן היהודי בליטא ועל מה שעבר עליו בגיטו ווילנה וביער — לרשום לעצמו פרטים חשובים בעפרון. "הוא (ארנבורג) התאהב — כותב סוצקבר — בפרטיזנים היהודים הגיבורים"². אכן כתב ארנבורג מאוחר יותר סיפור ושמו "מותו של גיבור", על אבדו הטראגי של מפקד הפרטיזנים בגיטו ווילנה, הפרטיון איציק וויטנברג, למשורר הפרטיון אברהם סוצקבר הקדיש ארנבורג את מאמרו ב"פרבדה" — "נצחון האדם"³.

במשך שנות המלחמה אסף ארנבורג חומר רב, ביותר על ההשמדה ההמונית של האוכלוסיה היהודית. באוסף זה נמצאה, בין היתר, יצירת פרוזה כתובה יוונית, על החורבן היהודי ביוון, פואמה כתובה צרפתית על נייר לסיגריות במחנה מוות; מחזה דרמטי על כמה מאות עמודים בעברית; יומנים אחדים של ילדים יהודים, שמצאו מחסה בכנסיות; שירים וכרוניקות בידיש. את האוסף הזה מיין וסידר ארנבורג בשלושה אלבומים גדולים. ארנבורג התכוון תחילה למסור את האוסף הנדיר שלו לאוניברסיטת ירושלים, אבל לאחר ביקורו במוזיאון היהודי בוויילנה, הפקיד בו את האוצר הזה (הוא חזוה כבר אז את היסולו של המוזיאון). לאחר היסול המוזיאון הוחזרו לו האלבומים.⁴

כבר בתחילת 1943 תיכנן ארנבורג להוציא לאור שלושה ספרים: הראשון היה צריך לתאר את השמדת היהודים באזורים הכבושים בברית המועצות (מאוחר יותר נקבע שמו הספר השחור). את נושאו של הספר השני הציג ארנבורג במליאת הוועד האנטיפשיסטי היהודי (מארס 1943). הצעתו פורסמה תחת הכותרת "דרושה אסופה על גיבורים יהודים, לוחמי מלחמת המולדת הגדולה"; את הספר השלישי הוא התכוון להקדיש לפרטיזנים היהודים, שלחמו נגד הכובשים הנאצים בשטחי ברית המועצות.

לשם הגשמת תכנית עצומה זו, הוקמה "הוועדה הספרותית", שהתחילה לטפל בראש ובראשונה בהכנתו לדפוס של הספר הראשון.⁵ בעבודה זו לקח חלק פעיל

הסופר הסובייטי הנודע ואסילי גרוסמן. ארנבורג שיתף בעבודה זו סופרים יהודים ולא-יהודים, שבראש וראשונה עיבדו את החומר על קורותיהם שלהם בשנות המלחמה. כך, למשל, כתב אברהם סוצקבר עבור הספר השחור המתוכנן, כמה מאות עמודים על חורבן ווילנה (מ' שמבדל וב' צ'ריניאק תרגמו את כתב-היד לרוסית).

הגירסה הראשונה של הספר השחור היתה מוכנה כבר בתחילת 1944 וקטעים ראשונים ממנו פורסמו בכתב העת "זנאמיה" תחת השם "ג'רודאווייצ'י" (רוצחי עמים) עם הקדמה של ארנבורג. באותה השנה פירסם דער עמעס בידיש את חלקו הראשון של הספר בעריכת ארנבורג "מענדער פון פעלקער" (רוצחי עמים), ובשנת 1945 יוצא לאור החלק השני. לכל חלק של רוצחי עמים כתב ארנבורג הקדמה נפרדת. כבר בשני הפרסומים האלה, הקטנים בהיקפם, שהיו מעין מבשר העבודה הגדולה על הספר השחור, תירגם ארנבורג שורת מסמכים על פשעים נאציים. ארנבורג גם לא גרתע מלתחקר אישית קצינים בכירים גרמנים שביים. במקרים אלה היו תמיד המלים הראשונות שלו: "אני יהודי", ובוזה הטיל אימה ופחד על ה"גיבורים" הנאצים.

פרט לגביית עדויות, דו"חות, מסמכים וקטעי יומנים מן הגיטאות, נכללו באוסף רוצחי עמים, גם מכתבי חיילים וקצינים יהודים בצבא האדום, שנשלחו מן הערים והעיירות החרבות ששוחררו. בכל אחד ממכתבים אלה חזרה ונשנתה הקריאה: לא לשכוח! האמונה, שסטלין ינקום את רציחות היהודים, אף היא חזרה ונשנתה במסמכים ובזכרונות, שנמצאו בישובים החרבים. הקדמתו של ארנבורג מהווה ביטוי לעמידתם האיתנה של המעונים היהודים, לחוש ההשרדות שלהם ולרצון החיים החזק שלהם.

כמו כן הספיק ארנבורג לפרסם באותה שנה בשפות הרוסית והצרפתית אוסף בשם מאה מכתבים — מבחר מכתבים, שנשלחו אליו וביניהם מכתבים בנושא חורבן היהודים. הנוסח הצרפתי של ספר זה ראה אור במוסקבה בשנת 1944. לעומתו המקור — זה הרוסי — נאסר לפרסום, כפי שמסר ארנבורג עצמו. העותק היחיד של הנוסח המסודר ברוסית נותר בארכיונו האישי של ארנבורג. אגב, ארנבורג ענה בקביעות על מאות מכתבים ובהם שאלות ובקשות של יהודים, שבשל מאורעות המלחמה התגלגלו למרחקים וחיפשו קשר עם קרוביהם בחיים. לעתים קרובות הוא היה משתדל ומתערב אצל השלטונות למען יהודים באומץ ובכבוד ובמיוחד למען הצעירים. אין להתפלא, איפוא, שהוא הפך לחביבם ולנערצם של היהודים, שניצלו וגותרו בחיים.

החומר העשיר ורב ההיקף, הכלול בספר השחור, שארנבורג היה מחברו ועורכו ובסיועו של ואסילי גרוסמן, היה פרי עבודה, במשך השנים 1944—1946, של קבוצה של למעלה מ-40 סופרים ועיתונאים. כשליש מן העדויות הכלולות בספר השחור, עיבד וערך ארנבורג עצמו. את כל לבו נתן לעבודה זאת. התיאורים כתובים בלב יהודי רוטט וברגש, וכפי שהוא התבטא, "אין זו ספרות, אלה הם סיפורי אמת בלא כחל וסרק".

חשיבות מיוחדת נודעת לעובדות, הידועות אך מעט, על המרי היהודי, על כח הסבל והעקשנות הלאומית. באוסף כלול גם חומר המספר, כיצד הצליחו יהודים חסרי נשק לעמוד מול התליינים, ובאיזה אומץ הם הלכו לקראת המוות.

בחבורת המחברים, העורכים והמתרגמים של הספר השחור היו סופרים, שנמצאים עכשיו בישראל — אברהם סוצקבר, הרש סמוליאר, מאיר ילין — וגם סופרים, שנספו ברדיפות משטרו של סטלין, כמו למשל לייב קויטקו ויבל"ח הירש אושרוביץ, שהתענה שבע שנים בבתי-כלא ובמחנות בברית-המועצות. פרט לארנבורג וגרוסמן מיוצגת בספר קבוצת סופרים סובייטים ידועי שם — יהודים ולא יהודים — כמו ולדימיר לידין, מרגריטה אליגר, וסיוולוד איבנוב, ורה אינגבר, ויקטור שקלובסקי, פאוול אנטוקולסקי, אבדי סביץ ואחרים. ארנבורג תיכנן בהתחלה להוציא את הספר השחור גם בכמה שפות אחרות, קודם כל באנגלית, כפי שמוכיחה פגישתו בקיץ 1945 עם סופרים, אמנים ומדענים, שאירגנו ביקור בארצות הברית של פעילי הוועד האנטיפשיסטי במוסקבה — שלמה מיכאלס ואיציק פפר.

יש להצטער על כך, שכאשר ההכנות הקדחתניות להוצאה לאור של הספר השחור על ידי הוועד הספרותי היו במלוא תנופתן, נתקבלה ההוראה מראש הסובאינפורמביוור, ס' לוזובסקי, שכיהן גם כמ"מ היו"ר של הוועד האנטיפשיסטי השחור על ידי הוועד הספרותי היו במלוא תנופתן, נתקבלה ההוראה מראש פשיסטי, במישרין, את ההוצאה לאור של הספר השחור.

רצוי להעיר, שמיד עם פירוק "הוועדה הספרותית", הופיע מאמרו של ג' אלכסנדרוב ב"פראבדה", תחת הכותרת "החבר ארנבורג מפשט", בו הוא מתקיף את ארנבורג, על שהוא מטשטש את ההבדל בין פשיסטים גרמנים ודמוקרטים גרמנים.

וכך כתב ארנבורג לסוצקבר על פירוקה של "הוועדה הספרותית":

אברהם גרצוביץ' היקר,

על פי החלטתו של ס' לוזובסקי תימסר ההוצאה לאור של הספר השחור במישרין לידי הוועד האנטיפשיסטי היהודי. הוועדה הספרותית, אותה הקימתי לשם הכנתו של ספר זה לדפוס, מפסיקה, איפוא, את עבודתה. את החומר אותו עיבדת תוכל לנצל לפי ראות עיניך ולפרסמו. אני מביע לך בזה, אברהם גרצוביץ' את תודתי הלבבית על השתתפותך הפעילה בעבודת הוועדה. אני משוכנע מעבר לכל ספק, שהעבודה שנעשתה על ידך, לא תאבד למען ההיסטוריה.

המעריך אותך

א. ארנבורג

אין ספק, שלאחר חיסולה של הוועדה הספרותית קיצר הוועד האנטיפשיסטי היהודי את היקפו של הספר השחור ואף הכניס בו שינויים מסויימים. על כך מעידים השינויים, שנעשו בגירסת העותק שנתקבל בארץ ישראל. הודת לעורתם הטכנית של מומחים הצליחו המסייעים בידינו לפענח בתוכן הענינים את ראשי הפרקים של החלקים שבוטלו, ואשר קודם לכן היו קיימים. העתקים של גירסאות מוצעות של כתב יד הספר השחור נשלחו (בכונה לפרסמן) לארגונים יהודיים שונים בעולם, לארצות-הברית, רומניה וארץ-ישראל.

בעותק, שהגיע לארץ ישראל, מוזכרים המאורעות של אמצע וסוף 1944 — וכן הנצחון של בנות הברית על גרמניה הנאצית (מאי 1945), משפטי נירנברג (סוף 1945). כתב היד של הספר השחור לא הושלם, איפוא, לפני 1946.

לפי דבריו של ארנבורג, שנשאר בקשר הדוק עם המערכת, היה הספר השחור כבר ערוך ומודפס ברוסית בהוצאת ספרים "עמעס" וצריך היה לצאת לאור ב-1948. אלא, כאשר פוזר הוועד האנטיפשיסטי היהודי בסוף 1948, הושמד הספר, כפי שכתב ארנבורג מאוחר יותר בזכרונותיו.¹⁰

הספר השחור על השמדה וגבורה ועל מעשי הוועדה של הגרמנים בשנות מלחמת העולם השנייה, הפך למכשול למדיניות של ברית המועצות שלאחר המלחמה. שינוי יסודי חל ביחסה של ברית המועצות לגבי גרמניה. גרמניה המזרחית נכנסה לתחום ההשפעה הסובייטית. ברצונו של סטלין היה להתקרב לעם הגרמני דרך גרמניה הקומוניסטית, ומשום כך הוא כלל לא רצה, שיחטטו ברציחות הנאציות. לפי פקודתו פוזרו ועדות החקירות של פשעי הנאצים ונתקבלה הוראה להפסיק את חשיפת מעשי הוועות של הגרמנים, במיוחד לגבי יהודים. רק בשנות הששים התחילו שוב לחקור בברית המועצות את פשעי הנאצים ותודשו המשפטים נגד פושעים נאצים.

כן נכשלה עוד ב-1944 התכנית החשובה של ארנבורג לפרסם את הספר האדום על השתתפותם של היהודים במלחמה הגדולה למען המולדת. על כך מספר, בין היתר, ארנבורג עצמו: "בקיץ ביקש אותי הסובאינפורמביורי לפנות בכתב ליהודי אמריקה בדבר פשעי הוועה ההיטלראיים, ועל הצורך לשבור מהר ככל האפשר את הרייך השלישי. אחד העוזרים של ס' שצירבאקוב, קונדאקוב, פסל את הנוסח שלי, באמרו, שאין צורך להזכיר את מעשי הגבורה של חיילים יהודים בצבא האדום: "זוהי התרברבות".¹²

לעומת זאת אכן פורסם, זמן קצר לפני חיסולו של הוועד היהודי האנטי-פשיסטי, הספר על השתתפותם של הפרטיזנים היהודים בקרבות ובמעשי גבורה במלחמת המולדת הגדולה.¹³

אגב, הודות למאמציו של בנימין וסט ז"ל הוצא, ב-1968, בעזרת יד ושם, ספר זה, בתוספת חומר, שנאסף בישראל, בתרגום עברי, בהוצאת ארכיון העבודה.¹⁴ כפי שהוזכר לעיל, נאסרה הוצאתו של הספר השחור במוסקבה, אך ברומניה אכן יצא לאור בשנת 1946 החלק הראשון של הספר, על ידי "הארגון הדמוקרטי של האיגוד היהודי ברומניה, בשיתוף עם 'המכון לתיעוד'". אך גם בארצות הברית יצא באותה השנה (1946) הספר השחור בשפה האנגלית, על ידי "הוועד היהודי להוצאה לאור של הספר השחור, ובו נציגים של ארבעה ארגונים יהודים: הקונגרס היהודי העולמי, הוועד האנטיפשיסטי בברית המועצות, הוועד הלאומי בארץ-ישראל, וועד הסופרים, האמנים והמדענים היהודים באמריקה.¹⁵ בספר כלול חומר על השמדת יהודים בכל ארצות אירופה. בפרקים המוקדשים להשמדה ולגילויי ההתנגדות בשטחי אוקראינה, רוסיה הלבנה, ליטא, לטביה ואסטוניה מצויים קטעים גדולים מהמקור מן הנוסח הרוסי של הספר השחור, אם כי בשום מקום לא צוין מקורם. רק בהערות ההסבר מוזכרים שמות הסופרים, שהשתתפו בספר השחור המקורי, כמו איליה ארנבורג, אברהם סוצקבר ואחרים. לפי עדותו של שלמה צירולניקוב, שעמד בראש הליגה להידוק קשרי תרבות

עם ברית-המועצות, הגיע עותק של הספר השחור לארץ ישראל ב־1946. לספר צורפו מסמכים מהארכיון הממלכתי הסובייטי, שהוכנו על ידי ההיסטוריון והמשפטן היהודי הסובייטי המפורסם, חבר האקדמיה למדעים של ברית המועצות, איליה טריינין וכמו כן אוסף של 36 צילומים, שנמצאו בעיקר על גופותיהם של גרמנים, שנהרגו או נפלו בשבי.

בהכנתו לפרסום של הספר השחור בשפה העברית התחילה לעסוק ההוצאה לאור קדם-לפק. ידוע לנו על תרגום עברי של הטקסט הרוסי, אלא שבהשפעת מוסקבה החליטה, ככל הנראה, גם הוצאת לפק שלא להוציא את הספר השחור לאור בשפה העברית. הוא נתגלה באקראי במאי 1965 על ידי שלמה צירולניקוב, שמסר אותו ללא דיחוי לארכיון יד ושם.¹⁶ מיד הוחל בשיחזור כתב היד, שהיה מורכב מ־1119 עמודים (כתב דפוס ותיקונים בכתב יד), וננקטו אמצעים לשיקום הדפים, שהצהיבו ובחלקם אף נפגמו. הפרק "ליטא" היה חסר לחלוטין. כל מאמציו, למצוא את החלק הזה עלו בתוהו. פרק זה, כמו גם התרגום המלא של כתב היד בעברית אבדו (קיימים רק קטעים של התרגום). במהדורה ביידיש של הספר השחור שוחזר הפרק "ליטא" על פי כל הנתונים שבנמצא.

הטקסט הלא שלם המקורי של הספר השחור הנמצא ביד ושם הוכן לדפוס במשך זמן ממושך על ידי היה ליפשיץ, לשעבר עורכת הפרסומים הליטאיים הקשורים ביהדות הליטאית בשנות המלחמה (בתחום חסידי אומות העולם בליטא וגיטו קובנה ולוחמיו), בהוצאת ספרים "מינטיס" (מחשבה) ומרק קיפניס, לשעבר מרצה באוניברסיטת טביליסי (בפקולטה לעתונאות), אחר כך חוקר המכון הישראלי לחקר החברה בת זמננו בירושלים, ובמכון לחקר תולדות יהדות מזרח אירופה של האוניברסיטה העברית בירושלים, שם הוא עיבד ביבליוגרפיה של הפרסומים של איליה ארנבורג, הקשורים לנושא היהודי (1910—1967).

בראש וראשונה, הם זיהו את החלקים הקיימים והחסרים של כתב היד על ידי מציאת כל הפרסומים הקרובים של הספר השחור בשפות השונות (רוסית, יידיש, אנגלית, רומנית), בדרך השוואתן של גירסאות דומות של החומר של הספר השחור, שהתפרסמו בשעתו בכתבי עת או על ידי מו"לים שונים ברוסית, ביידיש, באנגלית, וברומנית. כך שוקמו הדפים האבודים והפגומים. בתהליך העבודה הזאת נתגלו טקסטים, שלא נכללו בגירסה הרוסית, שהגיעה לארץ ישראל. תוצאות טובות היו גם למגעים עם עדים, שנתרו בחיים; שהעבירו את זכרונותיהם לארנבורג כמו כן עם מחברים, החיים בישראל, שבזמנו סייעו בידי ארנבורג וגרוסמן באיסופו של החומר ועיבודו.

במאמרו בעתון "אייניקייט" (אחדות) מן ה־25 ביוני 1943 מביע ארנבורג את דעתו לגבי גורלם של היהודים בזמן המלחמה: "היהודים לא הושמדו כליל, לא על ידי מצרים, לא על ידי רומי, לא על ידי קנאי האינקוויזיציה — כותב ארנבורג — גם היטלר אינו מסוגל להשמיד את היהודים, גם אם לא נודעה בהיסטוריה השמדת עם המונית כזו... המטורף היטלר אינו מבין, שאי אפשר להשמיד עם. כן, מספר היהודים נעשה קטן משהיה, אך כל יהודי נעשה גדול משהיה". עמדתו זו באה לידי ביטוי בספר השחור וארנבורג גאה בחלקם של היהודים בכל החזיתות של "מלחמת המולדת הגדולה" ובמעשי הגבורה שלהם.

חשיבותה של עבודה קולקטיבית זו היא בכך, שהיא אוצרת בתוכה עשרות ומאות עדויות היסטוריות, חשובות במיוחד בנוגע לאזורים הפנימיים של ברית המועצות, כמו, למשל, צפון-קוקוז, קרים. חרף אי דיוקים, שבהם נתקלים לעתים קרובות גם במקורות היסטוריים ממדרגה ראשונה, ועל אף ההשגות וההארות החד-צדדיות תכופות, והסובייקטיביות של עובדות שונות, (אין למצוא בספר תיאורים על חלקה של האוכלוסיה המקומית ברדיפות היהודים, כמו גם באקצייות ההשמדה, לעומת זאת מוקדש מקום רב לחלקם של אזרחים סובייטים בהצלת יהודים) — חרף כל אלה משמש הספר מסמך תקופה מובהק על כל ערכיו ופגמיו, אחד המקורות הבסיסיים לחקר תולדות יהדות רוסיה בשנות השקיעה והחורבן.

ההוצאה לאור של הספר השחור בזמננו אינה פחות אקטואלית, משהיתה לפני למעלה משלושים שנה, כאשר נאסר פירסומה של יצירה מונומנטלית זאת. אין ספק בכך, שהשלטון הסובייטי, החל בסטלין, רצה להשתיק ולא לאפשר לספר זה לראות אור, ספר שהיה ליצירה האחרונה של עדה גדולה של יהודים, שנידונו לשתיקה.

עם פרסום הספר השחור מתגשם חלומם של שומרי כתב-היד בישראל, שלמה צירולניקוב, וכל אלה שהאמינו, כי עם פירסום הספר יופר קשר השתיקה על השמדת היהודים בברית המועצות.

לבסוף יש להזכיר את כל אלה, שלא נשארו אדישים לגורלו של הספר השחור וקראו באמצעות העתונות והרדיו — להוצאתו המוקדמת ככל האפשר, ביניהם הסופר והפובליציסט ש.ל. שניידרמן, מחבר המונוגרפיה איליה ארנבורג (ניו-יורק, 1968), הסופר קלמן סגל ו"ל, העתונאי יצחק שור, חברת הכנסת חייקה גרוסמן, המחנכת ליוזה לוריה, ד"ר שמואל הופרט ואחרים.

הודות לידידנו שמעון דייטש הופיע הספר השחור בידיש לאחר שהופיע קודם באנגלית, וגירסתו בעברית רואה אור תודות להוצאת הספרים "עם עובד" והעורך ישעיהו אברך.

הערות

1. חלק גדול מהמאמרים האלה, שפורסמו קודם לכן בעתונים "קראסנאיה זווילדה", איזווייטטיה", "פראבדה", כונסו בקובץ של 3 כרכים: ארנבורג, "ווינה", (מלחמה) כר' I, מוסקבה 1942, כר' II, 1943, כר' III, 1944.
2. אברהם סוצקעווער — "איליא ערענבורג" (א קאפיטל זכרונות פון די יארן 1944—1946), די גאלדענע קייט גומ' 61 (1967), ז' 21.
3. "פראבדה", 29.4.1944.
4. אלעקסאנדער רינדזיונסקי, עדות, ארכיון יד ושם 019/13.
5. כהן נפתלי-הרץ, זכרונות, ארכיון יד ושם, E/1026.
6. מערדער פון פעלקער (מאטעריאלן וועגן די רעזיכעס פון די דייטשישע פארקאפער אין די צייטווייליק אקופירטע סאוועטישע ראיאנען), געזאמלט און צוזאמענגעשטעלט פון איליא ערענבורג, דער עמעט, מאסקווע, זאמלונג: I — 1944; II — 1945.
7. Ilia Ehrenburg, Cent letters. Edition en langues étrangères, Moscou 1944.

8. אי. ארנבורג, סובר. סוצ', כ"ר' 9, "ליוודי, גודי, ז'יון", מוסקבה 1967, ע' 377.
9. אברהם סוצקעווער, "איליא ערענבורג" ... די גאלדענע קייט נומ' 61.
10. ארנבורג: סוב. סוצ', 9, ע' 418.
11. אחד המזכירים של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בברה"מ וממונה על ההנהלה הפוליטית של הצבא האדום.
12. ארנבורג: סוב. סוצ', 9, ע' 376—377.
13. פרטיונסקאיה דרוז'בה (וספומינניה או בוויביך דיילאך פרטיון-יברייאב, אוציסטניקוב וייליקוי אוטצ'סטויינגוי וויגי), "דער עמעס", מוסקבה 1948.
14. הם היו רבים. פארטיזאנים יהודים בברית-המועצות במלחמת העולם השנייה, ערוך על-ידי בנימין וסט, חל-אביב תשכ"ח (1968), 277 עמ'.
15. The Black Book. The Nazi Crime against the Jewish People, New-York, Duellsloan and Pearce, 1946, 560 pp.
16. עדות שלמה צירולניקוב, נגבתה על ידי חיה ליפשיץ ומרק קיפניס, ארכיון יד ושם 019/13.

אברהם רוזנמן

יצחק גרינבוים — נוסח רומן פריסטר

רומן פריסטר — "ללא פשרה", זמורה ביתן — מוציאים לאור,
תל-אביב תשמ"ז/1987, 402 עמודים

בשנת ה־50 לחייו (1929) הגיע מעמדו של יצחק גרינבוים, כמנהיג יהדות פולין, לשיא, לו לא זכה אף מנהיג ציוני אחר בשום מדינה אחרת, בה חיו יהודים. גל של התלהבות והערצה עבר אז על יהודי פולין; ביוזמה מלמטה הוקמו "ועדי־יובל" בכל עיר ועיירה של "קונגרס־פולין" היהודית, בכדי לציין את המאורע בגילויי הזדהות עם מי שהיה מנהיגם הנערץ. והיו סיבות לכך. היתה זאת תקופה, בה היה כבודם של היהודים הפקר וממש נרמס על־ידי כל שוטר־מקוף בעיירה, שהיה יכול להוציא חנווני יהודי מחנותו או ביתו ולצוות עליו לטאטא את הרחוב. הופעותיו של גרינבוים בימים ההם בטיים הפולני — בהם אמר לפולנים את האמת, שלא אהבו לשמוע ועשה איתם את החשבון ההיסטורי והאקטואלי — היו הנחמה וגם הנקמה היחידה של יהודי העיירות, שהיו את רוב מניגה של יהדות פולין. בשיתות חולין בבית־הכנסת אפשר היה להזכות, איך התגאו בו ולשמוע, איך ציטטו אותו בסיפור על כך שהוא, גרינבוים, "האט זיי אריינגעזאגט אין טאטנס טאטן אריין" (הכניס להם באבי אביהם). היטיב לתת ביטוי לכך משה סנה אשר כתב: * "יצחק גרינבוים נקט כלפי השלטון האנטישמי בפולין קו של אופוזיציה לוחמת, מאשימה, מוקיעה, תובעת ומפעילה לחצים. בכך הוא ביטא את המחאה והזעם, שנצטברו בחביון נפשם של שלושה וחצי מיליוני היהודים, ויחד עם זאת הינך אותם לשמירה

* "קנאי התחיה היהודית", כך "יצחק גרינבוים ב"אנציקלופדיה של הגלויות", עמ' 32, הוצ' אנציקלופדיה של הגלויות, ירושלים, תשל"ג—1973.

גאה וגלויה על זכויותיהם, לאי-כניעה לשרירות השררה, להתנגדות פוליטית כלפי השלטונות המדכאים והמקפחים".

אסיפות חגיגיות לציון יובל החמישים של גרינבוים התקיימו כמעט בכל עיר ועירה. לשיא התרוממות הרוח (עם סממנים בולטים של פולחן האישיות) הגיעו המשתתפים באסיפה המרכזית, שהתקיימה בוורשה בנוכחותם של נציגי ועדי-היובל ממקומות שונים בפולין. בין המברכים הופיע גם יו"ר ההנהלה הציונית, נחום סוקולוב. בהופעתו המרשימה הוא שיבח את בעל היובל והשווה אותו לסלמנדרה, אותו בעל-חי אגדי, שאינו נשרף בשום אש.

בין האפיונות הרבות, אותן מעלה רומן פריסטר בסיפור חייו של גרינבוים, משום מה לא הוזכר האירוע של יובל החמישים שכלל גם, כמקובל בעמנו, איסוף כספים, אשר נועדו במקרה זה לרכישת נחלה לבעל-היובל. יתכן שמחבר הספר, שעשה עבודת מחקר יסודית, לא נתקל במסמך כלשהו, המאשר פרט זה, או שלא יחס לו חשיבות, אך קשה להבין, מדוע לא הוזכרה התפתחות חשובה — לכל הדעות — בתולדות ההסתדרות הציונית ושל גרינבוים, שהתרחשה בסמיכות לחגיגות היובל. הכוונה לוועידה התשיעית של ההסתדרות הציונית בפולין (ינואר 1930), בה זכתה סיעתו של גרינבוים, "על המשמר", להתזרזר לעצמה את רסן השלטון בהסתדרות הציונית, בו החזיקה מאז ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה. אחד מצעדי הראשונים של הוועד המרכזי החדש בראשותו של גרינבוים היה להיענות לקריאת ההנהלה הציונית בראשותו של וייצמן, ולהירתם למאבק לביטולו של הספר הלבן מיסודו של פספילר.

ראשית תהליך המפנה

עמדה זו של הוועד המרכזי היתה ביטוי לקו חדש, שהחל להסתמן בקרב הקבוצה הרדיקלית בתנועה הציונית עוד בזמן התכנסותה לוועידתה העולמית הראשונה בוורשה ביוני 1929. בוועידה זו קיבל הרוב את עמדתו של גרינבוים, לפיה השתתפותם של הרדיקלים במועצת הסוכנות היהודית המורחבת — על אף המאבק החריף נגד ההרחבה — אין פירושה "כניעה", היות "ונמשיך להילחם מבפנים אבל בלויילות". בהתייחסו לתוספת זו "בלויילות", כותב ד"ר דוד שערי בעבודתו המקיפה "הציונים הרדיקליים": "היא רבת משמעות, והיא מצביעה על ראשית התהליך של מפנה אצל הרדיקלים, שיביא אותם מאופוזיציה עקשנית וסוערת לשותפות קואליציונית בקונגרס הציוני הי"ח (פראג 1933) עם המהפך החברתי, שהתחולל בקונגרס זה".

שלב נוסף בתהליך זה, שסלל את הדרך לתקופה חדשה בחייו של יצחק גרינבוים עם הבחור להנהלה הציונית בקונגרס הי"ח, היה הצטרפותם של הרדיקלים לוועדה הפוליטית, שהוקמה במושב הוועד הפועל הציוני (בלונדון, נובמבר 1930). עם הצטרפות זאת בא הקץ "לאופוזיציה הלוחמת" של גרינבוים; היא נהפכה ל"אופוזיציה אחראית" ובאמת היתה כזאת.

* פורסמה בכתבי-עת "כוונים", גליון מס' 20 מאוגוסט 1983 וגליון מס' 22 מפברואר 1984.

אין להניח, שהתפתחות זאת נעלמה מפריסטר בעת כתיבת הספר על גרינבוים. יותר מתקבל על הדעת, שהוא נתן פירוש רחב מדי לשאיפתו העקרונית להביא "עובדות המדברות בעד עצמן", "להמנע מהערכה אישית של דמותו ופועלו" וכן גם לוותר על חלק מפעילותו הציונית המובהקת בגלל "קוצר היריעה" או "הקושי להשיג חומר תיעודי רלוונטי", כפי שנאמר ב"אחרית דבר" שבספרו. עם כל הסייגים האלה (הנראים לי רבים מדי לגבי ספר אחד) שדרך אגב לא כולם זכו להקפדה יתרה. לא ברור, למה עובדות, שבשעתן אף הוגדרו כ"היסטוריות" ביחס לסיעת "על המשמר", נפלו קורבן לקביעתו לא לדון בסיעות הרדיקליות באירופה. האם בגלל זה שפולין נמצאת באירופה? לעומת זאת יש לציין, שבמספר נושאים קיים המחבר יותר נאה מכפי שנדרש, כמו לגבי קביעתו, שלא ראה צורך "לחזור על דברים שכבר נדפסו".

האמנם מעשה בלעם במהופך?

אני מודה ומתוודה: כאשר נודע לי מפי מאיר הרטמן, הרוח החיה במרכז לחקר יהדות פולין ע"ש יצחק גרינבוים (שדרך אגב התכנס פעם אחת מאז הקמתו בדצמבר 1979), שהוא פנה לרומן פריסטר והזמין אצלו את כתיבת הביוגרפיה של גרינבוים — קיבלתי את הידיעה ברגשות מעורבים. מחד, שמחת, שסוף סוף תכתב הביוגרפיה של גרינבוים ובכך נזכה גם אנחנו, שספר תולדות חייו — של מי שהיה מורם ורבים של הדורות האחרונים של יהדות פולין — יצטרף לשורה שלמה של ביוגרפיות מעולות, כמו זאת של הרצל (עמוס אילון),

המחבר, א. רוזנמן בשיחה עם יצחק גרינבוים ז"ל.

ברל כצנלסון (אניטה שפירא), דוד בן-גוריון (שבתאי טבת), שגם לא מעט הודות למחבריהן, שעשו את מלאכתם כראוי, עוררו הד ציבורי. רחב וענין בספריהם. אך מאידך, חששתי, שאם המזמין הוא הרטמן, אחד החסידים הנלהבים של "הרבי" (כך אנו רגילים לכנות בינינו את גרינבוים) — הספר, שיכתב על ידי הסופר "המגוייס", ישא גם אופי הולם; דהיינו, הוא יהיה מלא תהילות ותשבחות, הבאות להאדיר את שמו של האיש הנערץ. גם התקוות וגם החששות התבדו. הספר לא זכה לתהודה, לה ציפינו והוא לא רק נעדר כל סממני פולחן, אלא כמעט ההפך: אלה שאיתם שוחחתי, שהכירוהו מרחוק והעריצוהו, יצאו די מאוכזבים ואף כועסים; לאחר קריאת הספר, כאשר נתגלה להם, שמנהיגם לא היה שונה "מכל אדם". ביניהם היו גם כאלה, שבהפחת דמותו של גרינבוים ראו מעין מעשה בלעם, אלא במהופך. המחבר, שנבחר למשימת כתיבת הספר, הינו יוצא פולין, העושה למען פרנסתו כמורה, סופר ועיתונאי ובמקרה זה הוכיח את עצמו כחוקר רציני, היודע את מלאכתו. ידוע לנו היטב מנסיונו הצנוע, איזה מאמץ יש להשקיע באיסוף נתונים, בירוים, עיבודם והשימוש בהם בפרופורציות מתאימות, וזאת מבלי שיווצר מצב, שהיוצר יימצא בידי החומר ומשועבד לו. לפריסטר התאפשרה הגישה למקורות בשפה הפולנית, בה הוא שולט ובכך היה לו יתרון בולט לפחות על חלק מהכותבים הפוטנציאליים האחרים.

לעומת זאת, "חסרון" מסויים למחבר — הבא לידי ביטוי בספר — בכך, שהוא לא היה יכול להכיר את הסביבה, בה פעל גרינבוים, כפי הנראה גם לא היתה לו מעורבות כלשהי, העוזרת לשחזר את האוירה המיוחדת של סביבתו של גרינבוים. ריחוק מסוג זה לעתים דווקא תורם להבנה מעמיקה יותר של התרחשויות רלוונטיות (דוגמת מערכת היחסים הבינמפלגתיים והשלכותיה ההדדיות על היחסים האישיים) ומחדד את היכולת לשפוט אותן בצורה יותר אובייקטיבית. במידת מה זה משתקף בספרו של פריסטר לטוב ולרע כאחד. התוצאה: ספר מעניין, המתמחד עם הסוגיות המרכזיות של חקר תולדות יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם ותורם תרומה לא מבוטלת להבנתן. כן הוא מגלה פרטים מרתקים, שלא היו ידועים גם לאלה, שהיה נדמה להם, שמכירים את גרינבוים; מתברר, שהם הכירו אותו רק מהופעותיו הציבוריות, שהן רק פן אחד של פעילותו ואישיותו. להם וגם לאלה — הרבים כל כך בציבור הישראלי של ימינו, שהשם גרינבוים אינו אומר להם הרבה ועוד פחות יודעים על הסביבה בה פעל ואיך פעל — מגלה הספר עולם שלם בלתי מוכר. ההבדל בין שני סוגי קוראים של הביוגרפיה של גרינבוים הוא, שלסוג השני הספר לא ניפץ שום מיתוס...

לכותב שורות אלה לא ידועה התפוצה לה זכה הספר; הוא שמע בסיפוק, שהוא נמכר טוב וזה מעודד, מעודד מאוד. ובכל זאת מפליא הדבר, שהוא לא עורר אותו עניין ציבורי רחב, כפי שעוררו שאר הספרים הביוגרפיים, שהזכרנו; ענין, שמצא את ביטויו בהתייחסות מחודשת לגיבוריהם ובקריאה מחודשת בספריהם, שבכל הנוגע לגרינבוים יש מה להציע (43 ספרים, מהם כמה שהופיעו הודות למאמצי של משה קול, אשר ידע איך גרינבוים היה מעונין בפרסום נאומיו בסיים הפולני ובקונגרסים הציוניים).

הסיבות לכך יכולות להיות רבות ולא דווקא קשורות באיכות הספר, שהוא לדעת רבים קריא מאוד. מה שלא נראה לנו בספרו של פריסטר — הדן באחת הדמויות המרתקות ביותר בהיסטוריה של עמנו במשך למעלה ממחצית הראשונה של המאה הזאת — הוא חוסר האיזון בין המקום הרב, שתפסה בספר עבודת ההווה לבין המקום המועט, שהוקדש לעבודת העתיד. כתוצאה מחוסר איזון זה (כפי שמעיד המחבר בעצמו, נעשה הדבר במודע), נפגע הייחוד בפעילותו של גרינבוים והוא: המזיגה בין המאבק לזכויות אזרחיות מלאות ליהודים בארצות הפזורה (תוכנית הלסינגפורס) מחד, לבין הפעילות למען הפתרון הציוני של האנומליה היהודית (תוכנית בול) מאידך. גרינבוים בעצמו הביע לא פעם את מורת רוחו על כך, * שעוברים כמעט בשתיקה על פעילותו בארץ־ישראל, כאשר כל תשומת הלב מופנית לפעילותו בפולין ובאופן ספציפי יותר בסיים הפולני ("סיים־ציוניזם"); הוא עצמו ראה בכך את חיי ההווה של העם היהודי כאשר החתירה לכינון המדינה היוותה לדידו את חיי העתיד. בלי איזון הולם של שני תחומי פעילותו של גרינבוים יוצאת, כאמור, דמותו מופחתת.

רומן ביוגרפי

מעבר לפגיעה זו לא נראה לנו בספרו של פריסטר הנסיון המעניין, אך לא המוצלח ביותר, לגשר בין כתיבה מדעית, השמורה לעבודות מחקר לבין כתיבה עיתונאית עם פזילה לכתיבה ספרותית בתוספת מנה גדושה של "ליצניזיה פואטיקה".** אמנם המחבר מצטיין בצורות כתיבה שונות, אך נסיונו לדחוס אותן לספר אחד יצר כעין שעטנז, שפגע באמינותו. במיוחד בולט הדבר, כאשר הוא בא להפוך את "הכתובים לדיאלוגים" וזאת, כפי שהוא כותב "כדי להפיח בקטעים הרלוונטיים קצת מאותה רוח האינטימיות, שאפיינה את יחסי המשפחה שלו, או כדי לציין את הדרמטיות של מעמדים מסוימים בחייו הציבוריים". לדעתנו, לא הזדקקה הצגת האינטימיות במשפחתו והדרמטיות בחייו הציבוריים של גרינבוים, הדרמטיים בלא־הכי, להדגשה מיותרת זו. כבר בפרק א' של הספר — הננו מוצאים דיווח על מה חשב גרינבוים "ברגעים של אמת", כאשר "נשען על אדן החלון והביט אל תוך האופל" או "הצמיד את מצחו אל שמשות החלון כמו חולה המבקש לצנן את גופו". תיאורים כתובים בסגנון כזה, שזורים בכל הספר. סקרן אותי לדעת, מה הם המקורות, מהם שאב המחבר מידע מדויק זה. בנספח "מקורות והערות" קראתי, שהמקורות לפרק הראשון, ממנו ציטטתי, היו: ראיונות עם יונתן גרינבוים ומאיר הרטמן, דף הערות בכתב ידו של גרינבוים, בכתב־עת פולני על פולנים ויהודים במאה ה־19 וכן יומני בן־גוריון. הנני מסופק מאוד, אם גרינבוים סיפר על כך ליונתן בנו

* ובצורה מפורשת בהקדמה לספרו "פני הדור", שהופיע בשנת תש"ח בהוצאת הספריה הציונית בירושלים.

** בארץ נעשה נסיון דומה לכתוב ספר על "אשכול הצעיר" בהיות אשכול ראש הממשלה. המשימה נמסרה לסופר יהושע בר־יוסף, שכתב אמנם ספר מעניין, אך בגלל פרטים רבים, ההולמים יותר יצירה ספרותית — הוא נגנו וכתב היד מונח ביד־אשכול.

או אפילו להרטמן, המתואר בספר כידידו האינטימי ביותר. לא בדקתי את יומני בן גוריון ואת המאמר הפולני, מתוך הנחה, שאין זה סביר, שאמצא בהם את המידע הרלוונטי. נשאר רק "דף הערות" בארכיון הציוני. בדקתי אותו, אך לא מצאתי זכר למה שחפשתי (לעומת זאת מצאתי בתיק המסומן 545—127/א מספר רב של פתקאות בכתב ידו של גרינבוים, העוסקות כולן בהדיפות היהודים בפולין ובאירופה בשנת 1937 ובמצב היהודים תחת השלטון הנאצי בשנים 39—40. הכל מסודר בצורה קפדנית ביותר (ללמדך, שכאשר פורמלית עסק בענינים אחרים לא פסקה התעניינותו. באף פרט, שנגע למצבם של היהודים בעולם בכלל ובפולין בפרט).

הנני מבין וגם מצדיק את רצונו של המחבר לגוון את הספר ולשלב בהצגת ההיבטים האידיאולוגיים-ציבוריים גם תיאורים מחייו הפרטיים, כולל השיחה (שמקורה כפי הנראה במכתב, השייך לצנעת הפרט) בה מודיעה לו חברתו מרים, שהיא כבר בחודש השלישי להריונה ושהגיע כבר הזמן להתחתן. כן כלולים, בספר תיאורים מדויקים על מזג האויר ותנועת הרכב ברחובות העיר, כאילו נתקבלו ישירות מרישומי תחנות מטאורולוגיות ומשטרה של אותם הימים. כל זה ביחד יוצר את הרושם של רומן ביוגרפי, משהו בין הרומנים המשובחים של אמיל לודביג לבין הרומן המשובח הרבה פחות של הסופר היהודי (המומר) — פולני, ליאו בלמונט, על חייו של הרצל. יתירה מזאת, בקטעים מסויימים היה נדמה לי, שאני קורא תסריט, ואפילו תסריט מעניין, אך לא ספר, שגרינבוים ראוי לו ואנחנו ציפינו, שייכתב עליו. אמרנו ב"קטעים מסויימים", כי חלקים רחבים של הספר כתובים בצורה מעניינת ואף מרתקת, כמו למשל תיאורי האוירה ששררה בחוגים היהודיים בתקופה שקדמה למהפכת אוקטובר, בזמן המהפכה וכן גם בראשית עצמאותה של פולין, שאחד מביטוייה (של העצמאות) היתה התגברות האנטישמיות, שבכמה מקומות הביאה לפוגרומים. מעניין ואפילו מעניין מאוד הוא הנספח המועיל "מקורות והערות", המעיד על המאמץ, שהשקיע המחבר באיסוף החומר הרב, ששימש לו כבסיס לכתיבת הספר וכן גם חומר הרקע העשיר, שלבטה סייע לו בהבנת התקופה. דלה יחסית היא הביבליוגרפיה, וקשה להניח, שזה כל מה שיש. מורגש העדר הביבליוגרפיה של פרסומי גרינבוים. הסיבה לכך מובנת: בכרך האנציקלופדיה של הגליונות; המוקדש ליצחק גרינבוים, פורסמה ביבליוגרפיה רחבה של ספריו (43) ומאמריו (קרוב ל-2000). פריסטר נשאר נאמן להצהרתו לא לחזור על הדברים, שכבר נכתבו עלידי אחרים גם במקרה זה; — אם כי היה רצוי מאוד לציין את עובדת קיומה של ביבליוגרפיה כזאת לתועלתם של אלה, שכתוצאה מקריאת הספר של פריסטר על גרינבוים ירצו גם לקרוא את גרינבוים.

פשרות "ללא פשרה"

קביעתו החד משמעית של פריסטר, שגרינבוים "לא למד עד סוף ימיו את ערך הפשרה" אינה תואמת את המציאות. כפי שכבר הצבענו על כך, היא גם עושה עוול לגרינבוים, שאמנם היה עקשן גדול, אך בשום תקופה בחייו לא

היה משועבד לעקשנותו וזאת למרות הדעה הכללית והנכונה, שהעקשנות אכן היתה אחת מקווי אופיו הבולטים. עקשן כן, אבל לא דון-קישוט. הוא ניהל מאבק עקשני נגד הרחבת הסוכנות היהודית, אך כאשר נוכח לדעת, שהיא נהפכה לעובדה, הצטרף אליה למרות, שאת מאבקו החריף ניהל בשם השמירה על אופיה הדמוקרטי החופשי של התנועה הציונית (את העדות הטובה ביותר לכך, שהוא צדק, יכול לאחרונה לספק עקיבא לוינסקי! ועוד כמה אחרים). הוא עשה זאת, כדי להיות בפנים ולהשתתף בבנין הארץ — הערך העליון בחייו (רק במלחמתו בפולין היה נגד כל פשרה). שנים רבות הוא נלחם במדיניותו של וייצמן, שלא פעם פגע בו ברמוזו לנאומיו הארוכים והלא מחדשים ("את הנאום הזה מפי גרינבוים שמענו כבר לא פעם אחת"), אך הצטרף אליו, כאשר עמד בראש המאבק נגד הספר הלבן של פספילד.

כל זאת כאשר היה עדיין באופוזיציה, אך כאשר נבחר בקונגרס ה-18 להנהלה וקיבל על עצמו את ראשות מחלקת העליה (מאוחר יותר מחלקת העבודה), הוא לא נרתע מעשיית פשרות המתחייבות מקידומו של הנושא עליו הופקד ("כל אחד אוהב את הפשרה שלו" — יאמר לימים לוי אשכול, המפורסם כאיש פשרות מובהק). ולא רק בנושאים עליהם הופקד. פריסטר מספר גם, איך נעשתה בקיץ 1947 הפשרה עם אגודת ישראל, כדי להסיר את התנגדותה לתוכנית החלוקה. או לא נמצא בהנהלה אף חבר חילוני אחד, אלא האתאיסט המובהק — שבפולין השניא את עצמו על האגודה, כאשר יצא עם הסיסמה "מכת מוות לאגודה" (אנשי האגודה טענו, שגרינבוים לא התכוון אליהם בלבד, אלא לכל האורתודוקסיה — דבר שהיה שקר גס) — שיקח על עצמו משימה זאת. גרינבוים עשה זאת ויחד עם הרב פישמן (לימים מימון) השיגו את מבוקשם תמורת הפשרה בענין השבת, הכשרות והחינוך, כפי שהיא באה לידי ביטוי במסמך החתום על ידי בן-גוריון, גרינבוים והרב פישמן. על המסמך הזה, הידוע בשם "הסטטוס קוו", מסתמכים החוגים הדתיים, כאשר למעשה הם מתכוונים בתביעותיהם לכפיה דתית. העובדה, שגרינבוים היה הטבח הראשי של תבשיל "הסטטוס קוו", יכולה להיראות לרבים כפרדוקס, אך לא לאלה שהכירוהו וידעו, שהיו לו אינטרסים חשובים יותר, מאשר הדאגה לתדמיתו כאיש ללא פשרה. ולא רק בענייני דת; ושוב, פריסטר בעצמו מספר בספרו "ללא פשרה" על המאמצים, שעשה גרינבוים, כדי להגיע להבנה, קרי פשרה, עם ארגוני הפורשים וזאת כדי למנוע התפשטות של טרור ומלחמת אחים. כדי להשיג זאת היה גרינבוים מוכן לוותר לא מעט. אך לשיא בויתוריו למען המטרה הוא הגיע, כאשר בעמדו בראש "ועדת החמישה", שהוטל עליה להכריע בענין חלוקת הסמכויות במערכת הביטחון, נכנע לאימויו של בן-גוריון ופסק לטובתו בוויכוח שהיה לו (לבן-גוריון) עם מפקדי הצבא וישראל גלילי כראש המפקדה הארצית; כל זאת בניגוד להכרתו: גרינבוים, שדעתו על יושרו הפוליטי של בן-גוריון היתה ידועה לכל, לא ניצל את ההודמנות, כדי לגמור את החשבון, שהיה לו עם יריבו, אותו כינה בלגלוג המהול בקנאה "הפלונסקאי שלמד אנגלית"; מתוך חשש, שכן גוריון עלול לממש את איומו ולהתפטר ולגררום על ידי כך למשבר מסוכן — החליט מה שהחליט. לא הפריע לו לגמרי, שבהכרעתו לא רק התחזק מעמדו של בן-גוריון כמנהיג מפלגת השלטון, אלא שהוא גם הפך

להיות המנהיג הבטחוני הבלתי מעורער של מדינת ישראל — תפקיד שהיה משאת נפשו ואותו קיבל מיצחק גרינבוים, יריבו.

העדפת העליה הפולנית

בסוגיית הסטיות, כביכול, של גרינבוים מעמדותיו העקרוניות אפשר לכלול את העדפת העליה הפולנית, שמצאה את מימושה הממוסד בהקמת הוועד המיוחד לכך בראשותו של גרינבוים, בסוף 1949. ועד זה המשיך בפעילותו עוד מספר שנים, לאחר שגרינבוים פרש מתפקידו האחרון בהנהלה כשופט-חוקר. פריסטר מזכיר את עצם הנושא של העדפת העליה הפולנית ומביא בשלמותו את מכתב הנויפה, שבן-גוריון שלח לגרינבוים במרס 1950, בו ניצל את "ההזדמנות החגיגית", כדי לעשות את חשבונו עם ההנהלה הציונית, אותה בהזדמנות אחרת כינה ה"פיגום". משום מה לא מצא פריסטר לנכון להזכיר את הנסיבות, שהביאו את גרינבוים, שבכל חייו נאבק למען שוויון זכויות לכל, להחליף את עורו ולהפלות לטובה את העולים מפולין, צעד, שמשמעותו קיפוח יחסי של העליות מארצות אחרות. והרי השתלשלות הענינים, בה כותב שורות אלה היה מעורב ושלה ניתן למצוא סימוכין בפרוטוקולים הרבים מהדיונים, שהתקיימו או בפריז ובישראל.

במחצית הראשונה של 1949 נוצרה בפולין האפשרות, שכל היהודים המוכנים לוותר על אזרחותם הפולנית יוכלו לקבל היתר יציאה, כדי לעלות ארצה. התגובה היהודית לכך מצאה מיד את ביטוייה בגל של עליה המונית, אלא שגל זה הצטמצם מאוד, כאשר החלו להגיע לפולין ידיעות על המצב הקשה בארץ. ידיעות אלה אומתו גם במכתביהם של קרובים וידידים, ביניהם רבים, שהצטערו על צעד הפזיז. הקומוניסטים היהודיים בפולין קפצו על המציאה וכינסו אסיפות תחת הסיסמה: "אמרנו לכם". כתוצאה מכל זה גרתעו רבים, שכבר עשו את כל ההכנות לעליה, והחלו לחשוב ברצינות, אם להשאר בפולין, או לחפש את שלוותם בארצות אחרות מחוץ לישראל. ההנהגה הציונית בפולין — ובראש ובראשונה ה"איחוד" — היתה מודעת לסכנה זו וכן גם לסכנה עוד יותר גדולה, שפולין, אשר בעקבות ההתפתחות ביוגוסלביה, של אותם הימים, החלה לחקת בכל את ברית המועצות ("אין דרך פולנית לסוציאליזם"), אף תסגור את שעריה. חברי ההנהלה הציונית, בפניהם הובא המידע (בוועידת הארגונים הציוניים מאירופה וצפון אפריקה, שהתכנסה בשלהי קיץ 1949 בפריז) החליטו לדון בנושא זה בכובד ראש בירושלים ואף הזמינו לשם כך משלחת ציונית מפולין. בעקבות כמה דיונים, בהם הובאו גם כל ההשלכות האפשריות, החליטה ההנהלה הציונית לשפר את תנאי העולים מפולין כצעד לעידוד העליה מארץ זו. פריסטר כותב ש"רק נציגי מפא"י ומפ"ם שללו את מדיניות ההפלייה". מי שהכיר את יחסי הכוחות בהנהלה, יתקשה להבין, איך יכלה להתקבל החלטה בניגוד לדעתם של נציגי מפא"י ומפ"ם ביחד (אגב, מפ"ם היתה או באמת "מאוחדת" וכללה את השומר הצעיר, אחדות העבודה ופועלי-ציון—שמאל). זאת ועוד: במשלחת מפולין השתתף גם נציג מוסמך של מפא"י, אשר גם היה השושבין העיקרי בפגישת המשלחת עם ברל לוקר, יו"ר ההנהלה בירושלים, ולא במקרה איש

מפא"י. יש להצטער, שפריסטר לא מצא לנכון, לאחר שכבר נגע בנושא זה, לתת גם את גירסתו בפרשה זו של בעל הדבר — גרינבוים, אלא הסתפק בנויפתו של בן-גוריון, נזיפה לא לענין.

"שאגת האריה"

אלה, שהכירו את גרינבוים, באמת לא הופתעו מהמטמורפוזה, שחלה באופי מאבקיו מאז נבחר להנהגת התנועה הציונית והמדינה בראשית ימיה. מי שכן הופתע והיטיב לתארה כבר בראשיתה, היה ראש ממשלת פולין, גנרל סלבווי-סקלדקובסקי. פריסטר אמנם מתאר את הפגישה בין הגנרל וחבר ההנהלה הציונית, והדו-שיח שהתפתח בה, אך אינו מוסר את התרשמותו של סקלדקובסקי מאיש שיחו, אותו הכיר עוד מתקופת היותו קולונל (בגלל יחסו העויין של פילסודסקי לבגנרלים, היתה דרגת קולונל מכובדת מאוד בתקופת שלטונו, וזאת עד כדי כך, שכאשר הציג הגנרל סקלדקובסקי את עצמו, לא שכח לציין בבדיחות הדעת, שהוא "קולונל לשעבר"). הוא נתן לכך ביטוי בהגיבו על אחד הנאומים האופוזיציוניים בסיים של ד"ר אמיל זומרשטיין, אז ראש הסיעה היהודית. וכך אמר סלבווי-סקלדקובסקי (אני מצטט מהזכרון): "מר זומרשטיין היקר, אנחנו, ששמענו פה את נאומיו של מר גרינבוים, איננו מתרשמים כל כך מדבריו. נאומך החריוף ביותר, בהשוואה לנאומיו של גרינבוים, הוא כמו ציוץ של עלמה לעומת שאגת אריה (וזה בדיוק מה שאמר: *Jak szczebiot panienki w porownaniu do ryku*: והוא אף הוסיף, שלאחרונה פגש בגרינבוים לגמרי שונה מזה, שהכיר מהופעותיו בסיים הפולני. גם הצביע על הסיבה לשינוי זה, בטענו, שהיא נובעת מהמעבר מאופוזיציה עקרה לשלטון קונסטרוקטיבי, המביא אתו גם ראייה אחרת של הדברים ולעתים גם של אותם הדברים.

למראית עין "פני יאנוס", כפניו הכפולות של האל הרומי, שכל חלק שלהם מופנה לכיוון אחר: פן אחד מופנה כלפי מה שמסמלות בזל וירושלים בתולדות התנועה הציונית והפן האחר כלפי הלסינגפורס-ורשה כביטוי למאבק לזכויות היהודים בארצות הגולה. אך למעשה ומבחינה מהותית — פן אחד בלבד, המופנה כלפי קיומו של העם היהודי, אותו שרת בדרכים, שהתחייבו מהמצבים ומהתנאים המשתנים; הן כללו גם את הפרשה, שגם עבורה נלחם ללא פשרה.

המשפחה: הטוב והרע

לתיאור חיי המשפחה, שגרינבוים שמר עליהם כעל מבצר, מקדיש פריסטר מקום נרחב. נושא זה מאפשר לו להשתמש בכשרונו הספרותי כדי לתת לקורא כעין דריסת רגל לתוך ביתם של משפחת גרינבוים ולתוך חיייהם הפרטיים — לטעמי, בהגזמה. במערכת היחסים שבבית גרינבוים היה למרים, אשתו, מקום מיוחד. היא היתה אשה חזקה ושלטה בבית ביד רמה. כינויים, כמו "חתולה" או "חתלתולה" שמר גרינבוים למכתביו האינטימיים, אשר פריסטר, כראות עיניו,

הפך לדיאלוגים. העובדה, שעמד לרשותו שפע של מכתבים, הביאה לידי כך, שהגושאים, שהועלו בהם, יזכו להצגה נרחבת ללא כל פרופורציה לחשיבותם. המכתב הארוך ביותר, המצוטט כולו בספר הוא מכתבה של מרים מה-24 ביולי 1929 לבעלה, שהשתתף באותם הימים בקונגרס הציוני ה-16 בציריך. בשני החלקים הראשונים של המכתב, השווים באורכם, מספרת הגב' גרינבוים על מאמציה לשחרר את בנם, אליעזר, האסור בכלא הפולני ואת "טומק" כלבם האהוב, שירד לטייל, נתפס ונמצא במכלאה לכלבים משוטטים. לאחר שהיא מסיימת את הפרק הזה בנימה של הומור שחור "גם בן וגם כלב בכלא — זהו באמת יותר מדי" היא עוברת במשפטים ספורים לשאול זל הבן, בנימין, הנמצא עם אביו ורק שאלה אחת על הקונגרס. מכתב טבעי לאשה, עקרת בית. פריסטר לא הביא את תשובתו של גרינבוים, שבדרך כלל דיווח כל יום הביתה מביקוריו בארצות אחרות. ממכתבים אלה אפשר, במידה רבה יותר מאשר ממכתביה היא, לקבל מושג על יחסה לענינים מעשיים: באחד ממכתביו היומיים מהקונגרס הציוני ה-18 בפראג, בו נבחר להנהלה הציונית הארצישראלית, כך הוא מנסה לפזר את חששות אשתו מפני המעבר. לירושלים: "את תסדרי הכל בארץ, כפי שרק את מסוגלת. מלבד משכורת קבועה יהיו לנו הכנסות מכתביה ל'היינט' ועתונים אחרים. תוכלי לנסוע לאירופה, כשתרצי להתרענן. יהיה לנו טוב, 'חתולה' שלי, נכון?" ובאמת היתה מרים גרינבוים בעלת חוש מעשי מפותח במידה כפולה: כשלעצמה ובמקום בעלה.

(הגני נזכר, שבאחד מימי ההולדת של גרינבוים בארץ, התאספנו, מספר תלמידיו, כדי לדון, איך לציין את המאורע בנפרד מההילולה הכללית. בין היתר הועלתה הצעה לקנות לו שי אישי. התלבטנו מאוד, באיזה שי לבחור, עד שהכרענו, שיש לשאול על כך בעדינות את מרים. כאשר משלחת, שהוטלה עליה. המשימה הדיסקרטית הופיעה בפניה וקצת מבווישת שאלה, מהו השי, העשוי לגרום הנאה לבעלה, היא לא חשבה הרבה וענתה: "אין לי כלי כסף"). אליעזר היה הבן, אותו גרינבוים העריך מאוד ואף התגאה בכשרון הכתיבה שלו, בציינו, שהוא עולה על זה של אביו. משום כך פגעו בו כה קשה האשמות, שהוטחו בבנו. במידה מסויימת גם האשים את עצמו, כי לולא היה בנו, היה גורלו שונה. פריסטר מתאר ברגישות ובהבנה את כל השתלשלות הענינים בפרשה זו על כל הבטיה השונים. אך יש עוד פרט חשוב, שראוי להוסיף.

משום מה לא מצא פריסטר לנכון להתייחס לביקוריו של גרינבוים בפולין שלאחר המלחמה. הוא מסתפק באיזכור, שגרינבוים, "ערך גיחה קצרה לפולין, שנה אחרי שנסתיימה מלחמת העולם השנייה, עמד מקרוב על חורבנה הסופי של יהדותה" וזה הכל. למען הדיוק לא היתה "גיחה" אחת, אלא שני ביקורים, שהתקיימו שניהם ב-1947. דהיינו, לא שנה אחרי שהסתיימה המלחמה, אלא הביקור הראשון כמעט שנתיים (מ-24 בפברואר עד 6 במרס) והשני למעלה משנתיים (מ-22 בספטמבר עד 12 באוקטובר) לאחר סיום המלחמה. היו אלה שני ביקורים, בהם מחוץ למפגש המרתק מאוד עם היהודים* קיים גרינבוים

* ראה אברהם רוזנון: ביקוריו של יצחק גרינבוים בפולין לאחר השואה. "משואה", קובץ שנתי, כרך ח', אפריל 1980.

שיחות פוליטיות עם אנשי הממשלה והמפלגה והשפיע לא במעט על כך, שתמיכתה של פולין בהקמת מדינת היהודים היתה כה נלהבת (נאום פרושינסקי). אך היה עוד נושא, בו טיפל "בזמנו החופשי" מעיסוקים ציבוריים. הוא בדק היטב ב"ועדה ההיסטורית היהודית" אם אין בין המסמכים השונים גם כאלה, המרשיעים את בנו. לאחר שלא מצא אף אחד כזה, אמר למקורביו: "אני אמלתי אותו". ברשימת הפגישות עם חוגי השלטון נכללו גם כמה שמות חבריו של בנו אלעזר, שמילאו תפקידים חשובים במפלגה ובממשלה. מטרת פגישות אלה היתה להביא בפניהם את משאלת בנו לחזור לפולין, כדי להשתתף ב"בנין הסוציאליזם" כאיש מן השורה, דהיינו לאוו דווקא בתפקיד המגיע לו בשל פעילותו במפלגה הקומוניסטית הפולנית בעבר. גרינבוים נתקבל אצלם יפה מאוד. בזכותו הוא ולאוו דווקא של בנו; אם כי נתבקש גם להעביר ד"ש לאלעזר, היתה תגובתם ביחס לשובו לפולין חד-משמעית: הם אינם יכולים להסכים לשובו כל עוד חבריהם בוועד המרכזי של יהודי פולין מתנגדים לכך. ליהודים אלה, הכוונה לקומוניסטים שפעלו ב"רחוב היהודי", גרינבוים לא פנה כלל. יתרה מזאת: כאשר הופיע בוועד המרכזי, אף פגע בסטלין, או עדיין "שמש העמים", כאשר כלל אותו בין מנהיגי העולם, שלא נענו לדרישה בדבר הפצצת תעשיית המוות, רכבות הטרנספורטים למחנות והמחנות עצמן. רצונו העז למלא אחרי משאלתו העזה של בנו ידע גבול: גאותו הלאומית והאישית של יצחק גרינבוים.

פרשה כאובה

בהקשר לדיון בפעילותו של גרינבוים בפולין, מאז שובו אליה באוקטובר 1919 עד לעזיבתה הסופית ב-1933, מזכיר פריסטר כמה שמות של ידידיו, חבריו למאבקיו וכן גם יריביו בחיים הציבוריים היהודיים, אישי ציבור כמו אברהם פודלישבסקי, אפולנירי הרטגלס, ד"ר יצחק שיפר, ד"ר יהושע טהון (משום מה הופיע שמו תמיד "אוזיאש", שם, בו השתמש רק בפולנית, בדיוק כמו גרינבוים השתמש לפעמים בשם "איואק") ואחרים, שמילאו בשעתם תפקידים חשובים, אך עם הזמן נשכחו לחלוטין. פריסטר עושה לזכרם חסד של אמת ועל כך מגיעה לו הוקרה. בין השמות האלה לא כללתי את משה סנה, שאומנם הוזכר מספר פעמים, אך למערכת היחסים המעניינת ביותר, ששררו בתקופות שונות בין שני מנהיגי יהדות פולין החשובים ביותר, לא הוקדשה תשומת לב מספיקה בספרו של פריסטר. סנה התייחס בכבוד גדול, לפעמים אפילו מופגן, לגרינבוים גם בתקופה, כאשר כבר השתחרר לחלוטין מהכינוי "קליינגרינבוים", שדבק בו בעת פעילותו בפולין בשנות השלושים. בשיחות פרטיות היה ביקורתי הרבה יותר ולחברים הקרובים אפילו הצביע על חוסר התבונה במהלכיו של גרינבוים דיבר עליהם בלעג (כאשר נשאל בזמן ביקורו בוורשה לאחר המלחמה על הריב, שפרץ בהנהלת הסוכנות בין גרינבוים לבן-גוריון, שבעקבותיו גרינבוים התפטר, ענה כלאחר יד: "שני פלונסקאים").

גרינבוים התנהג בצורה ג'נטלמנית יותר כלפי סנה, גם בשיחות הפרטיות נמנע מלהוקיעו על צעדיו הפוליטיים, שהביאוהו להצטרפות למק"י. על דבריו

של סנה, שבמפלגתו החדשה "מפ"ם" ממשיכים לפעול בנפרד כל שלושת מרכיביה (השומר הצעיר, אחדות העבודה ופועלי ציון-שמאל) ועל אמרתו שהוא, סנה, הינו "המפמניק היחידי" — הגיב גרינבוים בהערה: המסכן, הוא כנראה מבודד שם מאוד. מהר מאוד התברר, שהיתה זאת הערה קולעת. חבריו להנהגה במפ"ם התייחסו אליו בחוסר אמון וקנאה, שהתבטאו בכך, שהוא-הרמ"א לשעבר — לא נשלח לוועדת החוץ והבטחון של הכנסת. מצבו המבודד במפ"ם היה אחד הגורמים, שהשפיעו עליו להיפרד מחבריו הפוליטיים החדשים ולהצטרף, בראש קבוצה קטנה של חברים פוליטיים חדשים יותר, למפלגה הקומוניסטית הישראלית, בה היה מבודד עוד יותר. מבחינה זו היה בצעדו זה כעין "מן הפח אל הפחת". נטישתו על ידי סנה גרמה לגרינבוים פצע, שלא הגליד; אם כי נמנע מלעסוק בו, כאב את כאבו. פעם — בהקשר אחר — שמענו, קבוצה קטנה של מעריציו ותלמידיו, ביטוי לצער, ששמר בליבו. זה היה כאשר בפעם, המי יודע כמה, חזר למשגהו הגדול, שעשה, בזמן שנענה להפצרות נאמניו, ביניהם בלט במיוחד ד"ר לור, מעורכי מעריב, אשר תבע מגרינבוים לייצג באסיפה המכוננת את שלושת מיליוני יהודי פולין. לגרינבוים — כך הוא סיפר בעצמו — לא עמד הכוח לסרב לתביעה כזו, הסכים להופיע ברשימה אישית ונכשל. בכשלוננו הוא ראה כשלון ארגוני של מנהלי מערכת הבחירות של הרשימה "י.ג.": אם כי לא היתה לו אשליה, שהיהודים יוצאי פולין (אשר היוו כרבע מכלל הבוחרים) יצביעו עבורו בהמוניהם בגלל נאומיו בסיים הפולני, בכל זאת השלה את עצמו, שיוכל לקבל את ארבעת אלפים הקולות הדרושים למנדט אחד. משהו כעין *contra spem spero*. לדבריו זה היה כשלון ארגוני. את מערכת הבחירות המשיל למלחמה, בהסבירו, שאין לנצח, כאשר למלחמה יוצא גנרל ותחתיו רק פלדובלים (רבי-סמלים), מבלי שיהיה ביניהם אף קולונל אחד. כדי שלא יהיו ספקות, למי הכוונה, הוסיף, שהיה לו פעם קולונל מוצלח ביותר, אך הוא עזב אותה. גם או — לאחר כל ההתפתחויות — קשה היה לגרינבוים להשלים עם המשחבה, שסנה מזמן אינו האיש השני לו וכבר בפולין לאחר עזיבתו של גרינבוים החל לנגן כינור ראשון "ברחוב היהודי", זאת אומרת להיות "גנרל" בזכות עצמו. בהיותו בארץ הוכיח סנה, שבכישירוניתו אין הוא נופל מהמנהיג המוכר ביותר בארץ בתקופה זאת. יש גם שרואים בכך אחת הסיבות למצב הטראגי, אליו נקלע בתקופת חייו האחרונה. ובאשר ל"פלדובלים" יש לציין, שגרינבוים אומנם חיבב את "חסידי", אך לא תמיד הם זכו להערכה מצדו. זה בלט במיוחד ברגעים, בהם נאלץ לצנן את חום מוחם של אלה, שהיו יותר גרינבויםיסטים ממנו. (בהודמנות אחרת, כאשר שוב חזר לכשלוננו בבחירות ניסה מישהו לנחמו, שלו וייצמן היה מופיע ברשימה נפרדת לכנסת, גורלו לא היה שפיר יותר. גרינבוים למד די מאוחר שצריך לדאוג גם לדיביזיות).

שיבושים וטעויות

על מנת להשלים סקירה זו יש לעמוד — נוסף על ההערכה והביקורת דלעיל — גם על מספר שיבושים וטעויות, תמורים יותר ותמורים פחות, שמן הראוי לתקן לקראת המהדורה הבאה של הספר:

● פילסודסקי לא כונה בפי העם המפקד (komendant), כפי שקובע פריסטר (עמ' 106). הוא כונה כך על ידי אנשי הבריגדה שלו. בפי העם הוא כונה סבא (dziadek) ולרוב "המרשל" (Marszalek).

● כהונת יושב ראש הפרלמנט, גם בתקופה אליה מתייחס פריסטר, לא טמנה בחובה "עוצמה" ואפילו "אדירה" (עמ' 121). היא היתה כמעט זהה ל"עוצמה" שיש ליו"ר הכנסת שלנו.

● למען האמת אין לכנות את בטאונה של מפלגת השלטון בשנת 1929 (Gazeta Polska) עתון אנטישמי (עמ' 276). עתון זה, בו השתתף גם בנו של נחום סוקולוב (פלוריאן) כסופר מלונדון, יחסית לא היה אנטישמי.

● שם העתון היהודי בוורשה לא היה "מומענט" — כפי שכתוב מספר פעמים — אלא "מאמענט".

● מהקביעה, שנשיא פולין "דחה את כל המועמדים, שהציעו המפלגות היהודיות (עמ' 325) עלול להיווצר הרושם, שביניהן היתה גם ההסתדרות הציונית; זאת בכלל לא הגישה את מועמדיה מסיבה פשוטה מאוד: ההסתדרות הציונית יחד עם כל האופוזיציה הפולנית, החרימה או את הבחירות לסיים ולסנט, בגלל היותן בלתי דמוקרטיות. כתוצאה מכך לא הרטגלס ולא איש "על המשמר מלודז'" לא הופיעו ברשימה כלשהי ועל כן לא יכלו לאבד את מקומותיהם בסיים (עמ' 326), שהיה על טהרת חוגי השלטון וגרורותיו.

● בנושא אי הכללת עניני המשטרה במסגרת משרד הפנים פריסטר חוזר — בהסתמך על גאומו של גרינבוים ברדיו (עמ' 361) — על הגירסה המקובלת. אני בעצמי שמעתי מפיו של גרינבוים בראשית שנות השישים גירסה שונה לחלוטין. לפיה הוא לא הסכים לקבל את נושא המשטרה, לאחר שהוצאו ממנו עניני המשטרה הפוליטית והועברו למשרד הבטחון. הוא נימק את עמדתו בכך, שלא היה לו כל ענין להתעסק עם כייסים. האם הזמן שינה את טעמו והוסיף לו נימוקים?

לא די בכתובת ספר

תיאודור הרצל הניח את היסודות לציונות הפוליטית, חיים וייצמן היה אבי הסינתזה בין הפעילות הפוליטית והעבודה המעשית בארץ ישראל. אחריהם בא יצחק גרינבוים ויצר את השילוב בין המאבק למען זכויות היהודים בתפוצות לבין המאבק להגשמת הציונות במולדת. בימינו אנו, פירוש משנתו של גרינבוים הוא הדאגה להישרדותו של העם היהודי על ידי ביצורה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית ודאגה לגורלו של העם היהודי, שהמשך קיומו בתפוצות הועמד בסימן שאלה. במשמעותה הזאת כוחה של משנת גרינבוים יפה היום אולי ביתר שאת וביתר עוז; אך שמו לא זכה לאותה תהילה, שזכו לה בהיסטוריה ובתודעת העם שני מחדשי התורה הציונית הראשונים. אין, מן הסתם, לראות בכך את אחד הפרדוקסים הרבים של התהילה (זו שאמר עליה ניטשה, שטמון בה "סכום הטעויות שסביב שם מסויים"). במקרה שלנו זה

אחד ההיבטים לטרגדיה של העם היהודי בדורו של גרינבוים ובדורנו אנו.
המציאות המשתנה...

השלינו את עצמנו, שבמדינת ישראל יהיה אפשר להעלות לסדר היום הציבורי את הדיון באותם עקרונות הומניים וליברליים, שהונחו ביסוד המאבק לזכויות היהודים בהיותם מיעוט, גם כאשר מיעוט זה הגיע למעמד של רוב. לכך לא די בכתיבת ספר, אפילו כאשר הוא יצליח טוב יותר להאיר את דמותו ופועלו של גרינבוים, מאשר הספר "ללא פשרה". למחברו אומנם היו כל הכוונות הטובות וכן גם הנתונים האישיים הדרושים לכתיבת ספר מסוג זה, אך לדאבונו לא נתלוותה להם גם היכולת ההכרחית לכך. משום כך נתקבל הספר ברגשות מעורבים: של סיפוק על עצם הופעתו — מחד ושל אכזבה בגלל אי-מילוי הציפיות של רבים ממוקירי זכרו של יצחק גרינבוים — מאידך.

האמת ללא כחל וסרק *

בשורת הלוחמים ללא חת בסילוף האמת על השואה, בזייפני ההיסטוריה מימין ומשמאל, הניאונאצים למיניהם והשמאלנים על כל גוניהם, המכריזים על עצמם כ"אנטי-ציונים" בלבד וחור"ח לא אנטישמיים, ראוי להבליט את שמו של הסופר והמשורר הפולני-יהודי הנריק גרינברג, החי בארצות הברית והמבקר בשנים האחרונות תכופות בישראל כמתנדב לצה"ל. ביטוי חי למלחמתו ניתן בפרסומיו הרבים בשירה ומפרוזה, בשבעת סיפוריו האוטוביוגרפיים (רק אחד מהם — "מלחמה יהודית — יצא לאור בעברית), בהם הוא מתאר את קורות חייו למן שנות מלחמת העולם השניה ועד עזבו את פולין, כאשר מסביב לחייו האישיים הוא רוקם תמונה בהירה ותוססת של חיי שארית-הפליטה היהודית בפולין הקומוניסטית, חיים ההולכים ודועכים, הולכים וכלים ואשר אין להם כל עתיד על אדמה זו, שהפכה בית-עלמין ענק למיליוני בני עמנו — ובארבעת קובצי שיריו המצויינים, שמבחר מהם הופיע בשם "אחר התחיה" על ידי הוצאת "עקד" התל-אביבית בתחילת שנה זו בתרגומו של כותב שורות אלה.

קדמה להוצאת מבחר שירים זה בחדשים ספורים בלבד הופעת קובץ מסותיו של גרינברג בשם "האמת הלא אמנותית" על ידי ההוצאה לאור הפולנית "ארכיפלג" בברלין. גרינברג מנתח במסות אלה את התופעה של השואה על היבטיה השונים, מתעסק במקורות האנטישמיות של העולם הנוצרי, מדבר על היחסים ההדדיים בין העם הפולני והיהודים, על יחסה של הספרות הפולנית, זו הנאורה, אל היהודים בדורות שקדמו לשואה ועל הדי השואה בספרות הפולנית בת זמננו. אגב כך הוא סוקר את דרכו האישית בספרות הפולנית כתולדת התנאים והנסיבות בהן הוא חי, למד, גדל והתפתח בפולין ועל גורלו של הסופר

Henryk Grynberg: Prawda nieartystyczna. Berlin, Biblioteka Archipelagu, 1984, * 144 p.

הפולני הגולה בכלל ושלזו בפרט, בהיותו גם סופר פולני גולה ונוסף לכך גם יהודי.

כוונתו של המחבר בשם זה של ספר מסותיו — "האמת הלא-אמנותית" — לבטא במלים אחרות, את אשר נאמר לא פעם, שהחיים הם עשירים ומגוונים יותר, מרתקים יותר, מכל רומן. גרינברג מבטא זאת בלשונו הוא: לדידו האמת האמנותית, זו המתוארת ביצירה הספרותית, המעובדת ומאופרת, כדי שתהיה מעניינת, מרשימה יותר, מרוממת יותר — תכופות מתגלה במציאות כחסרת כל ברק, פשוטה, נטולת כל סממן של התעלות וגבורה ואינה אלא פרי המקרה, תולדת צירוף הנסיבות בלבד ולעתים היא צינית, מרושעת ואכזרית. אך יש בחיים גם עובדות ומעשים נפלאים של רוחו של אדם, הראויים להיות מועלים לדרגה של אמת אמנותית, שאין למעלה הימנה. גרינברג מבסס הנחה זו על שורה של דוגמאות, אירועים וחוויות אישיות בשנות השואה, שאירעו לו ולבני משפחתו.

באחד מפרקי הספר מנתח גרינברג את מקורותיה של שנאת ישראל על ידי העולם הנוצרי והוא תולה תופעה זו בבורות הגמורה המאפיינת את החברה הנוצרית ביחס לתורת ישראל.

"הגיע הזמן — אומר המחבר — להיחלץ מבורות זו — עתה, אחר רציחת ששת מיליונים היהודים, שלא היתה אפשרית כלל אלמלא בורות זו. כדאי גם להיזכר, אם יתכן היום להציג בפני הנוצרים את נקודת הראות היהודית, בלי להמיט סכנה על עצמו ועל הזולת, ואם ירצו (הנוצרים — א"ב) להקשיב בסבלנות ובסובלנות לצד שכנגד."

בהמשך לדבריו מציג גרינברג את עקרונות היהדות, כפי שהם מופיעים בתורת משה ואת התפתחותה של הפילוסופיה הדתית והתפיסה המוסרית של היהדות ע"פ הנביאים וחכמי התלמוד. הוא מדגיש במיוחד את עקרונות הצדק המוחלט ושיוויון כל הבריות בפני החוק, שהם היסוד לחוקת התורה — לעומת השרירות ששררה בחוקי הגויים שקדמו לישראל ולמתן תורה וגם אלו שבאו אחרי-כן, והוא מסכם, שהיהודים הם אלו, שהגשימו ראשונים בעולם את עקרונות האהבה והרחמים, שהנוצרים תובעים לעצמם עליהם את זכות היוצרים.

הנצרות היא שעשתה הכל, כדי לכפות על היהודים את המרת הדת, את השמד הרוחני, שהיסטוריונים בני זמננו מגדירים כנסיון למין "פתרון סופי רוחני", שהרי המגמה היתה, שהיהודים ייעלמו לחלוטין מעל פני השטח. אך כיוון שהיהודים עמדו במריים, נקטו הנוצרים צעדים להשמידם גופנית.

גרינברג מפרק את הדעה המקובלת כללית, שהיטלר בחר בפולין, כדי לרכוז בה את יהודי אירופה למטרת השמדתם, מפני שהאנטישמיות של האוכלוסיה המקומית עשויה לשמש קרקע נוחה לביצוע זממו. הקמתם והרחבתם של מחנות ההשמדה על אדמת פולין דווקא נבעה מהעובדה, שבשטח מצומצם יחסית זה נמצא הריכוז הגדול ביותר של יהודים. בנוסף לכך לא היתה קיימת בפולין ביקורת לא-נאצית או אוטונומית כלשהי ועובדה זו הקלה על הנאצים לשמור בסוד את מעשי הזוועה. גרינברג טוען, שלא היה לכך כל קשר עם ה"אנטישמיות הפולנית", שהרי אנטישמיים ונכונותם לשיתוף פעולה "לא חסרו

גם בגרמניה, באוסטריה, בליטא, באוקראינה, ברוסיה, בלטביה, בהונגריה, בסלו-
בקיה ואף בצרפת הנאורה".

בפרס הכבושה בידי הגרמנים הוציאה המשטרה הצרפתית 13 אלף יהודים
ממחבואיהם ומסרה לידי הגסטפו. "מסופקני — אומר גרינברג — אם בפולין
נפל מספר יהודים שכזה קורבן לבגידה". באיזור וישי האוטונומי נתפסו
ונמסרו לגרמנים אלפי יהודים נוספים... "החוק האנטי-יהודי של שלטונות וישי
מאוקטובר 1940 עלה על התקנות הגרמניות וחיילי הצבא האיטלקי, הקשור
בברית עם הגרמנים, נאלצו אחרי כיבוש דרום צרפת ב-1942 להגן על היהודים
מפני חריצותם של אנשי וישי..."

גרינברג מגלה אנומליה בדרכי החשיבה וההגיון של העמים, שאינם רואים את
הקשר בין הסיבה והמסובב, והדוגמה לכך היא האנטישמיות. "לא היהודים הם הגורם
לאנטישמיות — אלא האנטישמיים." האנטישמיות דרושה לאנטישמיים, כדי שיוכלו
ליחס לאחרים את המגרעות של עצמם (projecting) בלשונם של הפסיכולוגים
האמריקאיים), שיהיה להם את מי להאשים בכשלונות שלהם עצמם. "הדבר
חיוני הן ליחידים, הן לממשלות ושיטות פוליטיות, חברתיות או פילוסופיות
שלמות... מחוסר מעלות אחרות אצל עצמו, חושב האנטישמי למעלה יתרה
את העובדה, שאיננו יהודי — לפיכך הוא שולל מהיהודי כל תכונה חיובית...
את הצלחותיהם הוא רואה כפרי של תכנות ורמאות ולא של כשרון, גאונות
או תעוזה. אין האנטישמי מסוגל לסבול את שחרורם של היהודים, את השויון
עם היהודים, אף לא את קיומה של מדינה יהודית עצמאית, בעלת זכויות שוות
ובמסגרת של תחרות חופשית עם אחרים..."

הפיכת הקשר של הסיבה והמסובב בנושא השאלה היהודית היא, לדעת
גרינברג, אובססיה, אם לא פתולוגיה ממש. "השאלה היהודית", שהוותה לא
זמן עוד "בעיה פנימית", הפכה בעולם המבולבל של ימינו לבעיה בינלאומית.
תחילה כונתה "בעיית המזרח התיכון", אחר-כך "הבעיה הפלשתינית" ועוד עלולה
לבוא השעה, שהיא תכונה גלויות "הבעיה הישראלית", כדי להדגיש בפירוש,
שצריך לעשות משהו בקשר למדינת ישראל, שקיומה מפריע לרוב המדינות
והאומות. "על כך, שזה מצב חולני-אנוש — אם כי לא חסר-תקוה — מעידה
העובדה, שזה מתרחש בעולם שלאחר השואה, המכיר את הפוטנציאל של
חוסר-ההתחשבות והאכזריות שלו. ואילו ישראל, המעיקה כל כך על כולם,
היא מפעלם ומקלטם של אלה, שבנס נמלטו מידי רוצחיהם".

מה הפלא, אם כן, שהעולם הנאור, הדמוקרטי, הליברלי, העולם המערבי —
כפי שגרינברג מתאר זאת בידי הרוצחים הנאציים לבצע את זממם. עתה, ברוב
צדקנותו וצביעותו הוא עוזר להשכיח ולטשטש את גדול הפשעים שבהיסטוריה
האנושית.

השנאה, שדחפה את גרמניה הנאצית למעשה פשע זה, "צמחה מתוך האנטישמיות
הנוצרית. אנטישמיות זו היא שעשתה מן היהודים עם נבחר באמת — בין
השאר לשואה. שנאה זו צמחה מתוך תחרות של דורות. לא מסחרית, עליה
מצביעים פרשנים פרימיטיביים שונים, אלא רוחנית. אשמתם של היהודים היא,
שבגללם נאלצו כה רבים להפוך לנוצרים, אף על פי שלא היו ראויים לכך,
הם חייבים — לפחות כל עוד קיימים יהודים — לדגול בדת הנוגדת את

הטבע עוד יותר מהדת היהודית. אלמלא היו קיימים יהודים, לא היו הנוצרים מוכרחים להשתדל להיות טובים — לפחות טובים מהיהודים — והיו מרגישים הקלה, לו נפטרו מהתחרות והלחץ..."

שנאה זו, שהיתה אידיאולוגית ורוחנית, חוללה את הפשע של השואה, שלא ניתן לחזותו מראש. וכשבאה ההתאוששות, מאוחר מדי, כרגיל, ועמה תחושת האשמה, תסביכים, הולידו אלה איבה חדשה וגרעין לשנאה מחודשת. התוצאה ההכרחית היו מכניזמים הגנתיים, תכסיסים רטוריים, התחמקויות, הרצון לטשטש את האמת — ושקר חדש.

השואה עוררה אמנם זעזוע בתודעה הנוצרית. רבים מראשי הכנסייה הכריזו על אשמתה של הנצרות כלפי היהודים. אף בוטלו רשמית אי-אלו דוגמות ותקנות, השוללות את הדת היהודית ואת קיומו של העם היהודי. עם זאת אין פלא, שהאשמות כאלה, הכאה על חטא, מעוררות התנגדות בתודעתם או בתת-הכרתם של יורשי הנצרות הללו. האשמה הוסטה, אפוא, אל הפשיזם, הטוטאליטריזם, הגזענות וכו', אם כי כל ה"איזמים" האלה היו קיימים גם בעבר בצורות שונות, אך לא גרמו לשואה. "תשומת הלב רוכזה על החוליה האחרונה, שהביאה את השואה, כדי שלא להודות, שהגורם היתה האנטישמיות הנוצרית. הטכנולוגיה והביורוקרטיה של המאה ה-20 יצרו את האפשרות לביצוע — והגזענות, הטוטאליטריזם והפשיוזם היו המבצעים". "בנסיבות אלה יכול היה להיות המבצע גם הקומוניזם, הסובייטיזם, הערביזם, וכל פנטיזם מצוי".

במשך שנים נמנע העולם — היהודי והנוצרי — פרט לסופרים ומשוררים בודדים — לדבר על השואה. שני הצדדים ניסו כנראה לרפא את הפצעים על ידי השיכחה. אך התברר שאין זה אפשרי, ליהודים בפרט. העולם מנסה, אפוא, להתגונן על ידי בגליוציה והכללה: כולם סבלו, לא רק היהודים. כך משקטים הנוצרים את מצפונם ואלה מבין היהודים, העושים זאת, מרחיקים מעצמם את הפחד.

היום מראים למבקרים באושביץ את מחנה הריכוז, בו עבדו ארבע מאות וחמשה אלף אסירים רשומים וממוספרים, בני עמים שונים, אם כי רובם יהודים ופולנים. מתוך אלה נספו שלוש מאות וארבעים אלף. אולם במרחק של שני קילומטרים משם, במקום הקרוי "בירקנאו", פעלה מכונת ההשמדה, בה חוסלו המיליונים, שהובאו למקום היישר מהרכבות, ללא מספר, ללא רישום, אחרי סלקציה שטחית... חלק זה של אושביץ אינו קיים, בו אין מדברים. רק כעבור שלושים שנה אחרי המלחמה הותר להקים "ביתן" יהודי ביריד היסורים הבינלאומי של אושביץ.

בהכללה זו של קרבנות השואה וטשטוש האמת נכשלו רבים, גם אלה, שמודים כביכול, שהשואה היא ענין יהודי בלעדי. האפיפיור יוחנן פאולוס השני, שהודה כי אושביץ "זו הגלגלתא של ימינו" — הוסיף, לאחר שקרא את הלוחות הכתובים בלשונות כל העמים, שהיו כלואים באושביץ (כולל עברית ויידיש): "אושביינצ'ים היא ההתחשבות עם מצפונה של האנושות על ידי לוחות אלה, המעידים על הקרבנות שהקריבו העמים".

אפשר להסכים עם חלקה הראשון של אמירה זו על חשבוננו של המצפון האנושי. ברם, אין לוחות אלה מעידים על "הקרבנות שהקריבו העמים", אלא

על השפות, שהיו מדוברות בפי הקרבנות, שמוצאם היה בעיקר מעם אחד בלבד — העם היהודי.

מעשה הטשטוש וההשכחה לא פסח אף על מפעלי ההנצחה, המוקמים פה ושם על ידי אומות העולם לזכר הנצחון על הנאצים. בכנס משחררי מחנות הריכוז, שהתקיים בווינגטון, בנובמבר 1981, דיבר הנציג הסובייטי על "עשרים מיליון אזרחים סובייטיים, שנספו במלחמת העולם השנייה, מחציתם האוכלוסיה האזרחית" וכך קבר את זכרם של היהודים הנרצחים תחת אותם מיליונים של חיילים ואזרחים, שרובם יתכן שמתו אף באשמתו של השלטון הסובייטי עצמו. גרינברג מוכיח, שברצח יהודי קיוב בבאבי יאר ובחיסולם במקומות אחרים אין אשמתם של השלטונות הסובייטיים פחותה מזו של הגרמנים — אבל כלפי העולם הגדול מפגינים הסובייטים דאגה לזכרם של מיליוני אזרחים סובייטיים, אף על פי שרובם היו בני העם היהודי, אלא שאין בברית המועצות "אפליה" בין העמים, שכולם בני המולדת הסובייטית.

ובארצות הברית? ועדה, שהוקמה מטעם נשיאות ארצות-הברית לעניני השואה בראשותו של אלי ויזל ובהשתתפותם של חוקרי תולדות השואה, נכשלה אף היא ומי יודע, אם לא בהשפעת גורמים פוליטיים. במסקנותיה הצהירה ועדה זו: "השואה הוותה חיסול שיטתי, ביורוקרטי, של ששה מיליון יהודים על ידי הנאצים ומשתפי פעולה, כמעשה ממלכתי בעת מלחמת העולם השנייה". אך מיד אחרי זה הוסיפה: "שעה שירד הלילה, טואטאו לאותה רשת-מוות מיליונים נוספים". זו איננה האמת, שכן מותם של שאר המיליונים לא היה בשום קשר עם אותה "רשת", אלא היה תוצאתה של מלחמה ופשעי מלחמה או של השיטות הפשיסטיות לחיסול יריביה. אותם "מיליונים אחרים" לא מתו בגלל השואה, הם היו מתים ממילא, גם בלי השואה ובלי היהודים בכלל. בלבול המושגים גרם לכך, שהוועדה קבעה, כי "יתכן שהיהודים לא היו הקרבנות הבלעדיים של רצח העמים בידי הנאצים, אך בוודאי היו הראשונים". על זאת מגיב גרינברג: "אכן לא היו היהודים קרבנותיו היחידים של רצח עמים וזוהי הראיה הטובה ביותר, שהשואה לא היתה רצח עם, הידוע לנו מדוגמאות אחרות.

גרינברג מותח ביקורת על הוועדה, שלמרות קביעתה את אופיה המיוחד והבלעדי של שואת היהודים המליצה לארגן "תצוגות מוזיאליות, שירכוזו את תשומת הלב לששת מיליונים היהודים, שחוסלו בשואה ולמיליונים של קרבנות אחרים".

במסעיה באירופה המזרחית, בדניה ובישראל, הביעו חברי הוועדה "הודעות על בגלל הפסיתחה הגלויה" על היהודים באנדרטה בבאבי יאר. אולם בנוכחותה של אותה ועדה עצמה, אמר הנשיא קרטל בחגיגה לזכר קרבנות השואה, בווינגטון, ב-24 באפריל 1979: "עלינו ללמד את לקחה של השואה" ואחרי משפטים אחדים הצביע על "אחד עשר מיליון נפשות, שחוסלו על לא אוון בכפם ובתוכם ששה מיליון יהודים".

גרינברג מזכיר לטובה אישים, סופרים ועיתונאים, שהרימו את קולם נגד תפיסה זו של השואה, נגד טשטוש האמת וההכללה. המסקנה היחידה חייבת להיות: השואה איננה יכולה להיחשב רצח עם סתם, פשע נגד האנושות;

זהו רצח העם היהודי, פשע נגד העם היהודי. אסור לשכוח זאת ואסור לתת לעולם לשכוח.

גרינברג מקדיש מקום נכבד בספרו לבעיית היחסים בין העם הפולני והיהודים. הוא מנתח בהגיזן רב את מקורותיה של האנטישמיות הפולנית, שהפכה למשל ולשנינה בפי רבים, מוקיע את האנטישמיים ובמיוחד את השלטונות בפולין, כולל הקומוניסטיים, שהפכו תמיד את היהודים לשעיר לעזאזל, כדי להסיח את דעת האזרחים מכשלונותיהם. עם זאת הוא מעלה על נס את יחסם החיובי אל היהודים של חוגי המשכילים הליברליים, של שורה של סופרים ידועים מן המאה התשע עשרה (אליזה אורו'שקו, מריה קונופניצקה, בולסלב פרוס ועוד), שיצרו בכתביהם דמויות חיות של יהודים ותמונות נאמנות של חיי יהודים בפולין וראו ביהודים חלק אינטגרלי של הנוף החברתי והתרבותי של הארץ, עם כל השוני, שהבדיל בין היהודי והפולני, כדבר המובן מאלינו. גרינברג מציין רק בנימה של צער, שלמרות כל האהדה, הקורנת מתיאור זה של היהודים בכתביהם של רוב הסופרים הנ"ל, הרי הם דגלו ברעיון של טמיעתם המלאה של היהודים בחברה הפולנית ומשאת נפשם היתה, שהיהודים יהפכו לפולנים ויתמזגו בסופו של דבר עם העם הפולני לחלוטין. אידיאל שהוא לדעת המחבר מוטעה ובלתי מציאותי.

שכחים מיוחדים יש בפיו של גרינברג לספרות הפולנית בת זמננו. הסופרים והמשוררים הפולנים, שהיו עדים למה שהתרחש בפולין בשנות המלחמה, ידעו גם לתת למראה עיניהם ביטוי אמיתי ונכון ביצירותיהם. אך כל זה עדיין אינו מספיק: על הספרות הפולנית מוטלת חובה הרבה יותר גדולה לגבי נושא השואה ועליה לשנס את מותניה ולמלא חובה זו, שכן יש לה הפוטנציאל לכך והיא גם הוכיחה, שמה, שכבר יצרה, עולה בלי כל ספק על כל מה שיצרה בנושא זה הספרות המערבית, האנגלית והאמריקאית בעיקר, או ספרויות בולטות אחרות, כמו הרוסית, הצ'כית, הצרפתית ועוד.

לסיום חובה להוסיף: חרף כל הביקורת על יחסו של העולם כולו ליהודים וליהדות ובמיוחד לענין השואה, חרף כל ראיית השחורות, אין גרינברג פסימי ללא תקנה. הוא רואה גם את נקודות האור, המעטות אמנם, אך הנוסכות תקוה בלבן. מאמרו על יחס העולם לשואה ("בני אדם זימנו גורל זה לזולתם") מסתיים בתיאור תוכנית טלוויזיונית, בה מספרים ותיקי המלחמה את חוויותיהם בעת שחרור מחנות הריכוז. המספרים — אנשים קשישים, מבוססים, — דיברו בלשון פשוטה, ענינית, ותיארו את מה שראו ועשו. אולם ברגע מסויים נתקע משהו בגרונו, הפסיקו את שטף דיבורם, כבשו פניהם בכפות ידיהם ופרצו בבכי. במופע טלוויזיוני אחר — על כינוס של ניצולי השואה באמריקה — המנחות, נשים נוצריות צעירות, דיברו בנימה רצינית, בקול מלא חום ואהדה. "הגעתי למסקנה — כותב גרינברג — שלא הכל אבוד. שאנו מבינים זה את זה ומשתתפים זה בצערו של זה ומסוגלים לבכות כבני אדם. שיתכן ואנו שונים אך במעט, ומי יודע, אולי כלל לא — בקיצור, שיש עוד תקוה."

אין להתפלא, שההאשמות החמורות, שהטיח גרינברג בצרות ויחסו הביקורתי

אל אותן המגמות בספרות הפולנית, שדגלו בהתבוללותם ובמיוזגם המלא של היהודים עם האומה הפולנית, עוררו בחוגי המהגרים הפולנים תגובות, הרחוקות — אם לנקט לשון של המעטה — משביעות רצון. כתב העת הפולני "קולטורה", המופיע בפריז, פרסם כבר בגליון של ינואר-פברואר 1985 ביקורת על ספרו של גרינברג, פרי עטו של חבר המערכת אנדז'יי שולצ'ינסקי. המחבר מאשים את גרינברג בהתעלמות מגורמים שונים, שהקלו על הגרמנים את ביצוע ההשמדה, כגון העובדה, שהגרמנים בחרו בפולין לביצוע מזימתם, כיוון שבה היה הריכוז הגדול ביותר של היהודים באירופה; או, כשם שגרינברג מאשים את הנצרות כאם כל חטאת, יכול הוא גם להאשים את ממציא הקטר ומסילת הברזל, כיוון שהגרמנים השתמשו ברכבות, כדי להוביל את היהודים אל מחנות המוות; וכיו"ב. עוד מטיח שולצ'ינסקי בפניו של גרינברג, שהוא מציג את הדת היהודית מול הדת הנוצרית ואת מוסר היהדות מול מוסר הנצרות אגב העדפתה של היהדות על הנצרות: או, שהאנטישמיות של הפולנים היא שדחפה את הגרמנים למעשי הזוועה ביהודים ובלאו הכי היתה מביאה את השואה על היהודים.

ברוב חסדו מוחל המבקר לגרינברג על עמדות אלה בהתחשב בילדותו הקשה ובחוויותיו מימי המלחמה והכיבוש ומשום שהוא — גרינברג — ממלא תפקיד של "שומר הקברים שאינם קיימים" בכנות ובנאמנות.

תשובתו של גרינברג לא איחרה לבוא. בגליון מס' 3 של אותה "קולטורה" משנת 1985 מתפרסם מכתבו של גרינברג אל העורך בצירוף תגובתו של המבקר. העורך מקדים את שני הפרסומים בוו הלשון: "את ספרו של הנריק גרינברג בשם 'האמת הלא-אמנותית' לא קיבלתי לפרסום בזמנו מסיבות שאין בכונותי להציג כעת. כיוון שהספר פורסם בכל זאת על ידי ספריית 'ארכיפלג' בברלין — ... וחבר אחר של המערכת הציע לי את הערכתו — הסכמתי לתת לה מקום ב'קולטורה'. על הביקורת הגיב גרינברג באופן, שאינו מקובל בפולמוסים. ברם, כדי להימנע מהאשמה באנטישמיות — מכיר אני את רגישותו היתרה, אם לא האובססייה ממש של גרינברג — הריני מפרסם את תגובתו של גרינברג יחד עם תשובתו של א. שולצ'ינסקי. על ההאשמות והטענות כלפי 'קולטורה' איני משיב. אני מדגיש מראש, שלא אדפיס המשך של כל ויכוח אפשרי. העורך."

במכתבו מפריק גרינברג, כיד עטו השנון הטובה עליו, את כל הטענות הנ"ל של מבקר ומוכיח בעליל, ששולצ'ינסקי, פשוט, התעלם לחלוטין מהכתוב בפירוש בספרו. בפתיחת מכתבו הוא אומר: "...עוד לא קרה לי, שהמבקר יטול לעצמו את זכות הבעלות על טיעונים שלקח מספרי ויתקיפני אחר כך בטיעונים אלו ואף ידגיש, שאין למצאם כלל בספרי אפילו בין השיטין." והוא חוזר ומצטט מספרו, ציטוט אחר ציטוט, את כל הקטעים בהם הוא טוען את כל אותן הטענות, שהמבקר מאשים אותו בחסרונן, הן לגבי ריכוזם של היהודים בפולין, הן לגבי מיעוטה של האנטישמיות הפולנית לעומת זו של הגרמנים ושל עמים אחרים, הן לגבי השימוש בטכניקה המודרנית על ידי הגרמנים להחשת ביצוע ההשמדה ההמונית. גרינברג משווה את המבקר לכייס, שגנב ממישהו ומציג את הגניבה כרכוש שלו, טוען, שלא היתה כלל בכיסו של הקרנ, ולבסוף הוא מודה, ש"אמנם אין טיעוניו מקוריים".

נגד המערכת של "קולטורה" טוען גרינברג בעיקר, כי "קולטורה" הכירה את כל המסות שלי, כיוון שדחתה אותם בנו אחר זו, ואילו היתה מקפידה יותר בקריאת הרצנויה, היתה יודעת, מה קורה!"

המבקר שולצינסקי חוזר בתשובתו על טענותיו הקודמות ומביא ציטטות נוספות ממסותיו של גרינברג, אולם אין בהן לסתור את האמת לאמתה. הן מאמרו המקורי של שולצינסקי, הן תשובתו למכתבו של גרינברג, הן עמדתו של העורך, מעידים, שהעולם הנוצרי רחוק עדיין מלהודות באותה אמת ללא כחל וסרק, שגרינברג — ולא הוא הראשון והיחיד, היו לפניו ובוודאי גם יהיו אחריו — מטיח בפניו בצורה כה גלויה ובוטה.

ברם, נחטא לאמת, אם לא נגלה, שיש גם צדיקים בסדום. היחיד, שהתיצב בפולמוס זה לצידו של גרינברג היה — לא פחות ולא יותר — המשורר הפולני צ'סלב מילוש, חתן פרס נובל לספרות לשנת 1980. בכתב העת "זשיטי ליטצקיה" (מחברות לספרות) מס' 11, פריז 1985, הוא כותב: "כרגיל הנבי נמנע מהבעת דעה על היחסים הפולניים-יהודיים, שכן העניין הוא כמעט חסרת-קוה והרצון הטוב ביותר להתקרב אל האמת הפוך בסופו של דבר להוספת שמן לאש", ובהמשך דבריו: "כתיבתו של הנריק גרינברג, שהחליט להיות סופרם של המתים, כיוון שלחיים היו סופרים משלהם רבים למדי, הריהי חשובה, כיוון שהיא חושפת לעיניו של הקורא הפולני תחום שלם של אירועים, שאינו יודע עליהם, אינו זוכרם או אינו רוצה לזכרם. מן הדין שתגיע אל מספר רב ביותר של צרכנים, אף על פי שהיא מתפרסמת בגולה. ספרו החדש "האמת הלא-אמנותית" עוסק בטרגדיה היהודית ללא דברים, שלא נאמרו, ונוסף לכך אגב מאמץ לא קטן של אוביקטיביות. ראוי הוא, אפוא, שיתקבל, כפי שיכולה הכנות לצפות לכך."

"הופתעתי — ממשך מילוש — על ידי הרצנויה... שמצאתי ב'קולטורה'... מחברה, אנדוויי שולצינסקי, הרגיש את עצמו נפגע, כנראה, שכן רק כך יכול אני להסביר לעצמי את האופן, שבו הוא מסלף אי-אלו מדעותיו של גרינברג"... וכאן מפרין מילוש את טעונו של המבקר בזה אחר זה על ידי מובאות ברורות מספרו של גרינברג, ואין טעם לחזור על מה שכבר נאמר לעיל. ומילוש מסיים: "אם כך ייקראו ספרים בנושא עויין זה, מה יעשו המצדדים בדושיח הפולני-יהודי? הדבר היחיד שהם יכולים, הרי זה להשתדל למנוע את סילופן של היוזמות של הצד האחד והשני. וואת אני עושה. צ'סלב מילוש."

לעשות היסטוריה ולכתוב היסטוריה

במקרה או שלא במקרה זוכה קהילת קרקוב מדי פעם לכותרות, לפחות לכותרות הספרים הנוגעים בנושאי השואה לגוניהם. בשנים 1986/7 יצאו לאור זה אחר זה הקובץ "החלוץ הלוחם", המביא מידע על עתון המחתרת של ארגון לוחמי גיטו קרקוב ואת תרגומו לעברית (מפולנית) בהוצאת בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד; "בית מרקחת בניפו קרקוב" בהוצאת יד ושם וארגון יוצאי קרקוב; "דהאיל לא נאחז במבך" ליוסף בוסאק — סיפור טרגי, המבוסס על יומן אוטנטי, שנמצא במחנה פלשוב — בהוצאת "מורשת"; ארגון יוצאי קרקוב פירסם גם שני ספרי זכרונות על קרקוב היהודית — בפולנית ובעברית — מיבול התחרות הספרותית על נושא זה בשם "ונותרה רק אגדה"; יד ושם בשיתוף עם ארגון יוצאי קרקוב פרסם את ספרם של מרדכי ומרים פלג "מחוז לחומות הגיטו בקראקוב הכבושה", על "ז'גוטה" — המועצה לעזרת היהודים בקרקוב; נזכיר גם את ספרו האנגלי של ד"ר אריה באומינגר "The Fighters of the Cracow Ghetto" וזה עוד לא הכל.

הפעם ברצוני להתייחס לספר, שהופיע בהוצאת בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד, עוד ספר הדן בקרקוב: "דעו, אני יהודי" — אסופת זכרונות על אחד ממפקדי הארגון היהודי הלוחם בקרקוב, "לבן" — ספר בעל חשיבות היסטורית, המביא חומר מעניין ומגוון בסיפוריהם של כשלושים חבריו לתנועה וחבריו לנשק, בין השאר עדויותיהם של יצחק צוקרמן ("אנטק"), יודקה הלמן, רבקה קופר, שושנה כהן (רייזה קלינגברג), אלזה ושמעון לוסטגרטן ועוד. אברהם לייבוביץ, לבן, ממפקדי "החלוץ הלוחם" — אירגון הלוחמים של

* "דעו — אני יהודי" — חייו ומותו של אברהם לייבוביץ. לבן) ממפקדי גיטו קרקוב. ליקט עדויות וחיבר דברי קישור: אהרון פריברג. ערך יחזקאל רבן. בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשמ"ה.

גיטו קרקוב (ולא "ממפקדי גיטו קרקוב" (!) כדברי הכותרת של הספר) היה בשלישייה המובילה — ליבסקינד, דרנגר, לבן — נציגה של תנועת "דרור — פרייהייט". הוא לא נמנה עם הנהגת התנועה, אבל הצטיין בפעילותו והתנועה הפקידה בידי ביצוע תפקידים חשובים וקשים. "אנו רק החלטנו והוא היה צריך לבצע" — מתודה יצחק צוקרמן. מבחינה זו מזכיר לי לבן את "קאזיק" רטהיזר — רותם, שלישי של "אנטק" בצד הארי, שלא נמנה עם הנהגת "הארגון היהודי הלוחם" אבל נטל על עצמו ביצוע המבצעים הקשים ביותר. לבן, יליד קרקוב, ממשפחה דתית, לא נמשך ללימודים וכולו היה שקוע בכדורגל וכיוון שמועדון הספורט שלו "סילה" (הכוח) שכן סמוך לקן של תנועת "פרייהייט", הוא דבק במרוצת הזמן בארגון זה. המלחמה מצאה אותו במדי טירון של הצבא הפולני והדיחה אותו ללבוב. כאן מצא את הקן של "דרור", טיפל כאבא באוסקר הנדלר, חבר מרכז התנועה בברלין, שגורש לפולין דרך זבונשין, עשה מאמצים בלתי נדלים, כדי למצוא את השליח מארץ-ישראל הכלוא על ידי הסובייטים — המדריך שלו לשעבר, עזר בהברחת חברים לרומניה וחזר לקרקוב, אל אמו. הנהגת "החלוק" הטילה עליו לרכז את הבריחה מהנאצים לסלובקיה, פעולה מלאה הצלחות וכשלונות, שנמשכה עד פרוץ מלחמת גרמניה — רוסיה ביוני 1941. כאשר בקיץ 1942 התארגנה מפקדת "הארגון היהודי הלוחם" בוורשה (למעשה החלק הציוני שלו) "בקרקוב מונה כמרכז פעולה לבן-לייבוויץ' ולמפקדה נכנסו ליבסקינד ודרנגר"... אבל "הם לא קיבלו את הדין, לא קיבלו את החלטת מרכז "החלוק" בוורשה... אין לי כל ספק, שהעורף התנועתי הגדול היה לעקיבא' ולא 'דרור', אבל אין ספק, שכמפקד מונה אדם של התנועה הגדולה ביותר של פולין" — דברי יצחק צוקרמן. אפשר כמובן לשאול, למה בנסיבות כאלה מונה איש "השומר הצעיר" למפקד הארגון הלוחם ולא איש "דרור" — את התשובה יש לחפש במקורות. לבן כשלעצמו, לפי עדותה של רבקה קופר, "מעולם לא היתה אצלו העדפה של זה או אחר. וזאת יש לומר לזכותו של לבן: הוא לא היה איש סיעות ומפלגות, הוא היה סולד מכל נסיון להכניס את מעשיו למסגרת תנועתית". הוא צמח ובגר ביחד עם תנועת המרי בקרקוב והיה מסור לה כל-כולו. היה מפקד אמיתי, אבל לא דרש מאחרים את מה שלא נטל על עצמו: על-אף שהתיסר ביסורי מצפון צורבים, לא היסס להשתתף בגיוס כספים לצרכי הארגון בדרכים אלימות.

הפעילות המחתרית של הארגון היהודי הלוחם בקרקוב היתה ערה ורבגונית. היא כללה פעולות חבלה, מבצעים פרטיוניים, התקפות על חיילים גרמניים ושוטרים, הדפסה והפצה של עתון מחתרתי, הכנת דוקומנטים מזויפים, הצעות, פשיטות לבתי-החרושת לשם אספקת בגדים ללוחמים וכו'. גולת הכותרת של פעילות זו היתה ההתקפה המאורגנת על בתי קפה של קציני הגסטאפו ואובייקטים גרמניים אחרים בקרקוב, אגב הנפת דגלי פולין במקומות ציבוריים, הדבקת מודעות עם קריאה למרד, הפצת כרוזים וכו'. במבצע זה, הידוע בשם "ציגנריה" על שם הקפה שהותקף ברימונים, לקחו חלק 40 לוחמים יהודיים מכל הזרמים הפוליטיים. עשרות קצינים גרמניים נהרגו או נפצעו. הסיום של הפעולה הנועזת הזאת היה טרגי. הבסיס, שאליו חזרו הלוחמים — בית חולים יהודי עזוב — הוקף באנשי גסטאפו וכל הבחורים והבחורות נשלחו לבית הסוהר מונטלופך,

הידוע לשימצה — לקראת גורלם, מי למחנה, מי למוות. כאשר, בלי שידע על לכידתם של הלוחמים על ידי הגסטאפו, הלך לבן למחרת היום עם "אנטק" לבקר את החברים במחבואם, נפל במלכודת של הגסטאפו. "אנטק" הפצוע הצליח להימלט ולבן הועבר לבית הסוהר. כשבסוף ייסוריו נורה במחנה פלשוב, מצאו האסירים העובדים בחיטוי בגדים במעילו הספוג דם פתק ובו שמו, הנתונים האישיים שלו ותוספת: "אני יהודי". רצה למות כיהודי גאה.

לספרים היוצאים לאור בהוצאות הנזכרות לעיל יש ערך היסטורי רב, בין שמדובר ביומנים של אנשים פרטיים, הכותבים על שואת עיירותיהם וחייהם הם במחנות הריכוז, על "ניירות אריים" וכו' ובין שמדובר בעבודות מחקר של היסטוריונים למיניהם, אסופות דוקומנטים או ספרים על אישים "שעשו היסטוריה" ועל מאורעות, שנרשמו בתולדות השואה כציוני דרך לאומיים, כמו מלחמות הגטאות והפרטיזונים. רצוי, שספרים אלה, ביחוד מהסוג השני, יזכו בטיפול מיוחד של העורך: שילווח בהקדמה עיונית מתאימה, בהערות על מקורות המידע, מפתח השמות ובביבליוגרפיה. וכל זה כדי להקל על ההיסטוריון או חוקר תולדות השואה, המלקט מידע וחומר ממקורות שונים לתמונה מקיפה ומהימנה של התקופה. כל זה, כדי לחזק את הזכרון הלאומי, ההולך ונחלש במרוצת השנים וכדי להקל את הקריאה על הקורא, שאינו מכיר את הנושא.

לטיפול כזה היתה זכאית, לעניות רעתי, גם אסופת הזכרונות של לבן, אך למרבה הצער היא לא זכתה לו. לכל הסתירות שבסיפורי הגבורה והטרגדיה של גיבורי "החלוץ הלוחם" מקרקוב, לכל החידות הנוגעות לאירועים, לדמויות הנזכרות בספר ולמקפדים (או המרואיינים) יצטרך הקורא — אם ירצה — לחפש פירושים במקורות אחרים ולהשלים בעצמו את התמונה.

ואכן, ישנן כאן עדויות מתקופות שונות של עדים, שאינם עוד בחיים (זה לא כל קורא יודע), ולא ידוע מניין הן נלקחו — מהקלטות, מספרים, מעתונות, מראיונות, שערך העורך; ישנן עדויות, העומדות בסתירה לסיפוריהם של אותם האנשים מתקופה אחרת, שפורסמו בפירסומים שונים, ישנה שתיקה של עדי-ראיה ממדרגה ראשונה, שדיווחו בעבר על מבצע "ציגנריה" בהרחבה. יתכן, למשל, שעדותה של חווקה פולמן הובאה בקובץ זה בקיצור, כמעט בגניבה, כי סיפורה פורסם בעבר בהרחבה (בין היתר ב"ספר מלחמת הגיטאות") ורבים קראו אותו. אולי אפשר את הנימוק הזה לקבל, אך רק בתנאי, שהעורך יעיר על כך בהערותיו! גירסתה על לכידתו של הלוחם הוורשאי מנחם, שכנראה נכשל בשל אי-התמצאות בעיר ורחובותיה, ועורר (כך מניחים) את תשומת לבם של המלשינים ואנשי הגסטאפו ועל ידי כך המיט אסון על קבוצת הלוחמים, שהסתתרה אחרי הפעולה המוצלחת במחבוא הקבוע. גירסה זו, מזוכרת כאן בצורה עקיפה, כבדרך אגב, על ידי רייוז — שושנה כהן, קשריתו הראשית של לבן, שכן הגירסה המקובלת עליה (ועל האחרים) היא, שנפילתם של הלוחמים היתה תוצאה של הלשנה על ידי מלשינים יהודים, שהושתלו בארגון המחתרתי. רייוז מוסיפה כאן פרט חשוב, כשהיא מתוודה ומתייסרת על כך,

שלא הספיקה לבצע את פקודתו של לבן, שציווה עליה להעביר את כל הקבוצה למקום מבטחים במקרה של חשש לתסבוכת וסכנה. כיון שחמתניה שעה תמימה לבואו של מנחם (ואיחורו היה צריך לשמש אות אוהרה), איתרו, יתכן, את המועד, והחמיצו את ההצלה; אם כי יתכן גם כן, שהמחבוא היה כבר מזמן מוקף באנשי הגסטאפו. איוו דרמה, איוו טרגדיה טמונה במחשבות אלה, המובעות כבדרך אגב...

ועוד: בשנת 1945 בספר "השנה השלישית לחיסול גיטו קרקוב" מספרת רייזה על תידרוך הלוחמים היוצאים לפעולה: "הגיע גם דולק ליבסקינד ואנטק צוקרמן עם חווקה פולמן, שזה עתה הגיעו מוורשה. לימדו את הבחורים, איך להשתמש בנשק". בספר "דעו, אני יהודי" אין היא מזכירה עוד את דולק, לעומת זאת מדגיש יצחק צוקרמן במפתיע, כי דולק לא היה שם, כשהוא מסתמך בין השאר על עדותה של רייזה: "האדם, שנתן פקודות למבצע הגדול בליל 'ציגנריה'... היה לבן ולא מישהו אחר. ודולק ליבסקינד, עם כל הכבוד וההערכה, נשאר והיכה לנו בדירה של לבן". יתכן, אבל למה הוא לא בא, על כך אין יצחק מספר. באותה מידה אפשר לשאול, איפה היה "אנטק" בשעת מבצע הוצאת לוחמי גיטו ורשה מתעלת הביוב והעברתם ליעד? אבל אנטק לא יכול עוד להשיב על שאלה זו וכמוהו גם לא דולק ליבסקינד. למפרשים ולהיסטוריונים הפתרון. אגב, נדמה לי, שדברי "אנטק" (שערכם לא יסלא בפז!) נאמרו אולי באיזה סימפוזיון, והם נושאים אופי פולמוסי. חושבני, שאילו ידע אנטק, שהם יופיעו בדפוס, בוודאי היה מסגנן את דבריו אחרת, בטון פחות תוקפני.

למותו של לבן יש בספר זה כמה גירסאות — וזה קורה. אך זה דורש הסבר מתאים בהערות. כל שכן כאשר איתו עד ראייה נותן במקורות שונים שתי גירסאות שונות למה שראה במו עיניו, כמו דוד בן-דוד (דוידזון), שראה, איך האוטו ממונטלופיך הגיע לפלאשוב ואיך הוא זיהה את לבן הקופץ ממנו ומתחיל לברוח "אבל הכדור הראשון, לדאבוננו, פגע בו במקום". אך בספרו של אריה באומינגר "לוחמי גיטו קראקוב" אותו דוידזון רואה, איך לבן "בכוחותיו האחרונים התנפל על אחד הגרמנים החמושים. באותו רגע נפגע בכדור ונפל.

בגירסתו של יוסף וולף, בהקדמה למהדורה הפולנית של "יומנה של יופטינה" "התנפל לבן על האס-אס-מנים והתגונן בידיים חשופות. רק הכדור התשיעי שם קץ לחייו" (איך הוא ספר את הכדורים!) ואילו בגירסה המופיעה ב"דעו, אני יהודי" אותו יוסף וולף ז"ל מתאר את הבריחה הדרמטית של האסירים המועברים לפלאשוב, בדרך, ברחוב וייליצקה: "חטף שימק את התת-מקלע מידי אחד הוונדרדינסטים והחל לירות. אחד הגרמנים נפל. הגרמנים צעקו לנהג, שיעצור. רק שימק ומשה צוקרמן הצליחו לברוח. בלבן ירו בעת מנוסתו.

לבן נהג לעתים קרובות להחליף בגדים, כאשר מדי שוטר פולני ומדי קצין גרמני היו, לפי העדויות, המקובלים עליו ביותר. אבל מניין ואיך הוא השיג אותם, אין תשובה בספר — המראיין לא שאל, כנראה). מעניין, איך זוכרים אותו חברים שונים. רבקה קופר רואה אותו בבגדי שוטר או "בבגדי אציל פולני עם מכנסי רכיבה תחובים לתוך מגפיים גבוהים"; אלזה לוסטגרטן — במעיל-

עור גרמני; יצחק צוקרמן — במדי קצין גרמני (באיזו דרגה?) יוסף וולף:
"התהלך בחולצה עם צווארון פתוח, במעיל-עור כנוהג החלוצים"... "כאשר ב-22
לדצמבר, בחולצה לבנה עם פנס ביד חילק ללוחמים רימונים וכרוזים..." —
זכרון מעורב בדמיון ספרותי...

אומר "אנטק": ... "מתוך חולשה או מתוך גישה פרינציפיונית נכונה) הגישה
הזאת עתידה היתה להציל את נפשי) החלטתי לא לדעת יותר, מאשר אני צריך
לדעת. זה היה הפרינציפ שלי, גם כשריכזתי את הפעולה שלי בצד הארי
של ורשה. כל אחד צריך לדעת מה שהוא יודע במקרה, כדי, שאם יתפס
ולא יוכל לעמוד בעינויים, לא יוכל לספר יותר מדי. זה חל גם עלי". הזכרון
המוגבל הזה היה גם לנחלת האחרים, לרבות הקשריות, שלא תמיד ידעו,
איזו פעולה הן משרתות. השנים שעברו הוסיפו לטשטש עוד את הזכרון הזה.
לפיכך כולם מדברים כאן הרבה על עצמם ומעט על לבן. וזהו דווקא הצד
הטוב והחזק של הספר, כי הזכרונות האישיים האלה מציינים רקע אמיתי
לפעילותו של לבן ומוסיפים אינפורמציה רבה וחשובה ביותר על תנועת המרי
בקרוב, פרטים, שההיסטוריון, שעתיד לכתוב עבודת-מחקר על הנושא, יידע
לנצלם לעיצוב תמונה רחבה ואמיתית על מה שהיה ואיך היה. בסך הכל,
אחרי כל ההערות הביקורתיות האלה ברצוני לציין את עצם הופעת הספר
על לבן כעובדה בעלת חשיבות רבה ולהדגיש את המשקל הרב, שאני מייחס
לעדויותיהם של חברי הארגון הקרקובאי הלוחם, המוסיפים פרטים חדשים וחשובים
לידיעותינו על תנועת-המרי היהודית בימי השואה. וגם זאת אציין, שהספר
נקרא בעניין רב ובמתח. ואם נשאלות שאלות — טוב שהן נשאלות והלוואי
ויקמו היודעים וישיבו תשובות.

חנה בנט (מרקוס) וספרה *

הספר שזור תיאורים מזעזעים של מציאות חיים בתוך גיהנום, תקוות ללא בסיס הגיוני ואופטימיות של יהודיה גאה, מאמינה, בתוך גלים עכורים של תופת מרצחים צמאי דם. — נחמתה של המחברת בכל ים הצער העמוק על כל מה שעבר עליה ומה שמתגלה לה לאחר המלחמה מתמצית במסקנה חד משמעית, שהינה "אבינו שבשמים מוכיח אותנו, את בניו, על חטאינו, אבל תמיד ישאר אב אוהב לנו". "אלמלא הקרבן הגדול של 6 מיליון יהודים שמתו, לא היתה מתחוללת תקומת העם במולדתו ולא היינו זוכים לעצמאות."

המסר העיקרי של הספר, שנכתב לאחר למעלה מ-40 שנה, מיועד להנציח חוויות קשות ואכזריות, כדי להעבירן, כפי שהיו, לדור הזה ולדורות הבאים בתקוה — שתאורים מפורטים של חיי פחד ודאגה של רצון עז להשרד, של תושיה וציפיה למזל מתוך אמונה שלמה בבורא עולם — יש בהם כדי לחזק רוחם של הקוראים, שיאמצו את האמונה הוכה והטהורה של צידוק הדין.

דבקתה של חנה בנט במסורת דת ישראל קיימת בה ללא ערעור גם, כאשר נפרצות חומות ונבקעים בקיעים בנפש האשה הכשרה והאצילה העומדת תמהה ומשתוממת למול העולם האכזרי והמציאות האיומה הגוזלת ממנה את יקיריה. בזכות אמונתה הבלתי מעורערת בריבונו של עולם היא מצליחה לטכס עצה בכל מצב, כדי להחליץ יחד עם ילדיה ולהשרד, כי בה' מבטחה ומורשת עברה מחזקת את ליבה הדווי.

גם כשהיא מאבדת את בעלה לאחר כל המאמצים להושיעו ובידועה, שהוא מת תוך יסורים קשים, מצאה נחמה בכך, שהוא לא נשבר חרף העינויים שעברו עליו ולא הסגיר את יתר בני המשפחה וכך מסר את נפשו על קידוש השם.

* חנה בנט (מרקוס): כצל קורתו של נאצי, תירגם מפולנית וערך אריה בראונר. תל-אביב, אל"ף, 1987.

גורל הזמה של מוות תוך יסורים ללא הסגרת יתר הקרובים פקד גם את אחותה ואף היא מתה מות קדושים.

קשה להעלות על הדעת, איזה תעצומות נפש חבויות בגופה הדק של אשת חיל זו, המחברת, חנה בנט, כשהיא אומרת בפשטות ובהגיון ברזל, כי יהיה זה חטא לבוא בטענות אל הקב"ה, שבמציאות אכזרית של חיות נאציות משתוללות לקח את הבעל, את האחות את אחיה וקרובים אחרים בתוך 6 מיליון יהודים, ובמקום טענות קשות והטחת אשם היא מביעה תודה על כך, שבכל זאת ישנם אודים מוצלים מאש ובתוכם היא, חנה וילדיה ואמה, שהצליחו להשרד. פרק שלם אף מוקדש לתיאור — כיצד בנתה מחדש את חייה במדינת חלומותיה וכיצד זכתה לראות את ילדיה גדלים בישראל ומנהלים בתים יהודיים לפי מסורת ישראל לתפארת.

בפתח דבריה מדגישה המחברת את המעיין הגדול ממנו שאבה את כוחותיה הנפשיים ואמונתה העמוקה. אלו הם שורשים עמוקים תורת חיים מורשת אבות וסבים, שהעקרון המנחה הוא "ואהבת לרעך כמוך" ו"אסור להתייאש, רק לשמוח יש"!

אמונתה הרבה בברכת רבנים מלווה את המחברת לאורך כל שנות המלחמה יחד עם יראת אלוקים וקיום הכלל של "ונשמרתם לגפשותיכם". חנה מלמדת אותנו, כי כדי להשרד יש להקריב קורבנות ולהעמיד פנים, לשקר, לזייף, לרמות ולמצוא מסילות לליבו של האוייב, של החיה הטורפת, ולהסתיר את הזהות האמיתית, אך לקיים את כל המצוות בהסתר ולהתפלל לישועה שתבוא. "כי ממעמקים קראתיך יה". בקטע קטן אך בעל משמעות ומרגש מתארת המחברת כיצד הקפידה לשמור על הדלקת נרות עם כניסת השבת. כדי לא להתפס הסתפקה בהדלקת שני גפרורים בהחבא ועליהם ברכה ולאורם התפללה לישועה כי תבוא. כפי שביאליק מתאר בכותבו את השיר "אמי זכרונה לברכה" גם אצל חנה דמעותיה כיבו את נרות השבת — הגפרורים שלאורם התפללה. אופיני למחברת לאמר לגב' גורוֹחובסקה, שהסגירה את בעלה לנאצים, "מה עשית? כלום אין בדך יראת אלוקים?" ואחר-כך כשהסתבר שהכוונה היתה גם להסגיר אותה ואת ילדיה וגם כיום כשחנה כותבת על כך אין היא מביעה זעם על העולם האכזרי ומוצאת ביטוי המעיד על דבקותה באמונה וזכה: "נפלאות דרכי ה'". היא קוראת לכל היהודים באשר הם לא ליפול ברוחם אפילו ברגעים של תהומות היאוש "כי לא ינום ולא ישן שומר ישראל". "ישראל בטח בה' עזרם ומגינם הוא".

באיזו נאיביות היא פונה אל מעבידה הנאצי, הלמוט סופ, שהיה הרופא הראשי של בית הכלא בו נכלא בעלה ומבקשת את עזרתו להתערב למען בעלה כשהיא אף מוסרת לו את שמו היהודי ולא את שמו המושאל, הפולני. אין הסבר הגיוני, כיצד יכלה להמשיך ולשרת את הנאצי, שידע בוודאות על יהדותה ועל היות ילדיה יהודיים ולקוות שבעזרת ה' היא תמשיך להעמיד פנים ואף הוא יתעלם מיהדותה ואכן הצליחה אפילו להשאר באותה דירה, גם כשמעבידה עזב את הדירה ועבר לגור בבית החולים.

לקראת העליה ארצה לה השתוקקה חנה זה זמן רב, מתגלית חנה בחולשה אנושית המעוררת סימן שאלה. במעשה שעשתה: חנה מתבקשת ולאחר לבטים

רבים נענית ונותנת אישור כוזב לאשתו של הנאצי, הלמוט, שנשפט על מעשיו האכזריים והורשע בעיקור 30,000 גברים חולי נפש בהיותו מנהל בית החולים. קצבו לו 10 שנות מאסר. אשתו של הלמוט מבקשת מחנה אישור על כך שהיא לא היתה נאצית. את ההוכחה לכך מתבקשת חנה לתת בתצהיר בו היא מאשרת כי, טוני, אשתו של הנאצי, הלמוט, ידעה על יהדותם של חנה וילדיה, כאשר חנה שרתה בביתה, אך הסתירה עובדה זו מבעלה הנאצי. חנה הרי יודעת שהעובדות הן הפוכות, ואילו טוני ידעה שהיא יהודיה, בודאי היתה מסגירה אותה לחיות הטרף, ובכל זאת חותמת על התצהיר המבוקש ובתשובה לשאלה כיום, מה גרם לה לשקר למען גויה נאצית זו, ההסבר היחיד שנראה לה כדבר ששכנע אותה לחתום היתה חובת התודה למי שבכל זאת נתנה לה לחיות בצל קורתה ולהנצל.

כנספח לספרה מקדישה חנה פרק למלחמת יום כיפור, שבה היא מקווה לראות מלחמה אחרונה בשרשרת המלחמות של ישראל באויביה וכדי למנוע מלחמות נוספות יש לדעתה לחזק את התדעה של מורשת האבות בקרב הדור הצעיר ולהרבות בילודה ובקיבוץ גלויות והחזרת יורדים ארצה, כדי לישב את הארץ על כל חלקיה ולהתנחל בה הלכה למעשה, יש להקדיש כל מאמץ, כדי שיהודים רבים, ובעיקר צעירי התפוצות, יעלו ארצה ויחזקו את כוחנו בארץ המובטחת.

חנה מקדישה כיום מאמצים רבים ומשקיעה מכספה בחבל קטיף, שבו היא רואה מפעל חלוצי ראוי לתמיכה וחינוך, שאליו יגיעו מתנחלים חדשים מכל קצוי עולם, לקיים את שליטתנו המוחלטת בכל חלקי ארץ ישראל. היא קוראת לעידוד עלייתם ארצה של יהודים צעירים מהתפוצות והצטרפותם למשקי ההתיישבות העובדת ולדעתה מן הראוי להרבות בארגון טיולים קבוצתיים של רווקים ורווקות להכרת הארץ, בתקווה שביקורים אלה ירבו ויגבירו את העליה ארצה של אותם רווקים ורווקות ובעקבותיהם גם את הוריהם ואת יתר בני המשפחה, כי רק בריכוז כל העם היהודי בארץ המובטחת, יש פתרון סופי ואמיתי להמשך קיומו של עם ישראל.

ספר זה, לדעתה, חובה שיתורגם לשפות זרות, כדי שכל יהודי יוכל לקוראו בשפתו הוא, וטוב יהיה, אם יהפוך להיות ספר חובה לילדי בתי הספר בארץ ובתפוצות, שילמדו מהנסיון המר וישאבו מן הכוחות הטמונים במסר, אותו מביעה חנה בגילוי לב ובחשיפה של שיקולים, שהנחו אותה בתוך המציאות האכזרית, ממנה הצליחה להשרד.

בדמות המשתקפת בכריכת הספר מובלטים פניה של חנה ובעיקר העיניים. אחרי קריאת הספר עיניים אלה מדברות בעד עצמן, אליך הקורא.

ליטמן מור (מורבצ'יק)

על "חורבן וילנה"

מאת אלכסנדר רינדז'יונסקי (סינה)

(דברים שנאמרו בערב הספרותי לרגל הופעת הספר ב-5 בינואר 1988, בתל-אביב, שאורגן על ידי "ארגון הפרטיזנים, לוחמי המחתרות ומורדי הגיטאות בישראל", בשיתוף עם בית לוחמי הגיטאות, איגוד יוצאי וילנה וארגון יוצאי קורינץ)

...הספר מתאר את המרטירולוגיה של יהודי וילנה מערב מלחמת העולם השנייה ועד הגיענו — אלה ששיחק להם המזל — ארצה...
...הספר מתאר שלוש תקופות: 1) מכניסת הגרמנים לוילנה ב-24.6.41 ועד לחיסול הגיטו ב-23.9.43. 2) תקופת המלחמה בפרטיזנים ועד לשחרור וילנה ב-13.7.44. 3) התקופה שלאחר שחרור וילנה ועד עלייתו לארץ ב-29.11.59.
...סינה מתאר את כל האקציות בגיטו — אחת לאחת, עם התאריכים המדויקים, את המספרים המדויקים של הקרבנות, המסתכמים ב-80,000 יהודים וליתר דיוק פחות 3,000, שחזרו לוילנה אחר השחרור. הוא מתאר בספר את חיי היומיום של טרום-הגיטו ובמיוחד בגיטו, את המבנה האדמיניסטרטיבי של היודנראט ושל רשויות הגיטו, את המצב הכלכלי, הסוציאלי, את האוירה ששררה בגיטו מדי יום, כמעט שעה בשעה. הדיוק והפירוט מעוררים ממש התפעלות.
...סינה אינו מסתפק בתיאור העובדות. הוא מנסה להסביר אותן ועם זאת אינו שוכח לציין, שההסבר להן הוא שלו בלבד ומנקודת מבט שלו. הוא אינו מתחמק מנושאים פרובלימטיים, שסביבם התנהל ויכוח הפרובלימטיקה שלהם אקטואלית עד עצם היום הזה.
... סינה לא היה חבר במטה המחתרת והוא מתאר את המאורע ממבט אישי שלו.

...מי שלא היה אותה עת בגיטו ולא חש את האוירה העויינת של הציבור, אשר בשמו ולמענו רצתה המחתרת להלחם, מי שלא היה שם, לא יבין זאת. עם זאת ספק אם ניתן לתאר את האירוע הטרגי בצורה יותר נאמנה — את האירוע ואת ההחלטות הגורליות, שבאו אחרייו.

...סינה מתאר את האירועים כפי שהתרחשו, ולמרות שעברו למעלה מ-40 שנה מאז התרחשותם ועד אשר העלה אותם על הנייר, הרי הסבריו אינם בבחינת כתיבה של "חכם לאחר מעשה".

...הפרק השני מתאר את תקופת הלחימה בפרטיזנים ביער רודניקי. כיד התיאור הטובה עליו הוא מתאר את החיים, הביצועים, את אחוות הלוחמים, את הבעיות הספציפיות של יוצאי המחותרות מגיטו וילנה במסגרת הכללית של הלוחמים הפרטיזנים.

...אנו, הפרטיזנים היהודים, לא יכולנו, לצערנו, לסמוך על אחוות לוחמים. בנארוץ' טעמנו כבר בצורה מרוכזת את טעם האנטישמיות, אותה מתאר המחבר בפרק השלישי של הספר, בתקופה שלאחר שחרור וילנה.

כמה מרתקות הן השיחות, שקיים המחבר עם איליה ארנבורג, מיכאלס ופפר לאחר השחרור. התיאור של מסירתו והחזרתו של ארכיון ארנבורג וכתב היד של "הספר השחור", יש לו משמעות מיוחדת לאור האקטואליה שבדבר, עת נודע לאחרונה, כי הארכיון הגיע — על פי צוואתו של ארנבורג — בדרך כלשהי — ל"יד ושם" בירושלים.

סינה מתאר את המאמץ לקיים את המוזיאון היהודי בוילנה, שהיה בין מיסדיו ובניו... הוא מתאר — מכלי ראשון — כמעט בתמימות — את השיחות, שניהל עם הגורמים המוסמכים בוילנה ואת סרובם "לאפשר לקיים אוכרה ליהודי גיטו וילנה ולחלקם של היהודים בתנועת ההתנגדות ועל מותו הטרגי של ויטנברג". המחבר מתאר ומתקומם נגד גילויי האנטישמיות, שהגיעו לשיאם בעת משפט הרופאים, לפני מותו של סטלין.

...בפרק השלישי מתאר המחבר את החיים של "האודים המוצלים מאש", מחורבן וילנה, שחזרו לחיות על חורבות "ירושלים דליטא".

...סינה מסיים את פרשת הנדודים שלו בביקור עם אשתו מאיה ביום הזכרון לשואה ולגבורה בכותל המערבי בירושלים. הוא מתיחד במחשבותיו עם "בית אבא". שב"ירושלים דליטא", שנמחקה מהעולם והוא מלא "גאוה לאומית" בירושלים הנצחית.

המעגל נסגר.

...הספר ערוך יפה, הוא קריא ומרתק.

אירועים

אירוע מיוחד (ידיעה מקרוב)

בקיץ האחרון (29 ביוני 1987) התקיים בקרוב אירוע לא יומיומי: גילוי לוחות-זכרון — בפולנית ובעברית — על בניין הגימנסיה העברית לשעבר ברחוב בזוובה 5. את הכתובת על הלוחות בברוזה תכנן וביצע הפלסטיקאי הגריק מטלינגייביץ' בזו הלשון:

"בבניינים אלה ברחוב בזוובה 5 ופודבזויה 1 פעלו שלושה בתי-ספר מיסוד חברת בית-הספר העממי והתיכוני בקראקוב: בית-הספר העממי העברי והגימנסיה העברית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין ובית-ספר למלאכה. אחרי שלושים וחמש שנות קיום של בתי הספר האלה הם חוסלו על ידי הפולשים הנאצים וגורל המורים והחניכים כגורל יהדות קראקוב."*

לרגל האירוע הגיעה מִישראל קבוצה, המונה כ־40 איש ואשה. השתתפו גם אחדים מניצולי תלמידי הגימנסיה, המתגוררים בקראקוב. המנהל הנוכחי של בית-הספר למכרות ולאנרגיה, השוכן כעת בבניין ברחוב בזוובה, ירזי בוגוצקי, העמיד את המבנה לרשות משתתפי הכינוס. באחד מאולמי בית-הספר בירך את הבאים טדיאוש חוֹנובסקי — יו"ר הוועד לשמירה על אתרי התרבות היהודית — ובמלים נרגשות העלה זכרונות מימים עברו בוגר הגימנסיה העברית, העסקן הבלתי-נלאה של אירגון יוצאי קראקוב, רפאל שרף. בהמשך הטקס, מחוץ לכותלי הבניין, נערך גילוי הלוחות, נגזרו הסרטים בצבעי אדום-לבן ותכלת-לבן והונחו זרי פרחים.

בטקס השתתפו בין היתר: ראש הנציבות הישראלית בוורשה, השגריר מרדכי פלצור, רקטור האוניברסיטה האיגילונית, הפרופסור יונף גיירובסקי, יו"ר אגודת ידידי ההיסטוריה והעתיקות של קראקוב, הפרופסור ירזי וירומוסקי, יו"ר הקהילה היהודית בקראקוב, צ'סלב יעקובוביץ' והעורך ירזי טורוביץ'.

* הערת המערכת: הנוסח הועתק כלשונו על גבי לוח הזכרון.

האירוע הסתיים בפגישה, שהתקיימה במשרדי הקהילה.
קביעת הלוחות, פרי עבודתם המשותפת של אירגון יוצאי קרקוב בישראל
הוועד לשמירה על אתרי התרבות היהודית שליד אגודת ידידי ההיסטוריה
העתיקות של קרקוב, מהווה צעד חשוב בתחום הנצחת נוכחותם של היהודים
בפולין ותרומתם להתפתחות תרבותה ומדעיה.

קז'מירז' טרצייביץ'

מפולנית: מרים עקביא

הכינוס הבינלאומי לתולדות יהודי פולין ותרבותם

רשמים אישיים

הכינוס הבינלאומי לתולדות יהודי פולין ותרבותם, שהתקיים בימים 31 בינואר – 5 בפברואר 1988 באוניברסיטה העברית בירושלים, השאיר רושם בל יימחה על כל משתתפיו.

המארגן והרוח החיה בו היה הפרופסור חנא שמרוק, ראש המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם באוניברסיטה העברית.

עצם פתיחת הכינוס היתה מרגשת. משמעות סמלית במיוחד היתה למלות שירו של המשורר אברהם סוצקבר, שהשמיעה הקריינית לאה שלנגר: "מיינע ווערטער זענען טרערן" – מלותי הן דמעות. ואמנם מעיניהם של רבים מבאי הכנס זלגו דמעות ולא רק בשעת פתיחתו אלא ברבים מרגעיו השונים.

עלי העיקה במיוחד ההכרה, שאחרי חמשים שנה כמעט, שחלפו מאז שנות השואה שעברו עלי בורשה, אותה ורשה, בה למדתי באוניברסיטה ובמכון למדעי היהדות, המחקר וההתעסקות בכל הנושאים, בהם היינו שקועים בשנים הטובות ההן ואשר הטביעו את חותמם על כל חיינו, – כל הנושאים האלה מסורים עתה בידיהם של חוקרים ואנשי מדע פולנים, שנטלו על עצמם את החובה להציל את זכרם של יהודי פולין ותרבותם משכחה גמורה ואמנם הם מתמסרים לכך בלהט ועושים את מלאכתם בדייקנות ובמומחיות.

אנשים אלה מסבירים תופעה זו בפשטות: "אין עוד יהודים בפולין. והרי מישו חייב לטפל בהנצחת זכרם ותרבותם. לא רק אנחנו, הותיקים, הזוכרים עדיין את היהודים, חברינו מבית הספר, אבל גם סטודנטים צעירים, שמעולם לא פגשו ביהודי, מגלים עניין רב בנושא זה ושואלים, מה קרה לכל אותם נכסים עשירים של התרבות, שהיהודים פיתחו על אדמת פולין במשך מאות בשנים.

הפרופסור יוזף גירובסקי מהאוניברסיטה היאגילונית בקרקוב, המרכז במוסד זה את המחקר ביהדות פולין, קובע, שאין לדבר על תולדותיה של פולין בלי לכלול בהם את תולדות יהודיה וכי נושא זה הפך ללהיט בקרב הסטודנטים הפולנים.

אכן, פולין התעוררה להתעניין ביהודיה, כאשר אין עוד יהודים בקרבה. על אדמתה נותר בית-קברות עצום והמצבות האלמות משמשות נושא להתעניינות ומחקר.

השתתפתי במשך ימי הכנס בסדנאות שונות ושמעתי הרצאות מפיהם של פרופסורים וחוקרים מהאוניברסיטאות בישראל ובחו"ל. מעניין ומרגש במיוחד היה הסימפוזיון על השואה בפולין בהנחייתו של הפרופ' גירובסקי ובהשתתפותם של אישים שונים מפולין וממקומות אחרים, ביניהם לחם המחותרת וידיד היהודים, הסופר ברטובסקי, בלונסקי, פליקס שרף מלונדון והפרופ' ישראל גוטמן מישראל.

יום מיוחד מוקדש לדיון על השואה בערך ב"יד ושם". יו"ר הנהלת "יד ושם", הד"ר יצחק ארד, גילה בהרצאתו פרטים חדשים על תקופת השואה. בין השאר סיפר על רצח 42,000 יהודים ביום אחד, בז'מנית בשלושה מחנות שונים. זה היה מקרה הרצח ההמוני הגדול ביותר בכל תקופת השואה.

לציון מיוחד ראויה הרצאתו של הפרופ' י.צ. שורקי מפאריס על השואה בהיסטוריוגרפיה. הפרופ' שורקי, יהודי צעיר ונמרץ, ציטט מובאות מפרסומים שונים, שהופיעו במשך השנים מאז 1945 עד 1985, מלאי סילופים וזיופים, שמגמתם אחת ויחידה: להכחיש את האמת על השואה. מתוך ספרי לימוד פולניים משנת 1949 קרא תיאור כגון זה של מחנות ההשמדה:

"הוקמו מחנות השמדה, שנקראו בתי חרושת למוות. המחנה הגדול בכולם היה באושביץ ובו נספו שלושה מיליון בני-אדם. במחנות מיידנק וטרבלינקה ליד לובלין רצחו הנאצים שני מיליונים בני-אדם. המשלוחים שהגיעו למחנות סיפקו כל פעם קרבנות חדשים של הפשעים הרצחניים ובהם פולנים, רוסים, צרפתים, יוגוסלבים ויהודים — שהומתו בחנק בתאי הגזים. את הגויות שרפו בכבשנים. ימים ולילות עלה העשן מארובות הקרמטוריות."

תיאור זה מבליט את השאלה, מנין יכלו התלמידים בפולין לדעת, שתאי הגזים במחנות ההשמדה היו מיועדים אך ורק ליהודים וכל אלה המתוארים כרוסים, צרפתים או יוגוסלבים, היו גם הם יהודים, ילידי אותן הארצות ונרצחו על היותם יהודים. כיצד יבינו התלמידים את ממדי הזוועות, שקרבנו היה העם היהודי, שעה שבכל מקום מדובר בבני-אדם סתם, בלי להזכיר שהיו יהודים?

הפרופסור מ. מושקט דיבר על האנטישמיות בפולין שלאחר מלחמת העולם השנייה. דבריו הגלויים והתקיפים, שביטאו בנאמנות את הרגשתם האמיתית של הנוכחים, לא נעמו במיוחד לאזניהם של האורחים מפולין. אך גם הפרופסור קרסטן — אשה פולניה צעירה — סיפרה בהרצאתה המאלפת על האנטישמיות בפולין, על כל הנסיונות להשתיק כל קול, המבטא יחס חיובי ליהודים — גם כאשר אין עוד יהודים במדינה זו.

התרגשות בלתי רגילה עוררה הקרנת שקופיות וסרטים, שהראו את שרידי בתי הכנסת בפולין — פרי עמלם של פרופסורים וסטודנטים, המתחקים אחר

אתרים יהודיים אלה בערים ובעיירות הקטנות וחושפים מבנים, ששרדו ולא נחרבו. ההקרנה לוותה בהרצאתו של הפרופסור יזי ברנובסקי, שהסביר את הרקע לצורה הארכיטקטונית של בתי הכנסת. על המסך הופיעו בין השאר תמונותיהם של בתי הכנסת: הגבוה, של הרמ"א ושל פופר בקרקוב וכן בתי הכנסת בערים ובעיירות, כמו טיקוצ'ין, אולשניצה, לנצוט, איזביצה, פשבורסק, זמושץ', טורקה, לובלין. גם בית הכנסת הישן בעיר מולדתי ז'שוב, בו ביקרתי עם אבי בימי חג ומועד.

בית כנסת זה נבנה בשנת 1617 בצורת מבצר, כדי להבטיח את שלומה של הקהילה מפני התנפלויות של פורעים ברבריים למיניהם. הפרופסור ברנובסקי ובני משפחת פיוחוטקה, המתמסרים למחקר בנושא זה, ציינו בצער, שבתי הכנסת בפולין נהרסו לא בידי חרברים, אלא בידי בני עם נאור כביכול. המרצה סיים את דבריו בהערה אישית: "כשהייתי ילד, הייתי מציץ לבית הכנסת ביום כיפור. אהבתי לראות את המנורות המאירות והנרות הדולקים הייתי מקנא בילד היהודי, שעמד על יד אביו, מלא אמונה, שיציל אותו מכל רע..."

חוויה מרגשת במיוחד זומנה לי ביום האחרון של הכינוס, שהוקדש לחינוך היהודי בפולין. הרצאתו של הד"ר אריה באומינגר על המכון הגבוה למדעי היהדות בוורשה החזירה אותי אל ימי נעורי ואל המוסד, בו למדתי ארבע שנים. המרצה, חברי ללימודים במכון, העלה את זכרם של מורינו הדגולים, הפרופסורים משה שור, מאיר בלבן, הרב בראודה, הד"ר יעקב כהן, אוסטרזר, גוליגר, וייס. כל אלה העניקו לנו ידע מקורי, ממנו שאבנו כוחות נפשיים ויכולת עמידה בשנות השואה האפלות.

אגב ההרצאה על המכון הועלה זכרו של הפרופסור טדיאוש קוטרבינסקי מאוניברסיטת ורשה, ההומניסט הנאור, שהתנגד ל"גיטו הספסלים" הידוע לשימצה, שהונהג במוסדות ההשכלה בפולין, כדי להפריד באולמי ההרצאות בין הסטודנטים הנוצרים והיהודים. הפרופסור קוטרבינסקי התייצב בעת הרצאתו ליד הסטודנטים היהודים בצד שמאל של האולם לאות מחאה והזדהות במאבקם באנטישמיות. על נסיונותיו הבלתי נלאים להציל את תלמידיו היהודים מן הגיטו בוורשה הוענק לו התואר של חסיד אומות העולם והוא נטע עץ בשדרת חסידי אומות העולם ב"ד ושם" בירושלים.

הד"ר אריה באומינגר הזכיר בהרצאתו גם את שלמה דיקמן, הגאון שנשכח, שהיה אף הוא תלמיד במכון ובתקופת לימודיו תרגם לפולנית משירי ביאליק וכן את האפוסים ההומריים "איליאס" ו"אודיסיאה" ושבע הטרגדיות של סופוקלס. אחר קום המדינה עלה ארצה וזכה לקבל את פרס טשרניחובסקי על תרגומי מופת שלו מהספרות היוונית והרומית העתיקה.

הרצאה מעניינת על רשת בתי הספר העבריים "תרבות" בפולין השמיע הד"ר שלום חולבסקי, חבר קיבוץ עין השופט.

במשך תקופה של 22 שנים הטביעו בתי ספר אלה את חותמם על החינוך היהודי הלאומי בפולין ועוררו את הכוחות הגנוזים בנפש הנער התאב לידע ההשכלה. מטרתם של בתי הספר "תרבות" היתה לעצב דמות של צעיר יהודי, החושב ומדבר עברית והשואב ממקורות הידע של עמו. אכן, רב לאין ערוך

היה חלקו של בית הספר "תרבות" בחינוך הדור הצעיר בפולין ליהדות ולציונות
וביחד עם תנועות הנוער הציוניות נתן לנוער היהודי את הכוח להיאבק למען
הכבוד הלאומי וההישגות בימי השואה הנוראה.
לסיום ראוי להזכיר מדבריה של אחת המרצות, א. צלה מפולין, את הקטע
מזכרונותיו של יהודי מזקופנה ושמו הורוביץ: "אינני אוהב את פולין, ששונאת
אותי, שחנכה אותי להיות פולני, אבל היא קוראת לי יהודון". יתכן שבמלים
אלה מסתתרת הטרגדיה של עמנו בגולה.

במשואה

מ. וירט

צרו ידעות

"משואה" — המכון ללימודי השואה — רואה את ייעודו המרכזי בהנחלת תודעת השואה לבני נוער מהארץ והתפוצות. כבכל שנה נערכו גם השנה שני סמינרים בשבוע לקבוצה של 80 משתתפים בכל אחד. מספר ימי הסמינר מסתכם השנה ב־20,000. המשתתפים בסמינרים הם בני נוער מהארץ, מכיתות י"א—י"ב ובני גילם מהתפוצות, הנמצאים בארץ במסגרת של פרויקטים שונים, בהם דוברי ספרדית, אנגלית, גרמנית ופורטוגזית. לאחר כל שנות הפעילות החינוכית ב"משואה" הצטבר במכון שלנו נסיון עשיר בהוראת נושא השואה. על סמך נסיון זה עוצבה גישה חינוכית נאותה וברצוננו להמשיך בפיתוחה ולדרבן מורים להיסטוריה ואנשי חינוך אחרים לאמץ שיטה זו.

רעיון זה הוביל לידי הקמת המרכזיה הפדגוגית של "משואה". מטרתה העיקרית היא להעמיק ולפתח תוכניות שונות, הקשורות בהוראת השואה והבניות על פי הקו החינוכי של המכון. תוכניות אלו כוללות חמר תיעודי, כתבי זכרונות, ראיונות עם גיבולי השואה ועוד. בנוסף לתוכניות החדשות, המתפתחות במכון לצרכיו הוא, הננו ממשיכים בפיתוח תוכניות למורים להיסטוריה. מאז קיומה של המרכזיה הפדגוגית יצאו לאור במסגרתה שני קבצים: טרבלינקה — קובץ מקורות, לקראת משפט דמיאניוק; לקראת יום השואה — קובץ מקורות. קובץ נוסף נמצא בהכנה ומטרתו לסייע לתלמיד, המבקר באתרי ההשמדה.

במרכזיה הפדגוגית ניתנת הדרכה למורים להיסטוריה, למחנכים ולמרכזי חברה בבתי הספר התיכוניים, במסגרת ימי עיון או פגישות יחידניות. בימים אלה סיימו שלב ראשון של שיפור התנאים הפיסיים של המכון על ידי שיפוץ יסודי בחדרי המגורים בפנימיה הישנה, באמפיתיאטרון, באולם התצוגה, הקבועה וכו'. העבודה בוצעה הודות לסיוע מאת הפדרציה הציונית בקנדה,

שתרמה למטרה זאת סכום של 100,000 דולר. נוסף לכך אנו ניגשים בעזרת קרן החינוך של הסוכנות היהודית לתוכנית הגדולה יותר, הכוללת בניית המבנה למרכזיה הפדגוגית, כיתות חדשות, חדרי מגורים נוספים ומועדון. התוכנית נמצאת בשלב של תכנון. מתנהל משא ומתן עם הפדרציה הקנדית ליצירת קרן גדולה, שמפרוטיה תיעזר "משואה" בפעולותיה השוטפות.

מיבנה המרכזיה הפדגוגית יכלול ספרייה עיונית ומרכז להדרכת מורים, מדריכים ותלמידים. במקביל יוקם מרכז אודיו-ויזואלי, שייעודו המרכזי יהיה ריאיון ותיעוד ניצולי השואה.

ביצוע כל התוכניות האלה הופך למציאות בשיתוף פעולה עם המגבית לישראל בקנדה ובתמיכתה המלאה. פעולתה המבורכת של המגבית מוצאת את ביטוייה בשיפור התנאים במכון ובהקמת המיבנים החדשים, שיאפשרו קבלת תלמידים רבים יותר לסמינרים ופתיחת מסלול קבוע להכשרת מורים, שיעסקו בהוראת השואה. הידוק הקשר בין המכון לבין יהודי קנדה באמצעות המגבית יקרב את הנוער, את הסטודנטים והמורים היהודים לעיסוק בנושא השואה. היום, עדיין בתנאים של צפיפות גדולה, אנו מקיימים סמינרים מיוחדים יומי עיון בנוסף על הסמינרים השבועיים הרגילים.

סמינרים מיוחדים

- סמינרים לבני-נוער יהודי מגרמניה (התקיימו שני סמינרים).
- סמינר לקבוצת נוער גרמני (חברי הארגון "אות כפרה").
- סמינר הכנה לבני נוער, שנסעו לגרמניה במסגרת חילופי נוער.
- סמינר הכנה לקראת נסיעת משלחת נוער לפולין.
- סמינרים למורים ולמחנכים גרמניים.

ימי-עיון

למורים להיסטוריה, בשיתוף פעולה עם בית-התפוצות, משרד החינוך — אגף הנוער וסמינר הקיבוצים.

לשליחים, בשיתוף פעולה עם מכון השליחים של ההסתדרות הציונית.

למורים להיסטוריה, בשיתוף עם ועדת החינוך של תנועת המושבים.

למורים להיסטוריה ואזרחות, בשיתוף פעולה עם בית הספר להשתלמויות מורים בחיפה.

למדריכים מבוגרים (בני 23—27) בני קיבוצים, העוסקים בהדרכת גרעיני נח"ל, בשיתוף פעולה עם אפעל.

גם השנה, שנת תשמ"ח — 1987/8, כבשנים קודמות, היתה התפוסה במכון "משואה" מלאה. התלמידים באו מבתי-הספר מכל קצות הארץ — מאילת ומהגליל — וכן מכל המיגורים — נוער משיבת בני-עקיבא באור-עציון ונוער מקיבוצי השומר הצעיר.

במיוחד ראוי לציין השתתפות קבוצות נוער מגרמניה. הביקוש בקרב הנוער בגרמניה ליידע בנושא השואה גבר. קיימנו סמינר משותף של מורים מגרמניה ומישראל. בסמינר זה הופיע הסופר דוד גרוסמן ונאוה סמל, שהרצתה על הדור השני והשלישי אחרי השואה בישראל ובגרמניה. הסמינר סוכם בהרצאתה של הפרופ' יהודה באואר.

כמו־כן קיימנו מספר סמינרים לבני-נוער ישראלי כהכנה לקראת צאתם לביקור בפולין.

אירועים מיוחדים

במשך השנה האחרונה נערכה ב"משואה" שורה של אירועים מיוחדים, כלהלן: במאוס 1987 נערך טקס הענקת פרס "משואה" ע"ש יהושע א. גלבוש לשנת תשמ"ז—1987. בשנה זו הוכתרו בפרס "משואה": הד"ר שלום חולבסקי מהאוניברסיטה העברית בירושלים על ספרו "על נהרות הניימן והדנייפר — יהדות ביילורוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה" והפרופ' מתתיהו מינץ מאוניברסיטת תל-אביב על ספרו "חבר ויריב".

בטקס הושמעו דברים מפי חברי ועדת השופטים, הד"ר דינה פורת ומר צבי הרמן וחתן הפרס, הד"ר חולבסקי (ראה להלן).

בחנוכה, כמו בשנים הקודמות, קיימנו מיפגש עדים; על אף מזג האוויר הקשה והסוער הופיעו רבים. הינחה את הערב נתנאל אבי-יונה, האחראי על ריאיון העדים. בשם הנהלת "משואה" בירך את הבאים למיפגש מנחם וירט, שציין את תרומתם של העדים לרמת הסמינרים המתקיימים ב"משואה" ואת נכונותם להתייצב בכל עת, שהם נקראים להופיע.

רוני שטאובר בירך בשם צוות המורים וגם הוא ציין את שיתוף הפעולה מצד העדים. בשם העדים דיברה פנינה גופר והדגישה, שבהופעותיהם ב"משואה" בפני התלמידים הם ממלאים את צוואתם של קדושי השואה שניספו.

מסיבת ט"ו בשבט עם חסידי אומות העולם

ביוזמתו של חבר הוועדה לחסידי אומות העולם שעל יד יד-ושם, מר ברוך שרוני, ארחנו ב"משואה" בט"ו בשבט את חסידי אומות העולם, החיים בישראל. הגיעו ששים איש, המצילים בלוויית ניצוליהם. אחרי הארוחה התגיגית בחדר האוכל של "משואה" סיפר שרוני על פעולותיו של המכון ובמיוחד על החדרת תודעת השואה בדור הצעיר.

אחרי ביקור קצר באתר ההנצחה עברו האורחים לקיבוץ תל-יצחק והשתתפו עם ילדי המשק בנטיעת שדרה חדשה. מכאן הם הוסעו ל"בית-גדי". חברות תל-יצחק הכינו כיבוד ובאוזירה מרוממת נערכה תוכנית אמנותית לכבוד האורחים. התוכנית כללה ברכות, פרקי נגינה וזמרה של שירי ארץ-ישראל בביצוע מקהלת אבן-יהודה.

היום הסתיים ב"סדר ט"ו בשבט" בחדר האוכל של הקיבוץ ובארוחה חגיגית,
בה נהנו האורחים מפירות הארץ.
כולנו הרגשנו שבאירוח זה החזרנו, ולו במקצת, את החוב הגדול שאנו חייבים
לבני-אדם הנפלאים האלה.

דברים בטקס הענקת פרס "משואה" ע"ש יהושע א. גלבוע לשנת תשמ"ז—1987

נימוקי ועדת השופטים להענקת הפרס לד"ר שלום חולבסקי

חברי ועדת הפרסים ע"ש יהושע א. גלבוע שמחים מקרב לב להעניק את אחד משני הפרסים לשנת תשמ"ז—1987 לד"ר שלום חולבסקי, חבר קיבוץ עין השופט, על ספרו "על נהרות הניימן והדנייפר — יהדות בילורוסיה המערבית במלחמת העולם השנייה", אשר הוצא על ידי מורשת וספרית הפועלים מזה והמכון ליהדות זמננו שבאוניברסיטאות העברית מזה.

והיה טעמינו ונימוקינו:

ראשית, זהו ספר המבוסס על עבודת מחקר שנעשתה על-פי כללי המדע המקובלים לכל פרטיהם: המחבר השעין את מחקריו על חומר ארכיוני וראשוני עשיר — מאות רבות של מסמכים, למעלה מ-300 עדויות של ניצולים, שלא לדבר על עשרות כתבי-עת, ספרי זכרון ושורה של ספרים ומאמרים בשש שפות שונות. את החומר הרב הזה, המתייחס ל-80 גיטאות, ערך המחבר בצורה בהירה, לפי סדר כרונולוגי וענייני, ניתח אותו והגיע למסקנות. גם לו הסתפק בכך היינו אומרים "דיינו". אלא שלחיבור זה שתי מעלות נוספות. האחת, הורתו ולידתו של המחבר באחת מעיירות האיזור, בניסביו, ושם בית גידולו ובחרותו. בתקופת הגיטו שהוקם בעיירתו היה בין ראשי המחתרת החלוצית, אך רק לפי דברי ההקדמה שהקדים פרופ' יהודה באואר לספר יודעים אנו שהיה גם מפקדו של המרד בניסביו, הראשון באותו איזור. המחבר בצניעותו הרבה ציין אמנם את שמו שלו בין שמות מארגני התנועה והמחתרת, אך כתב מעט מאוד על עצמו, ולא כתב מפורשות שהוא אשר פיקד בעצם על המרד.

נדמה לי שד"ר חולבסקי הצליח להמנע מן הפחים האורבים לרגלי חוקרים שהם גם ניצולים, והם בעיקרם: העמדת עצמם, או משפחתם, או תפקידם

ועירים במרכז, שלא בפרופורציה לארועים ולתהליכים; ותיאור רגשני או מוגזם, המעיק על הקורא ומחטיא את מטרתו. ואולם העובדה, שהמחבר שלנו היה משתתף פעיל במתרחש ובקי לפני ולפנים בפרטיו, לא מנעה ממנו לראות את התמונה הרחבה, ולרדת לעומקה ולמשמעויותיה מבלי להסחף ברגשותיו ובצעריו. ולא זו בלבד, אלא שאין הוא נרתע גם מלבקר את כתיבת ההיסטוריה הנוכחית, ולקרוא אותנו, כותבי ההיסטוריה שאינם ניצולים — למחשבה נוספת: "המינוח הקיים בדיסציפלינות השונות של החיים והמחקר בחברה אנושית רגילה אינו הולם כלל את מציאות החיים בגיטו. שימוש במונחים החופפים מושגים של מציאות לא-גיטואית לטיפול במציאות של גיטו — מעוות מעיקרו. במינוח השמיש כיום על מאבקם של היהודים בגיטאות הלך לאיבוד תחום מרכזי ממאבקם". כוונתו היא ל"תחום העמידה על הנפש" כדבריו, ואולי הייתי קוראת לו — ברשותך — "תחום העמידה על הצלם, צלם האדם, יהודי ולא דווקא יהודי". והרי זוהי הערה חודרת ונכונה, שהרי משך שנים לא הבינו כאן בארץ ולא העריכו במידה מספקת את גילוייה השונים והמגוונים של עמידת יהודים באותה תקופה, ויתכן שטרם הבינונו אותם לעומקם.

ומעלה נוספת, שהיא העיקר בעיני. הוא לא נסחף ברגשותיו, אך נתן להם ביטוי הולם ומרגש. הוא מוסר לקורא טבלאות, נתונים וניתוחים, אך אינו מסתפק בכך: זוהי כתיבת היסטוריה במיטבה, כתיבה מעניינת, יפה ועסיסית. התיאור של טיפוס היהודי המזרח-אירופאי, ושל העיירה על סמטאותיה ונופה האנושי המיוחד, הוא תיאור חי ואוהב, שזור קטעי סיפורים והווי וביטויים אופייניים, והוא אולי תוצאה של הצרוף שהתקיים במחבר כיהודי חם ושוורשי, סוציאליסט וציוני. לדעתי הלך בו לאיבוד "א-מגיד".

הבה נאחל לו כולנו כל טוב, וכתיבה נוספת דומה.

ד"ר דינה פורת

נימוקי ועדת השופטים להענקת הפרס לפרופ' מתתיהו מינץ

הספר "חבר ויריב" של פרופ' מתתיהו מינץ הינו ספר על תקופת הנעורים ועד עלייתו לארץ ב-1912 של יצחק טבנקין, אחת הדמויות המעניינות — הנועזות והשנויות במחלוקת בציונות ובהתישבות של ארץ ישראל. חינה גיטל טבנקין חיבקה את ילדה השלישי יצחק ב-1887 בבוברויסק. ההורים עברו לורשה, ובהיותה מקורבים לרעיונות חובבי-ציון, אך טבעי, שבנם למד בבית-ספר בו ספג לתוכו את הרעיונות הלאומיים של מורי בית הספר ומחנכיו עם כוחות כיסופיהם המגוונים והמלובנים בכל צבעי הקשת והניגון.

יצחק טבנקין לא הצטיין בלימודיו הממוסדים; הקפדנות, המשמעת והשיטתיות לא נימנו על סגולות-היסוד באופיו. תמורת זאת ניחן בלהט נעורים שבשורשיו אמונה יוקדת, בלתי מתפשרת בקלות כבתמורות ומדביקה דווקא באי-פשרנות. אין פלא איפוא שעוד בצעירותו נתכנפה סביבו להקת חברים, ששתו בשקיקה את דבריו, כי חשו שאין הם מילמול נבוב של אחד חרש לפעמי הזמן ועיור לארועי המקום.

הנולה הקלגסית, פרעות קישינב ופטרסבורג, המורים והוגי הדעות הציונים והסוציאליסטים כבער בורוכוב, יעקב לשצ'ינסקי, בוגדאנוב ואחרים מבין תנועת פועלי-ציון והנכודניקים הרוסיים — הביא במחשבתו ואולי עוד יותר בגשמתו, למזיגה בין רעיונות הציונות ובין הסוציאליזם היהודי הרוסי. ברם, חרף הארועים והזרמים המחשבתיים השונים במסגרת היהודית והסוציאליסטית, יצחק טבנקין נשאר קנאי קיצוני לפלסטיניזם, לרעיון בלעדיותה של ארץ ישראל, שהיבהבה בהכרתו משחר ילדותו, אותתה לו. איתותי-תוחלת והרטיטה את מיתרי נפשו במרחב היהודי-הציוני-הסוציאליסטי בו מהדהדים קולות רבים; הוא סייע בידי הלוחמים לנצחון הרעיון המרכזי הזה לא רק בידי תומכיו לקראת הקונגרס הציוני אלא גם בתוך הפלגים השונים של הסוציאליזם היהודי.

מובן מאליו שהספר מעלה בפנינו את דיוקנו של טבנקין הצעיר, האיש המובהק של התורה שבעל-פה, שדבריו לא היו ריקנות כוססת-וטוויית הזיות עקרות, כי אם מאבק עקשן בעיוותי-מטרות לגבי אותו שביב תקווה וסיכוי — פתרון שהיה ארץ ישראל, שהיבהבו בהכרתו מימי ילדותו. הן ישנם חיים שמצטברים בנעורים. אחרים — בדרך ארוכה ושוב אחרים משיגים את משמעותם רק לעת זקנה. ואילו ישנם אנשים, שחייהם, מטרותיהם, גורלם נקבעים עוד בילדותם ולא לה שייך גם יצחק טבנקין. אף על פי כן גם לבטים. הספר מעלה את לבטיו ומצוקותיו, את כשלונותיו והצלחותיו, את מעשיו ותלאות חייו בבדידות בגלות — ובדידותו לא היתה בדידות-גנדרנות כמקובל אצל צעירים רבים — את סבלותיו ומבוכותיו, את אהבתו לסטאשה, ש"לבו השתקע בה ורטט לקראתה..."

את ערגותיו העזים ואת זעקות נפשו הפצועה והמפרפרת; הכל בדקות ובחדירה פסיכולוגית ראויה לשבח וללא כל שכיחות בספר "מדעי" מתועד לפי כל הכללים.

היסטוריון רציני, מלבד שהוא קוץ קוצי תעודות ומלבד התכנים של סקרנות, יכולת חיטוט וכושר ניתוח, צריך להיות מחונן בעוד תכנים בסיסיים: א. הוא חייב להיות בעל ראייה סינופטית, דהיינו בעל ראייה כוללת; צריך שיהא לו ושיהא בו הכשרון לנפות את הפרטים בתוך ים התעודות והיכולת לצרפם לתמונה כוללת. הוזה אומר שעליו להיות בעל כוח סינטיזה. ב. כושר כתיבה וכשרון הבעה הם אמצעים חשובים ביותר, שמסייעים בידי היסטוריון. בלי היכולת לתאר את האירועים ולהביע את דעותיו בלשון קולחת, מושכת ובלתי מסורבלת: מן "המדענות" המסורבלת והמסורבלת — אין כתיבת היסטוריה ראויה לקהל קוראים נרחב. אצל כל העמים ובכל הלשונות מצויים ספרי היסטוריונים רבים, שכשלעצמם מדעיים הם ואפילו נכונים הם בתיאוריהם והערכותיהם, אך מה גורלם? הם מתכסים אבק נשייה עם צאתם לאור העולם מתחת מכבש הדפוס והם משמשים לכל היותר שניים וחצי סטודנטים אומללים, שחייבים למסור עבודות גמר או עבודות לתואר גבוה יותר. סוף סוף אפשר לומר בלי הגזמה, שהכתיבה ההיסטורית לא במעט גובלת, ולעתים אף זהה עם יצירתו של יוצר בתחומי הספרות היפה.

באחת ממסותיו הענוגות עם דקויות האבחנה שבה, מדבר יעקב פייכמן על "נוסח ורשה" בעולמה של הספרות העברית, שרוחותיו פורטות על מיתרים כשופים.

מעל ומעבר לאירועי חייו של יצחק טבנקין מתלחן בדפי הספר "נוסח ורשה הציונית" בתקופה זו של סער ופרץ, על גווניה ועל אישיה; וקל וחומר מתנגנים בדפי הספר החילוקים האידיאולוגיים הדקים כחוט השערה במחנה הציוני הסוציאליסטי, שבימי נעוריו של יצחק טבנקין נראו כהבדלים תהומיים והם כפער, שעליהם אין גשר מתגשר.

על שהקליד פתח רחב להבנת התקופה ותהליכייה הרוחניים-הנפשיים, על הראייה הכוללת של הארועים ועל ההעמקה הפסיכולוגית של הדמויות — ואחרון אחרון חביב — על הכתיבה היפה והשקופה — החליטה ועדת פרס גלבוע להעניק פרס לספר "חבר ויריב", פרי יצירתו של פרופ' מתתיהו מינץ.

צבי הרמן

דברי חתן הפרס, ד"ר שלום חולבסקי

בריוגוש לא מועט אני ניצב כאן בפניכם, חברים וידידים מתקופות שונות, שהואלתם להגיע לערב זה, בפניכם, חבר השופטים המכובד ויוזמי מעמד מכובד זה.

חובה נעימה לי להודות לכם:

● ליר"ר מר יוחנן כהן — שחיוו מלאים פרקים עלומים בשרות התנועה והישוב.

● לכבוד שופט בית-המשפט העליון הד"ר משה בייסקי, אשר כיבד אותנו בנוכחותו ובהרצאה מרגשת ומאלפת, התורם רבות לתקינות ארחות החברה בישראל ומקדיש מעתותיו ל"יד ושם" כיר"ר ועדת חסידי אומות העולם.

● למר משה קול — משבט הראשונים בתנועתנו — הנוער הציוני, שותף לעשייה ממלכתית פעילה כח"כ וכשר בממשלת ישראל, ממיסדי "משואה" ויר"ר מוסד זה — האדם שהקדיש עשרות שנים מחייו למפעל החינוכי הגדול של "עליית הנוער" ושכל חייו היו קודש למפעל הציוני ולבניינה של הארץ. לחבר השופטים המכובד:

● לד"ר דינה פורת — ראש החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטת ת"א, מבכירי החוקרים הצעירים, שהקדישה שנים לחקר מקיף ומעמיק של בעיית היישוב נוכח השואה, שהתפרסם כעת כספר "הנהגה במילכוד" ותורמת רבות גם בכלי התקשורת להעמקת ידע השואה בקרב דור הצעירים והסטודנטים וחסם לתקופה זו. אני מודה לך על ההערכה ודברייך החמים.

● לפרופ' משה מישקינסקי, שהקדיש ממיטב שנותיו לחקר יהדות רוסיה ופולין במאה ה-19 והמאה ה-20, ונודע כבר-סמכא בבעיות תנועת הפועלים היהודית.

● לד"ר מרדכי נדב, שתרם לנו מחקר חשוב על קהילת פינסק עד סוף המאה ה-19, שחשיבותו רבה לחקר יהדות מזרח אירופה וכיום עומד בראש המחלקה לכתבים גנוזים באוניברסיטה העברית.

● למר צבי הרמן — שנודע בפעילותו המסורה בתנועתנו בעיקר בימי השואה וכיום עורך כתב העת "משואה".

● למר מנחם וירט — מאנשי המרכז של תנועת "עקיבא", העומד במרכז הנשמה של מוסד "משואה".

● ל"משואה" — המוסד המארח ולצוות העובדים המובחר שלו על עבודתו המבורכת בהקניית ידע השואה לאלפי בני-נוער בארץ מדי שנה בשנה.

● ל"מורשת" — כשותף לאחריות המוסד השוקד בנאמנות על סיפור השואה והמרד ומסייע לי בעבודתי יחד עם המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, בו אני עובד.

● ל"יד ושם", לספרנים הנאמנים ולעובדי הארכיון על הסיוע המתמיד — לקיבוצי-ביתי עין השופט, המגלה הבנה רבה לנושא ומעניק לי בעבודתי תחושה של שיויון-ערך לעבודתם הבונה והיוצרת של חברי.

● למשפחתי — לאידה — רעיתי — על ההבנה המלאה והעזרה בלב ונפש.

כבוד הוא לי לקבל את הפרס על שמו של אדם יקר, יהושע א. גלבוע ז"ל — איש הנוער הציוני מנעוריו, שקנה לו שם במחקריו החשובים על יהדות-ברית-המועצות בימיה הקשים ביותר, ובפעילותו הפובליציסטית המרשימה והענפה. היתה לי הזכות לפגוש את יהושע א. גלבוע וחשתי בשיחותי הלא-רבות אתו את להטו לנושא ואת ה"חוש הנוסף" בו ניחן, החיוני כל כך בחקר ברית-המועצות ויהדותה — חוש, שהחל להתפתח בו מאז ימי המחתרת ב-1940, כאשר סבב באיזור הסובייטי, בעיריותיה של ביילורוסיה המערבית, בין חברי תנועתנו וחיוק בליבם את אמונתם הציונית.

וברשותכם כמה דברים שאני מוצא להגיד אותם הערב: "מה תבין ההיסטוריה? איפה הוא ההיסטוריון שיבין זאת?" מירר בבכי ופנה בתנועת יד אל חלל האולם, ובעצב אל חלל העולם הריק יוסף צירני, ניצול השואה מטרבלניקה לאחר שתיאר מה שתיאר במשפט המתקיים כעת בירושלים.

נדמה לי, שקריאת-תיגר זו שקולה בעוצמתה המוסרית כנגד אלפי הכרכים, שנכתבו על ידי היסטוריונים עד היום בנושא השואה, ושדיה לזעקה זו, שתערער, תזעזע תלים של מחקרים היסטוריים.

מעיד אני על עצמי, שלא היה יום, שלא הצגתי בפני שאלה זו. לייחודה של השואה, לדברים שהיו בה והבלתי-נתפסים על ידי מוחנו האנושי, לחוסר-התקדים שבהם מנסים כיום להתנכל, עוד בדורנו, מדינות והיסטוריונים ברחבי עולם, הן מתוך רצון להנתק מהאשמה עצמה ואף מאותם רגשי אשמה כבדים שעדיין רובצים עליהם והן מתוך הקרשי המכביד להתמודד עם אירוע אדיר וכה חריג ומטריד ובעצם חריגותו כמו השואה.

היסטוריונים אלה עומדים בפני דילמה בין המושכלות הנורמטיביות, עליהן חונכו ועיצבו את השקפת עולמם לבין הרי-הגעש של השואה, שאינם נתפסים על ידי שום נורמה. הם "פותרים" את הדילמה באחת משלוש הדרכים:

1. מכחישים את עצם התרחשותה של השואה;
 2. משווים — כמו בכלים שלובים בפיסיקה — את השואה לפשעים אחרים;
 3. מנקוים את השואה — בכוח — לתוך ערוצי מחשבה נורמטיביים.
- הכחונה: ליישר בטרקטורים "היסטוריוניים" את בורות ההריגה של מיליוני הנרצחים היהודיים, שאירופה מלאה אותם, כמו שהגרמנים עשו זאת פיסית בימי המלחמה, ליישר את קפלי הקרקע, לאמור: שום דבר מיוחד לא קרה כאן. ודוגמה בולטת לכך הכרותיו האחרונות של פרופ' ארנסט נולטה מגרמניה על האשמתם של היהודים.

המחקר ההיסטורי שלנו מחוייב נוכח מגמות מטריפות-דעת אלו לעמוד על העיקרון, שהשואה היא הארוע המרכזי והקריטי בתולדותיו של העם היהודי ובחברה האנושית, שתהא לו השפעה מכרעת בכל הטווחים של הזמן על קיומנו. והיא תאיץ אותנו ואת החברה האנושית לשינוי-ערכים בסיסי ביותר ולהתחדשות

פטרית, אם הפציה חיים אנו. השואה היא מפגש קריטי בין ההיסטוריה היהודית והכללית. מפגש, אשר שינה את ההיסטוריה האנושית ולא רק היהודית. חובתו של ההיסטוריון לאגור תעודה לתעודה, פרט לפרט, למיין, לנתח ניתוח מדעי, להסיק מסקנות — אך לא להכריע בדילמה זאת. זאת צריכה להישאר פתוחה, כמו הזעקה עצמה, ותמיד לנגד עינינו בבחינת "ושיויתך לנגד עיני תמיד" החרות על ה"עמוד" שבפני הש"ץ המוליך את התפילה.

ההתייפרות בדילמה זו, שעלינו להורישה כאזהרה — היא אולי הירושה החיונית ביותר, שאנו מורשים לקיום האנושי — לקיום האדם — לא היתה בקורותינו תקופה, שבה המושג "יהודי" יהיה כל כך חופף וזהה עם המושג "אנושי" כמו בימי השואה. היהדות היתה אויבו הרציני ביותר של הנאציזם, כיוון שהיהדות במהותה הינה גילום המוסר האנושי — ואת זה עלינו לשנן לעצמנו ולעולם.

החוקר, איש-העדויות, כמו כל יהודי שחוה את הגיטו ומחנה ההשמדה, שומר בנפשו פיקדון יקר ויחיד: את הצעקה שאינו יכול לצעוקה, אך מנסה להפיח מהד-קולה לבין השיטין של מחקרו. והוא מחוייב על כך. מחקר היסטורי נכון הוא זה, המשלב גדלים כמותיים מדידים עם איכויות חיים בלתי מדידות, שהשואה והמרד מלאים אותן (כגון הבדידות, כגון האוש, כגון הדבקות לערכים, כגון אהבת המשפחה, כגון רעות בין לוחמים, מסירות נפש, כמיהה למרוד ועוד). הוא מחוייב בדגש חזק להעלות את קוי היהוד ולהוות קיר-סכר נגד הנחשולים-העכורים, המתנכלים לשטוף את הכל.

כל חוקר בעתיד יהיה נאלץ, ואפילו בעל-כורחו, ואולי גם על אפו וחמתו להתמודד, לאמת את מחקריו עם מחקרי החוקר-העד.

ואני ממאן להפריד בין הניתוח המדעי לבין מה שמכונה בהקשר הזה של השואה "רגש" — כי מה שאנו מכנים בקונטקסט זה "רגש", הוא לב ליבו ונשמתו של העניין, ומי שיוציאהו, יהפוך לרושם-רדומות טכני, ליצור ממוחשב, המקיש על קלידים. לכן הערכתי כל כך את הקטע בספרה של דינה פורת, כאשר היא מנתחת את הפרק על נסיונות ההצלה של 29,000 הילדים שירדו לטמיון, בעבור התכנים מכל עבר, היא אומרת: או יש לך רצון לזרוק הצידה את כל הניירת, הדוקומנטים — ולשבת לבכות.

בראשיתה סבבה ההיפּוּטוּרִיּוֹגְרַאפִּיה של השואה והמרד סביב הערים הגדולות. לכשפרשנו את היריעה של השואה וההתנגדות, הגענו אל העיירה היהודית במזרח אירופה.

נולדתי בעיירה יהודית מזרח-אירופאית, גדלתי בה כילד, החזר בליל חורפי מה"חדר" מיט א לאמטערנע אין האנד און א באשליק אויפן קאפ" וכנער ב"תלמוד תורה", ישיבה קטנה ובי"ס תרבות. וחזרתי לאחר גמר הסמינר למורים "תרבות" בוילנה — כמורה וכמנהל בית-ספר "תרבות" בעיירה ראקוב באיזור וילנה. והן היו השנים היפות ביותר בחיי כמורה. ראיתי את העיירה על פגמיה, חולשותיה, ואיש לא יחדש לי בכך דבר, שיסודם בעיקר בעצם הגלות. אותם ראיתי, הכרתי והוקרתי את יהודיה, השקועים בעמלם ובסירדות חייהם עד צואר, בחיוניותם היהודית והקיומית וגם במקרים רבים בגדולתם האנושית והיהודית בימי מבחן!

אמר אברהם יהושע השל: פגנון חייה של אומה השיבותו גדולה יותר מסגנון האמנות שלה. לא הביטוי עיקר, אלא עצם הקיום...

הזן בקע מתוך העושר הפנימי של הוויתם. רבים מהם לא נתנו כלל אמון במלים, את מחשבותיהם העמוקות ביותר ביטאו באנחה ושפת לבם הכילה הברה אחת בלבד "אוי" כאשר עבר הלה על גדותיו".

ואמר רבי חסיד נודע: "די גאנצע וועלט איז דאך ניט ווערט איין אמתן קרעכץ" (העולם כולו אינו שווה אפילו אנחה אחת אמיתית).

יחס רגשי ומבין לעיירה... כן! אך המלה גלורייפיקציה הגשמעת לפעמים — היא לרוב ריקה, לא רלבנטית. השתרשה בתודעתנו הלאומית גישתה הקטלנית-הצולפת של תנועת ההשכלה על העיירה היהודית והאידיאולוגיה הציונית בזמנה קיבלה במלואה ביקורת זו כפרי בשל, והיא שירתה את העניין הציוני או. רבים כתבו על העיירה ולא הכירו אותה ולא את היהודיה כלל.

ואני טוען, שאם היה צידוק כלשהו לביקורת זו בזמנה, הרי נתקפחה בתודעתנו דמותה הפנימית של העיירה היהודית. העיירה זקוקה להערכה מחדש, לראייה רחבה, מפוכחת, היסטורית-רוחנית.

כפנומן, כיצירה יהודית, ייחודית ומקורית.

במחקר של שנים על כ-100 עיירות, שאת מסקנותיו הבאתי בספר "על נהרות הניימן והדניפר" העליתי, ויותר נכון השפתי, את עמידתם הרוחנית, המוסרית של יהודי העיירות ואת הרשת הענפה של ארגוני מחתרת, שהקימו תנועה פרטיזנית יהודית ומרידות בנאצים והיה קשר בין נורמות החיים ובין עמידתם בשואה. במחקר שני, שאני משלים כעת — עוסק אני בחלק שני של תחום המושב שהיה בשליטה הסובייטית מאז המהפכה — והיא ביילורוסיה המזרחית.

ועוד מה שמייחד את יהודי העיירה, שגם במצב הנואש בו נמצאו — לא מעטים בניניהם לא אמרו נואש ועשו מאמצים על-אנושיים בחיפוש אחר דרכי הצלה ובחיבור שני דברים — שכל אחד לעצמו היה בבהינת בלתי אפשרי: את הלחימה עם ההצלה — חיבור-דברים, שהיה בעצם כמיהתם העמוקה ביותר של רוב רובם של יהודי הגיטאות.

בחרתי בחקר יהדות ברית-המועצות בשואה.

לא קלה הדרך פה — בלשון המעטה רבה: מיעוט המקורות והתעודות עד להחריד והעלמת השואה, לא כל שכן ייחודה וזהותם היהודית של הקרבנות והלוחמים, בהיסטוריוגרפיה הסובייטית מגיעה להתנכלות — וגם זה בלשון המעטה. השיבותו של הנושא והרגשתי שהוא קרוב לי — היוו אתגר לעבודתי זו. ונדמה לי, שאכוון לרוחו של המעמד הזה, אם אגיד פה, שדרגים גבוהים בעם ובמדינה מחוייבים להגביר לאין ערוך — ודווקא בימים אלה והבאים עלינו, כמקווה, את פעילותם כדי לכבד את זכרונם של היהודים, קרבנות הנאצים בברית-המועצות, שהם מסורבי הזכרון.

ולסיום: אם מותר להשיח משהו מלבי בערב זה: אני שומר בתוכי את המפולת, ההשמדה ומרד הנואשים — אך אוצר בי גם את העולם של החיים היהודיים לפני כן, שהיו בהם על אף כל הצרות, התלאות, הסכנות, הפגמים והפגעים, הרבה דברים ייחודיים מאוד, אוצרות נפש, מטענים של נורמות מוסריות —

שהם הם היהדות במלוא זוהרה — מפירות נפש, אהבה ללא גבול וחום במשפחה היהודית (שהוא סיפור בפני עצמו), נעגושים מתמידים לגאולה, רצון נחוש להיות ולחיות כיהודים על אף היסורים, נחישות להלחם על המשך הקיום היהודי, שאצל חלק מהיהודים באה מתוך הכרה ואצל רוב היהודים היתה כתחושה טבעית כמו החיים עצמם, ומעל כל התקווה שלא משה מהם, שהם ביחד מהווים את היצירה האמיתית של העם בגולה. ואנו נושאים בלבנו את העולם היהודי הגדול, המופלא הזה שהמולדת לא יכולה לו, לא יכולה. וכי מה זה להיות יהודי בלי כל אלה? מה הטעם? וכי מה זה להיות יהודי ישראלי בלי למזג את עוצמתם של מטענים ערכיים אלה לתוך חיינו המתחדשים כאן בארץ? ואני מסרב, עודני מסרב בעקשנות להשלים שאוצרות נפש, אנרגיות רוחניות, הולכות לאיבוד ונדמה לי, שכל עוד נשמתי בי — לעולם לא אשלים. ועדיין אין לכל אלה "יורש" ועדיין אין... למי להערות את כל אלה? אין יום שאני שואל את עצמי: מה אתה עושה עם שארית ימיך שניתנו לך בה במקרה?

ועל כך שמצאתי אצלכם חברי וידידי הערכה — וכיבדתם אותי בנוכחותכם. תודה לכם מכל הלב.

מארכיון משואה

Handwritten: 100 Hauptstadt

Einleitungs 50
 Kassenrat der Jüdischen Kulturbewegung
 in Bielefeld
 Sammelstelle für ...

483

R Bielefeld (Oberbielefeld) 4 65 - b

Handwritten: 67

Jüdische Interessengemeinschaft
 Sammelstelle für ...

374

Bielefeld (Circular stamp with swastika)

Bielefeld 271141 (Circular stamp)

15 15 (Rectangular stamp)

Deutsches Reich (Rectangular stamp)

Handwritten: A. ...

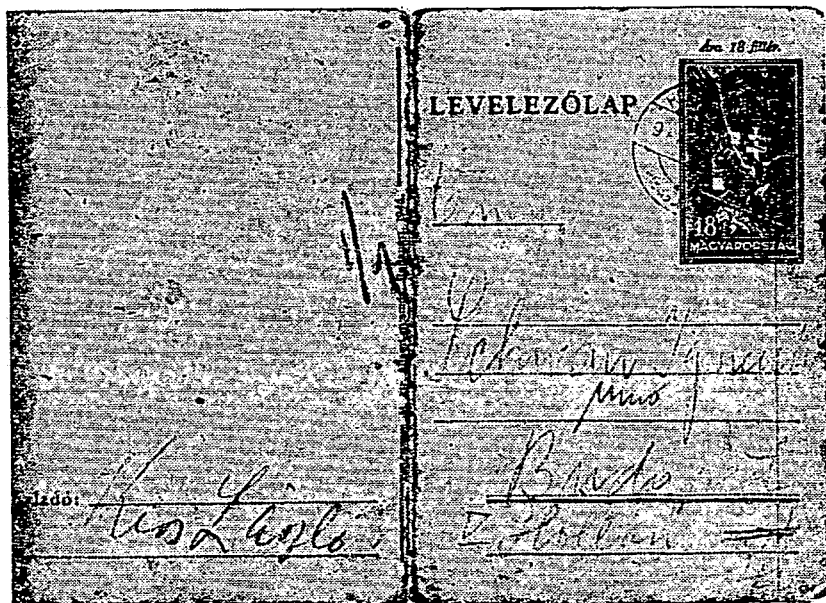
2 גלויות כן האוסף. שנסלחו מבגדין ועליהן חותמות בקורת של מקום איסוף משלוחי הדואר
 ש"י היודנראט ושל מועצת הזקנים של הקהילה, וכן חותמת הצנזורה של המפקדה
 הראשית של הוואהראמאכט.

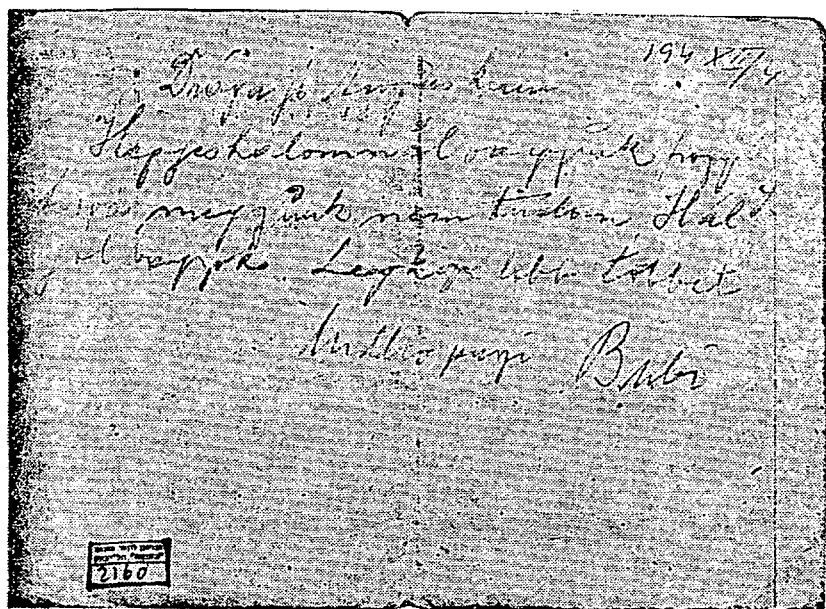
גלויה שנשלחה מהדרך על ידי אחד מהמגורשים מהונגריה

אנחנו עכשיו ב־Hegyeshalom — לאן הולכים אנו לא יודעים. תודה לאל
אני מרגיש טוב. בפעם הבאה אכתוב יותר. מיליון נשיקות.

בובי

תאריך הגלויה — 4.12.1944. חותמת הדואר ב־Hegyeshalom, עיר על
הגבול המערבי של הונגריה — באזור המיפגש בין אוסטריה וצ'כוסלובקיה. זו
היתה תחנת גבול. כאן נמסרו היהודים לידי הגרמנים. מעריכים כי כ־80,000—
100,000 יהודים גורשו למחנות עבודה בגרמניה, בעיקר לאלה שהיו קשורים
בתעשייה הצבאית. היהודים הוצעדו בדרך זו. האיש הצליח לשלוח את הגלויה
מדרך הצעדה. אין כתובת של השולח, כמובן, והקפל הבולט באמצע מראה,
כי האיש החזיק את הגלויה המקופלת וחיכה לשעת כושר לשלחה. אין לדעת,
אם האיש כתב את המלים הקצרות, משום שרצה להרגיע את בני משפחתו
(הוריו) או שבאמת לא ידע.

התנצלות המערכת

הגב' יעל פלד, מחברת המאמר "לדמותה של המחותרת היהודית בקרקוב", שהתפרסם ב"משואה" י"ד, והגב' גיטה עמיפוז-זילבר, מחברת המאמר "היחסים בין יהודים לערבים באלג'יריה של וישי", שנדפס ב"משואה" ט"ו, הפנו את תשומת לב המערכת לשינויים ושיבושים שבנוסח מאמריהן שהודפס, שאינם תואמים את הנוסח המקורי.

למרבה הצער, לא היתה אפשרות טכנית לפרסם בכרך זה של "משואה" את תיקוני הנוסח של המאמרים הנ"ל. לא נותר לנו, אפוא, אלא להתנצל בפני שתי המחברות ולבקש את סליחתן.

המערכת

ה מ ש ת ת פ י ם

משה קול — יו"ר המפלגה הליברלית העצמאית; יו"ר הנהלת "משואה" ומדרשת פורדר; ס/נשיא האינטרנציונל הליברלי; יו"ר מרכז תרבות העמים לנוער — ירושלים; יו"ר חוג ידידי אגודת הסופרים ומחבר ספרים פורה. רוב ספריו שהופיעו עד עתה דנים בנושאי חינוך, ציונות וחברה; כן פרסם 3 מונוגרפיות על אישים וחברים.

עו"ד גדעון האוזנר — בעבר חבר כנסת; יו"ר מועצת "ידושם"; יו"ר הועדה המדינית של ל"ע; יו"ר הועדה הפדגוגית של "משואה". ספרו "משפט בירושלים" הודן במשפט אייכמן, בו שימש כתובע כללי, פורסם בלשונות אחדות באירופה והופיע גם בעברית.

ד"ר שלום חולבסקי — ממארגני המרד בגיטו ניסביז', מפקד ביחידת פרטיזנים יהודית ביערות צפון פולסיה; מרכז פח"ח (פרטיזנים-חיילים-חלוצים) בפולין ובגרמניה בגמר המלחמה; כיום חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים; חבר קיבוץ עין-השופט; חתן פרס "משואה" ע"ש יהושע א. גלבע לשנת תשמ"ז.

ד"ר דב לוי — חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית בירושלים; עורך פנקס הקהילות בלטביה ובאסטוניה, במסגרת "ידושם".

ד"ר עמנואל מלצר — היסטוריון, חוקר במכון לחקר התפוצות של אוניברסיטת תל-אביב; עורך השנתון "גלעד" של האגודה לחקר תולדות היהודים בפולין.

דוד כוכבי — מוסמך אוניברסיטת פיטסבורג בהיסטוריה; מורה בבית-הספר הריאלי בחיפה ובמכון "משואה"; מתמחה במחקר האנטישמיות והיחסים בין יהודים וגויים; חוקר תולדות בראיל.

ד"ר יעקב גלר — מחנך, חוקר, מרצה באוניברסיטת בראילן; פירסם מחקרים ומאמרים בתולדות עם ישראל וערכים באנציקלופדיה העברית ובאנציקלופדיה יודאיקה; פירסם שני ספרים בתולדות היהודים ברומניה.

ד"ר חוה אייבלר — לשעבר חברה בתנועת "הנוער הציוני" בהונגריה; כיום מנחה באוניברסיטה הפתוחה וחוקרת במכון לחקר תקופת השואה של אוניברסיטת חיפה.

יאן זאבורובסקי — מוסמך אוניברסיטת ורשה במשפט וכלכלה; בשנות המלחמה היה פעיל בזרוע המחתרתית של ממשלת פולין בגולה; השתתף במרד בוורשה בשנת 1944; פעיל בעתונות הפולנית, בעיקר של חוגי הכנסיה הקתולית; פירסם מאמרים וספרים בנושאי דת ומדינה וכן בתולדות היהודים בפולין.

ד"ר יוסף גוברין — מותיקי עובדיו הבכירים של משרד החוץ הישראלי, כיום שגריר ישראל ברומניה.

בונים בן שלום — יליד פודמביצה על יד לודז'. חניך "הנוער הציוני". ב-1939—1941 בוילנה. הצליח לברוח מברית-המועצות ולעבור את הגבול אל העולם החופשי. עלה ארצה ב-1942 לקיבוץ ניצנים. מ-1944 בנתניה, רמת-גן. לאחרונה מזכיר אגודת פועלי היהלומים ברמת-גן.

עוזיאל ליכטנברג — מראשי תנועת "הנוער הציוני" בפולין בתקופת השואה; שליח המחתרת להונגריה; כיום מהנדס בתל-אביב.
נאוה סמל — סופרת, מחזאית ומתרגמת. בעלת תואר מ"א בתולדות האמנות.

יעקב שטול (יאנק) — יליד צ'נסטוחובה, חבר "הנוער הציוני". במלחמת העולם השנייה בוילנה, חבר בארגון הפרטיזנים בגיטו. מומחה בנשק ובזיוף מסמכים עבור חברי המחתרת. אחר המלחמה פעיל בבריחה ובזיוף מסמכים עבור חברים שנדדו מברית-המועצות למערב.

מיכאל יצחקי — יליד ורשה, מניצולי גיטו קובנה ומפורצי הנועזים של חומת מבצר המוות "הפורט התשיעי" בליטא; חבר הנהלת "משואה" ומועצת "יד ושם"; חבר קיבוץ תל-יצחק.

יצחק יורמן — יליד צ'כיה; לשעבר מזכיר קופת-חולים של ההסתדרות; עוסק בהכנת ביבליוגרפיה מקיפה על העיר תל-אביב, במסגרת המחלקה לספרנות וביבליוגרפיה של אוניברסיטת בר-אילן.

ארטור שניידר — מותיקי תנועת "עקיבא" בקרקוב ופעיליה; התגייס ב-1944 לצבא הפולני ולחם בחזית עד לכיבוש ברלין; שרת בצבא הפולני עד לסילוקו בשנת 1967, בדרגת סגן-אלוף; מוסמך אוניברסיטת ורוצלב במשפטים; עלה ארצה בשנת 1971.

ד"ר יוסף קרמיש — היסטוריון וחוקר השואה; חבר הנהלת "יד ושם"; פירסם מחקרים רבים בנושא השואה והגבורה.

אברהם רוזנמן — מהנדס אגרונום ; מותיקי הפעילים בתנועת "הנוער הציוני" בפולין וחבר ההנהגה הציונית בפולין בשנים 1945—1950 ; בארץ מילא תפקידים ממלכתיים שונים ופירסם ספרים ומאמרים בנושא פיתוח בארץ ובחור"ל ; נמנה עם ידידיו האישיים של יצחק גרינבוים ז"ל.

אריה בראונר — מותיקי תנועת "עקיבא" בקרקוב ; בוגר הגימנסיה העברית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין בקרקוב ואוניברסיטת תל-אביב ; לשעבר ספרן באוניברסיטת תל-אביב ; מתרגם ועורך.

נתן גרוס — במאי סרטים, משורר ועתונאי ; בוגר הגימנסיה העברית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין בקרקוב והמכון הממלכתי לקולנוע ; פעיל בארגון יוצאי קרקוב בישראל ; חתן פרס "משואה" ע"ש ליאון לוסטיג לשנת תשמ"ו.

יעקב ורקר — רואה חשבון, חבר נשיאות לשכת רואי חשבון בישראל ; לשעבר נשיא לשכת בני-אור בבני-ברית בישראל וחבר הוועד הפועל הארצי ; חבר ומרצה באגודה לטיפוח מנהיגות חברתית בקהילה ; דור שביעי בארץ.

ליטמן מור (מורבצ'יק) — חבר המחותרת היהודית בגיטו וילנה ולוחם בגדוד הפרטיזנים היהודי ביערות נארוץ'.

קז'ימיז' טרצ'יביץ' — תושב קרקוב ; מוסמך האוניברסיטה היאגילר נית בפילוסופיה ומשפטים ; סופר הכותב על נושאים יהודיים ; ראש הוועדה לשימור אתרים יהודיים בקרקוב.

קלרה מעין — מחנכת ומורה. לשעבר חברת ההנהגה העליונה של תנועת "הנוער הציוני" בפולין. עבדה במחיצתו של יאנוש קורצ'ק בבית היתומים היהודי שבהנהלתו. בשנות השואה פעלה במחתרת. עלתה ארצה ב-1945 לקיבוץ תל-יצחק. חברת הנהלת ל"ע ונעמת, חברת מועצת "יד ושם".

מנחם וירט — מראשי תנועת "עקיבא" בפולין ; ממיסדי מושב בית-יהושע ; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות ; מנכ"ל "משואה".

ד"ר דינה פורת — חוקרת תולדות השואה במכון לחקר התפוצות ומרצה בחוג לתולדות עם ישראל באוניברסיטת תל-אביב.

צבי הרמן — מפעילי תנועת "הנוער הציוני" ברומניה ומראשי המפלגה הליברלית העצמאית בישראל ; סופר ומחזאי.

Hannah Banneth (Marcus), author of "Under the shelter of a Nazi"	Yacov Verker	232
On "The Destruction of Vilna" by Alexander Rindzonski	Litman Mor	235

EVENTS

A special event	Kazimierz Traciewicz	237
The International Congress on History and Culture of the Polish Jews, 1988	Klara Maayan	239

AT "MASSUA"

Package of news	M. Wirth	243
The ceremony of presenting the Joshua A. Gilboa prize of "Massua", 1977:		
Arguments of the Jury for the prize awarded to Dr. Shalom Cholavsky	Dr. Dina Porath	247
Arguments of Jury for the prize awarded to Prof. Matiyahu Mintz	Zvi Herman	249
Words of the price-winner	Dr. Shalom Cholavsky	251
From the "Massua" archives		256

CONTENTS

BEACON

After forty-five years	Moshe Kol	7
A historic miracle	Gideon Hausner	13

HISTORICAL STUDIES

The Jews of Eastern Belorussia at eve of the Holocaust	Dr. Shalom Cholavsky	20
Bread and work in the nationalized economy, pt. II	Dr. Dov Levin	46
The Influence of the surrounding society on Zionism in Poland in the period between World War I and II	Dr. Emanuel Melzer	74
The relation of the Jewish society in Germany to the Jewish politicians in the years of revolutionary changes, 1918—1924	David Kochavi	86
Jewish resistibility in the Holocaust: Theater, symphonic orchestra, music-and-art-schools in Roumania 1941—1944	Dr. Yacov Galler	109
The "Hanoar Hazioni" movement in Hungary	Dr. Hava Eichler	118
Polish Jews: memory and heritage	Jan Zaborowski	126
The struggle of the "Jewish Delegations Committee" to the League of Nations in Geneva for the restoration of the rights, denied from the Jews in Germany, Mai—September 1933	Dr. Josef Govrin	132

DURING THE HOLOCAUST AND RESISTANCE

Pupils of the pioneer-movements at the end of the Holocaust	Bunim Ben Shlomo	145
The "Hanoar Hazioni" movement in occupied Warsaw 1940—1941	Uziel Lichtenberg	156

MEMOIRS OF SURVIVORS

Interspiritual outflanking	Nava Semel	176
My memories, 1943—1983	Yacov Shtul	181
Ways of escape from Kovno, Lithuania	Michael Yitshaki	186
Memories from the Holocaust	Yitshak Jurman	188
The Tour of the "Akiba" — movement members in the Tatra mountains in August 1939	Arthur Schneider	193

FROM THE BOOK-SHELF

On the history of the manuscript of the "Black Book" edited by Ilia Ernburg and Vassily Grossman	Dr. Josef Kermish	197
Yitshak Grünbaum according to Roman Priestler	Abraham Rosenmann	205
The unpainted truth	Arie Brauner	219
Making history and writing history	Natan Gross	227

M A S S U A H
A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM

April 1988

NO. 16

Editor: A. Brauner

Editorial Board Secretary: M. Wirth

Editorial Board: M. Kol, A. Brauner, M. Wirth

**This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry**

©

All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel